

İ.T.Ü.

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ

ATA 101 VE ATA 102 DERS NOTLARI

**OKUTMAN
EMİNALP MALKOÇ**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ.....	1
GİRİŞ	1
Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp Tarihi Dersi	1
Kavramlar	1
İnkılâbın Hukuksal Dayanağı	3
İnkılâbın Hukuki ve Meşru Bir Şekil Alması	4
Türk İnkılâbı/Devrimi Hakkında.....	4
TÜRK İNKILÂBI.....	5
TÜRK İNKILÂBINI HAZIRLAYAN SEBEPLER	5
I. PAKET-DOĞU/İçeriden Bakış	5
(Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Türk İnkılâbı'nı Hazırlayan Sebepler)	5
Bir Genelleme.....	5
Sona Doğru.....	8
(Osmanlı Devleti'ni Çöküşe Sürükleyen Etmenler)	8
Kurtulma/Kurtarma Çabaları	9
Islahat Hareketleri	10
Tanzimat Fermanı	11
Islahat Fermanı	12
Adalet Fermanı	13
I. Meşrutiyet.....	13
II. Meşrutiyet	14
Denge Politikası.....	16
1791(1798)-1878 Devresi	16
1888-1918 Devresi	17
Düşünsel Denemeler/Fikir Akımları	17
Federalcilik	17
Batıcılık	18
Osmanlıcılık.....	18
İslamcılık	19
Türkçülük.....	19
II. PAKET-BATI/Dışarıdan Bakış	19
(Batı'daki Gelişmeler ve Osmanlı'ya Dolayısıyla Türk Devrimi'ne Etkileri)	19
Temel Taşlar	19
Fransız İnkılâbı	21
Amerikan Bağımsızlık Savaşı	21
Sosyal sebepler	22
Düşünsel Sebepler.....	22
Ekonomik Sebepler.....	22
Sanayi Devrimi	23
Kapitalizm	23
Sosyalizm.....	24
Emperyalizm.....	24
Batı'nın Doğu'ya/Osmanlı'ya Etkileri	24
Doğu/Osmanlı Üzerinde Batılı Devletlerin Mücadelesi	25
III. PAKET/Doğu-Batı Çatışması	26
Doğu'da Durum	26
Trablusgarp Savaşı	28

Balkan Savaşları	29
Son Hesaplaşma/I. Dünya Savaşı.....	30
Çatışma Öncesi Doğu.....	31
Çatışma/Yüzyıl(lar)ın Hesaplaşması	31
Son'un Ayak Sesleri.....	33
Can Çekişen Bir Devlet.....	34
Paylaşma Projeleri	34
Mondros Ateşkesi.....	35
YENİ BİR BAŞLANGIÇ	36
İNKILABIN AKSİYON DÖNEMİ VE YENİ DEVLETİN DOĞUŞU	36
Mondros Sonrası.....	36
Mustafa Kemal ve Anadolu	38
Bir Kurtuluşa/Devrime Doğru	40
Amasya Genelgesi (21-22 Haziran 1919).....	40
Erzurum Kongresi	41
Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919)	43
Amasya Görüşmeleri/İstanbul-Anadolu Randevusu	44
Son Osmanlı Mebuslar Meclisi ve Misak-ı Milli	46
Yeni Bir Devlet.....	47
Bir Değerlendirme.....	48
Yerel Hareketlerin Tezleri	49
Ulusal/Kemalist Tez	50
Osmanlı Devleti'nin Tezi	51
İtilaf Bloku Tezleri	52
Tezlerin Çatışması	53
Sevres ile Misak-ı Milli'nin Çatışması/Kurtuluş Savaşı.....	55
Diplomatik Bir Ara/Londra Konferansı 27 Şubat-12 Mart 1921	57
Savaşa Devam/II. İnönü Savaşı	57
Sakarya Savaşı ve Büyük Taarruz	57
Savaş'ın Sonu/Mudanya Ateşkesi.....	58
Tezlerin Son Randevusu/Lozan Konferansı ve Barış Antlaşması	58
MİLLİ MÜCADELEDE DIŞ POLİTİKA	59
Sovyet Rusya ile Münasebetler	59
Batılılarla Münasebetler	62
YENİ BİR DÜZEN	63
SİYASAL İNKILÂPLAR/DEVİRİMLER	63
Saltanatın Kaldırılması	63
Cumhuriyetin İlanı	64
Halifeliğin Kaldırılması.....	64
Demokrasi Çabalamaları ve Sonuçları	64
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.....	65
Serbest Cumhuriyet Fırkası	65
Şeyh Sait Ayaklanması.....	65
Suikast Girişimi	66
Menemen Olayı.....	66
HUKUK DEVRİMİ/İNKILÂBİ	66
20 Ocak 1921 Anayasası	66
20 Nisan 1924 Anayasası	66
EĞİTİM, ÖĞRETİM VE KÜLTÜR ALANLARINDA DEVİRİMLER	67
TOPLUMSAL DEĞİŞİMLER	67
İKTİSADİ VE EKONOMİK DÜZENLEMELER.....	68
Tarım.....	68

Sanayi.....	68
Ulaştırma	69
Maliye	69
Bankacılık.....	69
Sağlık	69
ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI.....	69
GEÇİCİ BARIŞ DEVRİNDE TÜRKİYE 1923-1930	69
Lozan'ın Bıraktığı Meseleler ve Çözümü.....	69
<i>Musul Meselesi</i>	69
<i>Fransa ile Meseleler</i>	70
<i>Türk-Yunan “établi” Anlaşmazlığı</i>	71
<i>Türkiye ve Faşist İtalya</i>	71
<i>Türk-Sovyet Münasebetleri</i>	72
<i>Doğulu Devletlerle Münasebetler</i>	73
BUHRANLAR DEVRİNDE TÜRKİYE 1931-1939	73
Milletlerarası İşbirliği ve Türkiye	73
Balkanlarda İşbirliği: Balkan Antantı.....	74
İtalya-Habeş Savaşı ve Türkiye	75
Montreux Boğazlar Sözleşmesi	76
Saadabad Paketi.....	77
Sancak (Hatay) Anlaşmazlığı	77
Türkiye ve Almanya.....	78
1939 Yılında Türkiye	79
ATATÜRK'TEN SONRA	80
İNÖNÜ DÖNEMİ.....	80
II. Dünya Savaşı Yılları.....	81
<i>İç Gelişmeler</i>	81
<i>Dış Politika/İkinci Dünya Savaşında Türkiye</i>	82
<i>Fransa'nın Yenilmesi ve Türkiye</i>	82
<i>İtalya'nın Yunanistan'a Saldırması ve Türkiye</i>	82
<i>Balkanlarda Alman Faaliyeti ve Türkiye</i>	82
<i>Türk-Sovyet Münasebetlerinin Düzelmesi</i>	83
<i>Türkiye Üzerinde Alman Baskısı</i>	83
<i>Türkiye Üzerinde Yeni Alman Baskısı</i>	83
<i>Türkiye Üzerinde Müttefiklerin Baskısı</i>	83
<i>Yalta Konferansı</i>	84
<i>Postdam Konferansı</i>	85
Savaş Sonrası.....	85
DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ.....	87
ATATÜRKÇÜ DÜŞÜNCE VE ATATÜRK İLKELERİ	89
ÖNDER VE KADRO.....	89
ATATÜRKÇÜLÜK VE ATATÜRKÇÜ DÜŞÜNCE SİSTEMİ	92
Kavramlar.....	92
<i>Kavramlar Hakkında</i>	92
Neden Atatürkçülük?.....	93
<i>Dayanakları</i>	93
<i>Bir Değerlendirme</i>	93
ATATÜRK İLKELERİ	94
CUMHURİYETÇİLİK.....	95
Kavramlar Hakkında	95
<i>Kavramların Gelişimleri ve İlişkileri</i>	95
Türkiye'de Cumhuriyetin Gelişimi.....	96

<i>Atatürk ve Cumhuriyet</i>	98
<i>Cumhuriyetin Getirileri</i>	98
<i>Cumhuriyetçilik</i>	98
<i>Günümüzde Cumhuriyetçilik</i>	99
MİLLİYETÇİLİK/ULUSÇULUK	100
<i>Kavramlar Hakkında</i>	100
<i>Milliyetçilik</i>	101
<i>Milliyetçiliğin Nitelikleri</i>	101
<i>Tarihsel Gelişimi</i>	101
<i>Türklerde Milliyetçilik</i>	102
<i>Atatürk Milliyetçiliği</i>	103
<i>İlkenin Uygulanması</i>	104
LAİKLİK	105
<i>Kavramlar ve Gelişimleri</i>	105
<i>Kavram Hakkında</i>	106
<i>Osmanlı'dan T.C.'ne Laiklik</i>	106
<i>Neden Laiklik ?</i>	108
<i>İlkenin Uygulanması</i>	108
<i>Türk Devrimi'nde Laiklik</i>	108
<i>Sonuç</i>	109
HALKÇILIK	110
<i>Kavram Hakkında</i>	110
<i>Türk İnkılâbı'nda Halkçılık</i>	110
<i>Uygulanması</i>	111
<i>Sonuç</i>	111
İNKILÂPÇILIK/DEVRİMCİLİK	112
<i>Kavramlar ve Karşılaştırmalar</i>	112
<i>Kavram Hakkında</i>	112
<i>Sonuç</i>	113
DEVLETÇİLİK	113
<i>Kavramlar ve Tanımlar</i>	113
<i>Kavram Hakkında</i>	113
<i>Uygula(n)ma(sı)</i>	114
<i>Devletçilik-Planlama ve Atatürk</i>	114
<i>Türk Kalkınmasında Devletçilik</i>	115
<i>Sonuç</i>	115
GENEL İNDEKS	116

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ

GİRİŞ

İnkılâp Tarihi; eski bir devletin yerine yeni bir devletin kurulması olayının sosyo-kültürel, siyasi, hukuki ve iktisadi sebepleriyle birlikte açıklanmasıdır. Yeni kurulan devletin kurumlarıyla birlikte bütün temel özelliklerinin tetkiki, analizi ve anlatımıdır¹.

Türk İnkılâp Tarihi, inkılâpla yeni ve modern bir devlet kuran milletimizin yakın tarihidir. Bu tarih dilimi, bir taraftan milli egemenlik ve bağımsızlık mücadelesini içermekte, diğer taraftan da devlet ve toplum hayatında yapılan kökten değişikliklere yer vermektedir. Kurulan yeni devletin siyasi rejimi ise, gerek 20. yy'ın ilk çeyreğinde yaşanan zorlu yılların, gerekse Türk tarih ve toplumunun gerçeklerinin gereği olarak, Türk İnkılâbı'nın amacına, dayandığı temel ilkelere uygun bir şekilde Atatürkçülük (Kemalizm) veya Atatürkçü Düşünce Sistemi çatısı altında Türk devlet hayatına yön vermektedir. Türk tarihinden ve Türk gerçeğinden kaynaklanan Atatürkçülük ve Atatürk İlkeleri, inkılâbımızı başarıya ulaştırdığı gibi devlet varlığını sağlamakta, gelecekte de kaderimizi güven altına almaktadır².

Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp Tarihi Dersi

Devletin iç siyaseti ve milletlerarası politika gibi konuları doğrudan kapsamayı; başta siyasi tarih olmak üzere, anayasa hukuku, amme hukuku ve kendisinin siyasi bir olay olmasından dolayı siyasal bilimlerle yakın ilişki içinde olan Türk İnkılâp Tarihi, 1934 yılından beri yüksek öğretim kurumlarında okutulmaktadır.

Türk İnkılâp Tarihi, 1942 yılında çıkarılan 4204 sayılı kanunla İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi; 1968'de İnkılâp Tarihi Enstitüsü İlmi Danışma Kurulu kararı ile Türk Devrim Tarihi; 12 Eylül 1980'den sonra tekrar Türk İnkılâp Tarihi adları ile okutulmuş ve son olarak da Yüksek Öğretim Kurumu'nun(YÖK) kararı ile Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi adı altında üniversitelerimizde ders olarak okutulmaktadır³.

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi dersinin amacı, yeni yetişen Cumhuriyet kuşağına, aydınlarımıza Cumhuriyetin ve demokrasinin gerçek anlamını tanıtmak; her bakımdan milli bir ruh ve nitelik taşıyan inkılâbımızı, sosyal bünye içerisinde yerleştirmek, geliştirmek ve inkılâpçılık ilkesi çerçevesinde daha ileri amaçlara yöneltmektir. Bu ders, Türk İnkılâbı'nın önce iyi bilinmesini sağlamak ve sonra tanıtmak ve Milli Mücadele'nin mertlik ruhu içinde başarılan eserinin sevk, inanarak korunmasını temin etmek için son derece önemlidir. Milli Mücadele ve İnkılâp devrini yaşamış, o dönemi hazırlamış insanların ruhundaki ateşleyici unsur, sıcaklığı, heyecanı, ulusal çalışma hayatına çıkacak olan genç nesillerimize aşılacak; dönemin toplumsal psikolojisini günümüze yansıtmak; gençlerimizi yaşadığımız inkılâp/devrim prensipleri ile yetiştirip hayata ve göreve hazırlamak; o dönemin azmini, hırslını, idealizmini, iyi niyetini, toplumsallığını günümüze taşımak Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp Tarihi dersinin başlıca hedefleri arasında yer almaktadır⁴.

Ders olarak bilimin ışığı altında Türk gençliğini, milli duygularla dolu olarak yetiştirmeyi amaç edinen bu ders, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye'de yaşanan değişimlerin daha rahat anlaşılabilmesini sağlamak, bu hareketlerin karakteristiğini ve özgünlüğünü ortaya koyabilmek amacıyla inkılâp ve benzer kavramların değerlendirilmesi ile başlamaktadır. Bu döneme kadar Doğu ve Batı'da gerçekleşen önemli, etkileri ile insanlığa yön veren başlıca gelişmelere yer verildikten sonra genel bir Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatı'na bakışla birlikte, Türk İnkılâbı'na neden olan gelişmeler genellikle Batı-Doğu çatışması daha doğrusu Şark Meselesi çizgisinde ama Osmanlı tarihi perspektifini gözardı etmeden ele alınmaktadır. Yani Osmanlı Devleti'nin çöküş süreci ile aslında, Türk İnkılâbı'na yol açan gelişmeler ele alınmakta ve bu devrim hareketi, Batı'daki gelişmelerle birlikte II. Dünya Savaşı'na kadar bu temel üzerine inşa edilmektedir. Bağımsızlık mücadelesi ile, Türk devlet ve toplum hayatında yapılan değişiklikler incelendikten sonra yeni devletin iç siyaseti-dış politikası, Türkiye Cumhuriyeti'nin günümüze kadar karşı karşıya kaldığı problemler ve Cumhuriyeti tehdit eden unsurlar ele alınmaktadır. Son olarak, devlet ve toplum hayatımızın düşünsel zemini olan Atatürkçü Düşünce Sistemi ve Atatürk İlkeleri ile dersin konuları tamamlanmaktadır.

Kavramlar

Türkiye'de yaşanan değişimlerin, hareketlerin, tarih boyunca Batı ya da Doğu'daki benzerlerinden büyük farklılıkları olmuştur. Yakın tarihimize baktığımızda yine bu karakteristiğin devam ettiğini fark etmekteyiz. Gerek Türk İnkılâbı, gerekse 1960'dan sonra Türkiye'de yaşanan olgular, dünyadaki öteki devrim, ihtilal ve darbelerden değişik çizgilere sahip olmuşlar, hep bize has bir takım özellikler taşımışlardır. Bu nedenden dolayı yaşanmış olan bu süreçlere çeşitli kesimler tarafından farklı isimler verilmiştir. Üstelik bununla da yetinilerek bize has/bize özgü unsurlar taşıyan bu hareketler, klasik kalıpların içerisine/çerçevesine sokulmaya çalışılmıştır⁵. Buna bazı ideolojik çelişkiler ve korkularda eklenince olguların isimleri sık sık değiştirilir hale gelmiştir. Doğal olarak böyle yaklaşımlar günümüzde bir kavram kargaşasına yol açmaktadır. Yalnız şunu ifade etmeliyiz ki önemli olan olguya verilen isim ya da kavramın adı değildir, önemli olan ve üzerinde durulması gereken olgunun ya da kavramın beyinde oluşturduğu izlenimdir. Eğer beyinde doğru izlenim oluşuyorsa gerisi hiç de önemli değildir. Bu sebeple burada bazı kavramların tanımlarını vererek, bunların birbirleri ile karşılaştırmalarını yaparak, toplumlarda değişiklik meydana getiren hareketleri tanımlamaya çalışacağız.

Toplumlar tarih boyunca durmadan değişikliklere uğramışlardır. Bu değişiklikler ya, yavaş yavaş toplum bünyesini sarsmadan, hırpalamadan meydana gelen değişikliklerdir ya da çok çabuk toplum bünyesini sarsarak meydana gelen değişikliklerdir.

¹ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, Ankara 1990, s.2.

² Hamza Eroğlu, a.g.e., s.1.

³ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.2-6.

⁴ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.3,4.

⁵ Saadet Altay, *Devrimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, s.269.

Sosyal ve iktisadi yapıları belirli bir düzeyin üstüne çıkan toplumlarda yavaş yavaş gerçekleşen ve toplum bünyesini sarsmadan meydana gelen değişmeye evrim veya tekâmül denmektedir⁶. Tekâmülün/evrimin kelime anlamı, ilerleme, gelişmedir. Tekâmülde diğer bir çok değişim hareketinde olduğu gibi hızlı bir aksiyon ve zorlama yoktur, olaylar çok yavaş gelişir⁷.

Sosyal ve iktisadi yapıları yeterince gelişmemiş olan toplumlarda ani, derin, kökten ve genel olarak meydana gelen değişmelere inkılâp/devrim denmektedir.

Latince kökenli olup révolvere kelimesinden gelen, İngilizce karşılığı revolution, Fransızca karşılığı révolution olan inkılâp, Arapça kökenli bir kelimedir ve kelime anlamı ile değişmeyi, bir halden başka bir hale dönmeyi ifade eder. Dilimizde, özellikle kullanım dilinde inkılâp, devrim kelimesi ile eş anlamlıdır⁸.

İnkılâp/devrim kelimeleri dilimizde iki anlamda kullanılmaktadır. Dar anlamı ile inkılâp, sosyal hayatta ve sosyal müesseselerde belli yönlerden radikal değişmedir. Bu değişme, gelişme şeklinde ve genel anlamda ele alacağımız asıl büyük devrimin ana amacına uygun olarak gerçekleşir. Yani, devlet eliyle memleketin sosyal hayatının ve kurumlarının, makul ve ölçülü metotlar ile köklü bir surette yenileştirilmesi söz konusudur. Bu anlamda inkılâp daha çok reform niteliğindedir.

Milliyetçilik prensibinin doğal bir sonucu olarak dil ve tarih inkılâpları, batılılaşma prensibinin de sonucu olarak Şapka ve Harf İnkılâbı'nın kabulü ve devletin laikleştirilmesi, dar anlamda inkılâbı ifade eder. 1961 Anayasası'nda da yer alan Atatürk Devrimleri deyimi, dar anlamda alınan devrimlerin topunu birden belirtmek üzere kullanılmıştır. Türk İnkılâbı veya Atatürk Devrimi denildiğinde, geniş ve şumullü/kapsamlı anlamı ile Kurtuluş Mücadelesini de içine alan Büyük Türk İnkılâbı ifade edilir⁹. Bu anlamı ile yani asıl konumuz olan geniş anlamıyla inkılâp basit bir olay değildir. Bir ülkenin sosyal bünyesinin kökten ve genel olarak değişikliğini ifade eder. Önemli bir halk hareketi olarak görülür ve genellikle kuvvet kullanımını gerekli kılar. İnkılâp, yeni bir sosyal düzenin yerleşmesi amacına yönelik olarak da bir tür iktidarı ele geçirme tekniğidir¹⁰.

İnkılâp, kavram olarak bir bütündür. Eski bozuk düzenin yıkılmasını ve onun yerine yeni düzenin kurulmasını içerir. Atatürk'e göre de inkılâp bu kapsam da tanımlanmıştır. Ata'ya göre inkılâp, "mevcut müesseseleri zorla değiştirmek" demektir. "Türk Milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak, yerlerine milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek müesseseleri koymuş olmaktadır."¹¹

Bir devletin temel hukukunun, idare etme tarzının, teşkilat ve kuruluşlarının, sosyal yapısının, gelenek ve kurallarının ani, şiddetli ve kökten değiştirilmesi, bir sistemden diğer bir sisteme geçilmesi şeklinde kapsamlı olarak tanımlayabileceğimiz inkılâp kavramı üç safhada/aşamada/evrede gerçekleşir. Bunlar hazırlık, eylem ve yeniden düzenleme/yapılanma aşamalarıdır. Birinci aşamayı teşkil eden fikri cephe (hazırlık aşaması ya da düşünsel evre), cemiyette değişiklik fikrinin, tohumlarının atıldığı ve geliştirildiği devredir. Düşünürlerin, yazarların, filozofların hazırladıkları ve yön verdikleri devredir.

İkinci evre, hazırlık evresinin tamamlanmasından sonra gelir ve aksiyon safhasıdır. Eylemin, hareketin yapıldığı, düzenin yıkıldığı dönemdir. Yani ihtilal dönemidir. Bu dönem üzerinde biraz durmak gerekir. Çünkü, ihtilal ve inkılâp sık sık birbirleriyle karıştırılan kavramlardır. Görüldüğü üzere ihtilal, inkılâbın eylem aşamasıdır ve mevcut otoriteye karşı gelmeyi, zora başvurmaya öngörür¹². Bir devletin mevcut siyasal yapısını, iktidar düzenini ortadan kaldırmak için, bu konudaki hukuksal kurallara başvurulmaksızın, zor kullanılarak yapılan geniş bir harekettir, şeklinde ihtilali tanımlayabiliriz. Toplumda, halk arasında siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda oluşan farklılıklar sonucu meydana gelen ihtilaller, aslında aralarında dengesizlik bulunan bu sosyal unsurların birbirleriyle en aşırı biçimde çarpışmasıdır¹³.

Etimolojik anlamı ile karıştırmayı, düzensizliği ve karışıklığı ifade eden, yıkıcı, ani ve altüst edici hareketleri çağrıştıran ihtilal, yeniden düzenleme aşamasını içermez ve ifade etmez. İhtilal ve inkılâp kavramlarının özellikle bu nedenden dolayı karıştırılmaması son derece önemlidir¹⁴.

Üçüncü ve son evreyi, yıkılan, bozulan düzenin yerine bir yenisini kurma fiili/eylemi teşkil eder. Yeniden kurma ile inkılâp başarılı olur. İnkılâp, siyasi ve hukukî kimliği olan bir topluluk içerisinde, eskilerin yerini yeni bir idarenin, yeni bir düzenin ve yeni müesseselerin almasıdır. İnkılâpla topluma, eski duruma göre ileri bir nitelik taşıyan, ileri bir fikre dayanan yeni bir düzen ve değer getirilmesi zorunluluğu vardır. Eğer devrimle vücut bulan yeni durum, eskisine göre geri bir nitelik taşıyor ise, bu bir inkılâp değil bir irticadır. Burada ilerleme değil gerileme olmuştur. Geçmişe dönüş, eskiyi geri getirme demek olan irtica, toplumu ileriye yönelten yeni dünya anlayışına ve toplumun medeni/çağdaş ihtiyaçlarını yeni baştan düzenleme anlayışına karşı gelme demektir.

İnkılâbın kıstası yani ölçütü, ileriliktir. Toplumda ilerilik kriterini belirtecek olan şey ise değer yargılarıdır. İnkılâbın ilerilik ve geriliğini de değer yargılarının ışığı altında incelemek gerekir. İlerilik ve geriliği tayin keyfiyeti, zamana, topluma ve dünya görüşüne bağlı olarak değiştirilebilir. Değer hükümleri toplumun takdirine bırakılan hükümlerdir.

⁶ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.7-14.

⁷ Veli Yılmaz, Fikri Temizkan, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları*, İstanbul 1994, s.25.

⁸ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.7.

⁹ Hamza Eroğlu, s.13.

¹⁰ Hamza Eroğlu, s.9.

¹¹ Hamza Eroğlu, s.10,27.

¹² Hamza Eroğlu, s.7-15.

¹³ Yılmaz, Temizkan, a.g.e., s.25; Eroğlu, s.7-15.

¹⁴ Bülent Tanör, *Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)*, İstanbul 1997, s.14; Hamza Eroğlu, a.g.e., s.8.

İnkılâp/devrim eskimiş olanı, gereksiz olanı, ahlaksız olanı yıkacak, bunu kendi ahlakı, zihniyeti adına yeniden yapacaktır. İnkılâp aynı zamanda daha yüksek bir adalet idealine ulaşma ihtiyacının da ifadesidir¹⁵.

İnkılâbın temel olarak üç unsuru/elemanı bulunmaktadır. Birincisi; inkılâp, her şeyden önce bir halk hareketidir. Halk hareketi olması inkılâbın sosyal yönünü ortaya koymaktadır.

İkinci olarak; inkılâp, mevcut düzeni yıkma olayıdır. Mevcut düzenin yıkılması, mevcut hukuk düzenine karşı gelmeyi, kanuna aykırı olarak harekete geçmeyi gerekli kılar. Dayanağını direnme hakkında bulan bu toplum hareketi, eskimiş, yıpranmış ve iktidarda bulunanların zorla devamla çalıştıkları eski düzenin yıkılmasını öngörmektedir.

Üçüncü olarak; inkılâp, yıkılan düzen yerine yeni bir düzen kurmayı amaç edinmekle inkılâbın yeni bir hukuki düzen olduğu, gelecek hukuk düzeninin geçerliliğinin temelini teşkil ettiği anlaşılır¹⁶.

İnkılâp/devrim ile karıştırılan kavramlardan isyan; kanunlara ve emirlere karşı gelmeyi, meşru otoriteyi cebir yolu ile değiştirmeyi amaçlar. İsyân teşkilatlı bir grubun mevcut politik ve sosyal düzeni ani olarak değiştirmek amacıyla başvurduğu şiddet hareketidir. İsyanda devlet kuvvetlerine karşı gelme söz konusudur.

Bu hareket ihtilal ve inkılâptan farklıdır. Onlar gibi önceden yapılmış plan, program ve stratejiye dayanmaz, tam tersine şahsi/kişisel tecrübeden fikre giden harekettir, birdenbire ortaya çıkar, devamlı değildir, uzun sürmez ve genel halk kitlesine dayanmaz. Tabii ki bu hadise hukuk kurallarına aykırıdır. Yalnız bir ihtimal bir ihtilalin başlangıcını oluşturabilir.

Ayaklanma ve başkaldırma ise, isyanın başlangıcını teşkil eden, plansız ve programsız hareketlerdir. İki hareket arasında ufak bir fark vardır. Ayaklanma daha çok meşru düzene fiilen karşı gelmez, yani bu hareket ile mevcut iktidara karşı gelinmektedir. Başkaldırma ile ise, mevcut iktidar, düzen açıkça tanınmamaktadır, reddedilmektedir.

Hükümet darbesi; devletin bünyesinde bulunan resmi teşkilat veya kurumlardan birinin isyan ederek mevcut hükümeti devirip iktidarı ele almasına denmektedir. Bu hareket ile sadece ve sadece iktidardaki kişiler değiştirilir, toplumun sosyo-kültürel, siyasi ve iktisadi yapısına dokunulmaz. Mevcut sistem ve rejimin üzerinde köklü değişiklikler yapılmaz. Yalnızca işlemeyen kurumların daha uygun bir tarzda çalışmalarını temin etmek için bazı tedbirler alınır¹⁷.

İslahat; düzeltme, iyileştirme, yoluna koyma anlamındadır. Batı dillerindeki karşılığı “reform”dur. Reform; yeniden şekillendirme, düzeltme, iyileştirme anlamına gelmektedir. İslahat yada reformlar mevcut hükümetler tarafından yapılır. Kurumların aksiyon yönleri veya kurumun tümü düzeltilir ya da değiştirilir. Yavaş yavaş ve mevcut kanunlara uygun olarak gerçekleştirilen bu değişimler ile devlet bünyesi sarsılmaz¹⁸.

Son olarak, ileriye yönelmek hedefiyle yola çıkan tüm değişimlerin temel hedefi olan çağdaşlaşma kavramı; Batılılaşma, modernleşme ve uygarlaşma gibi sözcüklerin karşılığı durumundadır. Aslında çağdaşlaşma her alanda, en ileri dünya standartlarını yakalama olarak açıklanabilir. Önemli olan bu hareketin nasıl gerçekleştirileceğidir. Zira gerek çağdaşlaşma gerekse Batılılaşma gibi kavramlar yanlış değerlendirildiğinde taklitçilik, kültür erozyonu, dış kültür emperyalizmi, ekonomik sömürge durumuna gelme vs. gibi hiç hoş olmayan olguların ortaya çıkmasına neden olabilir. İşte bu noktada bizim açımızdan bilinçli çağdaşlaşma kavramını tanımlamak yerinde olacaktır. Türkiye için çağdaşlaşma, Batı medeniyetindeki ilmi hayatı, rasyonel düşünme tarzını ve modern tekniği almaktır. Çağdaş olmanın birinci şartı, kendi kimliğini reddetmemek, faydalı gelişmelere açık olmak ve kendi dışımızdaki dünyayı fark edebilmektir. Çağdaş olabilmek, çağımızın bütün insanlığa sunduğu maddi ve manevi kültür unsurlarından ülkemizin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre alabilme, kullanabilme ve değerlendirebilme sanatıdır, kabiliyetidir¹⁹.

İnkılâbın Hukuksal Dayanağı

İnkılâbın bir evresini teşkil eden ihtilal, mevcut düzenin zor kullanılarak yıkılmasıdır. Vatandaşların zulme, yani haksız ve kanunsuz idareye karşı direnme hakkı, aksiyon olarak kendini ihtilal, isyan veya hükümet darbesi ile gösterir. Başarı sağlayan ve gayesine erişerek yıktığı düzenin yerine yenisini kuran ihtilal meşruluk kazanırsa inkılâp adını alır. Böyle hareketlerin başarılı olabilmesi için de kesinlikle büyük halk kitlelerinin desteğini alabilmesi, halkın bu hareketi benimsemesi gerekmektedir.

Zor kullanarak mer’i düzeni değiştirmenin kaynağı, hukuki dayanağı, zulme karşı direnme hakkı, ihtilal hakkı gibi anlayışlar yüzyıllardır tartışma konusu durumundadırlar. Bu anlayışların kabul edenler gibi reddedenler de bulunmaktadır. Doktrinde/öğretide zulme karşı direnme hakkını, Martin Luther, Jean Calvin, Hugo Gratius, Kant ve Hobbes gibi felsefenin önemli isimleri tanımamaktadır. Buna karşılık Konfüçyüs(MÖ 551-479), Epiküras(MÖ 342-271), Saint Thomas d’Aquin, John Locke, Fichte, Duquit, Esmein ve Hauriou gibi düşünürler zulme karşı direnme hakkını, başka bir ifade ile, ihtilal ya da daha kapsamlı bir hareket olan inkılâp gerçekleştirme hakkını savunmuşlardır.

Öğretiye bir kenara bırakıp, belirli bir zamanda belirli bir ülkede uygulanan, yürürlükte bulunan hukuka yani pozitif hukuka aynı konu üzerinden yaklaşırsak diyebiliriz ki 18. yy’dan beri, insanları hukuksal açıdan bağlayan bir takım vesikalar, hukuki metinler dolaylı ya da doğrudan zulme karşı direnme hakkına yer vermektedirler. 1776 Amerikan İstiklâl Beyannamesi zulme karşı direnme hakkını kabul etmekte ve açıklamaktadır. 1789 tarihli Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi ve 1791 tarihli Fransız Anayasası’nın 33. ve 35.nci maddeleri bu hakkı ilan etmektedirler. Bunlardan başka bizde, Türk Anayasa hukuku bakımından önemli olan 1808 tarihli Sened-i İttifak, ayana, sultanın keyfî

¹⁵ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.16.

¹⁶ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.14,15.

¹⁷ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.12.

¹⁸ Yılmaz, Temizkan, a.g.e., s.25; Hamza Eroğlu, a.g.e., s.9.

¹⁹ Yılmaz, Temizkan, a.g.e., s.25; Hamza Eroğlu, a.g.e., s.491,496.

muamelelerine karşı direnme hakkını tanımaktadır. Günümüze doğru geldiğimizde, modern anayasaların da zulme karşı direnme hakkına dolaylı bir şekilde yer vermekte olduklarını görmekteyiz. Bu arada belirtmeliyiz ki 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin önsözünde "insanın istibdat ve baskıya karşı son çare olarak ayaklanmaya mecbur kalmaması için insan haklarının bir hukuk rejimi ile korunmasının esaslı bir zaruret olmasının" ilanı, zulme karşı direnme hakkının önemini milletlerarası planda da değerlendirmiştir²⁰.

İnkılâbın Hukuki ve Meşru Bir Şekil Alması

İhtilal yapan fiili hükümetin, kanuni hükümet haline gelebilmesi için, önce kendi varlığını meşrulaştırması ve meşru bir hükümet haline gelmesi lazımdır. İhtilal, iktidara geçmek hırsı ile değil, cana kıymak hırsı ile değil, savunmak için yapılmalıdır. Fiili bir hükümetin meşruluğu için bazı şartlar ileri sürülebilir. Bu hükümetin; kamuoyunun tasvibini/onamasını kazanması ve halkın fiili hükümete katılması; emniyet ve asayişin temin etmesi ve memlekete bütünlüğü ile hakim olması; adaleti rehber kılarak, genel hukuk prensiplerine uyması bir zorunluluktur. İhtilal yapan yeni idare, yeni hükümet, halkın kabul etmesi ile, halkın bu idareyi benimsemesi ile geleceğinin daimi ve devamlı olacağı şeklinde görülmeli ve halka da güvenlik sağlanmalıdır. Fiili iktidar, kanuni değildir fakat yukarıda belirttiğimiz hususlar çerçevesinde meşru olabilir. Bir ihtilal yıktığı hukuk düzenine göre kanuni sayılmaz. Fakat ihtilalin bizatihi kendisi yeni kurduğu düzenin hukukunu yaratır ve kendisini kanunlaştırır. Özetle ihtilalden daha kapsamlı olarak inkılâp şeklinde düşünürsek, bu, eski hukuk düzenine göre meşru ve kanuni değildir fakat yeni, kendi kurduğu hukuk düzenine göre kanuni ve meşrudur, diyebiliriz.

Yeni iktidar, yalnız iç hukukta değil, uluslararası hukukta da, insan haklarına gösterdiği saygı ve milletlerarası yükümlülükleri yerine getirmekle meşruluğunu gösterme imkanına sahiptir. Ancak bu yeni devletin milletlerarası camiaya girebilmesi için diğer devletler tarafından tanınması gerekmektedir. Tanıma, eski devletlerle yeni devlet arasında hukuksal ilişkilerin dayanağı olmaktadır²¹.

Türk İnkılâbı/Devrimi Hakkında

Türk İnkılâbı amaç, hazırlanış ve uygulama yönünden diğer klasik (Fransız ve Rus İnkılâpları) inkılâplardan çok farklılıklar göstermektedir.

Fikir yönünden hazırlık, inkılâbın kaynağını teşkil eder. Fransız İhtilali'ni hazırlayan fikirleri, Fransız yazar ve fikir adamları Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau yüzyıllar boyunca çalışma ve eserleri ile ortaya koymuşlardır. Türk İnkılâbı bir doktrin²² hareketinin sonucu değildir ve bir doktrine de bağlı değildir. Türk İnkılâbı Osmanlı Devleti'nin tarihi kaderine tabi olması gibi bir sonuçla karşılaşılması üzerine önce bir olay sonra da bu olaya bağlı bir fikir olarak ortaya çıkmıştır. Yani Türk İnkılâbı'nda fikri cephe ya da hazırlık dönemi diyebileceğimiz süreç gerçekleşmemiştir. Türk İnkılâbı'nda içte yaşanan ihtilal dönemi de mevcut değildir. Bizim hareketimiz klasik inkılâplardan farklı olarak işgale karşı milli mücadele, bağımsızlık ve egemenlik savaşı ile başlamıştır. Bu süreç şekil olarak belki Türk İnkılâbı'nın ihtilal dönemi olarak kabul edilebilir. Hazırlık dönemi ise daha çok inkılâplarla birarada oluşmuştur yani yeniden düzenleme aşamasıyla içiçedir diyebiliriz²³. Üstelik Türk İnkılâbı'nda ilk önce parçalanmaya karşı örgütlenilmiş ve bir devlet kurulmuştur. Bu zaten başlı başına bir inkılâptır. Bağımsızlık savaşını da bu yeni devlet yapacaktır.

Klasik inkılâplar, kargaşa ve düzensizlik evresi olarak karşımıza çıkan ihtilal süreci üzerinde yükseldiklerinden 'zorlayıcılık ve baskı' ögesi bunlarda çok ağır basar. Bizim inkılâbımızın temelinde ise bu öğelerin derecesi ve şiddeti çok azdır. Ancak başlangıçta bazı çevrelerin direncini kırmak ve onları disipline etmek için ölçülü, hiç de aşırı olmayan bir zor kullanmaya gerek duyulmuştur.

1789 Fransız ve 1917 Rus İnkılâplarından farklı olarak Türk İnkılâbı'nda inkılâbın hazırlığını yapanlar, fikri yönden olgunlaştıranlar ve onu aksiyon alanında başarıya götürenler aynı kişilerdir. Klasik inkılâplarda her aşama da farklı kadrolar rol alırken, Türk İnkılâbı'nda tüm aşamaları aynı kadro sırtlayacaktır.

²⁰ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.16-22.

²¹ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.22-25.

²² Yeri gelmişken şimdiye kadar kullandığımız ya da ileride kullanacağımız bazı kavramları da açıklayalım.

Doktrin: Dini, felsefesi veya siyasi bir öğrenim sisteminin temelini teşkil eden dogmaların veya kavramların bütününe doktrin denir.

Dogmatizm: Felsefe ve bilimde zaman ve mekanın özel şartlarının, yani hakikatin somutluğu ilkesini dikkate almadan, değişmez kavram ve formüllere dayanan düşünme tarzını belirten bir terimdir.

İdeoloji: İdeoloji, fikir, düşünce ve inanç sistemleridir. İdeoloji adını verdiğimiz fikirler bütünü belli bir zaman ve zeminde belli sorunlara getirilen belli bir çözümden başka bir şey değildir. Günlerden bir gün o zaman ve zemin yani koşullar değişince ideolojinin bir ikilem karşısında kalması tarihsel bir zorunluluktur. Ya temel çizgisini koruyarak kendine yeni bir yorum getirecek ve gündemde kalacak ya da değişmeyi reddedecek çağdışı kalacaktır. Günümüz ideolojileri dogmatik- totaliter, pragmatik-demokratik olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir.

Pragmatik-demokratik ideolojilerin temeli dogmatizm değil, pragmatizmdir. Pragmatizm mutlak gerçek yerine deneye yani akıl ve bilimin gözlem ve bulgularına dayanır. Dolayısıyla zaman içinde değişen gerçekleri kabul eder. Yani pragmatik-demokratik ideolojilerin politikalarının temeli, akıl ve bilimin verilerine göre değişen gerçekler ile kişiyi kabul eder.

Devlet: Devlet, toplumun örgütlenmesinden doğmuştur. Devlet, belli sınırlar içinde yaşayan ve ortak bazı özelliklere sahip insanların kendi içlerinden çıkardıkları güç (egemenlik) ile örgütlenip, yaşamlarından oluşan toplumsal bir kurumdur. Vatan, millet, egemenlik ve idari teşkilat devleti oluşturan temel taşlardır.

Egemenlik: Toplumun örgütlenmek için bir güce ihtiyacı vardır. O toplumun içinden çıkan bu güce egemenlik denir. Ülke içindeki ulustan çıkan; bir kişiye, gruba veya tüm ulusa ait olabilen yönetime gücüdür. Bölünmez, devredilemez ve en üst güçtür. Bir devletin oluşabilmesi için gerekli öğelerden biridir. Bu güç ulusun dışından gelirse devlet değil, sömürge söz konusudur.

²³ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.26-27.

Son olarak diyebiliriz ki, diğerleri yüzyıllara yayılırken Türk İnkılâbı büyük ölçüde çok başarılı bir şekilde oldukça kısa bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiştir²⁴. Türk İnkılâbı'nın başarısından bahsetmişken bir konuyu daha açıklığa kavuşturmakta yarar var sanıyorum. Bir inkılâbın başarısı liderine ve daha da önemlisi plan ve programına bağlıdır. II. Meşrutiyet hareketi içerisinde aktif olarak rol alan İttihat ve Terakkiciler yaptıklarını büyük bir devrim olarak değerlendirmişler ve çevrelerine öyle yansıtmışlardır. Aynı dönem içerisinde Mustafa Kemal onları yoğun bir şekilde eleştirmiştir. Eleştirilerinde iki ana unsur bulunmakta idi. Birincisi lider, ikincisi plan ve program eksikliği idi. İttihatçılar kendilerini hep Meşrutiyet'in ilanına endekslemişler, sonrasını hiç hesaba katmamışlardı. Türk İnkılâbı'nda hazırlık dönemi yoktur fakat aslında bu süreç 1907 Misak-ı Milli'sinden de rahatlıkla anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal'in kafasında tamamlanmıştır²⁵. Yalnız bu noktaya gelinmişken, bir konuya daha açıklık getirmek yerinde olacaktır. Türk İnkılâbı ve Türkiye Cumhuriyeti durduk yerde ortaya çıkmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkış sebeplerini, ancak Osmanlı'nın içinde bulabiliriz. Üstelik bu yeni yapılanmanın bir takım önemli dinamikleri doğrudan doğruya 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile Türk toplumunda yaşanmaya başlanan, liberalleşme ve demokratikleşme açısından da son derece önemli değişimlerin ortaya çıktığı sürecin içinden gelmektedir. Bununla birlikte "Türk İnkılâbı'nın hazırlık aşaması yoktur." şeklinde bizi kesin bir yargıya götüren sebep, Osmanlı aydın ve yöneticilerinin, imparatorluğu böleceği endişesi ile hep demokrasi ve cumhuriyet gibi kavramların karşısında olmalarıdır. Oysa ki Türk İnkılâbı'nın ve yeni devletin temel anlayışları bu kavramlara dayanacaktır. Zaten 1839 yılı ile başlayan, Osmanlı devlet ve toplum hayatında önemli değişikliklerin yapıldığı, bir çok atılımın gerçekleştirildiği II. Meşrutiyet dönemini de kapsayan sürecin amacı mevcut sistem içerisinde ya da parlamenter monarşi sistemi içerisinde Osmanlı'yı geliştirip, güçlendirmek ve yıkılmasını önlemektir²⁶.

TÜRK İNKILÂBI

TÜRK İNKILÂBINI HAZIRLAYAN SEBEPLER

Türk İnkılâbı, Klasik Devrimlerden bir çok açıdan farklı olmakla birlikte, Kurtuluş Savaşı'nı da kapsayan son derece büyük ve geniş bir toplumsal değişim hareketidir. Şimdi soru şu olmalı: Neden Türk toplumu kapsamlı bir inkılâba/devrime ihtiyaç duymuştur? Bu sorunun cevabını ancak geçmişe dönüp, yapacağımız objektif incelemelerle ortaya koyabiliriz. Zira bu toplumun böyle büyük bir değişim hareketine girişmesine neden olan olaylar, davranışlar ve olgular dizisi oldukça uzun bir zaman dilimine yayılmıştır. Bu süreci de zaman, coğrafya ve toplumsal değişimler/gelişmeler vs. gibi yönlerden oluşan birer küme halinde üç grupta ele alabiliriz: Bunları Osmanlı'nın son dönemlerinde Türk İnkılâbını hazırlayan sebepler; Batı'daki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin inkılâba etkileri ve devletlerarası ilişkilerin inkılâba zemin hazırlayan yönleri şeklinde değerlendirmemiz ileride doğması muhtemel karışıklıkları önleyecektir. Sonuçta bu kümelerin hepsinin toplamı, doğrudan ya da dolaylı, uzak ya da yakın Türk İnkılâbı'nın sebeplerinin tümünü oluşturacaktır. İlk ele alacağımız konu şüphesiz Osmanlı olacaktır. Çünkü söze başlarken sorduğumuz soruya vereceğimiz cevabın önemli bir kısmı Osmanlı'nın devlet ve toplum hayatında yatmaktadır.

1. PAKET-DOĞU/İçeriden Bakış

(Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Türk İnkılâbı'nı Hazırlayan Sebepler)

Bir Genelleme

13. yy'ın sonu ve 14. yy'ın başlarını kapsayan süreç içerisinde kurulan Osmanlı Devleti, 15. yy'ın sonuna doğru tüm Orta Doğu ile Kuzey Afrika, Anadolu, Balkanlar ve Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümünü egemenlik altına alacak boyutlara ulaştı. Bu döneme kadar kurulan Türk devletleri içerisinde en uzun ömürlüsü olan ve yaklaşık 600 yıl varlığını sürdüren Osmanlı Devleti'nin dünya tarihinde ayrı bir yeri ve önemi vardır.

Devletin kurucuları ve yöneticiler, onu, bir uç beyliğinden merkezileşmiş bir hanedanlık devleti seviyesine çıkarmayı; İskender'in Makedonya, Sezar'ın Roma İmparatorluklarının gerçekleştirdiklerinin çok ötesinde, Doğu ile Batı'yı, Hristiyanlık ile Müslümanlığı, eski ile yeniye birleştirmeyi, aynı pota içinde eritmeyi ve kaynaştırmayı belirli bir süre de olsa başarmışlardır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti, dünyanın global bir nitelik almaya başladığı böyle bir dönemde, bu gelişimlere katkısı olan en önemli siyasal teşekküllerden biridir²⁷.

Küçük bir uç beyliği iken bulunduğu coğrafyanın stratejik durumundan ve gerek Rumeli ile Balkanların gerekse Anadolu'nun siyasi bölünmüşlüğünden en elverişli şekilde istifade eden Osmanlı Devleti, kendi iç dinamiklerine dayanarak kuruluşundan yaklaşık olarak 400 yıl sonra, en geniş sınırlarına ulaşmış ve üç kıtaya yayılmış bulunan büyük toprakları kapsamıştı²⁸. Bu devletin süratle gelişmesi; devletçe uygulanan bilinçli bir politika; disiplinli ve güçlü bir askeri teşkilat; idari siyasetteki incelik; adilane davranış; tamamen taassuptan uzak, hoş görülü bir dini anlayıştan ziyade İlber Ortaylı'nın deyişiyle yüzyılların değer birikimi ile ortaya çıkmış olan ve biraz da eski Türk devletlerinden gelen, Osmanlı'nın çok renkliliği içinde kendini gösteren, birlikte yaşama alışkanlığı; gibi politik ve daha çok manevi sebeplerle olmuştur. Osmanlı Devleti'nin gelişmesi, yeni toprak kazançları elde etmesi gelişmiş ve maceracı bir şekilde değil, bir program altında ve bilinçli bir yolda gerçekleşmiştir. Uygulanan toprak rejimi ve vakıfların kuruluşu, şehir ve kasabalarda ilmi ve sosyal müesseselerin kurulmuş olması, yalnız halkın değil, Osmanlı Devlet düzeninin de sağlam temellere dayanmasını mümkün kılmıştır²⁹. Bununla birlikte İstanbul'un fethi ile uygarlık kuşağının en

²⁴ Ahmet Mumcu, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, C.2***, Eskişehir 1990, s.5; Hamza Eroğlu, a.g.e., s.26-27.

²⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk, C.2*, İstanbul 1997, s.152-156.

²⁶ Ali Kırca, *Ali Kırca ile Siyaset Meydanı, 700. Yılında Osmanlı (Mehmet Ali Kılıçbay'ın konuşması)*, İstanbul 1999, s.129; Paul Dumont, François Georgeon, *Bir İmparatorluğun Ölümlü 1908-1923*, Çvr.Server Tanilli, İstanbul 1997, s.143; Hamza Eroğlu, a.g.e., s.376.

²⁷ Veli Yılmaz, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1998, s.65.

²⁸ Veli Yılmaz, a.g.e., s.65-67; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s.11.

²⁹ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.48; Kanal 6, Dr.Stress, 11 Temmuz 1999, saat 23:30.

geniş bölgesinde yer alan ve tarihin oluşturduğu siyasal ve kültürel boşluk üzerinde kurulan Osmanlı Devleti dünyanın güç merkezi durumuna gelmiştir. Bu durum, Fatih'in zekası ile birleşince, sonuçta "milletler sistemi" kavramı ortaya çıkmıştır³⁰. Artık Osmanlı İmparatorluğu Türk Devleti olduğu kadar azınlıkların da devletidir. Bu, ayrı bir devlet ve toplum sistemidir³¹. Zaten İstanbul'un fethiyle birlikte Ortodoks kilisesi ve Avrupa'nın baskısına maruz kalan çok sayıda Yahudi, Osmanlı ülkesine gelerek Müslüman Türk toplumunun hükümlerine altına girmeye başlamışlardır. Hristiyan ve öteki dinlerden topluluklar insanlık tarihinde ilk defa kendi iradeleri ile birleşmişler, bütünlüşmüşler ve kaynaşmışlardır. Böyle bir yönetim, özellikle o dönem Avrupasının çok uluslu devletlerinde görülmemektedir³².

Özetlemek gerekirse, Bizans İmparatorluğu kendisinden önceki İon, Grek ve Roma medeniyetleri üzerine kurulmuştu. Selçuklular daha evvelki Türk, Acem ve Türk-İslam karışımı bir uygarlık yaratmışlardı. Osmanlı Devleti ise; batısında Bizans, doğusunda Selçukluların bıraktıkları geniş coğrafi boşluğun tam ortasında kurulmuştu ve ortaya çıkan boşluğu her açıdan doldurmak durumundaydı. Diğer bir ifade ile; uygarlığın merkezinde bulunan Osmanlı Devleti, merkezden çevreye doğru genişlemenin tüm avantajlarına sahip idi. Bu avantaj onu, bağımsız küçük bir siyasal konumdan güçlü; kapsamlı ve merkezi bir imparatorluğa yükseltmiştir³³. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu dediğimiz bu yapı, gerek siyasi gerekse sosyal, kültürel, askeri ve coğrafi -ki özellikle bu açıdan Osmanlı kuruluşunda Anadolu'dan daha çok Rumeli'de genişleyecek hatta örgütlenmesinde de teşkilatlanmasında da, Rumeli'ye öncelik tanıyacaktı- açıdan aslında Doğulu olduğu kadar, belki de daha fazla Batılıdır, Avrupalıdır³⁴. İstanbul merkezli bu imparatorluk devlet yapısıyla, toplum hayatıyla, siyasetiyle, politikasıyla, tüm kendisine özgü özellikleriyle Üçüncü Roma İmparatorluğu'dur, Müslüman Roma İmparatorluğu'dur³⁵.

Osmanlı Devleti'nin başında, varlığını sürdürdüğü yaklaşık 600 yıl boyunca Han, Hünkâr, Sultan, Padişah ve Halife gibi ünvanların bazen bir kaçını birden taşıyan 36 kişi bulunmuştur. Bunların hepsi Osmanlı hanedanından kişilerdir³⁶. Osmanlı Devleti'nde bütün yetkiler devletin başında bulunan hükümdarda toplanmaktadır. Yavuz Sultan Selim'in halife ünvanını almasından itibaren padişahlar, hem dünyevi hem de uhrevî (ahirete ait) yetkileri kendi bünyelerinde birleştirmişlerdir. Osmanlı hükümdarı dünyevi yetkileri ile sultan, ruhani yetkileri ile halifedir. Halife-Sultan olarak bütün devlet yetkilerinin temsilcisidir. Devlet, hükümdardan ayrı bir hukukî varlık ve şahsiyete sahip değildir³⁷. Devletin kuruluş sürecinin başlangıcında hanedanın bütün erkek kuşağı, kendiliğinden tahtın yasal hak sahibidir. Bununla beraber en yaşlı üye devletin başına adaydır. Osman Bey'le bu uygulama son bulmuş ve hükümdarlık için şehzadelerin rekabeti ön plana çıkmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in "ulemanın çoğunluğunun" uygun bulmasıyla "devletin iyiliği için" koyduğu ünlü kardeş katli kanunu, bu anlayışın yerleşmesinin sonucudur. İlerleyen süreçte kardeş katlinin yerine, şehzadelerin sarayın kafes denilen bölümlerinde pasifize edilmeleri gibi bir uygulama, daha sonra ki süreçte ise, I. Ahmed'in 1617'deki ölümünden itibaren, yeniden hanedanın en yaşlısının padişah olması söz konusu olacaktır³⁸.

Din ve kanunla iyiden iyiye bağlı alanlarda, sultan, sınırlı da olsa, gerçek bir iktidara sahiptir. Dinsel bir nitelik taşır; halife olarak, Vezir-i azam Lütfi Paşa'nın deyimiyle "zamanının imâmı"dır. Durum böyle olmakla birlikte padişahın şeriat alanında en ufak bir yetkisi yoktur. Ne yeni bir şey koyabilir bu konuda, ne değiştirebilir, onu. Şeriatı yorumlamak bile elinde değildir; bu, hukukçu müftilerin işidir, yalnız; sultan onları atar ve görevden alır, ancak yerlerine geçemez. Buna karşılık, Orta Asya'dan gelen Türk Devlet anlayışı ve İslam hukuk geleneğinin en liberal akımları -özellikle Hanefiler- dinden bağımsız bir yasamada bulunmak, kanun yayımlamak olanağını sağlayan bir önerme hakkı (örf) tanıyorlardı hükümdara. Ne var ki, bu kanun, kamu hukuku, idare, maliye, ceza hukuku sorunlarıyla yetinmek zorunda olup şeriatın yerini alamaz; ancak, onun zıddına gitmeden kimi boşluklarını doldurur. Osmanlılar, devletlerinin oluşumundaki somut koşulların gereği olarak -belki de mirasçısı oldukları Orta Asya geleneğinin sonucu- hükümdarın bu hakkını alabildiğine geliştirdiler. Böylece Osmanlı padişahları Sultan-ı Örf denilen bu kanun yapma hakkını yoğun bir yasama faaliyeti şeklinde kullandılar³⁹.

Devlet yönetiminde hükümdarın baş yardımcısı, vezir-i azam/sadr-ı azam denilen baş vezirdir. Vezir-i azam, hükümdar adına bütün yetkileri kullanırdı, onun genel vekili idi. Sadrazam, bütün devlet işlerinden sorumlu idi.

Devlet işlerinin görülmesinde, hükümdara yardımcı olmak üzere bakanlar kurulu tipinde Divan-ı Hümayun adlı bir organ da bulunmaktaydı. Divan-ı Hümayun, devletin siyasi, idarî, mali ve askeri işlerinin görüşüldüğü, inceleme ve müzakere olunduğu en yüksek devlet kuruluşu idi. Bu organ aynı zaman da bir yargı kurumu olarak da hizmet görmekteydi. Ancak padişah, elinde bulundurduğu devlet gücü nedeni ile Divan-ı Hümayun'un kararlarına uyup uymamakta serbestti. Zaten Osmanlı Devleti'nin yönetim şekli 1876 yılına kadar mutlak monarşi/mutlakiyet şeklinde olacaktır. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti meşrutiyet dediğimiz parlamenter monarşi ile yönetilecektir⁴⁰.

³⁰ Veli Yılmaz, a.g.e., s.73.

³¹ Ali Kırca, a.g.e.(*İlber Ortaylı'nın konuşması*), s.9.

³² Veli Yılmaz, a.g.e., s.73.

³³ Veli Yılmaz, a.g.e., s.67.

³⁴ Jean-Louis Bacoue-Grammont, Louis Bazin, Irène Beldiceanu, Nicoara Beldiceanu, Paul Dumont, François Georgeon, Robert Mantran, André Raymond, Jean-Paul Roux, Nicolas Vatin, Gilles Veinstein, *Osmanlı İmparatorluğu, C.1, Çvr. Server Tanilli, İstanbul 1995, s.1-150.*

³⁵ Ali Kırca, a.g.e.(*İlber Ortaylı'nın konuşması*), s.9.

³⁶ Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul 1986, s.244.

³⁷ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.49.

³⁸ Robert Mantran, vd, a.g.e., s.202-204.

³⁹ Robert Mantran, vd, a.g.e., s.206-207.

⁴⁰ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.49-50.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında kadı-asker(kazasker) denilen devlet görevlileri hukuk sorunlarına bakıyor ve kendi bölgelerine bağlı kadılarla, müderris(medrese hocası)lerin atamalarını gerçekleştiriyorlardı. Maaşlarıyla sultanın lütuflarından başka, askerlerin ve devlet görevlilerinin bıraktıkları miras üzerinde bir hakları vardı. Bu kadı-askerler, 16. yy'ın ortalarından başlayarak, bir başka din görevlisi, İstanbul müftüsine çaptan düşürülmüşler; aynı zamanda şeyhülislam olarak da atanan bu müftü, ulemanın gerçek başı ve imparatorluğun önde gelen din otoritesi olup çıkacaktır.

Müftülerin rolü ve ayrıcalığı, hukuk sorunları hakkında görüş bildirmek ve özellikle bir siyasal kararın şeriata uygunluk derecesini takdir etmektir. Bu sıfatla 15. yy'dan başlayarak, başkentteki kimi hukukçular büyük bir saygınlık ve nüfuz kazanabildiler; ne var ki, onların sadece düşünsel ve manevi otoritelerinden ileri geliyordu bunlar: Devlet örgütünün içinde olmayıp (Divan-ı Hümayun'a katılmıyorlardı), tersine bağımsızlıklarını koruyorlardı onun karşısında, bunun gibi, dinsel hiyerarşiye de girmiyorlardı. Ulema hiyerarşisinde tepeye tırmanan İstanbul müftüsü, Şeyhülislam olarak, divanın dışında kalmış olsa da, bütün önemli dinsel atamalar, kadı ve müderris atamaları kendi egemenliğine geçti ve artık büyük siyasal kararlar sistemli olarak onun onaylamasına tabi oldu⁴¹. Padişah tarafından tayin olunan gerektiğinde de görevinden uzaklaştırılan, ulemanın başkanı Şeyhülislam şeriatın bekçisi durumunda idi⁴² ve padişah kendi icraatları için ondan dinsel kefalet bekliyordu. Buna karşılık, müftü, sultana karşı kafa tutabilecek, hatta tahttan indirilmesine izin çıkaran fetva verecek denli kendisini güçlü hissettiğinde, silah hükümdara karşı çevrilebiliyordu⁴³. Şeyhülislamlar 19. yy'ın ortalarından sonra kabine azası olmuşlar ve bu hal imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir⁴⁴.

Maliye işlerinin defterdarlık adlı makam tarafından yürütüldüğü Osmanlı Devleti'nde idari teşkilat, askeri zorunlulukların etkisi ile kendisine özgü bir yapıya ve toprak düzenine dayanmakta idi. Osmanlı ülkesi idari bakımdan eyaletlere ayrılmıştı. Eyalet denilen beylerbeyinin mıntıkası sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar ise köylere bölünmüştü. Sancak beyleri idari, askeri ve güvenlik işlerinden sorumlu idiler. Kazalarda kadılar, hakimlik görevi yaparken, subaşları güvenliği sağlar; alaybeyleri de askeri işlerle ilgilendirir.

Osmanlı Devleti'nin toprak düzeni başlıca miri arazi(devlet arazisi), vakıf(geliri herhangi bir vakıfa ya da bir kuruma ait olan arazi) ve mülk(şahıs malı) olmak üzere ayrılırdı. Miri arazinin en büyüğüne has, ortancasına zeamet ve en küçüğüne tımar denirdi. Bu ayırım arazinin büyüklüğüne ve dolayısıyla gelirine göre ayarlanmıştı. Miri arazinin kuru mülkiyeti devlete, işletmesi üzerinde yaşayanlara aitti. Osmanlı Devleti'nin tebaası/yönetimi altında bulunanlar bu araziye ekip biçer, buna karşılık vergi olarak mahsulün belli bir kısmını has, zeamet ya da tımar sahibine öderdi. Geliri oranında asker beslemekle ve onların ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü olan tımar sahipleri kendi alanlarının güvenlik ve asayişini sağlamakla da yükümlü idiler. Böylece devlet zahmetsiz bir şekilde tımarlı sipahiler denilen önemli bir askeri gücü finanse etmekte, bunun yanı sıra hem düzenli vergi tahsilini hem de bölge güvenliklerini gerçekleştirmekte idi⁴⁵.

Tarım ekonomisine dayalı bir devlet olan Osmanlı, Avrupa'da ki gelişmelerden de etkilenerek tımar sistemini 17. yy'da terk ederek yerine, sıcak para ihtiyacını karşılamak daha doğrusu para ekonomisine tam geçiş sağlayabilmek için devlete gelir getiren kaynakları yavaş yavaş muayyen bedel mukabilinde şahıslara vermeye başladı. İltizam usulü denen bu sistemde şahıslar aldıklarının karşılığını, peşin olarak devlete öderler, sonra gene hükümet kuvvetine dayanarak bunu halktan tahsil ederlerdi. Kısacası devletin alacağı vergiyi peşin olarak devlete verirler, üstüne kendi kârlarını, iltizamı alabilmek için verdikleri rüşveti de ekleyerek bunu halktan zulümle toplarlardı. Devlet ve saray giderlerinin artması, ileri yılların vergilerinin de mültezimlere "tedahül" denilen biçimde önceden peşin satılması gibi iltizama ilerleyen süreçte yeni bir biçim kazandıracaktır. İltizamın bazen kaydı hayat şartıyla/ömür boyu, bazen babadan-oğula geçmek suretiyle sistemleşmesi iltizam sahiplerine bir anlamda mülke bir tasarruf sağlamakta bu da feodal yapıyı oluşturmakta idi. 1856'dan sonra iltizam usulü kaldırılmış sadece aşar iltizamı devam etmiştir⁴⁶.

Bir Genelleme adlı konu başlığı altında, buraya kadar, Osmanlı'nın devlet ve toplum hayatı, ama genellikle 16. ya da 17. yy'lara kadar süren Klasik Osmanlı çatısı göz önüne alınarak ele alınmış, ve bu çerçeve içinde Osmanlı Devleti'ne yönelik genel bir bakış oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu arada örnek olması açısından, kurumların ya da sistemlerin nereden nereye geldiğini ortaya koymak niyetiyle ekonomik toprak düzeni ve şeyhülislamlık konularında, bilinçli olarak Klasik Osmanlı süreci aşılacak 19. yy'a ya da imparatorluğun ortadan kalktığı döneme kadar gelişimleri izlenmiştir. Aslında bunlardan genele giderek, Osmanlı'nın 600 yıllık zaman dilimi içinde ne kadar değiştiğini, Osmanlı'yı bütün olarak değerlendirmenin ya da ona yönelik bir yargıda bulunmanın güçlüğüne anlayabiliriz. Gerçekten bir padişahın dönemi, bir sonrakine bir çok açıdan benzemeyecektir, 1750'lerin Osmanlısı ile 1850'lerin Osmanlısı birbirlerinden çok farklı olacaktır. Kurumsal açıdan yaklaştığımızda da aslında farklı bir şey olmayacak, çok yavaş ya da çok hızlı ama, büyük değişimler yaşanacak ileri gidişler kadar geri kalışlarda söz konusu olacaktır. Bu noktada "Hangi Osmanlı?" sorusunun ön plana çıkması, herhalde beklenen bir durum olsa gerek! Nitekim 15. yy'ın Osmanlı devlet ve toplum modeli, 18. yy'ın devlet ve toplum modeliyle, 18. yy'ın ki ise 19. yy'ın modelinden farklıdır ve bu süreçlerin hiç birisi ortak olamaz. Konularımıza yaklaşırken bunun göz önünde bulundurulması son derece yararlı olacaktır. Osmanlı'yı Osmanlı olarak görebilmek Türk İnkılâbı'nı tanıyabilmek, anlayabilmek açısından son derece önemlidir. İşte, bir dönemin Avrupalısının gözüyle toprakla ilerleyen, gayet nizami harp eden, konvansiyonel silahlarla ilerleyen dönemin süper gücüdür Osmanlı. 19. yy'ın Avrupalısının bakış açısıyla ise bambaşka bir Osmanlı vardır geniş coğrafyasıyla ya da düştüğü durumla emperyalizmin iştahını kabartan.

⁴¹ Robert Mantran, vd., a.g.e., s.230-231.

⁴² Hamza Eroğlu, a.g.e., s.50.

⁴³ Robert Mantran, vd., a.g.e., s.231.

⁴⁴ Midhat Sertoğlu, a.g.e., s.325.

⁴⁵ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.338; Midhat Sertoğlu, a.g.e., s.338.

⁴⁶ Midhat Sertoğlu, a.g.e., s.160-161; Ali Kirca, a.g.e.(Mehmet Ali Kılıçbay ve Christoph Neumann'ın konuşmaları), s.58,77.

Bizim, “Hangi Osmanlı?” sorusuna cevabımız genel ve doğal olarak 19. yy’ın Osmanlısı şeklinde olacaktır. Fakat son dönemin Osmanlısını, daha doğrusu Çöküşün Osmanlısını oluşturan sebeplere genel olarak bir bakışla aslında inkılâbın zeminini hazırlayan olayları da ele almaya başlamış olacağız. Çöküş sürecini yaşayan Osmanlı Türk İnkılâbı’na yol açan olaylar dizisi içinde birinci paketimizi; Batı’daki gelişmeler, bir uygarlık oluşturma çabaları ve bunların Osmanlı’yı etkileyerek onu geriye itmesi ya da çöküşe sürüklemesi veya onda bir takım değişikliklere yol açması ikinci paketimizi; 19. yy’ın sosyal ve iktisadi gelişimleri içinde Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerinde yürüttüğü politikalar, bunların amaçları üçüncü paketimizi teşkil edecektir. İnkılâba zemin hazırlayan bu üç paketten üçüncüsünün aslında ikinci paketteki sürecin sonucu olarak ortaya çıkmış olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

Şimdi ele almamız gereken soru herhalde şu olacaktır: Bu kadar yerleşik, her açıdan kendisine özgü bir tarz oluşturan Osmanlı, nasıl ve ne gibi etkenlerle çöküş sürecine girecek ve bir inkılâba/devrime zemin hazırlayacak? Bu sorunun aslında son derece kapsamlı bir cevabı var. Fakat bu çok uzun bir inceleme gerektiren ve “Hangi Osmanlı?” sorusunu tekrar tekrar ele almamızı gerektiren bir iş. Bu nedenle biz mümkün olduğu kadar genellemelerle yolumuza devam etmek durumundayız.

Sona Doğru

(Osmanlı Devleti’ni Çöküşe Sürükleyen Etmenler)

17. yy’ın sonundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun gerilemesi başlamıştır. Gerileme deyince, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’daki sınırlarının doğuya doğru gerilemesini anlamak gerekir ilk aşamada⁴⁷. Çünkü yapısal ve toplumsal gerileme siyasal gerilemeden önce başlamış olsa bile, su yüzüne çıkması hayli vakit alacaktır⁴⁸.

Osmanlı İmparatorluğu, o muazzam sınırlarına fetih ve istila yolu ile ulaşmıştır. Yani imparatorluğun genişlemesi, kuvvete, devletin askeri gücüne dayanmıştır. Zamanla bu kuvvet zayıfladıkça, fetih yoluyla kazanılan toprakları elde tutmak imkanı da zayıflamıştır. Aynı süreç içinde Akdeniz ve Karadeniz çevresi ile Avrupa’da feodalitelerin yerini merkezi krallıklar yani özetle daha güçlü rakipler almaya başlamıştır⁴⁹. Bununla birlikte bir devletin, üzerinde bulunduğu topraklar genişledikçe, bu toprakları merkezi otorite vasıtası ile yönetmekte de güçleşir. Böyle bir durumda, yönetim sistemi olarak, bugün “yerinden yönetim” denen “ademi merkeziyet (décentralisation)” sistemini uygulamak bir zorunluluk olur. Osmanlı İmparatorluğu da böyle yaptı. Lakin vilayetlerin başına getirilen yöneticilerin hepsinin aynı yetenek ve nitelikte olmamaları ve bunlardan bazılarının merkezi otoritenin etkisinden uzak olmanın da avantajını kullanarak, şahsi çıkar ve zaafalarını gerçekleştirme yoluna gitmeleri, özellikle son dönemlerde imparatorluğu ve toplumsal yapıyı sarsan en önemli faktörler arasında yer almışlardır. Üstelik Ademi Merkeziyet Sistemi kuvvetli bir merkezi otoriteye ihtiyaç gösterir. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu’nun askeri bakımdan zayıflaması, merkezi otoritenin de zayıflaması sonucunu vermiştir⁵⁰. Zaten yönetim kadroları Kanuni’den itibaren yetersiz kalmaya başlamış bu da merkezi otoritenin durumunu daha da güçleştirmiştir⁵¹.

Osmanlı İmparatorluğu’nun savaş ganimeti gibi önemli bir gelir kaynağının fetihlerin sona ermesi ile ortadan kalkması; İç isyanlar, savaşlar ve seferlerin devletin masraflarını arttırırken, diğer yandan ekonomik dengeyi iyiden iyiye bozmuş olmaları; Kanuni döneminden itibaren başta Fransızlar olmak üzere yabancı devletlere verilen kapitülasyonların ekonomik yaraları arttırması; Sarayda kadınların devlet işlerine karışmaları, gibi çeşitli etkenler siyasi çöküşü içerdense perçinlemeye başlamıştır⁵².

Koca İmparatorluk, sınırları içinde, çeşitli milletleri, dinleri ve mezhepleri, farklı dilleri ve ırkları toplamış bulunmaktaydı. Esasında Osmanlı Devleti bunlara karşı ve özellikle Hristiyan unsurlara karşı, Avrupa’nın başka ülkelerinde eşine rastlanmayan bir hoşgörü göstermiş, çağın en uygar davranışını yaparak, bunları dini inanç ve ibadetlerinin her türlü uygulamasında serbest bırakmıştır. Doğal olarak, bu farklı unsurların, ilelebed Devlet’e devamlı bir bağlılık ve sadakat göstermeleri beklenemezdi. Devlet zayıfladıkça, Osmanlı’nın geniş hoşgörüsü ile muhafaza ettikleri milli, irkî ve dini benliklerini ortaya koymaları kaçınılmazdı. Hele Fransız İhtilali’nin hürriyet fikirlerinden (bkz. Batı’daki gelişmelerin Türk İnkılâbı’na etkileri) sonra, bunlar imparatorluk ile bağlarını koparmak için her fırsatı kullanma yoluna gittikleri gibi, özellikle Balkanların büyük devletlerin politik ihtiraslarının çatışma sahnesi haline gelmesi de bunların işine yaramıştır⁵³.

Yükselme dönemi padişahlarından Fatih, Selçuklu ve Doğu Roma İmparatorluğu’ndan sonra Batı Roma İmparatorluğunu da zaptederek kuvvetli bir saltanat kurmak istemişti. Yavuz Selim, Fatih’in açtığı batı cephesini tespit etmekle birlikte tüm Asya’yı birleştirerek büyük bir İslâm İmparatorluğu vücuda getirmek siyaseti takip ederken, Kanuni Sultan Süleyman her iki cepheyi güçlendirmeyi ve Akdeniz’i bir Osmanlı gölü haline getirdikten sonra Hindistan üzerinde nüfuz kurarak “cihan şumûl” bir siyaseti uygulamıştı. Ancak, başta da dolaylı olarak üzerinde durduğumuz gibi devletin dahili/iç teşkilâtı ve iç siyaseti, globalleşmeyi öngören böyle bir dış siyaseti desteklemeye yeterli olmamış, bu durum iç kaynakların azalmasına neden olduğu gibi milli güç unsurlarının da yeniden tanzimi mecburiyetini ortaya çıkarmıştır. Buna, durum ve şartlar yeterli gelmediğinden, Osmanlı İmparatorluğu kendi çöküşünü biraz da kendisi hazırlamış oldu⁵⁴.

⁴⁷ F. Armaoğlu, a.g.e., s.12.

⁴⁸ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.52.

⁴⁹ F. Armaoğlu, a.g.e., s.12; Veli Yılmaz, a.g.e., s.80.

⁵⁰ Armaoğlu, a.g.e., s.12.

⁵¹ V. Yılmaz, a.g.e., s.81.

⁵² V. Yılmaz, a.g.e., s.81.

⁵³ Armaoğlu, a.g.e., s.13.

⁵⁴ Veli Yılmaz, a.g.e., s.81.

Çöküş sürecinden bahsederken din unsuru üzerinde, hem iç hem de dış zihniyetleri göz önüne alarak durmamız gerekir. Dış zihniyetten kastımız, Ortaçağ'dan beri, Avrupa'da milletlerarası münasebetler demenin, sadece Hristiyan devletler arasındaki münasebetler demek olduğudur. Şimdi bir Osmanlı Devleti çıkıyor ve fethettiği topraklarla beraber birçok Hristiyan halk da bir "Müslüman Devlet" in egemenliği altına giriyor. Hristiyan Avrupa, -Haçlı Seferleri'nin nedenlerini de göz önüne alırsak- bunu hayli hayli hazmedemedi doğal olarak. Osmanlı Devleti'nin o uygarlık sembolü dinsel hoşgörüsünü, birlikte yaşama alışkanlığını bile, uygarca karşılayamadı. Bu sebeple, bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan kovmanın hirsına (bkz. Şark Meselesi⁵⁵) kapılırken, öte yandan da Hristiyanlığı İslam'ın sultanından(!) kurtarmayı kendisine kutsal bir misyon edindi 20. yy'ın ilk çeyreğine kadar.

Bütün bunların üstüne, Osmanlı imparatorluğu çağdaş gelişmeleri, ne kültür, ne ekonomik ve ne de teknik alanda, yeteri kadar takip edebilmişti⁵⁶. 15. yy'da Batı'da yavaş yavaş başlayan, daha sonra çeşitli ekonomik ve kültürel olayların etkisi ile hızını arttıran bilimsel, teknolojik ve ekonomik ilerleme, Osmanlı toplumuna çok yabancı gelmiştir. Yüzlerce yıl Batı'dan üstün olduğu, "Avrupa'dan alınacak bir şey yoktur, ancak verilebilecek bir şeyler vardır" inancı ve anlayışı ile yaşayan Osmanlılar özellikle bilimsel gelişmenin dışında kalmış hatta biraz ileride açıklayacağımız unsurlarla kendi kabuğuna çekilmiş Batı'da olup bitenlerle ilgilenmek gereğini duymamışlardır⁵⁷. Bu hal Osmanlı İmparatorluğu'nu içten zayıflatmış bir husus olmuştur. Avrupa devletleri arasındaki yakın münasebetler sonucu, ve özellikle Hristiyan dinine dayanan bir kültür birliği dolayısıyla, herhangi bir teknik buluş, herhangi bir alandaki gelişme, bütün diğerlerine yayılırken, bu yenilikler ve gelişmeler Osmanlı Devleti'ne yeterli ölçüde yansımamıştır. Mamafih, bu yeni gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda da kabulü için yapılan teşebbüsleri, özellikle bağınaz din adamlarının nasıl tepkiyle karşıladıklarını hatırlarsak iç zihniyetten kastımızın ne olduğu rahatlıkla ortaya çıkacaktır⁵⁸. Zaten Osmanlı'nın çöküş sürecinde her alanda hakim olan zihniyet de budur. Osmanlı teokratik bir devlet midir? gibi bir soruya bir çok kesim farklı cevap verebilir. Çünkü burada devreye yine "Hangi Osmanlı?" sorusu girecektir. Kuruluş, Yükseliş dönemleri, hatta Duraklama dönemini de bir kenara bırakalım çünkü hiçbir zaman bu dönemler tam teokratik olarak kabul edilmeyebilir. Fakat son dönem Osmanlısı dine değil, din sömürüsüne, dinin yanlış yorumlamalarına dayalı anlayışı ile kesinlikle teokratiktir. Devletin böyle bir dinî karakter arzemesi, böyle bir din anlayışının devlet işlerine karışması ıslahat ve yenilik hareketlerini baltalıyor, güçleştiriyordu. ıslahatın mutlaka bu anlayışa uygun olması gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu karakteri sebebiyle, bu anlayışa sahip din adamları İmparatorluğun kaderi üzerinde söz sahibi idiler. Son dönem devlet uleması, sadece taassup sebebiyle değil, daha çok menfaatleri dolayısıyla tutucu idi ve ıslahata karşı gelirken de, Osmanlı Tarihi'nde sayısız örneği bulunduğu üzere aslında tehlikeye düşen kendi menfaatini de koruyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî bir devlet olması, genel öğretimin din adamlarının tekelinde bulundurulmasını gerektiriyordu. Son dönemlerde o eski döneminin en iyi medreselerinden eser kalmamış artık tamamen söz konusu dini niteliği taşıyan öğretim programları Orta Çağ usullerine uygun bir şekilde pozitif bilimlere ve felsefeye yer vermemekte idi. Bu eğitim sisteminin, rüşvet, iltimas ve ahlak buhranı ile birleşince toplumun genel yapısı üzerindeki etkileri hakkında fazla fikir yürütmeye gerek kalmayacağı ortadadır.

Askeri kurumların başta Yeniçeri Ocağı olmak üzere düştükleri disiplinsiz, kayıtsız ve itaatsiz ortam; tımar sistemi yerine kurulan iltizam usulünün insafsız, aşırı ve basiretsiz vergilendirme tarzı; sermaye birikiminin bulunmaması; sınaî üretimin olmaması⁵⁹; sanayi casusluğunun yapılmaması ve dolayısıyla teknolojinin takip edilememesi; kaybedilen topraklarla birlikte yaşanan yoğun göç olgusunun yol açtığı sosyo-kültürel ve ekonomik sorunlar; dışardan alınan borçlar; Batı'daki gelişmeleri yakalamak amacıyla yapılan çalışmaların yetersizliği ve Batı'dan alınan unsurların olduğu gibi alınarak taklit edilmesinin getirdiği başarısızlık vs..., bunlar siyasi, askeri, iktisadi, teknolojik ve sosyo-kültürel açılardan Osmanlı'yı çöküşe sürükleyen sebeplerdir⁶⁰.

Kurtulma/Kurtarma Çabaları

Siyasi, askeri, ekonomik, sosyo-kültürel ve ahlaki açılardan üzerinde durduğumuz sebepler nedeniyle yavaş yavaş çöküş sürecine giren ve bilinen sona doğru ilerleyen Osmanlı, kendisini, bu durumdan daha doğrusu bilinen sondan kurtarmak amacıyla harekete geçecektir. Osmanlı'nın kendisini kurtarma, tekrar toparlanma çabaları üç şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunları ıslahat Hareketleri, Denge Politikası ve Fikir Akımları gibi üç başlık altında toplayabiliriz.

⁵⁵ 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali ile ortaya çıkan meselenin adı, Napolyon'un bozduğu Avrupa dengelerini tekrar düzenlemek için toplanan 1815 tarihli Viyana Kongresi'nde konmuştur. Aslında Türklerin XI. yy'da Orta-Doğu'ya girmeleri ile başlamıştır. İlk aşamada Müslüman-Hristiyan(Haçlı Seferleri gibi) çatışması olarak gerçekleşmiş, ilerleyen süreç içerisinde gerek teknolojinin, gerekse dünya görüşlerinin değişerek gelişmesine paralel olarak hem coğrafyasını ve etki alanlarını, hem de ilgilendiği konuları genişleterek günümüze kadar devam etmiş Avrupa'nın uyguladığı politikalar bütünüdür. Son yıllarda yaşanan başta Bosna-Hersek ve Arnavutluk olmak üzere Balkan Sorunları; Körfez Krizi ve Türkiye'nin doğusundaki bölücü terör faaliyetleri, tarih literatüründe ki adıyla Şark/Doğu Meselesi'nin günümüze yansımından başka bir şey değildir.

⁵⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.13.

⁵⁷ A. Mumcu, a.g.e., s.9.

⁵⁸ Armaoğlu, a.g.e., s.13.

⁵⁹ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.51-53.

⁶⁰ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.51-56; Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi, C.I, İstanbul 1997, s.20; Veli Yılmaz, a.g.e., s.80-81.*

İslahat Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yy'ın başlarından itibaren, uğradığı devamlı yenilgiler karşısında Batı dünyasının üstünlüğünü görmeye başlamıştı. Yani Batı'nın üstünlüğü, tehlikeli bir noktaya ulaştığında, Batı'ya karşı koyma endişesi ile ıslahatlar başlamış ve Batı'ya ancak Batı'nın silahları ile karşı konulabileceği sonucuna varılmıştır. Batının askeri yeterliliği, üstünlüğünün nedeni değil bir belirtisiydi⁶¹. Osmanlı'nın anlayamadığı da aslında bu idi. Bir söz vardır, "İki devlet savaş meydanında karşı karşıya geldiklerinde her şeyleriyle, siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel, bilimsel, teknolojik ve ahlaki alt yapılarımlarıyla birikim ve donanımlarıyla savaşır, silahlar sadece bu unsurlardan oluşan bütünü simgeleridir." şeklinde. Osmanlı, 18. yy'ın ilk yarısında III. Ahmet'ten itibaren, Avrupa ile kendi arasında mevcut olan mesafeyi kapatmak için bir takım reform hareketlerine girişirken⁶² bunları sadece askeri alanda düştüğü durumdan kurtulmak için yapıyordu. Çöküş sürecinin kapsamını göremeyen Osmanlı, sadece bu alanda yapacağı reformlarla durumunu düzeltebileceğini düşünüyordu. Nitekim yaptığı reformlarda bu düşüncenin paralelinde hep sınırlı ve dar kapsamlı olmuştur 18. yüzyıl boyunca.

Osmanlı İmparatorluğunun kapsamlı bir değişime ihtiyacı olduğunu gören ilk Osmanlı padişahı III. Selim'dir. III. Selim, hükümdarlığının, halkın refah ve mutluluğunu sağlamaya yönelik bulunduğuna ve kendisinin de halkın bir hizmetkârı olduğuna inanan bir padişahı. Ülke yönetiminin her kesiminin yenilenmeye muhtaç olduğunu görmüş ve bu konuda yapılması gerekenler için tavsiye ve teklifte bulunmak üzere bir Meclis-i Meşveret(Danışma Meclisi) kurmuştu. Bu meclise, "sızden rey, benden infaz" demişti. Bir parlâmentonun prototipi sayılabilecek bu meclis teklifleri yapacak, III. Selim bu teklifleri yürürlüğe koyacaktı. "Ölümden gayri(başka) her hastalığa ilaç bulmak mümkündür" diyen III. Selim, Osmanlı'ya ilaç bulmaya çalışırken, ülkede yenilikleri kaldıracak zihniyet olmadığından, bu uğurda hayatını kaybetti⁶³.

Selim'in Nizam-ı Cedid(Yeni Düzen) adlı yenilik hareketlerinin iki karşılığı söz konusudur. Biri, yine Nizam-ı Cedid adı ile tanınan yeni bir orduyu ifade etmekte, diğeri bu orduyu da kapsayacak şekilde tersane, donanma ve diğer ocaklardaki ıslah hareketleri ile idare, ilmiye, iktisadi, siyasi, ticari ve diplomasi (özellikle daimi elçiliklerin kurulması) alanında yaptığı ve yapmayı düşündüğü yenilikleri kapsayan bütün yenilik hareketlerini ifade etmektedir⁶⁴. III. Selim zamanında savaş tekniği kurumlarının düzenlenmesi, eğitim ve öğretimde yenilikler, örneğin Mühendishane-i Bahr-i Hümayun(Deniz Okulu) ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun(Topçu Okulu) gibi, Batı tesirlerinin sızmasını da kolaylaştırmıştır.

III. Selim'in herhalde en büyük hatası yeni orduyu kurarken, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmayıp, bir süre ikisinin bir arada devam etmesini uygun görmesidir. Bu hata onun ölümüne neden olacaktır. Fakat bu gelişme ileride benzer hareketleri gerçekleştirecekler için iyi fakat pahalıya mal olmuş bir model teşkil edecektir. III. Selim'den sonra tahta çıkan II. Mahmut ilk önce Yeniçeri Ocağı'nı kaldıracak, yenilik hareketlerine daha sonra başlayacaktır⁶⁵. İlerleyen süreçte Mustafa Kemal, harf devrimini ve diğer inkılaplarını gerçekleştirirken, tarihi iyi bilen, toplumumuzu yakından tanıyan biri olarak, hep hızlı ve radikal davranacak, geçici bile olsa, III. Selim modelinin verdiği ders ile hiçbir zaman eski ile yeniye bir arada yaşatmayacaktır.

III. Selim'den sonra tahta çıkan II. Mahmut'un ilk sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa da ıslahat yönünde önemli bir adım atmıştı. Ayan ve Beylerin, kendi başlarına buyruk bir şekilde ve merkezi hiç kaale almadan hareket ettiklerini gören ve ülkenin yönetiminde disiplin ve birlik isteyen Alemdar, bunlarla İstanbul'da yaptığı toplantıda bir takım kararlar almıştır. Bu kararlar Padişah'ın bir Hatt-ı Hümayunu ile onaylanmıştır ki, buna Sened-i İttifak denir. Bu sözleşmede taraflar ülkenin iyi bir şekilde yönetilmesi için çaba harcayacaklar ve yenilik hareketlerinin gerçekleşmesine çalışacaklardı. Hukuki bakımdan bu belge, Padişah'ın Ayan'ı bir taraf olarak kabul etmesi ve onunla yetki paylaşımına gitmesi; Ayan'ın yetkilerinin ve yönetim alanlarının tespit edilerek bu alanlara Padişah'ın müdahalesinin önlenmesi gibi hükümleri ihtiva ettiği için hükümdarın mutlak otoritesine getirilmiş bir sınırlama idi.

III. Selim ve yenilikçi tavırlarının bedelini onunla aynı sonu paylaşarak ödeyen Alemdar tecrübelerini gören II. Mahmut, birinci planda kendi iktidarının güçlendirilmesine önem vermekle beraber, ülkede bir takım yenilikler yapma zorunluluğunu da görmüştü. Evvela kendi otoritesini tehdit eden adam-akıllı bozulmuş olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdı (Vaka-yı Hayriye: Hayırlı Olay-1826) ve bunun yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli yeni bir askeri örgüt kurdu. Bundan sonra, yönetimde disiplini sağlamak için, Mehmet Ali Paşa hariç asi valilerin başları ezildi. Devlet organlarında düzeltmeler yapıldı. Maliye, Dahiliye, Hariciye ve Ticaret Nezaretleri(Bakanlıkları) kuruldu. Bunlara müsteşarlar tayin edildi. Vergilerin ıslahı için yeni tedbirler alındı. Posta teşkilatı kuruldu ve ilk defa nüfus sayımı yapıldı. Harbiye ve Tıbbiye okulları açıldı. İlk resmi gazete olan Takvim-i Vekayi(Olayların Takvimi) yayınlanmaya başlandı. Yine eğitim ve öğretim alanında olmak üzere, II. Mahmut Avrupa'ya pek çok öğrenci gönderdi⁶⁶. Mahmut devrinde, halkın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için devletin faaliyet alanı nispeten genişletilmiş, eğitim, sağlık ve bayındırlık alanında hizmetlere girilmiştir.

II. Mahmut'un bu yenilikleri, şüphesiz Osmanlı toplumuna büyük faydalar sağlamıştır. Fakat II. Mahmut daha önceki tecrübeleri görmüş ve bilmiş olduğu için, gerici zihniyetle mücadele edebilecek köklü bir programa cesaret edememiştir. Aslında buna cesaret eden tek kişi, tarihimizde Atatürk'tür zaten onu da önemli kılan yönlerinden biri budur. Her ne olursa olsun, Mahmut'un mutlak otoritesinin sınırlanmasına hiç

⁶¹ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.54.

⁶² Armaoğlu, a.g.e., s.218.

⁶³ Armaoğlu, a.g.e., s.218-219.

⁶⁴ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları – Nizam-ı Cedid*, Ankara 1988, s.29-186.

⁶⁵ Eroğlu, a.g.e., s.55; Armaoğlu, a.g.e., s.219.

⁶⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.219.

yanaşmamasına, hatta otoritesini güçlendirmek için Batının kurallarını, kurumlarını almanın ve anlamının gereğine inanmasına rağmen onun dönemi Tanzimat için hazırlık olarak kabul edilebilir⁶⁷.

Tanzimat Fermanı

Sultan II. Mahmut'un ölümünden sonra yerine geçen, genç padişah Abdülmecid, Mustafa Reşit Paşa'nın uyarısına uyarak yeni düzenlemelere girişti. Mustafa Reşit Paşa, hazırladığı "Gülhane Hat-ı Şerifi" veya diğer bir deyimle "Gülhane Hat-ı Hümayunu" diye anılan Tanzimat Fermanı'nı Gülhane Meydanı'nda Padişah'ın ve memleketin büyükleri ile yabancı devlet temsilcilerinin önünde düzenlenen büyük bir merasimde, 3 Kasım 1839'da okudu. İlan olunan ve Fermanla başlayan ve I. Meşrutiyete kadar devam eden bu devreye Tanzimat Devri denmektedir⁶⁸.

Tanzimat Fermanı ile;

Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağlanması; Verginin düzenli bir usule göre ayarlanması ve toplanması; Askerliğin düzenli bir şekle sokulması; Soruşturma olmadan, yargılama yapılmadan kimsenin cezalandırılmaması; Hristiyan ve Müslüman bütün Osmanlı uyruklarının eşit olarak kabul edilmesi⁶⁹; gibi temel bazı hakların teminat altına alınması ve bunlara uygun yeni kanunların hazırlanması öngörülmüştür⁷⁰.

Tanzimat Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Ahmet'ten itibaren başlamış olan Avrupalılaşma hareketleri dizisi içinde önemli bir merhale teşkil eder. Ve bu merhale kendisinden öncekilere oranla çok farklı bir özellik taşır. O zamana kadar yapılan yenileşme hareketleri, ağırlıklı olarak, Devlet'in uğradığı askeri yenilgiler göz önünde tutularak, hemen daima askeri alanda vuku bulmuştu. Tanzimat'ın hareket noktası ise, esas itibarıyla böyle bir endişeden doğmuş değildir. Devlet'in başına gelen gailelerin sebeplerini, gerek Devlet, gerek Osmanlı düzeninde görmüş ve hem bu düzenin temellerini ve hem de Devlet'in işleyişini yeniden düzenlemeyi amaç edinmiştir. Bundan dolayı, Tanzimat Fermanı, hem bir çeşit İnsan Hakları Demeci ve hem de bir bakıma anayasal nitelikte ortaya çıkmıştır. Fakat Tanzimat Fermanı, şüphesiz, bir Amerikan veya Fransız Haklar Beyannamesi değildir. Çünkü, her şeyden önce, Tanzimat Fermanı, bir halk hareketi sonucu halktan gelen bir isteğin ifadesi olmayıp, yukarıdan aşağıya, yani, devlet iktidarını kullanan üstün otoriteden, hükümdardan gelmiştir ki bu, Tanzimat Fermanı'nın zayıf tarafıdır, halk tarafından hazmedilmemesinin bir sebebidir. Ayrıca Gülhane Hat-ı Hümayunu, üstün otoritenin, padişahın tek taraflı bir beyanı, vatandaşlarına bir lütfu idi. Yeri geldiğinde padişah bu hakları geri alabilirdi.

Tanzimat Fermanı'nda esas olarak ferdi hakların ele alınmasında, Avrupa'da gelişmekte olan Liberalizm(Hürriyetçilik) hareketinin ve 1830 İhtilalleri'nin etkisini görmemek mümkün değildir. Esasen Tanzimat, Paris ve Londra'da elçi olarak bulunan, Louis-Philippe'in liberal rejimini ve İngiltere'deki seçim reformunu yakından takip eden, buralardaki araştırmaları sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda da liberal reformların yapılmasını; Müslümanlarla Hristiyanların eşitliğinin sağlanmasının gerekliliğine inanan Mustafa Reşit Paşa'nın eseridir. Paşa'nın düşünce sistemi, o zaman ki Osmanlı toplumunun çok ilerisinde bulunuyordu. Onun fikirlerini uygulamak için gereken atmosfer olgunlaşmamıştı. Bununla birlikte Reşit Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nde hem Devlet ve hem de Osmanlı toplumuna bir ileri hamle yaptırdığına da şüphe yoktur.

Tanzimat Fermanı ile padişah, milli egemenlik, meşrutiyet veya cumhuriyet rejimlerine gidilmeksizin, kendi iradesiyle kendi yetkilerini sınırlamıştır. Kendi otoritesinin faaliyet sınırlarını çizmiş ve siyasi gücünün kullanılma şeklini, ilk defa belirli bir statüye kendisi bağlamıştır. Tanzimat, bu yönleriyle, anayasalı rejimin gerçekleşmesi yolunda atılmış bir ilk adımdır⁷¹.

Yeri gelmişken 1830 İhtilallerinden etkilense de Tanzimat Fermanı bunlarla karşılaştırılmaz. Çünkü 1830 İhtilalleri, hürriyet için aşağıdan yukarıya doğru hareketlerdir, otoriteye karşı birer ayaklanma şeklinde ortaya çıkan bu hareketler her şeyden önce anayasalı rejimlerin kurulmasını amaç gütmüştür⁷².

Osmanlı'da Batılılaşmayı sistemleştirmeye çalışan⁷³ bu ferman uygulamada pek parlak sonuç vermemiş, dışardan ve içerden tepkilere maruz kalmıştır. Rusya ve Avusturya-Macaristan gibi çok uluslu imparatorluklar, kendi vatandaşlarının da benzer haklar istemelerinden korktuklarından tepki göstermişler ama bu arada özellikle Rusya, Osmanlı içişlerine karışmak için bunu fırsat olarak görmüştür.

Rusya'nın Akdeniz'e inen yolu üzerinde bulunan Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ile kuvvetleneceğini düşünen İngiltere ve Fransa bu yenileşme hareketinden memnun kalmakla birlikte onlarda Osmanlı'nın içişlerine karışmak için bunu bir vasıta olarak kullandılar.

Hristiyan tebaa içinde en ayrıcalıklı azınlık olan Rumlar, ayrıcalıklarının eşitlik ilkesi çerçevesinde bozulmasında hiç de olumlu yaklaşmadılar. Müslüman tebaa da Hristiyanlarla eşit duruma gelmekten pek hoşnut kalmayacaklardır. Menfaatleri zedelenen, iktidarlarını başıboş, istedikleri gibi kullanan paşalar da, yetkileri kısıtlanan valiler gibi Tanzimat Fermanı'ndan hiç memnun kalmadılar⁷⁴.

Tanzimat Fermanı'nın uygulanabilmesi için öngörülen kanunlar bir süre sonra çıkarılarak, fermana uygun tedbirler alınmaya başlandı. Yeni bir Ceza Kanunu ve İdare Kanunu yapılmış; Aşar, maliye memurları vasıtasıyla toplanırken, Hristiyanların verdikleri cizye, Patrikhaneler vasıtasıyla toplanmıştır. Vergi işleri için defterdarlıklar kurulmuşsa da, cizye ve aşar toplanmasında tekrar eski usullere dönülmüştür. Tanzimat Fermanı'na uygun olarak Hristiyanlar da askere alınacaktı. Bu unsurlar yüzyıllardır askerlik yapmadıklarından, bu uygulamadan vazgeçildi. Böylece Hristiyan-Müslüman eşitliği ilk darbeyi yedi.

⁶⁷ Armaoğlu, s.219-220; Hamza Eroğlu, s.55,56.

⁶⁸ Hamza Eroğlu, s.56.

⁶⁹ Armaoğlu, s.220-221.

⁷⁰ Hamza Eroğlu, s.56.

⁷¹ Armaoğlu, s.223.

⁷² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, C.I, Ankara 1992, s.55-56.

⁷³ Hamza Eroğlu, s.56.

⁷⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s.225-226.

Milli eğitime yönelik düzenlemeler, ulemanın kontrolündeki medreselerle başedilemediği için başarısızlıkla sonuçlandı ve eğitim-öğretim işleri bir birliğe kavuşturulamadı.

Görüldüğü üzere Tanzimat Fermanı uygulamada istenen sonuçlara ulaşamadı. Sadece idari örgütte bazı yenilikler yapıldı ve bazı eyalet ve sancaklarda yerel meclisler kuruldu⁷⁵.

Tanzimat Fermanı'nı takiben, Islahat Fermanı ve Adalet Fermanı gibi fermanlar çıkarılmış, muayyen/belirli ve sınırlı alanlara da inhisar etse, bir takım ıslahat hareketlerinin sebebi olmuştur⁷⁶.

Islahat Fermanı

Kutsal Yerler Meselesi ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hristiyan tebaanın ayrıcalıkları gibi sorunlar nedeniyle bir Avrupa Savaşı olarak ortaya çıkan Kırım Savaşı, Paris Antlaşması ile son bulmuştur.

Savaşın kaynağı Hristiyan tebaanın ayrıcalıkları konusu olduğuna göre, bu antlaşmanın bu soruna bir çözüm getirmesi kaçınılmazdı. Paris Kongresi'nde bu sorun üzerinde Avrupalı Devletler kendi çıkarları çerçevesinde birbirleri ile çatışırken⁷⁷, Kırım Savaşı'nda müttefiklerimizin dayatma ve isteklerini karşılamak üzere Padişah Abdülmecid, 28 Şubat 1856'da Islahat Fermanı'nı yayınladı⁷⁸. Paris Antlaşması'nda yer bulmuş olmasıyla, Osmanlı Devleti'nin iç sorunu gibi gözükten Ferman, esasında milletlerarası bir nitelik kazanmıştır.

1856 Islahat Fermanı, yirmi noktada Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında eşitlik sağlamayı amaç edinmiş bir belgedir. Bu eşitlik çerçevesinde, Hristiyanlar, kendilerine tanınan yeni haklarla, Müslümanların düzeyine getiriliyor ve bu suretle de bu farklı din mensuplarının kaynaştırılmasına çalışılıyordu. Ferman'ın içeriği özetle şu şekildedir:

Hristiyanların dinsel nitelikteki bütün hak ve ayrıcalıklarının aynen korunması; bütün uyruklar için dinsel ibadet ve dinsel törenlerin yapılması serbestisi; Hristiyanların da Müslümanlar kadar güvenliğe sahip olma hakları; gerek kamu kurumları, gerek özel kişiler tarafından olsun, Hristiyanları küçültücü, Müslümanlara oranla fark gözetici, hakaretâmez muamelede bulunulmaması ve söz söylenmemesi; bütün memurlukların ve bütün okulların, fark gözetilmeksizin bütün uyruklara tam bir eşitlikle açık olması; bütün cemaatlerin okul açabilmesi; bütün uyrukların eşit ve serbest bir şekilde ticari ve ekonomik faaliyette bulunabilmesi; Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ticaret ve cinayet davalarına karma mahkemelerin bakması ve mahkemelerde herkesin kendi dinine göre yemin edebilmesi ve yemininin geçerli olması; bütün uyruklar için vergi eşitliği; Müslüman olmayanların da askere alınması ve bunların Ordu'da kullanılmalarına ait usul ve esasların tespiti ve düzenlemesi; Müslüman olmayanların da yerel meclislerde temsil edilmesi.

Müslüman ve Hristiyanlar arasında bir eşitlik düzeninin kurulmasına çalışılması bakımından Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı arasında bir ayrılık yoktur. Fakat bu ikisi arasında, başka bakımlardan farklılıklar vardır.

Bir defa, Islahat Fermanı, kaynağını ve ortaya çıkış sebebini yabancı devletlerden almaktaydı. Onlar istediği için yayınlanmıştır. Yabancı kaynaklıdır. Hatta denebilir ki, esaslarını bile -sözünü ettiğimiz Paris Kongresi'ndeki çatışmaları ve tartışmaları esnasında- yabancı devletler tespit etmiştir. Islahat Fermanı, dış politika olaylarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Buna karşılık Tanzimat Fermanı'nda bu nitelikleri ve özellikleri bulmak mümkün değildir. Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin kendiliğinden teşebbüs ettiği, kendi inisiyatifi kullanarak gerçekleştirdiği bir reform hareketiydi. Herhangi bir yabancı baskısı veya etkisi söz konusu olmayan Tanzimat Fermanı'nın amacı devletin yapısını yeniden düzenlemektir. Diğer taraftan, Islahat Fermanı sadece Hristiyan uyruklara yönelik iken, Tanzimat Fermanı Müslüman-Hristiyan ayırımı yapmadan tüm Osmanlı İmparatorluğu vatandaşlarını göz önüne alan adeta bir insan hakları demeci niteliğinde ortaya çıkmıştır⁷⁹. Bu farklılıklardan anlaşılacağı üzere 1856 Islahat Fermanı, Avrupa'daki liberal akımlara benzetilemez ve bir anayasalcılık hareketi ile de ilgisi yoktur⁸⁰.

Islahat Fermanı, Osmanlı'nın Mustafa Reşit Paşa gibi aydın devlet adamları tarafından, yabancı devletlerin baskısıyla ortaya çıkmış olması ve Müslüman-Hristiyan eşitliğinin fermandaki gibi birdenbire değil yavaş yavaş gerçekleştirilmesi gerektiği gibi bazı yönlerden eleştirilmiş, tepkiyle karşılanmıştır. Müslüman halk da, Hristiyanların kendileriyle eşit duruma getirilmelerini hazmedememiştir. Buna karşılık, Avrupalı aydınlar tarafından Islahat Fermanı takdirle karşılanırken, Avrupalı devletler bu fermanı Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için kullanacaklardır⁸¹.

⁷⁵ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.221-222.

⁷⁶ Eroğlu, s.57.

⁷⁷ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.230-258.

⁷⁸ Eroğlu, a.g.e., s.57.

⁷⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.258-259.

⁸⁰ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.I, s.56.

⁸¹ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.259-260.

Adalet Fermanı

Adalet Fermanı 1876'da ilan olunmuş ve memleket içinde huzursuzlukları gidermek ve yabancı devletlerin müdahale ihtimalini önlemek maksadı ile, mahkeme bağımsızlığını ve hakim teminatını kapsayan hükümlere yer vermiştir. Ferman, hakim teminatı ve mahkeme istiklâli için ıslahat vaat ediyordu⁸².

I. Meşrutiyet

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek liberalizm hareketini 1865'de kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile başlatmak yerinde olur. Bu cemiyetin önde gelen isimleri Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa ve Mithat Paşa'dır. Veliahd Murad Efendi(V. Murat) ile Şehzade Abdülhamid Efendi(II. Abdülhamid) bu topluluk ile yakından ilgilenmişlerdir.

Londra'da yayınlanan Hürriyet, İstanbul'da yayınlanan İbret, Muhibir ve Ulüm gibi gazetelerle fikirlerini yaymaya çalışan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin amacı Osmanlı'daki mutlakiyetçi yönetim şeklini meşrutiyete yani anayasalı bir hükümdarlık rejimine dönüştürmektir. Nitekim Namık Kemal, Jean Jacques Rousseau'nun fikirleri ile Fransız İhtilali'nden etkilenecek hürriyet ve millet hakimiyeti gibi kavramları; Ziya Paşa ise cumhuriyet kavramını ön plana çıkartmaktaydılar. Doğal olarak bu fikirlere sahip olan aydınların İstanbul'daki varlığına o zaman ki hükümetin hoşgörüsü ile bakması elbetteki beklenemezdi. Bu sebeple, Ali Suavi Kastamonu'ya sürgün edilirken, Mustafa Fazıl Paşa da sınır-dışı edilmiştir. Bu durumu gören diğerleri de, İstanbul'da çalışamayacaklarını görünce, yurt dışına gitmişlerdir.

Mustafa Fazıl Paşa'nın özel bir durumu vardı. Kahire Sarayı'na mensup birisi olarak gayet varlıklıydı. Mehmet Ali'ye verilen ferman gereğince, Mısır Valisi Sait Paşa'nın 1863'te ölümünden sonra, Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır Valisi olması gerekiyordu. Fakat ferman uygulanmamış ve Mısır valiliğine, Mustafa Fazıl Paşa'nın kardeşi İsmail Paşa getirilmişti. Meşrû hakkının gasp edilmesinin arkasından bir de İstanbul'dan çıkarılmasına kızan Mustafa Fazıl Paşa Paris'e yerleşmiş ve Yeni Osmanlıların önde gelen isimleri Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Mehmet, Nuri ve Tercüman-ı Ahval'in sahibi Agah gibi aydınları Paris'e davet ederek onları, siyasal mücadelelerinde maddi bakımdan desteklemiştir. Aralarında anlaşamamaları yüzünden bir süre sonra bunların bir kısmı Londra'ya, bazıları da Brüksel'e gitmişlerdir.

Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'daki faaliyetleri sırasında, İtalyan ve Alman milli birliklerini gerçekleştiren Genç İtalya, Genç Almanya gibi derneklerin faaliyetlerine benzetilerek, kendilerine Genç Osmanlılar veya Genç Türkler, yani Jeuns Turcs, Jön Türkler denilmiş, bu deyim sonradan bizim siyasi tarihimize de girmiştir.

Jön Türkler Avrupa'daki bu faaliyetlerinde bir fikir birliği kuramamışlardır. Bu sebeple, 1872'de dağıldılar ve İstanbul'a dönmek zorunda kaldılar. Aralarındaki tek ortak fikir, istibdat idaresinin yıkılmasıydı. Yeni Osmanlılar yapıcılıktan ziyade, yıkıcılıkta birleşmişlerdi. Ayasofya Câmiî'nde yapılan bir toplantıda, müstakbel bir kabine teşkili/oluşturulması hususunda anlaşamayacak kadar birbirinden ayrı olan bu genç insanlar, istemekte değil, istememekte tamamen bir idiler. Bununla beraber, etkin bir örgüt kuramamışlardır; bir fikir hareketi olarak etkili olmuşlar ve fikirlerine bir çok Osmanlı aydınını çekebilmişlerdir. Bu bakımdan Yeni Osmanlılar Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde ve sonra da II. Abdülhamid'in padişah olmasında önemli rol oynamışlardır. 23 Aralık 1876'da Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez Meşrutiyet'in ilanı ve 19 Mart 1877'de de ilk Meclis-i Mebusan'ın yani Türk Parlamentosu'nun açılması Yeni Osmanlılar hareketinin bir eseridir. Şunu da belirtmeliyiz ki 1876 Anayasası ile kurulan Meşruti Monarşi, Yeni Osmanlılar'ın amaçlarının gerçekleşmesi demekti⁸³.

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yy'ın son çeyreğine girerken, Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan isyanları ile uğraşmaktaydı. Balkanlar yoğun bir şekilde bu buhranlarla sarsılırken, Avrupalı devletler müdahale etmekte gecikmediler ve bu meseleleri bir sonuca bağlamak için İstanbul Konferansını topladılar. 1876'nın yaz aylarında Saray'da da önemli gelişmeler meydana gelmişti. Abdülaziz tahttan indirilmiş yerine V. Murad tahta çıkarılmışsa da, onun da rahatsızlığı nedeniyle, Midhat Paşa'ya anayasa ilan edeceğine söz veren Abdülhamit, padişah ilan edilmişti.

Abdülhamit padişah olunca, Midhat Paşa'nın başkanlığında bir komisyon anayasa hazırlıklarına başladı. Ve, kabine içi bir takım anlaşmazlıklar sebebiyle Midhat Paşa sadrazamlığa getirildi.

23 Aralık 1876 sabahı, İstanbul Konferansı toplantılarına başlarken Meşrutiyet ilan edildi. Konferansa katılan devletler Osmanlı Devleti'ne bir takım reform hareketlerini dayatmaya ve bu şekilde Balkan buhranını çözmeye hazırlanırken, bu hareketle yani meşrutiyetin ilanıyla onlara anlatılmak istenen şeyduydu; bir Anayasalı rejim ve Türk Meclis-i Mebusan olduğuna göre, ve bütün Osmanlı vatandaşları bu mecliste temsil edileceğinden, seslerini ve şikayetlerini bu meclise yansıtabacak ve dolayısıyla Osmanlı kendi meselesini kendi meclisinde halledeceğinden artık reformlara falan gerek kalmıyordu. Lakin Konferans delegeleri Meşrutiyetin ilanını çok soğuk karşıladılar. Onlara göre, anayasanın ilanı bir diplomatik taktikten başka bir şey değildi. Bundan dolayı, Bâbü'lî'nin, artık konferansın devamına gerek kalmadığı iddiasını ciddiye almadılar. Gerçekten, Anayasa ilanının tam İstanbul Konferansı'nın açılış gününe rastlamasında diplomatik bir taktik vardı. Fakat I. Meşrutiyet hareketini ve Anayasa ilanını sadece bu nitelikte görmek yanlış olur. I. Meşrutiyet, 1808 Sened-i İttifak'tan başlayıp, Tanzimat ve Islahat Fermanlarından geçerek oluşmuş hem bir fikir hareketinin ve hem de siyasal uygulamaların varmış olduğu bir sonuçtu⁸⁴.

1293(1876)'de Kanun-u Esasi adı ile bir anayasa ilk defa kamu hukukumuzda girmiştir. Kanun-u Esasi'ye göre yürütme gücü yine hükümdarda toplanmış, yasama faaliyeti ise hükümdarın nüfuzu altına sokulmuştur. Bu anayasa, fert hürriyetlerine değer vererek, bireyler arasındaki eşitliği, şahıs hürriyetlerini ve masuniyetlerini, öğretim, basın, vicdan, ticaret ve sanat hürriyetlerini, mal ve mesken masuniyetini ve diğer klasik ferdi hürriyetleri ve bu arada mahkemelerin istiklâl ve aleniliğini, muayyen yargı kurumları dışında fevkalade bir mahkeme veya

⁸² Hamza Eroğlu, a.g.e., s.57.

⁸³ Armaoğlu, a.g.e., s.592-594.

⁸⁴ Armaoğlu, a.g.e., s.494-512,513.

hüküm vermek yetkisini haiz bir komisyon teşkil olunamayacağını da öngörmüştür. Fakat ne olursa olsun aslında bu anayasa hükümdarı yeterince kısıtlamamış tam tersine onu ve otoritesini, yasal ve meşru hale getirmiş ve ona Meclis'i kapatma hakkını tanımıştır.⁸⁵

1876 Anayasası Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa olarak anayasalı rejimi başlatmakla beraber, bu I. Meşrutiyet hareketi de bir halk hareketi; aşağıdan yukarıya yönelen bir baskı ve istek sonucu ortaya çıkmış değildir. Padişahlığın mutlak otoritesini bir dereceye kadar törpüleyerek ve Osmanlı vatandaşları için de, bazı esas hak ve hürriyetler getirmek suretiyle, monarşiye dayanan bir anayasalı rejim kuran ve bundan dolayı da Meşrutiyet denen 1876 düzeni, esasında Yeni Osmanlılar olarak tanınan bir avuç Osmanlı aydınının teşebbüsü/girişimi ile ortaya çıkmıştır. Bu bir avuç aydın, Osmanlı Devleti'nin gittikçe artan çöküntüsüne karşı çare ararlarken, bu çareyi anayasalı bir rejimde bulmuşlar ve bu rejimi, II. Abdülhamid'i tahtta çıkarırlarken, onunla yaptıkları pazarlık sonucu gerçekleştirmişlerdir. Avrupa'daki liberal hareketlere oranla farklılık, bir daha burada da kendisini göstermiştir.

1876 tarihli Meşrutiyet hareketi fazla yaşamamıştır. I. Meşrutiyet, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na varan Balkan buhranı içinde ilan edilmişti. Sonradan görülmüştür ki, Abdülhamid de Meşrutiyeti ilan için bir avuç Osmanlı aydını ile yaptığı pazarlıkta samimi değildir.⁸⁶ Bir yandan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı(93 Harbi)'nin çıkması, öte yandan hükümeti ve yönetimini kontrol amacı ile Meclis'te yapılan sert eleştiriler, Abdülhamid'in hoşuna gitmedi. Anayasa'nın 113. maddesinin kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak, 13 Şubat 1878'de, otuz oturum yapmış olan Meclis-i Mebusan'ı kapattı ve bu suretle Meşruti Monarşi de sona erdi. Önce Brindizi'ye, sonra Taif'e sürgün edilen Mithat Paşa 1884'te orada ortadan kaldırılmıştır.⁸⁷

II. Meşrutiyet

II. Abdülhamid'in bütün despotizmine rağmen, Osmanlı aydınları arasında gelişmekte olan anayasacılık ve hürriyetçilik hareketinin arkası kesilmemiştir.⁸⁸ Bununla beraber, Abdülhamid'in istibdadı, Jön Türk Hareketi'nin ikinci defa örgütlenmesini önleyemedi. 1889 Mayıs'ında, İstanbul'daki "Askeri Tıbbiye Mektebi"nden Öhrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükuti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakı'lü Hüseyinzade Ali adlarındaki beş öğrenci İttihat-ı Osmanî adında bir cemiyet kurdular. Cemiyet, Paris'te yaşayan ve daha sonra yine orada Meşveret gazetesini çıkaracak olan Ahmet Rıza Bey ile gizlice temas kurup faaliyetlerini genişletmiştir. Ahmet Rıza'nın teklifi olan "Ordre et Progrés" yani "Nizam ve Terakki" adı, gençler tarafından değiştirilerek, Cemiyet için İttihat ve Terakki adı kabul edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacı hiçbir fark gözetmeden toplumun çıkarlarını korumak, toplumu kurtarmak ve Meşrutiyet'i tekrar ilan etmek, yürlüğe sokmaktır.

Cemiyet, kurulduktan sonra, Paris, Cenevre ve Kahire'de şubeler açmış, İstanbul'da pek çok taraftar toplamış, Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye öğrencileri arasında hızla yayılmıştır. 1896'dan itibaren Dr. İbrahim Temo'nun çabaları ile Romanya, Bulgaristan ve Rumeli'de yayılan Cemiyet, İmparatorluk dışındaki Müslümanlarla temas kurmuş, bu temaslarla İslamcılık yerine Türkçülük anlayışını benimsemiştir.

Yeni Osmanlılar ya da Birinci Jön Türk hareketinde olduğu gibi, İttihat ve Terakki hareketinin de en büyük kusuru, sistematik bir fikir birliğini ve ortak bir görüşü gerçekleştirememiş olmasıdır. Hepsisi de istibdat rejiminin sona erdirilmesi gerekliliğinde ve meşruti bir yönetimin kurulması zorunluluğunda birleşmişlerdir. Fakat, Meşrutiyet'in ilanı halinde İmparatorluğa verilecek siyasal yapı, aralarında görüş ayrılığı doğurmuştur. Bununla birlikte dış politikaya bakıştaki farklılıklar da, mevcut fikir ve görüş ayrılığını şiddetlendirmiştir. Başka bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarılması ve yıkılmasının önlenmesi hususundaki temel sorun, görüşleri ve fikirleri farklılaştırmıştır. Bunun sonucu olarak, kimisi İttihat ve Terakki taraftarı, kimisi ise onun karşısında olmak üzere, farklı kuruluşlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Fikir ve görüşlerdeki farklılıklar ve hatta çatışmalar, eylem alanına da intikal etmiş, mesela İttihat ve Terakki'nin kurucularından İshak Sükuti ve İbrahim Temo'nun da yakın ilişki içinde olduğu, Osmanlı İhtilal Fırkası 1896'da Cenevre'de kurulmuştur. Bu fırkanın İstanbul'daki Ermeni terör örgütleri ile, suikast hazırlıklarına girişmesi artık teröre dayalı eylem hareketlerini ön plana çıkarmaya başlamıştır.

Bu suretle, en son 1889'da başlayan fikir planındaki mücadele, 7 yıl sonra, 1896'da, eylem ve hatta terör niteliğine dönüşme eğilimi göstermeye başlamıştı. O kadar ki, İttihat ve Terakki'nin Mısır şubesi, terör eylemlerini pekiştirmek için Yeni Osmanlılar adı ile yeni bir cemiyetin kurulmasını istiyorlardı. Gerekçeleri ise, "yalnız neşriyatla bir netice istihsalı mümkün olmadığı" idi.

İttihat ve Terakki içinde belirmeye başlayan görüş ayrılıklarını gidermek ve bütün Jön Türkleri bir araya getirmek amacı ile, 4 Şubat 1902 tarihinde Paris'te bir Jön Türk Kongresi toplanmıştır. Kongre fikir ayrılıklarını uzlaştırma yerine, bu ayrılıkları şiddetlendirerek ve Jön Türkleri iki gruba parçalayarak sona erdi. Kongre'de iki temel sorun tartışıldı: 1. Bir inkılâp sadece yayın yoluyla başarılamaz; aynı zamanda ihtilal metodunu da kullanmak gerekir. 2. İnkılâbın başarılabilmesi için yabancı devletlerin de müdahale ve desteğini sağlamak gereklidir.

Tartışmalar, esas itibarıyla bu ikinci nokta üzerinde yoğunlaştı. Özellikle gayr-ı müslim delegeler yabancı müdahalesini savunmaktaydılar. Fakat, Prens Sabahattin Bey bu noktaya bir açıklık getirerek, yabancı müdahalesinin Osmanlı Devleti'ne daima zarar verdiğini, fakat içerde yapılacak bir ihtilalin de, başarılı olabilmesi için, "menfaati menfaatimize uygun", yani bir dost devlet tarafından desteklenmesi gerektiğini belirtti. Bununla beraber, yabancı müdahalesine kesin bir şekilde karşı olanlar bu görüşü benimsemediler ve sonunda, Kongre, o zamanın deyimi ile "Müdahaleciler" ve "Ademi Müdahaleciler" diye iki gruba ayrılarak dağıldı. Çoğunluk, Prens Sabahattin Bey'in yanında yer alan "Müdahaleciler"nin elinde idi. Azınlık olan "Ademi Müdahaleciler"nin lideri Ahmet Rıza Bey'di. Fakat kısa bir zaman zarfında giderek çoğunluğu kazanacak ve duruma egemen hale gelecek olan Ademi Müdahaleciler esas İttihat ve Terakki Cemiyetini meydana getirecektir.

⁸⁵ Eroğlu, s.58. I. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı devlet hayatına Kanun-u Esasi adlı anayasa ile Umumi Meclis adı altında bir parlamento girmiştir. Umumi Meclis üyeleri, padişah tarafından tayin edilen Meclis-i Ayan ile, üyeleri halk tarafından seçilecek Meclis-i Mebusan'dan oluşmuştur (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C.VIII, Ankara 1988, s.230*).

⁸⁶ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.57-58.

⁸⁷ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.595.

⁸⁸ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.58.

Müdahaleciler, Prens Sabahattin Bey'in liderliğinde hemen Paris'te, Teşebbüs-ü Şahsî ve Ademi Merkezîyet Cemiyetini kurdular. Adından da anlaşılacağı üzere, bu cemiyet liberal bir felsefeye sahip olup, yerel yönetimlere ağırlık vermektedir. Vilayet merkezindeki vali, mali ve adli amirler Hükümet tarafından tayin edilecek, fakat vilayetin yönetimi, vali başkanlığında, yerel halkın seçtiği bir meclis tarafından yürütülecekti. Yerel memurlar vali tarafından ve ırk nispeti/oranı gözetilerek tayin edilecekti⁸⁹. Siyasi ve idari açılardan merkeze bağlı olacak olan yerel bölgeler, eğitim, ekonomi ve sosyo-kültürel alanlarda bağımsız bir şekilde, kendi gelişimlerini kendileri tamamlayacaklardı⁹⁰.

Ahmet Rıza Bey liderliğindeki "Ademi Müdahaleciler" ise, İttihat ve Terakki adını değiştirerek yine Paris'te Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetini kurdular. Cemiyet, milli ahlakı ve milli adetleri geliştirmeyi ve bununla birlikte İmparatorluğun çeşitli unsurları arasında bir kaynaşma sağlamayı; Osmanlı Devleti'nin siyasal bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumayı temel amaçları arasında kabul etmekteydi. Diğer taraftan, 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe konması, Osmanlı Saltanat ve Hilafetinin devam edeceği gibi hususlar da Cemiyet Tüzüğü'nde yer almakta idi⁹¹.

1902 Paris Kongresi'nde azınlıkta kalmalarına rağmen Terakki ve İttihat Cemiyetini kuranlar, Cemiyetin özellikle Rumeli'de çabuk yayılması gibi bir nedene dayalı olarak kısa sürede çoğunluğu elde ettiler. Bu arada, 1906 Eylülünde Selanik'te üyelerinin çoğunluğunu askerlerin teşkil ettiği, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuştu. Kurucuları arasında İsmail Canbulat, Mithat Şükrü, Bursalı Tahir ve Talat Bey gibi II. Meşrutîyet'in önemli kişileri de bulunuyordu. Bu cemiyet, 27 Eylül 1907 tarihinde Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşmiştir ki, bu İttihat ve Terakki'nin Rumeli'de yayılmasında önemli bir faktör olmuştur. Ayrıca, bu birleşme yoluyla İttihat ve Terakki askerleri de bünyesine almış bulunuyordu ki, bu gelişme Cemiyet'in tarihinde önemli bir aşama teşkil ediyordu ve II. Meşrutîyet Hareketi'nin İttihat ve Terakki tarafından başarılmasında büyük rol oynamıştır.

Şunu da belirtelim ki, ülke içinde ve ülke dışındaki çeşitli cemiyetlerin varlığına ve bundan doğan görüş ayrılıklarına rağmen, 1908'e gelindiğinde, hürriyetçi hareketin başarısı ve Abdülhamid istibdadının yıkılması için, bütün ülkede geniş bir zemin teşekkül etmiş bulunuyordu. Bütün bu faaliyetlerin tek ve ana noktasını bu istibdadın yıkılması teşkil ediyordu. Görüş ayrılıkları bu temel amaçtan sonra geliyordu. Farklılıklar amaçta değil, izlenecek metod ve yolların seçiminde idi. Osmanlı içinde bunlar yaşanırken Avusturya-Rusya mücadelesine paralel olarak Balkanların durumu iyice karışmaya başlamıştı. Bu atmosfer içinde İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola Haziran 1908'de Reval'de buluştular ve Avrupa sorunlarını görüştiler. Bu görüşmelerden sonra yapılan açıklamalarda esas itibarıyla Makedonya'da yapılacak reform konusu ilan edilmiştir. Bu haber, Makedonya'daki İttihat ve Terakki üyeleri arasında endişe ve korku uyandırdı. Avrupa Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya karar vermiş olmalarından korkuldu. Bu sebeple, İttihat ve Terakki, artık Osmanlı Devleti'nin siyasal düzeninin reforme edilmesi için harekete geçmenin zamanı geldiğine karar verdi. Yani Osmanlı Devleti'nin parçalanma teşebbüsüne Meşrutî yönetimin kurulması ile karşılık verecekti.

Padişah Abdülhamid, İttihat ve Terakki'nin Makedonya'daki faaliyetlerini adamları vasıtasıyla devamlı kontrol altında tutuyordu. İlk iş olarak İttihat ve Terakki bu adamları ortadan kaldırmaya çalıştı. Padişah sert tepki gösterdi ve Selanik ile Manastır'daki 38 üst rütbeli subayı İstanbul'a getirterek, muhakeme ve hapsedirdi. Bu olay, Rumeli'de bulunan İttihat ve Terakki'li subayları endişelendirdi, bunlar harekete geçmeye karar verdiler. Resne'de bulunan Kolağası Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908'de, yanına aldığı gönüllülerle dağa çıkıp, Anayasa ilan edilmedikçe silahı elden bırakmayacağını ilan etti. Bu girişim, büyük bir hareketin başlangıcı oldu. İttihat ve Terakki'ye mensup subaylar, silah depolarını açıp, halka silah dağıttılar. Padişahın oraya gönderdiği yetkililer yine ortadan kaldırıldı. 20 Temmuz'da İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Enver Bey de Niyazi Bey'e katıldı. Padişahın Anadolu'dan sevkettiği askerler, olayların merkezi olan Manastır'da harekete katıldılar.

Bu şiddet olayları yaşanırken, bir yandan da yazılı araçlarla padişah baskı altına alınmaya başlanmıştı. Bu durum padişahı tereddüd içinde bırakırken, İttihat ve Terakki'nin Manastır Merkezi 23 Temmuz 1908'de meşrutîyeti ilan etmiş, Selanik Merkezi de bu harekete katılmıştı. Hareketin yayılması padişaha yapacak bir şey bırakmamıştı. Direnmenin faydasızlığını gören II. Abdülhamid "Kanun-u Esasî'yi ben tesis etmişim... Madem ki milletim bu kanunun yine mer'îyetini istiyor, ben dahi verdim" diyerek 24 Temmuz 1908 günü 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulduğu ilan edilerek, II. Meşrutîyet dönemi başlamış oldu.

Meşrutîyet'in ilanı içerde büyük bir sevinç uyandırdı. Halk Abdülhamid'in 33 yıllık istibdadından bunalmıştı. Şimdi ülkeye hürriyet geliyordu. Sevinç o kadar büyük oldu ki, 24 Temmuz günü sokaklarda Müslüman hocalarla Rum ve Bulgar papazları birbirleriyle öpüşmekten geri kalmadılar. Meşrutî bir yönetimle durumlarını daha fazla kuvvetlendireceklerini ve Meclis-i Mebusan'daki temsilcileri ile seslerini daha iyi iştirebileceklerini uman Hristiyan unsurlar olaydan gayet hoşnuttular.

Meşrutîyet genel olarak dışarıda İngiltere, Fransa ve Almanya tarafından memnunlukla karşılanırken; Rusya, her zaman olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin toparlanmasının, güçlenmesinin işine gelmemesinden ve kendi sınırları içindeki Müslümanlar üzerinde etki yapmasından endişe ettiği için memnun değildi. Avusturya ise, bunu Bosna-Hersek'in ilhaki için fırsat bildi⁹².

20. yy'ın ilk yılları ile birlikte Rumeli'nin Selanik ve Manastır vilayetlerindeki subaylar arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti faaliyetlerinin hızla yayılması, bir bakıma bu harekete askeri bir güç kazandırmış ve II. Meşrutîyet hareketinin gerçekleşmesinde büyük rol

⁸⁹ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.595-599.

⁹⁰ Sabahattin'in babası Damat Mahmut Paşa, Abdülhamid'in kız kardeşiyle evliydi. Mahmut Paşa İngilizlerin İskenderun-Bağdat-Basra demiryolunu üstlenmelerini sağlamaya çalışmış, fakat bu işi Almanlar almışlardı. Damat Mahmut bunun üzerine iki oğlu ile Fransa'ya kaçtı. "Padişah'ın eniştesinin ve iki yeğeninin özgürlük yok diye kaçmaları" Avrupa basınında oldukça yankı yaptı. Bu olay özgürlükçü hareketleri biraz canlandırdı. Prens Sabahattin ve kardeşi 1902 Kongresine öncülük eden isimlerdi. Prens Sabahattin, Lé Play'in kurucusu olduğu bir toplum-bilim akımına bağlı E. Demolins'in düşüncelerini benimsemişti (Akşin, a.g.e., s.57-59).

⁹¹ Armaoğlu, a.g.e., s.599. Ahmet Rıza Bey, Auguste Comte(1798-1857)'nin pozitivist hareketinden etkilenmiştir. O, akılcılıkla ihtilalciliğin birbirine karıştırılmaması gerektiğini, sosyoloji sayesinde toplum yasalarının öğrenilebileceğini, bu sayede ihtilal olmadan toplumlara bilimsel olarak biçim verilebileceğini, toplumların ileriye götürülebileceğini söylüyordu. Nitekim Pozitivizm'in iki düsturu düzen ve ilerleme idi. Bunları 1889 yılında Ahmet Rıza, Cemiyetin adı olarak kabul edecektir zira düzen ve ilerlemenin Osmanlıcası "Nizam ve Terakki" dir (Akşin, a.g.e., s.56-57).

⁹² Armaoğlu, a.g.e., s.599-603.

oynamıştır. Bu gelişmenin sonucu olarak da, Osmanlı İmparatorluğu'nda ikinci defa olarak anayasalı rejimin ilan edilmesi askerler tarafından gerçekleştirilmiştir. I. Meşrutiyet hareketinden biraz daha fazla olarak tabana yayılmışsa da, aslında bu da yeterli değildi. Bu açığı harekete katılan, Binbaşı Enver'in, Resneli Kolağası(Kıdemli Yüzbaşı) Niyazi, Binbaşı Fethi(Okyar), Yarbay Cemal(Paşa) öncülüğündeki sayıları 2000'i bulan subaylar kapatmıştır⁹³.

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yy boyunca, varlığını devam ettirebilmek için, hem içerde ve hem dışarda bir takım tedbirlere başvurmuştur. İmparatorluk, iç yapısını daha sağlam temellere dayandırmak için hürriyetçi ve anayasacı tedbirlere başvurmuş öte yandan da dışardan yönelen tehlikelere karşı varlığını sürdürebilmek için dış politikada bir denge politikası izleme yoluna gitmiştir⁹⁴.

Denge Politikası

Osmanlı İmparatorluğu 1699'dan sonra bilhassa Rusya'nın tehdidi ve baskısı altına girmeye başlamış ve buna 18. yy'ın başlarından itibaren Balkanlarda Avusturya da eklenmişti. Bunun neticesi olarak da, 18. yy içinde, birkaç defa bu devletlerle savaşmak zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti, Avusturya ve Rusya'ya karşı yaptığı bu savaşlarda, başka bir devlete dayanmak zorunluluğunu duymamış, bu savaşlarda çoğunlukla yenilmesine ve hatta bazen galip gelmesine rağmen, bu savaşları kendi gücü ile yürütebilmiştir. 19. yy'a gelindiğinde, bir yandan Avrupa'daki kuvvet dengesinin şartları ve unsurları büyük değişme geçirmiş, bir yandan da Osmanlı Devleti'nin kendisi zayıflamıştır. İşte bu durum karşısında Osmanlı Devleti dışardan kendisine yönelen tehdit ve tehlikelere karşı, yanına bir büyük devleti almak suretile bir denge meydana getirerek varlığını korumaya, dağılma ve yıkılmasını önlemeye çalışmıştır. Buna "Denge Politikası" diyoruz. Şunu da hemen ilave etmek gerekir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu denge politikası, 1920-1936 döneminde Batılılara karşı Sovyet Rusya'ya; 1936-1945 devresinde Faşist İtalya tehlikesine karşı İngiltere'ye; 1945'ten günümüze kadar Sovyet tehlikesine karşı Amerika Birleşik Devletleri'ne dayanma şeklinde Cumhuriyet devrinde de Atatürk tarafından devam ettirilmiş ve bugüne kadar sürmüştür.

1791(1798)-1878 Devresi

Bu devre Osmanlı Devleti'nin kendisine yönelen Rus tehlikesine karşı İngiltere'ye dayandığı devredir. Tabiatile, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye dayanabilmesi ve Rus tehlikesine karşı İngiltere ile bir denge kurabilmesi için, İngiltere'nin de Osmanlı Devleti'ni desteklemesi gerekirdi. O halde İngiltere Osmanlı Devleti'ni destekleme gereğini neden duydu?

Bu sorunun cevabı, Hindistan Meselesi ile ilgilidir. İngiltere 1756-1763 Yedi Yıl Savaşları sonunda Fransa'dan Hindistan sömürmesini ele geçirmişti. Bu büyük sömürge çağını şartlarına bağlı olarak İngiltere'nin ekonomik hayatında önemli bir yer tutmaya başladı. İngiltere'nin bu sömürgesi ile bağlantısı ise, Mısır, Akdeniz ve Cebelüttarik Boğazı'ndan geçmekteydi ve buna İngiltere'nin İmparatorluk Yolu deniyordu. Bu yol, 1787-1792 dönemine gelinceye kadar herhangi bir tehlike altında kalmamıştı. Bu yıllar arasındaki savaşta Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak ve onun yerine eski Bizans'ı kurmak suretiyle, özellikle Rusya'nın Boğazlara yerleşmek istemesi, İngiltere'yi ciddi bir tehlike ile karşı karşıya bıraktı. Çünkü bu sırada Kuzey Karadeniz kıyılarına iyice yerleşen Rusya, Boğazları ele geçirip Akdeniz'e incek olursa, bu İngiltere'nin İmparatorluk Yolu'nun bu devlet tarafından tehdit edilmesi ve hatta kesilmesi demek olabilirdi. İngiltere şunu anladı ki, Osmanlı Devleti'nin varlığı ve devamı, Rusya'nın Boğazlardan Akdeniz'e inmesini önlemede önemli bir engel teşkil ediyordu. Bu sebepten, 1791 yılından itibaren İngiltere, Rusya'nın Akdeniz'e sarkmasını engellemek için, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü koruma politikasını benimsedi⁹⁵.

Bununla beraber, Osmanlı Devleti'nin, İngiltere'nin bu yeni politikasını görmesi ve kendisine yönelen tehlikelere karşı büyük bir devlete dayanarak bir denge politikası takibine başlaması, ancak 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesinden itibaren mümkün olabilmıştır. Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi hem İngiltere'yi ve hem de Rusya'yı telaşlandırdı. İngiltere telaşlandı, çünkü Mısır'ı işgal eden Fransa, İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısını kesiyordu. Rusya telaşlandı, çünkü Napolyon Mısır'dan sonra Suriye'yi işgal ederek kuzeye doğru çıkmaya başlayınca, Rusya, Napolyon'un Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmasından korktu. Sebebi gayet açıktı: Rusya, zayıf bir Osmanlı Devleti'nden Boğazları alabilir, lakin kuvvetli bir Fransa'nın elinden alması ise herhalde pek kolay olmazdı. Bu sebeplerden dolayı, hem İngiltere hem de Rusya Osmanlı Devleti'yle birer ittifak yaparak, Napolyon'u Mısır'dan çıkardılar.

Bu olay, büyük devletlerin kendi toprakları üzerindeki çıkar mücadelelerini Osmanlı Devleti'ne açık olarak gösterdi. Şu halde Osmanlı Devleti, kendisine yönelen tehlikeleri bertaraf etmek ya da hafifletmek için bu devletleri birbirine karşı oynayabilirdi. O sırada Osmanlı Devleti için esas tehlike Rusya'dan geldiğinden, bu tarihten sonra Osmanlı Devleti İngiltere'ye dayanma yoluna gitmiştir.

İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü Rusya'ya karşı koruma politikası 1878'e kadar devam etti. Bu tarihten sonra bu politikayı terk etti. Çünkü, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı(93 Harbi) İngiltere'ye şunu gösterdi ki, Osmanlı İmparatorluğu artık çok zayıftır ve yıkılmaya mahkumdur. İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumaya çalışması bundan sonra boşunadır. İmparatorluğu ayakta tutmak artık mümkün değildir. O halde, Rusya'nın Akdeniz'e sarkmasını önlemek için şimdi ne yapılmalıdır? İngiltere yeni bir politika olarak şunu kabul etti: Osmanlı İmparatorluğu nasıl olsa yıkılacağına göre, bu devleti Rusya yıkıp,

⁹³ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.58; Veli Yılmaz, a.g.e., s.191.

⁹⁴ Armaoğlu, a.g.e., s.58.

⁹⁵ Armaoğlu, a.g.e., s.43-44. İngiltere bu politikayı yürürlüğe sokmadan önce, 18. yy'da Fransa'nın Avrupa'da üstünlük kurmasına mani olmak için, Fransa'ya karşı Rusya ile dost geçinmiş ve yakın ilişkiler kurmuştu. Lord Chatam bu politikayı hararetle desteklemiş ve uzun süre devam ettirmişti. Halbuki oğlu, zekası, bilgisi ile tanınan ve 24 yaşında başbakan olan genç William Pitt, babasının bu politikasını değiştirdi. Çünkü Pitt'e göre Osmanlı Devleti, Avrupa dengesinin büyük bir ağırlığını teşkil etmekteydi. Eğer Osmanlı Devleti parçalanacak olursa, Avrupa dengesi Rusya'nın lehine bozulacaktı. Rusya'nın Avrupa'da güçlenmesi halinde, bütün Avrupa'nın güvenliği tehlikeye düşebilirdi. Bu sebeple, İngiltere'nin, 1791'den 1878'e kadar devam eden, "Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikası" Başbakan William Pitt tarafından başlatılmıştır (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.8,20-21).

yıkıntıları üzerine o yerleşeceği yerde, İngiltere yıkmalı ve bu yıkıntılar üzerine kendisi yerleşip, bu suretle Rusya'nın güneye sarkmasını önlemelidir⁹⁶. Bu politikanın uygulamaya konmasında, İngiltere'de o dönemde muhalefette bulunan ve 1880'de iktidara gelen Liberal Parti ile bu partinin lideri, Türk düşmanlığı ile ünlü Gladstone'un etkisi büyük olmuştur⁹⁷.

Bu politikayı İngiltere iki yolla gerçekleştirecekti. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kendisine bağlı veya kendi kontrolü altında bağımsız devletler kurmak⁹⁸. Mesela, 1878'den itibaren Anadolu'daki Ermeni ve Kürtleri bağımsızlığa kıskırtmak suretile, Doğu Anadolu'da kurulacak Ermeni ve/veya Kürt devletini, Rusya'nın Anadolu'ya girmesini önleyecek bir tampon olarak kullanmak istemiştir⁹⁹. İkincisi ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı stratejik noktalarına kendisinin yerleşmesidir. 1878'de Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Kıbrıs'a yerleşmesi bundandır. Kıbrıs'a yerleşen İngiltere hem Ege Denizi'nin Akdeniz'e açılan noktasını, hem Doğu Anadolu'yu ve hem de Süveyş Kanalı'nı buradan kontrol etmek imkanını kazanıyordu.

İngiltere'nin bu yeni politikasının Osmanlı Devleti bakımından sonucu şu oluyordu ki; şimdi hem İngiltere ve hem de Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının devamı için iki büyük tehlike haline geliyordu. Her ne kadar İngiltere'nin yeni politikası Rusya'ya yöneltilmiş idiye de Osmanlı Devleti için netice aynıydı. İki devlet, birbirlerine yönelen amaçlar için her ikisi de Osmanlı Devleti'ni yıkmaya çalışıyordu. Bu duruma göre, yeni bir dayanak unsuru aramak gerektiği. 1888'den itibaren II. Wilhelm Almanyası'nın yeni politikası, Osmanlı Devleti için Almanya'yı yeni bir denge unsuru olarak ortaya çıkardı¹⁰⁰.

1888-1918 Devresi

Almanya kuruluş sürecinde, 1871 yılında Fransa'yı ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Fransa bunu hazmedememiştir. Fakat Almanya'nın karşısına yanına birisini almadan tek başına çıkmayacaktır. Bundan dolayıdır ki, Bismarck'ın bundan sonra politikası Fransa'yı Avrupa'da yalnız bırakmak olacak ve bunun için de çeşitli antlaşma ve anlaşma kombinezonlarına girecektir. Bu aktif politika, Almanya'ya Avrupa'da mutlak bir üstünlük sağlayacaktır.

Bismarck, daima bir "Avrupa Politikası" izlemeye önem vermişti. Almanya'nın faaliyetlerini Avrupa dışına taşırmamaya özen göstermiştir. Şu da bir gerçek ki barış için kurulan kombinezonlar I. Dünya Savaşı'ndaki gruplaşmanın temelini teşkil edecektir¹⁰¹.

1888'de İmparator II. Wilhelm, Bismarck'ın aksine, bir "Dünya Politikası" izlemeye başlamıştı. Bu politika çerçevesi içinde II. Wilhelm Osmanlı Devleti ile de yakın münasebetler kurdu. Amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan toprakları ile, İngiltere'nin İmparatorluk Yolu'nu vurmaktır. Bunun içinde Berlin-Bağdat demiryolu projesini ortaya atmış ve Osmanlı toprakları içinde Bağdat'a kadar uzanan bir demiryolu yaparak Basra Körfezi'ne çıkmak istemiştir. Bu demiryolu işi İngiltere'yi gerçekten endişelendirmiştir.

Almanya'nın bu yeni politikası, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki münasebetleri günden güne geliştirerek, denge politikası içinde Osmanlı Devleti'nin yeni bir dayanak bulmasını sağlamışsa da, I. Dünya Savaşı, birlikte savaşan iki imparatorluğun da sonunu getirmiştir¹⁰².

Düşünsel Denemeler/Fikir Akımları

19. yy'da daha düzenli ve programlı bir şekilde yapılmaya çalışılan İslahat hareketleri, İmparatorluğun iç bünye rahatsızlıkları ve dış baskılar sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Toplum hayatı düzene girmemiş, "Hasta Adam" iyileşmemiş, eski ve yeni mücadelesi bütün şiddeti ile devam etmiştir. Ancak 19. yy'ın ikinci yarısından sonra Devleti batmaktan kurtarmak amacını güden, daha önce üzerinde durduğumuz siyasi gelişmeler paralelinde -bu siyasi gelişmelerle iç içe hatta bu gelişmeleri etkileyen, ortaya çıkmasına sebep olan ya da bunların ortaya çıkardığı- bir takım fikir akımları belirmeye başlamıştır.

Devletin dirlik ve bütünlüğünü temine çalışan bu teorik görüşler, fikir akımları, küçük çapta birer devlet doktrini olarak da ele alınabilir. 19. yy'da özellikle istibdat döneminde, Osmanlı Devleti'ni düştüğü zor durumdan kurtarmak, gidişatını değiştirmek ve devleti eski gücüne kavuşturmak amacıyla toplum içinde etkili olan fikir akımları Federalcilik, Batıcılık, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük şeklinde sıralanabilir¹⁰³.

Federalcilik

Bu akımın temsilcisi Prens Sabahattin ve onun kurduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti olmuştur. Prens'e göre, Federalcilik akımının amacına ulaşabilmesi için; tüm farklı unsurları/halkları ile bir bütün kabul edilen Osmanlı milleti, medeni milletler arasına katılabilmek için sosyal hayatını güçlendirmeyi; yani hiçbir fark gözetilmeksizin Osmanlı adı altında yaşayan kadın erkek her birey maddi ve manevi kuvvetini geliştirecek araçları temin etmelidir. Bunun gerçekleşmesine istibdat izin vermeyeceği için her şeyden önce bu düzeni yıkmak gerekir. İstibdadın ayaklar altına aldığı medeni haklar yalnız bir kısım halkın değil, Osmanlılığı teşkil eden bütün toplulukların hakları olduğu için

⁹⁶ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.44-45.

⁹⁷ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.530.

⁹⁸ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.45.

⁹⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.45; İlker Alp, *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezalimi (1878-1989)*, Ankara 1990, s.9.

¹⁰⁰ Armaoğlu, a.g.e., s.46.

¹⁰¹ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.XXII.

¹⁰² Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.46.

¹⁰³ Eroğlu, s.60-61; Karal, a.g.e., s.496.

bunların hürriyet isteyen vekilleri toplanıp genel bir birlik meydana getirmelidirler¹⁰⁴. Bundan anlaşılacağı üzere bu fikir Osmanlılık'tan hareket etmektedir. Nitekim Sabahattin'e göre Osmanlılık bir bütündür ve Osmanlı halkları bir Osmanlı milleti teşkil etmektedir. Osmanlı milliyeti şuuru ise henüz Osmanlı İmparatorluğu toplulukları tarafından benimsenmiş değildir. Bu topluluklar, Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevi vs. ortak bir vatana ve menfaate sahip oldukları için kuvvetlerini bir noktada toplamak suretiyle hem mevcut baskı rejimine karşı birlikte savaşmaları, hem de gelecekte ki adaletli düzenin temel taşlarını fikir ve gönül birliği ile koymaya çalışmalıdırlar¹⁰⁵.

Bu akıma göre, istibdadın yıkılmasından sonra hem Osmanlı'nın gelişimi için, hem de Osmanlı'ya bağlı toplulukların tatmin edilebilmesi için, bireycilikten doğan yerinden yönetimin ilkelerinin uygulanması gerekir. Özetle bu görüş adından da anlaşılacağı üzere (Teşebbüs-ü Şahsi:Kişisel Girişim/Ademi Merkeziyet:Yerinden Yönetim), Batı kültür ve medeniyetine dayanılarak iktisadi kalkınma için bireylere çeşitli hakların verilmesini ve buna bağlı olarak/bunun paralelinde sanayide sınırlamaların kalkmasını, devlet içinde federal yapıya geçilmesini savunmaktadır. Doğal olarak federalcilik anlayışı, federal yapı içinde eğitim, kültür, sanayi ve benzeri alanlarda özerkliğe geçilmesini öngörerek, liberal niteliği ile ön plana çıkmaktadır. Prens Sabahattin, Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti'nden sonra Osmanlı Ahrar Fırkası çatısı altında aynı fikirleri savunmaya devam etmiştir¹⁰⁶.

Batıcılık

Köklerini Osmanlı'nın reform hareketlerinde bulan, Tanzimat döneminde önemli bir ivme kazanan Batıcılık akımı, içeriği itibariyle devletin ve toplumun kurtuluşunu Batı'nın sosyal, siyasi ve felsefi görüşlerinde arayan düşünce akımıdır. Bu görüş, Devletin ancak Batılılaşmak suretiyle kurtulabileceğini, bunun için de çeşitli cephelerde önemli değişimlerin gerçekleştirilmesinin yanısıra Batı'nın her şeyinin hatta düşünce tarzının bile alınmasının gerekliliğini ileri sürmektedir.

Batıcılık akımının taraftarları, Meşrutiyet'in tekrar tekrar kurulmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun batma tehlikesinden kurtulmamasının sebebini, Osmanlı Devleti'nin bünyesinde, Meşrutî idarenin yaptığı değişikliklerin sınırlı ve eksik oluşunda aramışlardır.

Sanat, şiir, roman, güzel sanatlar gibi alanlarda kendisini gösterebilen Batıcılık akımı iktisadi, bilimsel ve sosyal görüşlerinin sınırlı kalması nedeniyle daha çok taklide dayalı bir uygulama haline gelmiştir. Fakat her ne olursa olsun, Osmanlı döneminde gerçekleştirilen bir çok değişim, ordu, eğitim ve bayındırlık gibi alanları da kapsayacak şekilde bu akımın paralelinde gerçekleştirilmiştir¹⁰⁷.

Osmanlıcılık

Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan unsurlar arasında hiçbir ayırım gözetmeden, Osmanlı halklarını, haklar ve ödevler bakımından eşit duruma getirmeyi hedefleyen ve bu anlayışa bağlı olarak devletin mevcut sınırlarını koruma amacı güden fikir akımıdır¹⁰⁸. "Ben tebaamdaki din farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim..." şeklinde ifade kullanan II. Mahmut'un döneminden itibaren izlerini görmeye başladığımız bu akım Birinci Meşrutiyet'in düşünsel zeminini oluşturacaktır¹⁰⁹.

Osmanlıcılık akımının temsilcileri için, milli birlik, milli şuur/bilinç, milli mefkure/amaç/ülkü ancak Osmanlı birliği ile ve bu birliğin gereklerinin yerine getirilebilmesiyle gerçekleşecek ve devlet de ancak bu sayede yıkılmaktan kurtulabilecektir. Osmanlıcılık fikrine taraftar olanlar, bütün Osmanlıların siyasi birliğini gerekli görüyorlar ve ortak vatan gereğini savunuyorlardı. Osmanlılık fikrinin zaferini gösteren I. Meşrutiyet devri uzun sürmemiş, II. Abdülhamid'in Osmanlılık fikrinin zararlı olduğu kanısına vararak istibdat yönetimini uygulaması, bu akımın uygulamada başarısını sindirmiş ve fikrin öneminin kaybolmasına sebep olmuştur¹¹⁰.

Osmanlıcılık formülü, ne Balkanları ne de Arapları hiçbir zaman tatmin etmemiştir. Bununla birlikte dönemin şartları içinde Osmanlıcılık akımı, 1789'dan itibaren gelişmeye başlayan milliyetçilik akımının gereklerine tamamen zıt bir şekilde ortaya çıktığından ve gerçeklere de cevap vermediğinden başarısızlığa uğramıştır¹¹¹.

Aslında bu uygulamanın başarılı sonuçlanması da hayli zordu. Zira; Osmanlıcılık gibi bir uygulama neticesinde Türkler de dahil bir çok unsurun Araplar karşısında, zaman içerisinde erimesi ve hakimiyetin mevcut parlamenter düzen içerisinde Araplara geçmesi ihtimali vardı. Halbuki karışmayı ve bir arada yaşamayı Araplar dahil bir çok unsur istemiyordu.

Böyle global bir yapı Rusya'nın hem siyasi ve hem de Balkanlar üzerindeki mezhepsel politikalarıyla çatışmakta idi. Dolayısıyla bu ülkenin böyle bir kaynaşmaya ya da Osmanlı milleti oluşturma çabalarına göz yumması beklenemezdi. Avrupa'nın da Rusya'dan farklı davranması beklenemez. Zira onların da ekonomik, siyasi vs. politikalarını ya da Şark Meselesi'ni bir yana bıraksak bile, en basitinden dinsel sebepleri göz önüne aldığımızda bu uygulamaya pek razı olmayacakları aşikardır. Nitekim tarihi gelişmeler bu ihtimalerin hepsini haklı çıkaracaktır¹¹².

¹⁰⁴ Karal, s.535.

¹⁰⁵ Karal, s.534.

¹⁰⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi, C.I, İstanbul 1998, s.175-199.*

¹⁰⁷ Eroğlu, a.g.e., s.64-65; Akşin, s.97-98; Karal, s.567.

¹⁰⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara 1991, s.19-20.*

¹⁰⁹ Akçura, s.20; Karal, s.496.

¹¹⁰ Eroğlu, s.61-62.

¹¹¹ Eroğlu, s.62.

¹¹² Akçura, s.28-30.

İslamcılık

İslamcılık, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasi bütünlüğünü korumak amacıyla ileri sürülen hal şekillerinden biri olarak, gerek Tanzimat'tan önceki devrede, gerek Tanzimat devrinin fermanlarında ve bu devrin fikir hareketlerinde, gerekse I. ve II. Meşrutiyet devrinin fikir ve uygulama alanında görülmüştür. Memlekette, İslamiyette ve dünyanın her tarafındaki Müslümanlara önem veren ve bütün müslümanlar arasında bir birliğin gerçekleşmesini mümkün kılmaya çalışan ve devletin sosyal bağlarını din birliğinde arayan bu akım, bilhassa I. Meşrutiyet'in sonlarına doğru büyük bir gelişme göstermiştir. I. Meşrutiyet'i izleyen istibdat devrinde, Osmanlıcılık ülküsünün terk edilmesi bir zorunluluktur. Çünkü Osmanlıcılık ancak meşrutiyet idaresi ile devam edebilirdi. Osmanlıcılık ülküsü/amacı/anlayışı/düşüncesi terk edilince, dinci bir ülküye yani İslamcılığa gidilmiştir¹¹³. Fikir olarak temellerini Cemaleddin Afgani'nin attığı İslamcılığı, Sultan II. Abdülhamid mutlakiyet idaresinin temel taşı yapmış, iç idarede ve dış siyasette İslamiyeti bir sistem, devletin uyguladığı bir sosyal politika prensibi haline getirmiştir¹¹⁴.

Abdülhamid'in eylem durumuna getirdiği İslamcılık akımı, teokratik bir devlet düşüncesini benimsemekte, din ile devlet arasında ve tüm Müslümanlar arasında tam bir kaynaşmayı ifade etmektedir.

Bu akım, yabancı devletlere karşı, Osmanlı Devleti'ne din birliğine dayanan yeni bir kuvvet, geniş ve sağlam bir dayanak temin etmek gayesiyle, gerçekleşmesindeki imkansızlık ve ortaya çıkaracağı sakıncalar göz önüne alınmadan uygulamaya konulmuştur¹¹⁵. Nitekim bu uygulama aslında Tanzimat Fermanı'nı ve ilkelerini hükümsüz bırakmış ve hemen bunun paralelinde toplumlar arasındaki uçurumları ve düşmanlığı artırmaya başlamıştır.

İslamcılık akımının dünya İslam birliğini amaçlayan ideali ise Osmanlı açısından tamamen imkansız idi. Bu anlayışın uygulanması dinler ve mezhepler arasındaki mevcut çatışmaları büyütecek ve bunun paralelinde bünyesinde Müslüman kitleleri bulunduran devletlerin tepkileri ve engellemeleri ile karşılaşacak, olması gayet doğaldır¹¹⁶.

Türkçülük

Türkçülük hareketine gelince, genel olarak tüm Türklerin bir araya getirilmesi düşüncesidir¹¹⁷. Bu akım, Abdülhamid devrinde dil, edebiyat ve tarih alanlarında bir fikir hareketi olarak gelişmiş, Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi bir idare ve siyaset sistemi haline gelememiştir. Meşrutiyet devri ve Osmanlıcılık anlayışı bu akımın doğmasını zorlaştırmıştır. Türkçülük akımı, devletin kurtuluş ve yükselme çaresini, Türk unsurunun millet halinde oluşmasında, millî varlığı idrak etmesinde aramıştır¹¹⁸. Devlet içindeki Türklerin de bilinçlendirilmesini ve bu halka dayanarak sınırların oluşturulmasını, sonraki süreçte sınırların dışındaki Türklerin de bilinçlendirilerek birliğin büyütülmesi amacını taşıyan bu akımın temsilcilerinden en önemli isim şüphesiz Ziya Gökalp'tir.

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı son dönem siyasi gelişmeleri, Avrupalı Devletlerin tavırları-Şark Meselesi, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı bu akımın güçlenmesine neden olmuştur¹¹⁹. Fakat İslamcılık akımı için geçerli olan bir çok faktör aslında bu akım için de geçerli olmuştur. Nitekim bu yaklaşımda Türk olmayanların devletten ayrılmalari ile, Osmanlı'nın parçalanması ihtimali kuvvetlenecek ya da Osmanlı'nın coğrafi-sınırsal, siyasi, sosyal, vs. açılardan Batı'dan iyice Doğu'ya kayması gerekecektir. Bununla birlikte bu akımın uygulanmasına Rusya'nın pek hoşgörü ile bakmayacağı gibi bir gerçek bu akımın başka bir imkansız yanını ortaya koymaktadır¹²⁰. İttihat Terakki'nin uygulamaya koyduğu bu anlayış imparatorluğun sonunu getirecek ve uygulamasındaki imkansızlığı yaşayanlar kanıtlayacaktır aynı İslamcılıkta olduğu gibi.

Fransız İnkılâbı'nın Anadolu'ya yansıyan şekli ile Çanakkale'de bir ruh olarak kendini gösteren milliyetçilik akımını makul yaklaşımlarla ortaya koyan, uygulayan ve başarıya ulaştıran Mustafa Kemal Atatürk olacaktır.

II. PAKET-BATI/Dışarıdan Bakış**(Batı'daki Gelişmeler ve Osmanlı'ya Dolayısıyla Türk Devrimi'ne Etkileri)****Temel Taşlar**

Batı'yı 19. yy'a taşıyan gelişmeler, hem Osmanlı'nın çöküşüne etmen olarak ele alınabilecek yönleriyle, hem de Türk İnkılâbı'nın, özellikle Fransız İhtilali ile ortaya çıkan bazı olguları model olarak kabul etmesi açısından hem bizi hem dersimizin konusunu hem de yakın tarihimizi ilgilendirmektedir.

Batı Roma İmparatorluğu'nun 476 yılındaki yıkılışından 1453'teki İstanbul'un fethine kadar geçen zaman dilimine Orta Çağ denmektedir. Orta Çağ için aslında söylenecek pek bir şey bulunmamaktadır. Bu dönem için bir genelleme yaparsak rahatlıkla şunları söyleyebiliriz: Her şeyden önce Orta Çağ'da hakim düşünce yapısı Skolastik(inanç ve bilgiyi kiliseyle, özellikle Aristoteles'in bilimsel sistemini uyumlu bir biçimde birleştirmeye çalışan, dönemin şartlarına uygun felsefe) anlayış üzerine kurulmuştur. Skolastik düşünce yapısına uygun olarak

¹¹³ Eroğlu, s.62.

¹¹⁴ Karal, s.542; Eroğlu, s.62.

¹¹⁵ Eroğlu, s.63.

¹¹⁶ Akçura, s.30-33.

¹¹⁷ Akçura, s.24.

¹¹⁸ Eroğlu, s.63.

¹¹⁹ Eroğlu, s.64.

¹²⁰ Akçura, s.33-36.

dönemin Avrupasındaki hakim güç kuşkusuz Katolik Kilisesi'dir. Feodalite içinde kıvranan Avrupa'da hiyerarşik yapının en üstünde bulunan ve yaptırım gücüne sahip olan Kilise, her alanda etkili tek kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Feodal yapı içerisinde halk ezilirken Kilise sahip olduğu mal varlığı ile, zenginliği ile ekonomik açıdan da altın çağını yaşamaktadır. Bunlara ek olarak Orta Çağ Avrupası, şiddet, kan, kargaşa, baskı, açlık, sefalet, salgın hastalıklar ve bunların bütününe kapsayan bir karanlıktan başka hiçbir çağrışım yapmamaktadır. Özetle bu dönem Avrupasında insanlık ve uygarlık adına bir arayışa girmek pek bir sonuç vermeyecektir.

Avrupa bu halde iken Doğu'da durum nasıldır? Doğu'dan Avrupa'dan çok farklı olarak Kuzey Afrika'dan Orta Doğu'ya, oradan Çin'e kadar çeşitli uygarlıklar bulunmaktaydı. Bu uygarlıklara mensup, belli düzeyde bilince kavuşmuş olan Doğu toplumları hiçbir zaman Orta Çağ döneminde, Avrupa'daki gibi bir yaşam sürmeyeceklerse de kendi geleneksel siyasi yapıları içinde bazen kısa süren kaos, siyasi kargaşa ya da taht kavgaları gibi gelişmeleri şüphesiz yaşamışlardır. Fakat her ne olursa olsun Doğu, belli bir yapı, kültür ve üretim sürekliliğini devam ettirebilmeyi bu süreç içerisinde başarabilmektedir.

Peki arada bu kadar fark var iken günümüz Batı medeniyeti nasıl ortaya çıkacak? Burada herhalde gidişatı değiştiren etken Haçlı Seferleri olmalıdır. Çünkü zaman ilerledikçe bir saptama kendisini dayatmaktadır. Haçlı seferleri döneminde, Doğu dünyası, Kuzey Afrika'dan Orta Doğu'ya, Anadolu'ya kadar olan bölgede hala entelektüel ve maddi olarak yeryüzünün en gelişmiş uygarlığının taşıyıcısıdır. Sonra, dünyanın merkezi kesin bir şekilde Batı'ya kaymıştır. Burada acaba bir neden-sonuç ilişkisi mi vardır? Haçlı Seferleri'nin Batı Avrupa'nın -giderek dünyaya egemen olmaktadır- gelişiminin işaretini verdiğini ve Orta Doğu uygarlığının talihinin sona erdiğini belirlediğini iddia edecek kadar ileri gidilebilir mi? Şimdi biraz bu soruya cevap arayalım¹²¹.

Haçlı seferleri Doğu Hristiyanlık alemini Müslümanlardan kurtarmak; Hristiyanlığı yaymak ve doğunun zenginliklerine kavuşabilmek gibi amaçlar çerçevesinde başlatılmıştı. Ama, asıl bunun altında yatan Kilise'nin düşünceleri ise biraz farklılık arz etmekte idi. Bütün Haçlı Seferleri'nin planlanmasını ve programını hazırlayan, halkı bu seferlere inandıran ve Yüz binleri Doğu'ya akıtan hep Kilise olmuştur. Üstelik bunu hazırlayan Kilise, misyonerleri aracılığı ile Doğu'yu çok iyi tanımaktadır, gücünü çok iyi bilmektedir. Kilise bu seferleri gerçekleştiren iki temel düşünceye sahiptir. Birincisi; Avrupa'da, feodal yapı içerisinde her şeye sahip olan ve böl-parçala-yönet stratejisi içinde hareket eden Kilise'yi rahatsız eden bir unsur ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunlar isyankar, savaş heveslisi baronlar ile aç, parasız şövalyelerdi. Özellikle her geçen gün sayıları artan şövalyeler aklıtan, sefaletten atlarını, zırhlarını satmaya başlamışlardı. "Aç insan tehlikeli insandır" mantığı ile bu kitleden çekinen Kilise, onları Doğu'ya kanallı ederek hem onlara bir uğraş bulmuş, hem de büyük çoğunluğundan kurtulmuştu seferler sayesinde. Zaten çok büyük bir kısmı Doğu'dan hiç dönemeyecekti. İkincisi; Eğer ki seferler başarılı olursa, hem Hristiyanlık yayılmış hem de buna bağlı olarak Kilise'nin nüfuz ettiği coğrafya genişlemiş olacak, böylece bir yandan Kilise bir taşla iki kuş vurmuş olacaktı öte yandan da otoritesini ve prestijini arttıracaktı¹²². Sonuçta tarihin genel manzarası içinde bakılacak olursa Haçlı Seferleri hareketi bütünüyle muazzam bir fiyasko idi. Doğu Hristiyanlık hareketini kurtarmak için başlayan hareket, sona erdiğinde Doğu Hristiyanlık alemini tümüyle Müslüman hakimiyeti altında bulunmaktaydı¹²³. Bunlara ek olarak Kilise'nin beklentilerinin ve hesaplarının çok dışında bazı şeyler gerçekleşmişti. Sefere katılan bir çok derebeyi geri dönmediği için Avrupa'da feodal yapı zayıfladı ve sınıf farkları büyük ölçüde ortadan kalktı. Bununla birlikte Doğu'dan dönebilenler artık eski Avrupalılar değildiler. Doğu'ya cahil olarak gidenler, orada uygarlığın, kültürün ve bilimin ne olduğunu öğrenerek geri dönmüşlerdi. Avrupa'nın cehaletini sömüren Kilise, bir anlamda kendi silahı ile kendisini vurmuştu. Böylece belli ölçüde Avrupa'da Aydınlanma çok sinsi bir şekilde seferler sonucunda başlarken, Skolastik düşünceden sıyrılma faaliyetleri kendisini aynı süreç içerisinde yavaş yavaş gösterecekti. Doğu-Batı ticareti, Akdeniz üzerinde gelişmiş, bunun paralelinde Avrupa'nın Akdeniz şehirleri büyüyerek burjuva merkezleri haline gelmeye başlamışlardı. Denizcilik gelişmeye başlarken, zengin tüccar sınıfını da etkileyecek şekilde ticaret yolları karadan denize kaymaya başlamıştı. Bunlara ek olarak önemli bir gelişme bilimde kendisini gösterecekti. Zira Doğu'da bilim dili Arapça idi ve bir çok İslam bilgini Arapça yazdıkları kitaplarda Yunan ve Roma uygarlıklarını incelemişlerdi. Haçlı Seferleri aracılığı ile Avrupalılar Arapça öğrenmişlerdi. O güne kadar eski Yunan ve Roma uygarlıklarının mirası, Batı Avrupa'ya ancak çevirmen ve şerhediciler aracılığı ile aktarılmıştı bu durum değişmeye başlamıştı. Batılılar, tıp, astronomi, kimya, coğrafya, matematik, mimari alanlardaki bilgilerini Arapça kitaplardan edinmişler; bu kitapları özümsemişler, taklid etmişler, sonra aşmışlardır. Bu arada Avrupalılar endüstri alanında Doğu'dan kağıt imalatı, deri işleme, dokumacılık, alkol ve şeker damıtılması yöntemlerini alıp, geliştirmişlerdir. Bir yandan da Avrupa düşünmeye başlamış ve Orta Çağ'da uygarlık adına hiçbir şey yapmadığını fark etmiştir. Uygarlık adına geriye dönüp en son ne yaptığını, uygarlık açısından kaldığı noktayı araması tamamen Haçlı Seferleri'nin sonucunda ortaya çıkmış dolayısıyla Haçlı Seferleri, Avrupalıların uygarlık ve medeniyet gibi kavramlarla karşılaşmaları, bu açıdan kendilerini değerlendirmeleri sebebiyle Avrupa için hem ekonomik hem de kültürel gerçek bir devrimin başlatıcısı olmuştur. Bu kutsal savaşlar Doğu'da uzun bir gerileme ve karanlık dönemine doğru bir yol açmıştır. Her bir yandan saldırıya uğrayan Doğu dünyası, kendi üzerine kapanmıştır. Dayanaksız hale gelmiş, savunmaya çekilmiş; hoşgörüsüz, kısır olmuştur; bunların hepsi, kendini ona nazaran marjinalleşmiş olarak hissettiği dünya evriminin sürmesi ölçüsünde ağırlaşmaktadır. 17. yy'a kadar bunun tersi bir durum sadece Osmanlı'da görülmüş, Osmanlı'nın da çöküş sürecine girmesiyle gelişme artık ötekidir. Modernizm, ötekidir¹²⁴.

¹²¹ A. Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara 1991, s.8; Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul 1998, s.335; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, C.III*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1989, s.398.

¹²² Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, C.I*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1989, s.65-72,83-92; S. Runciman, a.g.e., C.III, s.396,397; Richard Shenkman, *İnsanlık Tarihinde Büyük Yalanlar*, Çev. M. Harmancı, İstanbul 1996, s. 39-41.

¹²³ Steven Runciman, a.g.e., C.III, s.397.

¹²⁴ A. Maalouf, a.g.e., s.338-339; Runciman, a.g.e., C.III, s.397-405; Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara 1991, s.8; Veli Yılmaz, a.g.e., s.59.

Haçlı Seferleri sonucu Akdeniz’de ticaretin gelişmesi Akdeniz Avrupa’sının sahil şehirlerini geliştirecek, maddi birikimin ve zengin tüccar kesimin buralarda toplanarak yavaş yavaş burjuvanın ortaya çıkmasına yol açacaktır. Bu arada ticaretin gelişmesine paralel olarak özellikle Doğu’dan edinilen bilgiler ve teknoloji sayesinde (pusula, barut ve top gibi) Avrupa’da denizcilik hızla gelişmiştir. Denizciliğin gelişmesi; karadaki büyük ticaret yollarının Osmanlı elinde bulunması; ve merkantil para bulma arayışı, Avrupa’yı Coğrafi Keşiflere itmiştir. Yeni bulunan kıtalardan Avrupa’ya akan hammaddeler ve altınlar bir yandan zenginliği, refahı artırarak farklı arayışları ortaya çıkarırken bir yandan da iktisadi ve ekonomik hatta sanayi alanındaki gelişmelerin önünü açacaktır. Bu arada düşünen Avrupa gerek Arapça’dan Avrupa dillerine çevrilen kitaplar gerekse de İstanbul’un fethinden dolayı İtalya’ya kaçan Bizanslıların onlara Roma kültürünü hatırlatmaları sayesinde uygarlık adına en son Roma’da kaldıklarını fark etmişler ve geriye dönerek, uygarlık gelişimini kaldıkları noktadan yani Roma Uygarlığı’ndan tekrar devam ettirmeye başlamışlardır. Yani Avrupa; Roma, Yunan hatta daha da gerilere giderek Anadolu ve Mısır uygarlıklarını kültür, sanat, mimari, hukuk vs. alanlarda inceleyerek yeniden yorumlamaya başlamışlar ve bunları geliştirerek hızla yollarına devam etmişlerdir. İşte kültür, sanat, güzel sanatlar gibi alanlarda Avrupa’nın bu geriye bakışına biz Rönesans adını vermekteyiz. Bu gelişme Avrupa’da yavaş yavaş bireyi ve özgür düşüncüyü ön plana çıkarmaya başlamış, Skolastik’ten kurtulan Avrupa özgür düşünce ile Reform hareketini gerçekleştirecektir. Haçlı Seferleri sonucu Kutsal Yerlerin ele geçirilememesi, inançların zayıflaması, papaların nüfuzlarının azalması ve özgür düşüncenin birleşimi İncil’i Katolik Kilisesi’nin tekelinden çıkartacak, İncil Avrupa dillerine çevrilerek bu kıtanın en karanlık noktalarına kadar ulaşacak ve sonuçta Martin Luther ve Reform Hareketi Kilisenin Avrupa’daki hakimiyetine son verecektir¹²⁵.

Ekonomik yönden ise, Amerika’nın keşfedilmesinden sonra Avrupa’ya bol miktarda altın ve gümüşün gelmesiyle fiyatların hızlı bir şekilde artması, sanayi kapasitesi olmayan yani manifaktüre geçebilecek düzeyde sanayii olmayan ülkelerin bu fiyat devriminden zarar görmelerine, Osmanlı gibi enflasyonun kucağına düşmelerine yol açmıştır. Fiyat devriminden sonra İngiltere’den başlamak üzere ulusal pazarlar oluşmaya başlayacaktır¹²⁶.

Orta Çağ’ın kapanmasından sonra Rönesans ve bunun bir sonucu olan Reform ve yeni kıtaların bulunmasından sonra ortaya çıkan fiyat devrimi gibi ekonomik gelişmeler, düşüncede büyük değişikliklere neden olmuş, Aydınlanma Çağı adını alan 18. yy ile Avrupa’da yeni bir dönem başlamıştır. Akla ve tecrübeye-deneye yer veren ve mucizeyi reddeden Aydınlanma Devri ile o zamana kadar egemen olan dünya görüşü yeni bir şekil almıştır. Aydınlanmanın temelinde akıl yer almaktadır. Akıl, varlığı düzenleyen doğa kanunlarını bulacak ve bu şekilde insanlığın gelişmesini, ilerlemesini sağlayacaktır. Akılın siyasal ve sosyal alanda egemenlik sağlaması düşünen insanı dar kalıplı düşünce sisteminden çıkararak, serbest düşünme ve inceleme metoduna götürmüştü ve böylece özgürlük fikrine ulaşılmıştır.

Özgür düşünce üzerinde yükselen Aydınlanma Devri ise Avrupa’yı, siyasi ve sosyal açıdan Fransız İnkılabı’na, bilimsel ve teknolojik açıdan ise Sanayi Devrimine götürecektir¹²⁷.

Fransız İnkılâbı

Fransız İhtilali öyle birden bire patlak vermiş değildir. Siyasi, sosyal ve düşünsel bir çok gelişme ve sebeplerden oluşan bir bütün ihtilale yol açmıştır. Bunları Amerikan İstiklâl Savaşı ve etkileri ile başlatarak, daha çok Fransa’nın iç yapısına yönelik sosyal, fıkri ve ekonomik sebepler olarak ele alabiliriz. Bu arada Aydınlanma Devri’nin Avrupa’daki etkilerini de göz ardı etmemek gerekir doğal olarak.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı

Bu savaş aslında bir bağımsızlık savaşı olarak ortaya çıkmamıştır. Tam tersine 13 İngiliz Kolonisi’nin İngiltere’ye karşı ayaklanmasında vergi meselesi temel sebep olmuştur. Zira 1756-1763 Yedi Yıl Savaşları sonucunda İngiltere, Fransa’dan Hindistan sömürgeğini kapmış olsa da bu savaş esnasında oldukça çok para harcamış ve bu açığı gidermek için Amerika’daki kolonilerine ağır vergiler dayatmıştı. 1765’te vergi meselesinden çıkan sürtüşme 1775’lerde iyice dallanıp budaklandı. 1776’ya geldiğimizde Thomas Jefferson’ın kaleminden çıkan Bağımsızlık Beyannamesi’nin ilanı ile 13 Koloni ve İngiltere arasında çıkan çatışma Bağımsızlık Savaşı haline gelmiştir.

İnsanların doğuştan, yaşama hakkı, hürriyet hakkı ve saadetini temin etme gibi başkasına devredilemez hakları vardır. Devletler, bu hakları sağlamak için kurulmuştur ve yönetenler her türlü iktidarı yönetilenlerin rızasından alırlar. Eğer herhangi bir hükümet şekli, bu gayelere aykırı hareket ederse, bu hükümeti değiştirip, yerine bir yenisini getirmek milletin hakkıdır. Bu içeriğe sahip Bağımsızlık Beyannamesi, demokrasi ve siyaset bilimi açısından, ilk defa olarak insanların doğuştan sahip oldukları hak ve hürriyetleri, ve demokrasinin temel ilkelerini belirlemesi nedeniyle çok önemlidir.

Bu arada Savaşın bağımsızlık mücadelesine dönüşmesi üzerine, Sevil Berberi ve Figaro’nun Düşünü operalarının yazarı Beaumarchais’in ileri sürdüğü fikirler çevresinde Fransa askeri, siyasi ve ekonomik açılardan Amerikalılara yardım etmeye başladı. Fransa bu şekilde İngiltere’den 7 Yıl Savaşları’nın hincını çıkarmaya çalışıyordu. 1778’de Amerika ve Fransa arasında bir ittifak yapıldı. Bu arada Fransız General Lafayette 1777’den beri yanındaki gönüllü gruplar ile Amerika’da İngilizlere karşı çarpışmakta ve oradaki Bağımsızlığa gidişi adım adım gözlemlemektedir. Amerika’ya yaptığı yardımlar Fransız bütçesini ve ekonomisini altüst etmişse de Amerika 1783 yılında bağımsızlığına kavuşacaktır.

¹²⁵ Ali Kırca, a.g.e.(Yusuf Halaçoğlu ve Ergün Aybars’ın konuşmaları), s.59,60; Veli Yılmaz, a.g.e., s.59-60; Afetinan, a.g.e., s.8.

¹²⁶ Ali Kırca, a.g.e.(Mehmet Ali Kılıçbay’ın konuşması), s.77.

¹²⁷ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.30.

Sosyal sebepler

İhtilalden önce Fransa'nın sosyal yapısı Asiller(La Noblesse), Ruhban(Le Clerge-Kilise ve din adamları) ve Halk(Tiers Etats) gibi birbirlerinden sahip oldukları ayrıcalıklarla ayrılan üç sınıftan oluşmaktaydı. Bu üç sınıfın üstünde, ülkeyi tam manasıyla otoriter bir şekilde yöneten ve Bourbons Hanedanı'na mensup Kral XVI. Louis ve ailesi geliyordu.

Bu yapı içerisinde, her şey birkaç elde toplanmıştı. Her yerde küçük sayı, her haktan yoksun olan büyük sayıya direniyordu. Vergiler tek bir sınıfın sırtına binmişti. Asiller ve Ruhban, toprakların üçte ikisine sahipti. Gerisi de halka aitti. Ama vergiyi ödeyen halktı. Feodal asillerin bir sürü hakları varken, vergiler halkın sırtındaydı. Tüketim maddelerinden alınan vergiler, büyük kısım üzerine yani halkın sırtına biniyordu. Halk, kendi varlığı pahasına, toplumun yüksek sınıflarını adeta kanı ile savunuyordu. Çalışkan ve aydın burjuvazi, sanayi ile Krallığı zengin ederken, hakkı olan hiçbir avantaja sahip değildi. Senyörler tarafından dağıtılan adalet, ağır, ekseriya taraflı idi ve suçlara karşı acımasız davranılıyordu. Basın Kralın sansürü altındaydı. Nihayet, XV. Louis'nin metreslerinin ihanetine uğrayan ve XVI. Louis'nin bakanlarının zayıflığı dolayısıyla Devlet hem güçsüzleşmiş hem de toprak ve itibar kaybına uğramıştı.

Düşünsel Sebepler

18. yy Fransası, siyasal liberalizmin öncülüğünü yapan birçok filozof ve aydının yayınlarına sahne olmuştu. Montesquieu(1689-1755), Kanunların Ruhu-Esprit des Lois adlı eserinde mutlak monarşi yerine anayasal monarşiyi savunmuştur. Jean-Jacques Rousseau(1712-1778) ise, İhtilal Mukavele-Sosyal Sözleşme isimli eserinde demokrasinin savunmasını yapıyordu. Diderot(1713-1784) da yayınlamış olduğu ansiklopedisinde esaret, vergi adaletsizliği, adaletsizlik, vs. gibi kavramları açıklamış ve halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Voltaire(1694-1778) ise, özellikle Kilise'ye hücum etmiş, ve vicdan ve fikir hürriyetini savunmak suretiyle, Kral iktidarının İlahi Hak'ka dayanmadığını göstermiştir. Bununla birlikte, halkın yönetime katılmasını istememiştir.

Bu fikir adamlarının hepsi ihtilali görmeden ölmüşlerdir. Ve hiçbir zaman da akıllarından bir ihtilal geçirmemişlerdir. Fakat ne olursa olsun, bunların eserleri, mevcut düzenin doğru ve adil olmadığını, mevcut düzenden daha iyi bir toplum düzeninin de mevcut olabileceğini göstermiştir. Bu aydınlar, özellikle küçük burjuvazi tarafından okunmuş, tanınmıştır.

Ekonomik Sebepler

Fransa'nın ekonomik durumu ile sosyal yapısı çelişki içinde bulunuyordu. 18. yy'da özellikle sanayi alanında meydana gelen gelişme üretimi arttırmış, tüccar ve sanayici zenginleşmişti. Bir kapitalist sınıf teşekkül etmişti. Fakat, Fransa'nın ayrıcalıklı sınıflar sistemi, sermaye sahipleri ve zenginlerin, kuvvetleri oranında, siyasal ve sosyal hayata katılmasına ve etki yapmasına imkan vermiyordu. Burjuvazi için söz konusu olan bu durum, Sanayi Devrimi ile kuvvetlenen, genişleyen bu kitleyi ilk fırsatta gücünü göstermeye itiyordu¹²⁸.

Fransa'da bu birikim üzerinde ekonomik düzenin bozukluğuna paralel olarak vergi meselesi nedeniyle başlayan, siyasi temsil sebebiyle genişleyen halk ile üst sınıfların çatışması 14 Temmuz 1789'da Bastille ayaklanması ile ihtilale dönüşmüştür. İhtilalin ateşi kısa sürede taşrayı da sarmıştır¹²⁹.

İşte bu atmosfer içinde, Etats-Généraux(bütün sınıfların belli oranda temsil edildiği meclis) Milli Meclis, o da Kurucu Meclis haline gelmiş ve burada anayasa çalışmaları yapılırken, Lafayette, Amerikan Bağımsızlık Demeci'nden esinlenerek anayasanın başına, vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini belirten bir kısmın konulmasını teklif etti. Bunu yapabilmek için sınıf ayrıcalıkları ve feodalite sistemi ortadan kaldırıldı ve 28 Ağustos 1789'da "İnsan ve Vatandaş Hakları Demeci" Kurucu Meclis tarafından kabul edildi.

İnsanlar hakları bakımından eşit doğarlar ve öyle kalırlar(Md.1); Bu haklar, hürriyet, mülkiyet, güvenlik ve zulme karşı direnmedir(Md.2); Her türlü egemenlik millet'tedir(Md.3); Kanun genel iradenin ifadesidir(Md.6); Kamu düzenine dokunmadıkça, hiç kimse siyasal ve dini inançlarından dolayı kınanamaz(Md.10); Her vatandaş hür bir şekilde konuşabilir, yazabilir ve yayında bulunabilir(Md.11), gibi bir içeriğe sahip olan bu demeç milletin kendi içinden çıkan bir organın eseri idi. Bu Kurucu Meclis Kilise'yi de ele almış, bütün mallarına el koyarak, bütçesini Devlet'e bağlamış ve Kilise görevlilerini de devlete sorumlulukla yükümlü kılmıştır.

Kurucu Meclis, 1791 Anayasası'nı, İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesi'nin içeriğine uygun olarak hazırlamış ve Montesquieu'nun kuvvetler ayrılığı prensibini ilke olarak kabul etmiştir. Anayasa'nın kabulü ile Meşruti Monarşi başlamış ve Kurucu Meclis, Yasama Meclis'i(Assemblée Législative) halini almıştır¹³⁰. Bir süre sonra, Napolyon dönemine kadar sürecek olan Cumhuriyet'e geçiş için, İhtilal, gerekli adımları böylece gerçekleştirmişti¹³¹.

Bu gelişmeleri yaşayan Fransa'da çok kısa süre içinde tüm yapı değişmiş, üstelik vatandaşlık, özgürlük, eşitlik, adalet, milliyetçilik ve milli egemenlik gibi ihtilalin ilkeleri de dünyaya yayılmaya başlamıştı¹³².

Avrupa Tarihi'nin 1789-1815 dönemine egemen olan gelişmeler, sadece çağdaş Avrupa'nın değil, aynı zamanda çağdaş dünyanın oluşumunun da başlangıcını teşkil eder. Şu anlamda ki, Fransız İhtilali ile ortaya çıkan ve modern siyasi hukukun temelini teşkil eden ilkelerin Avrupa'ya yayılması, İhtilal Fransa'sının bir çeyrek yüzyıla yakın bir süre içinde, hemen hemen bütün Avrupa ile yapmış olduğu mücadele

¹²⁸ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.24-35.

¹²⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.36-39.

¹³⁰ Armaoğlu, a.g.e., s.39-41.

¹³¹ Armaoğlu, a.g.e., s.40-48.

¹³² Hamza Eroğlu, a.g.e., s.31.

sırasında mümkün olmuştur. Bu, paradoksal bir görüntüdür. Özellikle Napolyon, Avrupa'yı kendi kontrolü altına almak ve kitleleri mevcut monarşilere karşı ayaklandırmak için, Fransız İhtilali'nin ilkelerini kullanmıştır. Başka bir deyişle, Napolyon, diğer imparatorlukları yıkarak kendi imparatorluğunu kurmak için, Fransa'da yüzyılların monarşisini yıkan fikirleri Avrupa'da yaymaya çalışmıştır. İlginçtir, Napolyon, Rusya'ya girmek için, 1812 Haziranda geçtiği Niemen nehrini, 1812 Aralık ayında gerisin geriye geçerken, "Avrupa İmparatorluğu" hayalini de geride bırakıyor ve fakat, Fransız İhtilali'nin hürriyet fikirleri onun yerini alıyordu.

İnsanlığın fikir akışında Rönesans ve Reformasyon özel ve önemli bir yer işgal eder. Çünkü bu iki fikir devrimi, Orta Çağ'ın Skolastik ve disipliner anlayışına birer darbe vurmuşlardır. Bu iki gelişmeden sonra, insanların fikir yapısı hür düşünce yolunda önemli bir adım atmış, insanın fikir yapısı önemli bir transformasyon geçirmiştir. Fakat unutulmamalıdır ki, Rönesans ve Reformasyon gibi bu iki büyük gelişme ve değişme, siyasal düşünce ile siyasal müesseselerin yapısını etki alanı içine alamamıştır. Halbuki, Fransız İhtilali'nin doğurduğu sonuçlar, insanlığın siyasal tarihi bakımından bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü, Fransız İhtilali, ne Rönesans'ın ve ne de Reformasyon'un hedef almadığı bir alanda patlak vermiş ve doğrudan doğruya siyasal düzene hücum ederek, onu yıkarak, siyasal düzenin ve siyasal kurumların yepyeni bir anlayışını ortaya koymuştur. Bu yeni anlayış 21. yy'a girmeye hazırlandığımız günümüzde de, siyasal kavram ve kurumların temelini teşkil etmektedir¹³³.

Sanayi Devrimi

16. yy'dan itibaren Avrupa'daki gelişmelere ve özgür düşünme anlayışına paralel olarak bilim ve teknolojinin evlenmesi, sanayi devrimine giden yolları döşemiştir¹³⁴.

Sanayi İnkılabı, en basit şekli ile el araçlarının yerine makinenin geçmesidir. Geniş bir tanımlama ile buhar kuvvetinin sanayiye uygulanması, buharla işleyen makinelerin çoğalması ve dolayısıyla az zamanda çok mal üreten fabrikalaşmanın başlaması ile sanayi ve ticaret dünyasında büyük değişikliklerin olmasındır. Bu gelişim, 1750-1830 yılları arasında İngiltere'de özellikle dokuma sanayiinde ortaya çıkmış, diğer alanları da kapsayacak şekilde öteki Avrupa ülkelerine de yayılmıştır.

Hava gazının aydınlanma aracı olması, odunun yerine maden kömürü kullanımıyla hareket ettirici gücün artırılması gibi gelişmeler üretim zamanını artırdığı gibi üretimi de fazlasıyla çoğalttı. Bu ise eşya fiyatlarının ucuzlamasına ve fazla üretim nedeniyle ülkelerin gelirlerinin artmasına yol açtı. Bu arada fabrikalaşma işçi sayısını birden bire arttırmış ve köylerden şehirlere göç başlatmıştır. Fabrikalarda çalışan ve sayıları artan işçiler, yeni bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Serbest rekabet ilkesi, maliyeti düşürmeyi ve ucuz işçi çalıştırmayı gerekli kılıyordu. Makinalaşma bir bakımdan işsizliği arttıran bir unsur olmuştur. Yaşamak zorunda kalan işçiler düşük ücretlerle ve kötü şartlar altında çalışmak zorunda kalıyorlardı. Sanayi merkezleri etrafında gittikçe kalabalıklaşan işçiler, zamanla örgütlenerek şartlarını düzeltmek için çaba göstermişlerdir. Bu doğal olarak Sanayi Devrimi sonucu ortaya çıkan akımlara yön veren etkenlerden biri olmuştur.

Bu devrimin bir diğer önemli etkisi de üretimi fazlası ile arttırmasıdır. Yeni kıtalardan gelen hammaddeler sayesinde hammadde sıkıntısı çekilmeksizin artan üretime pazar bulmak kaygısı dış ticareti ön plana çıkartmıştır. Dış ticaret, Sanayi Devrimi'nin bir sonucu olduğu gibi, aynı zamanda da onun sebebinin de teşkil etmiştir. Şöyle ki, deniz aşırı ülkeleri ellerine geçiren Avrupalılar, bu geniş pazarların ihtiyacını karşılamak için, yeni buluşlara ve teknik ilerlemeye yönelmişlerdir. Üstelik Avrupa'daki fazla nüfusun yeni kıtalara aktarılması, hammadde taşınması ve bu gelişmeler sonucu Yeni Kıtaları da kapsayan yeni pazarların ortaya çıkması, buraların ihtiyacını karşılama gereği gibi etmenler, Avrupa'yı deniz ve kara ulaşım şekilleri açısından yeni buluşlara ve teknik ilerlemeye yöneltmiştir. Sanayi Devrimi dış ticaretle açılan ve büyük pazarlar kuran, batılı devletlerin egemenliklerini sürdürmek için başvurulan bir yol olmuştur.

Sanayi İnkılabı büyük sermaye birikimine ve sanayileşmeye sebep olmuştur. Büyük sanayi tesisleri kurmak için, büyük sermayeye gerek vardı. Kişisel servetler buna yetmediğinden, büyük sanayi tesislerini kurmak için, anonim şirketler kurulmuş, hisse senetleri halka yayılmıştır. Kurulan şirketler büyük sermayelerin toplandığı merkezler olmuşlardır¹³⁵.

Bu gelişmelerin paralelinde hammadde kaynaklarının bulunduğu kıtalarda bir siyasi egemenlik kurma problemi de doğmuştur. İşte bunun sonucu koloni yani sömürge siyaseti devlet idarecilerinin baş kaygısı olmuştur. Bu bakımdan 19. yy'da bir taraftan diğer kıtalara ve dünyanın boş yerlerine, fazlalardan nüfusu aktarırken, diğer taraftan da bu sömürge haline getirilen memleketlerden endüstri devletlerinin istedikleri hammaddeleri daha ucuz fiyatlarla kendi bölgelerine taşımaları, yani sömürge siyaseti bu çağın emperyalist bir tutumu olmuştur.

Sanayi Devrimi, sosyal bünyede ve düşün hayatında önemli değişikliklere neden olmuştur. Sanayi Devrimi'nin getirdiği şartlar içinde ekonomik faktörlerin de rol oynayacağı yeni bazı akımlar ortaya çıkmış, bunlar 19. ve 20. yy'ların özelliğini teşkil ederlerken, sosyalizm, kapitalizm ve liberalizm gibi bu akımların çatışmaları toplulukları böler hale de gelmiştir¹³⁶.

Sanayi Devrimi sonucu ortaya çıkan akımları şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

Kapitalizm

Bu sistemde iktisadi girişimler serbesttir ve devletin müdahalesi söz konusu değildir. Ekonomik faaliyetler fertlerin isteğine ve iradesine bırakılmıştır ve bu düzende fiyatlar piyasadaki arz ve talebe göre teşekkül eder. Kapitalist sistem, siyasi ve ekonomik hürriyete, özel mülkiyete,

¹³³ Armaoğlu, a.g.e., s.XIX.

¹³⁴ Ali Kırca, a.g.e.(M. A. Kılıçbay'ın konuşması), s.77.

¹³⁵ Hamza Eroğlu, a.g.e., s.32-33; Afetinan, a.g.e., s.8-9.

¹³⁶ Afetinan, a.g.e., s.8; Hamza Eroğlu, a.g.e., s.33.

özellikle üretim araçlarının özel mülkiyetine, bireysel teşebbüse yer vermektedir. Kapitalizm, liberalizmin ekonomik ve sosyal görüşlerinin temelleri üzerine kurulmuştur.

İngiltere’de gerçekleşen Sanayi İnkılabı, makinalaşmayı doğurmuştur. Fransız İnkılabı ise, ekonomi alanında merkantilizm¹³⁷ yerine üretim ve ticaret özgürlüğünü, ekonomik liberalizmi getirmiştir. Toplumların düzenlerini sarsan makinalaşma ve ekonomik liberalizmin birleşmesi yeni bir ekonomik gelişmeyi, kapitalizmi doğurmuştur.

Kapitalist sistem içinde fabrikalaşma, küçük sanat ve işleri kollarından büyük bir kısmının kaybolmasını ve işsizliği peşisıra getirmiştir. Bu sistemde sermaye sahibinin daha fazla kar için ücret hadlerini düşürmesi, üretimi daha ucuza mal etme çabaları toplumsal sorunlara yol açmıştır. Ayrıca plansız ve devlet müdahalesi olmaksızın düzenlenen ekonomik faaliyetler, zaman zaman ekonomik buhranlara ve sosyalizm gibi alternatif doktrinlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Çağımızın kapitalist anlayışı oldukça değişik bir kimlik sergilemektedir. Bu gün kapitalist ülkeler bir taraftan esas itibarıyla özel girişimin dinamizminden, ferdietçiliğinden, serbesti ve hürriyetinden faydalanırken, diğer taraftan yoğun devlet müdahaleciliğini uygulamak suretiyle bu sistemin 19. yy boyunca görülmüş çeşitli aksaklıklarını gidermek ve bireycilik ile toplumculuk prensiplerini fiilen en uygun şekilde karıştırmak imkanını bulmuşlardır.

Sosyalizm

Liberal demokrasinin ve kapitalizmin doğurduğu yetersizlikler ve adaletsizlikler, sosyalizmin 19. yy içinde önem ve değer kazanmasına neden olmuştur. Sosyalizm, kapitalist düzenin mülkiyet ve çalışma kurumlarını yetersiz ve adaletsiz bulduğu için, onu değiştirmek ve onun yerine geçmek isteyen bir düzenin adı olmuştur. Sosyalizm, kâr ve özel menfaat sağlamayı düşünmeyen, kamu yararını esas alan kollektivist sistemin zaman içinde bir uygulamasıdır.

Hayalci sosyalizm, kapitalizm ve liberalizme bir tepki olarak doğmuş kapitalist düzenden daha iyi bir sistemin kurulabileceğini savunmuştur. K. Marx ve Engels’in temellerini attığı bilimsel sosyalizm ve ihtilâlcî sosyalizm, kapitalist sistemin bünyesi i cabı aksayacağını, işçi sınıfının ihtilali sonucu yıkılacağını, siyasi ve iktisadi iktidarın da işçi sınıfına geçeceğini, ihtilal hareketinin de milletlerarası bir kimlik kazanacağını savunmuştur.

Emperyalizm

Emperyalizm imparatorluk kurma eğilimidir, bir devletin sınırlarını genişletme politikasına denir. Emperyalizm, aynı ekonomik ve sosyal bütün içinde etnik ve kültürel bakımdan farklı halkların, merkezi bir iktidarın otoriter yönetimi altında bir araya getirilmesi eğilimini ifade etmektedir.

Avrupa ülkeleri 16. yy’dan itibaren özellikle merkantilist akımın etkisi ile yoğun bir sömürgecilik faaliyetine girişmişlerdir. Sanayi Devrimi, sömürgecilik ihtirasını artırmıştır. Sömürgelerin ucuz ve devamlı hammadde temin etmeleri ve sanayi mamulleri için de sürüm alanı olması ekonomik bakımdan emperyalist ülkelere büyük yararlar sağlamakta idi. Bununla birlikte sömürgecilik yoluyla büyük kârların sağlanması ile Avrupalı işçilerin refah seviyesi artmakta, işsizlik ihtimalleri azalmakta idi.

Modern çağların ürünü olan ekonomik emperyalizm, hammadde ve ticari sürüm alanlarının aranmasından doğmuş, merkantilist ve kapitalist çağla beraber ortaya çıkmıştır. Her imparatorluk ve her emperyalizm sömürgeci olmasa bile, imparatorluk yani emperyalizm olayı ile sömürgecilik arasında sık sık rastlanan bir bağ vardır. Nitekim 19. yy’dan beri Avrupa ülkelerinin ekonomik gelişmesinde sömürgeciliğin önemli bir rol oynadığı gerçektir. Ancak kapitalist sistemin ayakta durmasını sağlayan tek unsur sömürgecilik olmamıştır. Bunu, daha çok bilim-teknoloji ve bu alanlardan yararlanma, sağlamıştır¹³⁸.

Batı’nın Doğu’ya/Osmanlı’ya Etkileri

Haçlı Seferleri ile başlayan Batı’daki kapsamlı gelişim zinciri Osmanlı’ya çok büyük ölçüde olumsuz, kısmen ise olumlu yönde tesir etmiştir. Bununla birlikte olumlu etkenler gerçek anlamda meyvalarını ancak Cumhuriyet Dönemi’nde verecektir. Bu olumlu gelişmeler, daha çok Fransız İhtilali’nden de etkilenecek ortaya çıkan liberalleşme sürecinde toplanmaktadır. Bu süreç ve Fransız İhtilali’nin cumhuriyet, laiklik, vatandaşlık kavramları Türk İnkılabı’nda yerini bulacaktır.

Coğrafi keşifler Avrupa’da büyük değişimi getirmiştir. Bundan sonra Osmanlı, Avrupa’ya ayak uyduramamış üstelik aynı süreçte büyük ticari yollardaki hakimiyetinin de bir önemi kalmamıştır. Ümit Burnu’nun kullanılmaya başlanması, 1869’da Süveyş Kanalı’nın açılması ve benzer gelişmeler nedeniyle ilerleyen süreçte, Osmanlı bu yönden kesin bir şekilde devre dışı kalacaktır.

Yeni kıtaların dolayısıyla yeni hammadde kaynaklarının bulunması Avrupa’yı bir yandan Fiyat Devrimi’ne öte yandan sanayileşmeye iterken, Osmanlı enflasyon denizine düşmeye başlayacak ve bunun yarattığı toplumsal yaralar ile el sanatları düzeyindeki bir endüstriye sahip olması nedeniyle hiçbir zaman sanayileşemeyecektir¹³⁹.

18. yy’dan itibaren, özellikle Fransız İhtilali’nden sonra Avrupa’yı liberalizm, nasyonalizm, vatandaşlık gibi kavramlar sallamıştır. Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi çok uluslu-çok dinli devletler bu akımları kendi ülkelerine sokmazlarken hatta Metternich gibi isimler bunları bastırmaya uğraşırken aynı Napolyon’un yaptığı gibi bunlardan yararlanacaklar, bunları Osmanlı Balkanları’na kanaliz edeceklerdir. Bununla birlikte Osmanlı’da 18. yy’dan itibaren o döneme kadar kendi kimliklerini koruma hakkına sahip olan gayri-müslim kesim ile özellikle belirli bir ticari kesim ve bir entellektüel kesim; Fransız Devrimi’nin de etkisiyle daha da perçinleşerek Osmanlı toplumsal düzeninden kopmaya doğru bir harekete girecektir. Osmanlı, Tanzimat’la aslında bunun önüne geçmeye çalışmıştır. Osmanlı, herkesi eşit yaparak, Osmanlılık adı altında bütün

¹³⁷ *Devletin zenginliğini ülkeye değerli maden girişine bağlayan, kalkınmayı ithalatın azlığında fakat ihracatın fazlalığında gören iktisadi doktrindir.*

¹³⁸ *Eroğlu, a.g.e., s.33-38.*

¹³⁹ *Ali Kırca, a.g.e.(Yusuf Halaçoğlu ve M. Ali Kılıçbay’ın konuşmaları), s.59,60,77,78.*

unsurları birleştirmeye çalışmakla aslında siyasi milliyetçilik yaratmaya çalışarak Fransız İhtilali'ni hatırlatmaktadır. Vatandaşlık kimliğini ön plana çıkartmaya çalışmaktadır. Ama amacına ulaşamayacak çünkü milliyetçilik hem içeride, fakat özellikle dışarıda yeteri kadar ilerlemişti ve dolayısıyla bu tür bir milliyet ötesi siyasi ulusalcılık programının artık pek fazla bir imkanı da kalmamıştı¹⁴⁰.

Sömürgecilğin ve emperyalizmin doruğa çıkması, geniş coğrafyaya, başta petrol olmak üzere hammaddeye ve pazara sahip Osmanlı'yı, Batı'nın ürettiği politikalar ile hedef durumuna getirmiştir. Üstelik Batı ile Doğu'nun kaynaştığı stratejik önemi büyük bir coğrafyada yer alması bu durumu daha da pekiştirirken, Osmanlı'yı daha da yıpratmış ve çöküş etmenlerinden biri olmuştur.

Doğu/Osmanlı Üzerinde Batılı Devletlerin Mücadelesi

19. yy içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli alanları büyük ve de Osmanlı'dan ayrılan küçük devletler arasında mücadele konusu olmuştur. Bu mücadeleler çerçevesinde Batıların uyguladıkları politikalar Osmanlı'nın çöküşüne önemli derecede etki edecektir. Nitekim 19. yy içerisinde ve 20. yy'ın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun girdiği savaşların çoğu bu politikaların sonucu ortaya çıkmıştır.

15. yy'ın başlarında kurulan Rus Çarlığı karasal bir yapıya sahipti. Tam bir kara devleti olarak denizlerle hiçbir bağlantısı yoktu. Bu devletin gelişimini her alanda tamamlayabilmesi ve gelişebilmesi için ön şart denizdi. Rus Çarlığı'nın denize ulaşabilmesi için iki istikamette topraklarını genişletmesi gerekiyordu: Biri, Baltık ki bu sorunu 1721'de İsveç ile yaptığı mücadeleler sonucu halledecektir. Diğeri Karadeniz. Burada ki en büyük engeli Kırım Hanlığı dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu idi. Baltık meselesinden sonra Karadeniz'e ağırlık veren Rusya, Kuzey Karadeniz kıyılarını ele geçirerek, 19. yy içinde İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın ele geçirilmesine, hiç değilse, bu boğazların kendisine sürekli açık olması amacına yönelmiştir. Bununla beraber Rusya'nın bu boğazlar politikasına paralel olarak yürüttüğü diğer bir politika da Balkanlar politikası olmuştur. Son alternatifini ise Kafkaslar ve Anadolu üzerinden sıcak denizlere inmekti. Balkanlar politikasına dönersek, Rusya Balkanları ele geçirdiği ve Osmanlı Devleti'ni Balkanlardan çıkarıp Balkan Yarımadasına hakim olduğu takdirde, Ege Denizi ve Akdeniz'e çıkabileceği gibi, boğazlara da baskı yapabilecekti. Rusya'nın bu politikaları, Hindistan ile bağlantısını sağlayan İmparatorluk Yolu'nun güvenliği açısından İngiltere'yi son derece rahatsız edecekti.

İngiltere, Rusya'nın Boğazlardan Akdeniz'e inmesini önlemek amacıyla Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü korumaya çalışmakla birlikte Boğazlar, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında idi. Yani egemen bir devlet olarak Osmanlı, Boğazları istediğine açıp istediğine kapama hakkına sahipti. Bu durumda İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Çünkü Osmanlı Devleti bazen Rusya'nın baskısı ile 1798 de olduğu gibi bu devlete geçiş izni verebiliyordu. Üstelik Boğazları Osmanlı ile savunacağını ilan eden antlaşmalar da yapabiliyordu (1805'te olduğu gibi).

Mehmet Ali İsyanı sırasında zorda kalan Osmanlı Devleti, Boğazlar konusuna, Rusya ile yaptığı 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Rusya'nın tehdit altında kalması halinde Osmanlı Devleti'nin Boğazları kapaması gibi yeni bir kapsam kazandıracaktır.

Boğazlar meselesinin sürekli Rusya lehine böyle devam etmesi üzerine İngiltere, Boğazlar konusunda karar verme yetkisini Osmanlı Devleti'nden çıkararak uluslararası platforma kaydırды. İngiltere, bunu, 1841 Boğazlar Sözleşmesi ile boğazların kapalılığı ilkesini uluslararası platformda herkese kabul ettirerek halletti. Barış zamanında yabancı savaş gemileri Boğazlardan geçemeyecek, Osmanlı'nın içinde bulunduğu bir savaşta ise geçiş inisiyatifi tamamen Osmanlı Devleti'nin elinde bulunacaktı. Sonuçta Boğazları İngiltere Rusya'ya kapatmıştı.

I. Dünya Savaşı'na yaklaşıırken Boğazlar üzerinde İngiltere-Rusya mücadelesi sona ermiş, üstelik Savaş esnasında kağıt üzerinde de olsa Rusya İngiltere ile anlaşarak, Paylaşma Projeleri kapsamında Boğazlara sahip olmuştur.

Balkanlar üzerinde ise Rusya ile Avusturya 1870'lerden itibaren çatışmakta idiler. Bu çatışma Pangermen ve Panslav çatışması haline gelmişti. Bu arada Adriyatik'e inmek isteyen Avusturya, Bosna Hersek'e göz dikmiş bu nedenle de hem Rusya'yı hem de Sırbistan'ı karşısına almıştır.

Osmanlı topraklarından Mısır üzerinde İngiltere ve Fransa'nın uzun bir geçmişi olan çatışması, 20. yy'ın başında Avrupa dengesi paralelinde sona erecek ve 1960'lara kadar süren Orta-Doğu bölgesinde iş birliğine başlayacaklardır. Bu arada Orta-Doğu üzerinde 1888-1918 yılları arasında İngiliz Alman çatışmasının yaşandığını fakat bunun pek uzun süreli olmadığını belirtmek yararlı olacaktır¹⁴¹.

Şunu da ekleyelim Osmanlı'dan ayrılan Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan gibi küçük devletler Osmanlı Makedonyası üzerinde çekişecekler ya da Balkan Savaşları'nın bir nedenini ortaya çıkaracaktır. Tabii bu devletlerin Megali İdea, Büyük Bulgaristan ve Büyük Sırbistan gibi emperyalist tutumları büyük ölçüde Osmanlı'yı hedef almakla birlikte birbirlerini de hedef almalarına neden olacaktır¹⁴².

Sonuç olarak, Dünya, 20. yy'a girerken emperyalizm belli bir noktaya ulaşmış ve paylaşımlar Osmanlı coğrafyası dışında tamamlanmıştır. Artık sıra Osmanlı'ya gelmiştir. Dolayısıyla artık Osmanlı üzerindeki emperyalist rekabet ve çatışmaların bir sonuca bağlanması zamanı gelmiştir. İşte bu rekabet ve çatışmalar 20. yy'ın ilk çeyreği için net bir şekilde hesaplaşacaklar, zaten bu da III. Paket'in konusunu teşkil edecektir.

¹⁴⁰ Ali Kırca, a.g.e.(*Ethem Eldem'in konuşması*), s.92.

¹⁴¹ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.I, s.51-54.

¹⁴² H. Ertuna, N. Köse, Y. Aktar, *Türk Yunan İlişkileri ve Megalo İdea*, Ankara 1985, s.17-22,75-80; Yılmaz Tezcan, *Türk-Yunan İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, İstanbul 1994, s.24-50; Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.625,652-654.

III. PAKET/Doğu-Batı Çatışması

Doğu'da Durum

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Kanun-ı Esasi tekrar yürürlüğe konuldu ve seçim çalışmaları çerçevesinde Müslüman, Hristiyan herkese din ve ırk farkı gözetmeksizin Milletvekili seçilme hakkı tanındı. 17 Aralık 1908'de İstanbul'da açılan Meclis, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah ve 127 Türk olmak üzere toplam 260 milletvekilinden oluşmuştu¹⁴³.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti hem dışarıda hem içeride, aniden ortaya çıkan önemli sorunlarla yüzyüze kalmıştı. Nitekim 1878 Berlin Antlaşması ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna-Hersek ve Yeni Pazar sancağına el koymuş buralara yönelik devamlı politikalar üretmekteydi. Bu arada, Uzak Doğu'dan denize açılma girişimleri karşısında Japonya'dan 1905 yılında ağır bir tokat yiyen Rusya da tekrar Balkan politikalarını ön plana çıkarmış ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun faaliyetlerini yakından izlemeye başlamıştı. Rusya'nın peyki Sırbistan'da Adriyatik Denizi'ne açılmak için Bosna-Hersek'i gözüne kestirmişti.

Rusya el altından yaptığı görüşmelerde Boğazların kendisine açılmasına karşılık, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na katılmasını kabul etmişti. Fakat aynı zamanda Osmanlı'nın Meşrutî düzene geçmesiyle bir Osmanlı toprağı olan Bosna-Hersek'in de Meclis-i Mebusan'a milletvekili göndermesi söz konusu olmuştu. Bu gelişme Bosna-Hersek ile İstanbul'un ilişkilerinin düzelmesi ve Berlin Antlaşması'nda yer alan Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal ve yönetimine ait hükümlerinin değiştirilmesi sonucunu verebilirdi. Üstelik Avusturya'dan Bosna-Hersek'e yönelik politikaları nedeniyle kurtulmak isteyen Sırbistan da bu girişimleri destekleyecekti. Bunu dikkate alan Avusturya 5 Ekim 1908 tarihinde bölgeyi ilhak ettiğini açıkladı. Avusturya'nın bu tavrı Osmanlı Devleti, Sırbistan ve Rusya'dan büyük tepki aldı. Öyle ki, ortaya çıkan bu kriz nedeni ile neredeyse bir Avrupa Savaşı an meselesi haline gelmişti.

Osmanlı Devleti, Avusturya'ya karşı tepki kampanyaları ve bu devletin mallarına karşı boykot başlattı. Sırbistan'ın tepkisi daha büyük oldu. Artık Sırp lar Avusturya ile savaşmaktan bahsetmeye başlamışlardı. Sırbistan'ı Rusya da desteklemeye başladı. Bunun üzerine Avusturya her iki ülkeye sert tepki gösterirken ilk aşamada Osmanlı Devleti ile 2.5 milyon altın lira (56 milyon Frank); Osmanlı gümrük tarifelerinin artırılması ve Yeni Pazar sancağı karşılığında anlaştı. Hemen ardından Rusya ve Sırbistan'a restini çekti. İngiltere ortalığı yumuşatmaya çalışırken Fransa bu gelişmeleri hazmedememekle birlikte Almanya'dan çekindiği için pek ses çıkartamadı. Üstelik Almanya kesin olarak tavrını Avusturya'dan yana koydu. Almanya-Avusturya karşısında diğer devletler geri adım atmak zorunda kaldılar. Fakat Rusya peyki Sırbistan'ı yalnız bıraktığı için küçük düşmüştü, bir daha böyle davranmama kararı aldı. Fransa, 1894'ten beri müttefiki olan Rusya'yı gücendirmişti, o da bir daha aynı şekilde davranmama kararı aldı. Artık Sırbistan da bir daha ki sefere Avusturya'ya kendisini ezdirmeyecekti. Bir daha ki sefer birkaç sene sonra I. Dünya Savaşı şeklinde kendisini gösterecekti. Üstelik, Bosna-Hersek krizinden sonra Balkanlar'da ipler iyice gerginleşmiş bulunuyordu ve "gelecek defa"nın şartları hazırlanmaya başlamıştı. 28 Haziran 1914'deki Saray-Bosna suikastı ipleri koparacak ve devletlerin hiçbirisi bu sefer gerilemeye yanaşmayınca, I. Dünya Savaşı patlak verecekti.

Osmanlı, 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek meselesi ile birlikte başka bir krizi daha yaşayacaktır. Aynı tarihte Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmişti. Osmanlı Devleti, bağımsızlık ilanını tanımak istemedi hatta Bulgaristan'a iyi bir ders vermeyi düşünmüşse de, İngiltere ve Fransa'nın telkinleri pek bu yönde olmayacak ve özellikle İngiltere'nin Bosna-Hersek krizindeki gibi soğukkanlı olması yönünde teklifleri ile karşı karşıya kalmıştı. Bunun paralelinde Bulgaristan'la masaya oturmak zorunda kaldı. Bulgaristan ile Osmanlı arasındaki temel konular, Bulgaristan'ın ödediği yıllık vergi, Bulgaristan'daki Osmanlı emlakı ve Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki 310 km'lik demiryollarının bedeli idi. Bulgaristan bu üç konudaki Osmanlı Devleti'nin tazminat isteklerini kabul etmeyince hava yeniden gerginleşti. Fakat bu sırada Balkanlar'da Avusturya ve Osmanlı'ya karşı bir Slav ligi oluşturmaya çalışan Rusya araya girdi ve iki devleti anlaştırmak için Bulgaristan'ı kendisine borçlu bıraktı. Şöyle ki, Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımaya karşılık, Bulgaristan da Osmanlı'ya 125 milyon Frank tazminat ödeyecekti. Fakat Osmanlı Devleti'nin de 93 Harbi'nden Rus Çarlığı'na 125 milyon Frank borcu vardı. Rusya kendi alacağı ile Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne olan borcunu ödeştirdi ve Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne hiçbir şey ödemedi.

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ertesinde Bosna-Hersek, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı gibi meselelerin yanı sıra Girit'in Yunanistan'a katılması ve Boğazların Rusya'ya açılması gibi girişimlerle de uğraşmak zorunda kaldı. Fakat Avrupa'da tansiyonun daha fazla artmasını istemeyen İngiltere ve Fransa hatta Almanya gibi Avrupa dengisinin önemli isimleri, bu yeni iki gelişmeye biraz da kendi menfaatleri çerçevesinde pek sıcak bakmayacaklar ve ufak tefek değişikliklerle mevcut statikonun korunmasını sağlayacaklardır¹⁴⁴.

Bosna-Hersek ve Bulgaristan meselelerinde önemli bir prestij kaybına uğrayan yeni yönetim içeride de önemli sorunlarla uğraşmaya başlamıştı. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Avrupa'da yaşayan Jön-Türkler İstanbul'a dönmüşlerdi. Tabii, bunlar, aralarındaki görüş ayrılıkları ve çatışmalarını da beraberlerinde getirmişlerdi. Bu arada Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza Bey gibi tanınmış isimler de geriye dönmüşlerdi. İttihat ve Terakki bu gelenlerden bir kısmını kendi içine almadı. Bu ise bir mücadele doğurdu. İttihat ve Terakki'ye muhalif bir takım cemiyet ve partiler ortaya çıkmaya başladı. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası ve İttihad-ı Muhammedî Fırkası ilk kurulanlar arasındadır¹⁴⁵.

İttihat ve Terakki, Osmanlı toplumunun geleneksel bir yapıya sahip olmasından dolayı gençlerin başa geçmesinin yadigarı; İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinin yönetim sanatını bilmemeleri ve II. Meşrutiyeti iktidara getirmek için ilan ettirdiler denmesin diye vs. sebeplerden dolayı hükümet sorumluluğunu üzerine almamış fakat buna rağmen dışardan hükümet işlerine müdahale ederek bir denetleme iktidarı kurmuştu¹⁴⁶. İttihat ve Terakki'nin hükümete dışardan müdahaleleri gerek kamuoyundan gerekse muhalefet cephesinden sert tepki almaya başlamıştı. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte toplum yaşamında da büyük bir canlanma olmuş ve bir çok gazete, dergi, kitap yayınlanmaya başlanmıştı. Derviş

¹⁴³ Veli Yılmaz, a.g.e., s.192.

¹⁴⁴ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.611-628.

¹⁴⁵ Armaoğlu, a.g.e., s.604.

¹⁴⁶ Akşin, a.g.e., s.64; P. Dumont, F. Georgeon, a.g.e., s.7-8; Armaoğlu, a.g.e., s.604-605.

Vahdetî'nin çıkarttığı Volkan gazetesi ile Osmanlı Ahrar Fırkası'nın yayın organı durumuna gelen Serbesti gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Bey, İttihat ve Terakki'yi şiddetle eleştiriyorlardı. Bu arada Derviş Vahdetî ile Said-i Kürdi(Said-i Nursî)'nin kurdukları İttihad-ı Muhammedî Fırkası da dinci niteliği ile ön plana çıkmış ve İttihat ve Terakki'ye yoğun olarak muhalefet etmekte idi. Aynı sıralarda yaşanan hızlı değişimler içinde, yavaş yavaş orduda da huzursuzluklar çıkmaya başlamıştı. İttihat ve Terakki'nin orduya bir düzen getirmek amacıyla özellikle alaylı subaylar arasında giriştiği temizlik hareketi, İttihat ve Terakki'li bazı subayların şımarık davranışları ve hepsinden önemlisi, ordu ile siyasetin iç içe girmiş olması bu huzursuzluğu daha da artırmaktaydı. Bir de buna, İttihad-ı Muhammedî Fırkası ve Volkan gazetesinin, İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyeti korumaları amacıyla Selanik'ten getirttiği Avcı Taburları içinde yaptıkları yoğun propagandalar eklenince, irtica-ordu-İttihat ve Terakki üçgeninde gerilim son haddine gelmiş oldu. Bu son derece gergin ortamda 6-7 Nisan 1909 gecesi Hasan Fehmi, Galata Köprüsü üzerinde öldürüldü. Bu suikastın faturası hemen İttihat ve Terakki'ye kesilmiş, bu cinayetin ertesinde Hükümet aleyhine gösteriler başlamış ve cenaze töreni muhalefetin gövde gösterisine dönüşmüştü. Dolayısıyla cenaze töreni de havayı daha yoğun bir gerilime sokmuştu.

Bu gerilim içinde, 13 Nisan(eski takvimle 31 Mart) da İstanbul'daki Avcı Taburu askerleri, Taşkısla'da subaylarını hapsederek ve hatta bazı subaylar çavuş elbisesi giyerek, Meşrutiyet için Niyazi Bey'le dağa çıkmış olan Hamdi Çavuş'un komutasında ayaklanarak Sultanahmet Meydanı'nda toplandı. Bunlara medrese öğrencileri ile diğer kışlalardaki askerler ve bazı sivil halk da katıldılar. İstanbul birden kargaşaya sürüklendi. 31 Mart Olayı kısa sürede karşı-devrim hareketine bürünmeye başlamış ve otorite boşluğu ortaya çıkmıştı. Bazı Meclis-i Mebusan üyeleri öldürülmüş, İttihatçıların ileri gelenleri saklanmaya başlamışlardı. Ortaya çıkan yetke boşluğunu Abdülhamit doldurdu ve Tevfik Paşa'yı sadrazam, 1897 Osmanlı-Yunan savaşının kahramanı Gazi Ethem Paşa'yı Harbiye Nazırı olarak atadı ve isyancıları affetti.

İstanbul'da ortaya çıkan 31 Mart Ayaklanması üzerine Selanik'te hazırlanan ordu, Hareket Ordusu adı ile Hüseyin Hüsnü Paşa komutasında ayaklanmayı bastırmak için İstanbul'a gönderildi. Hareket Ordusu Edirne'den yola çıkartılan başka bir tümenle birleşti ve İstanbul'a geldi. Edirne'den yola çıkan tümenin kurmay subayı Kâzım Karabekir iken Hareket Ordusu'nun kurmay başkanı Kolağası(ön yüzbaşı) Mustafa Kemal'di.

"Din elden gidiyor" ve "Şeriat isteriz" gibi Orta Çağ sloganları ile başlamış olan 31 Mart Ayaklanması'nı İstanbul'a gelen Hareket Ordusu kısa sürede bastırdı. Ayaklanma ile ilişkisi olduğu düşünülen Abdülhamit tahttan indirildi, yerine Mehmet Reşat tahtta geçirildi. Ahrar Fırkası kapatıldı ve bir çok kimse tutuklandı. İttihat ve Terakki hükümeti kontrolüne almak için Cavit Bey'i Maliye Nazırı, Talat Bey'i de Dahiliye Nazırlığına getirmişti. Ama 1913'e kadar bu amacına tam olarak İttihat ve Terakki ulaşamayacaktır¹⁴⁷. 31 Mart Olayı'ndan sonra Kanun-ı Esasi'de değişiklikler yapılarak parlamenter bir rejime yönelinmiştir. Bu değişikliklerle yürütme organının başı olan hükümdarın yetkileri sınırlandırılmış, kabinenin meclise karşı sorumlu olması ilke olarak kabul edilmiş, yasama organının bağımsızlığı kabul edilerek yetkileri genişletilmiştir¹⁴⁸. Bu iç gelişmelerin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti 1909 Eylülünde Selanik'te ikinci kongresini yapmış, bu kongreye, kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesinin kendisinden habersiz olarak, II. Meşrutiyet'in ilanından evvel İttihat ve Terakki'yle birleşmiş olması münasebetiyle Mustafa Kemal de katılmıştır. Mustafa Kemal, Kongre'de yaptığı konuşmada, yapılmış olan hareketin bir inkılâp değil, bir ihtilal olduğunu ve şimdilik sadece Saray'ın nüfuzunun kırılmakla yetinildiğini, ve asıl inkılâbın bundan sonra yapılması gerektiğini söyleyerek; Cemiyet'in bir siyasal parti haline getirilmesi; Ordunun politikadan çekilmesi; Cemiyet ile Mason'luk arasında hiçbir bağlantının kalmaması; Cemiyet içinde eşitliğin sağlanması, hizipçiliğin ve kulis çalışmalarının kaldırılması; Hükümet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılmasını(laiklik) teklif etmiştir. Bu görüşlerin büyük çoğunluğu Cemiyet tarafından dikkate alınmamış sadece Cemiyet'in parti haline getirilmesi ile yetinilmiştir. Ayrıca bu kongreden sonra İttihat ve Terakki içinde Mustafa Kemal'e karşı düşmanlık doğmuş ve kendisi cumhuriyetçi olmakla suçlanmıştır. Ordunun parti ile bağlantısı kesilmediği için bir çok subay, partiye dayanarak kısa sürede yükselmeye başlamıştı. Bu, hoşnutsuzluk yaratıyordu, cemiyetin düzeni gibi. Cemiyet, etkin kişilerin dahil olduğu bir komite tarafından yönetilmekteydi¹⁴⁹. Zaten İttihat ve Terakki hiçbir zaman ihtilalci komite kimliğini kaybetmeyecektir¹⁵⁰. Bundan başka bir özelliği ikili bir yapıya sahip olmasıdır. Bir yanda İttihat ve Terakki Cemiyeti vardır, bir yanda İttihat ve Terakki Fırkası/Partisi. Cemiyet, her yerde üyeleri, kulüpleri olan, yerel ve merkezi kongreleri yapılan örgüttü. Görünüş olarak bir kültür ve toplumsal dayanışma örgütü gibiydi. Oysa asıl İttihat ve Terakki buydu. Fırka, parti demek olduğu halde, yalnızca Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki mebuslarından ibaretti, yani İttihat ve Terakki'nin parti grubuydu. Mebusların çoğu İttihat ve Terakki'nin Anadolu'da örgütlenememesine paralel olarak etiket İttihatçıları olduğu için, 1912'de değin, İttihat ve Terakki, Fırkayı kendine uzak tutacaktır. Üstelik İttihat ve Terakki'de ortaklaşa önderlik/kolektif liderlik, yönetim anlayışydı. Bazı kişilerin, sivil kanatta Talat ve askeri kanatta Enver olmak üzere ağırlıkları olsa bile hiç tek adam olmamış üstelik karar alma Genel Merkez hep ağırlığını korumuştur. Bu Genel Merkez Üyeleri'nin kimlerden oluştuğu ancak 1918'den sonra ortaya çıkmıştır. Herhalde bu tip bir gizlilik alışkanlığı, daha kuruluşundan itibaren hücre tarzında son derece gizli bir yapılanması olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden geçmiş olsa gerek İttihat ve Terakki'ye, tabii bir çok önemli isimle birlikte¹⁵¹.

İttihat ve Terakki, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını önlemek ve İmparatorluğu kuvvetlendirmek için Türk unsuruna dayanma politikasını benimsemişti. Türkçü politika izlemesi dolayısıyla Bosna-Hersek'in ilhakından sonra, buradan göç eden Müslümanlar planlı bir şekilde Makedonya'ya yerleştirilmeye başlandı. O kadar ki, Makedonya'daki Hristiyan unsurlar bir süre sonra azınlıkta kalacaklardı. İttihat ve Terakki'nin bu politikası, Türk'ten başka unsurlar arasında tepkilere sebep oldu. Arnavutluk'ta, Makedonya'da ve Yemen'de ayaklanmalar çıktı ve

¹⁴⁷ Armaoğlu, a.g.e., s.605-611; Akşin, a.g.e., s.65-76; P. Dumont-F. Georgeon, a.g.e., s.15-18; İsmet İnönü, *Hatıralar, C.I, Hız. Sabahattin Selek, Ankara 1992, s.52-54.*

¹⁴⁸ Eroğlu, a.g.e., s.67.

¹⁴⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.603-604; Eroğlu, a.g.e., s.66; İsmet İnönü, *Hatıralar, C.I, Hız. Sabahattin Selek, Ankara 1992, s.54-55.*

¹⁵⁰ P. Dumont-F. Georgeon, a.g.e., s.41.

¹⁵¹ Akşin, a.g.e., s.60,76-78; Hüseyin Cahit Yalçın, *Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul 1998, s.36-40.*

bunlar Balkan Savaşları'na kadar Osmanlı Devleti'ni uğraştırdı¹⁵². Bununla birlikte, İttihat ve Terakki'nin yaptığı bazı hatalar Balkan Savaşları'na giden yolu adeta asfaltladı. Bunlardan ilki, Arnavutların ayrıcalıklarının kaldırılması ve onların ayaklanmaya itilmesi oldu ki Balkanlar'da Osmanlı'nın dayandığı önemli bir unsurdur Arnavutlar. İkincisi, Kiliseler ve Okullar Kanunu ile İttihat ve Terakki Balkanlıların önemli bir meselesini halletmiş, hangi kilisenin ve okulun, kime ait olduğunu belirliyerek birleşmelerine zemin hazırlamıştı¹⁵³.

Ülkedeki bu huzursuzluğun yanında, İttihat ve Terakki'nin kendi içinde de anlaşmazlıklar çıktı ve bölünmeler başladı. İttihat ve Terakki'den ayrılan bazı milletvekilleri 1910 Şubatında Ahali Fırkası'nı kurdular. Yine İttihat ve Terakki'den ayrılan bir başka grup ise 1911 Kasımında Hürriyet ve İtilaf Fırkasını kurdular. Kurucuları arasında Miralay Sadık Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Damat Ferit ve Dr. Rıza Nur gibi isimler bulunmaktaydı. İttihat ve Terakki kendi içinde de geçimsizlikler yaşamakta iken¹⁵⁴ bütün öbür fırkaları yani Mutediler, Ahrar, Bulgarlar, Ermeniler ve Sosyalistleri birleştiren bir üst kuruluş şeklindeki Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Özgürlük ve Anlaşma Partisi) hızlı bir büyüme göstermiş, bu durum üzerine İttihat ve Terakki gerçekleştirdiği anayasa değişikliği ile seçime gitmiş ve seçimleri (Sopalı Seçimler) baskı ile kazanmıştı. Anayasa değişikliği ile İttihat ve Terakki bu sefer hükümdarın yetkilerini genişletmiş, seçimler muhalefeti hayal kırıklığına uğratmış, bunlar hep İttihat ve Terakki'ye karşı duyulan anti-sempatiyi arttırmıştı. Buna bağlı olarak ordu da gizli bir subay örgütü Halaskar Zabitan (Kurtarıcı Subaylar) adı ile kurulmuştu. Bu grubun baskısı ve iç siyasi kargaşa Said Paşa'nın yerine Gazi Muhtar Paşa'nın yeni hükümeti kurmasına yol açacaktı¹⁵⁵. Osmanlı Devleti, Trablusgarp Savaşı'nı bu iç çatışmalar arasında yaşayacaktı.

Trablusgarp Savaşı

19. yy'ın sonlarında Avrupa dengesine katılan İtalya sömürgecilik alanında pek bir şey elde edememişti. Oysa Fransa 1882'de Tunus'a yerleşmiş daha sonra 20. yy'ın hemen başında Fas'ı da almış diğer yandan İtalya'nın kapatmaya çalıştığı Adriyatik'e, Bosna-Hersek üzerinden Avusturya-Macaristan çıkmıştı. Avrupa dengesinde Almanya ve Avusturya'nın yanında duran İtalya, Bosna-Hersek meselesi nedeniyle Avusturya'ya hiç hoş duygular beslemiyordu. Oysa karşı gruptan Fransa'ya Trablusgarp'ı almasını kabul ettirmişti. İtalya, Fransa'dan sonra Üçlü İtilafın diğer üyesi Rusya'ya yöneldi. Nitekim 1909 yılında Rusya ile İtalya arasında Racconigi Anlaşması yapıldı. Bu anlaşma ile Rusya'nın kendi soydaşlarının bulunduğu Osmanlı Makedonyası'nı ele geçirmesi, ve Rusya'nın Boğazlardaki, İtalya'nın ise Trablusgarp'taki menfaatleri karşılıklı olarak kabul edilmişti.

Racconigi Anlaşması, Almanya'yı çok rahatsız etti. İtalya'nın karşı gruba kaymasını istemiyordu. Bu nedenle Avusturya'ya baskı yaptı ve iki devleti masaya oturtturarak, anlaştırdı. Yine 1909 yılında yapılan bu gizli anlaşmaya göre, taraflardan biri, Balkan sorunları ile ilgili olarak, bir üçüncü devletle bir anlaşma yapacak olursa, bu anlaşmaya öbür tarafta muhakkak katılacaktı (Benzer bir madde Racconigi Anlaşması'nda da bulunmaktaydı). İkinci olarak, bir üçüncü devlet, Balkanlar ile, Osmanlı Devleti'nin Adriyatik ve Ege Denizi kıyılarının statükosunu değiştirmek hususunda bir teklifte bulunursa, teklifi alan taraf bunu derhal öbür tarafa da bildirecekti. Nihayet, Avusturya Balkan statükosunu bozarsa, İtalya'ya taviz verecekti.

İtalya, Rusya ve Avusturya ile bu anlaşmaları yaparken tam bir iki yüzlülükle hareket etmekteydi ve bu yüzden de iki anlaşma birbiriyile tam bir çelişki halindeydi. Bu anlaşmaların hükümlerine göre İtalya'nın diğer devletleri gelişmelerden haberdar etmesi hatta diğer iki devletin de anlaşmalara katılmaları gerekirken, İtalya Rusya ve Avusturya'yı birbirlerine karşı oynayacak ve hiçbir şeyden haberdar etmeyecekti. Sömürgecilik gözlerini karartmıştı ve ne olursa olsun, Akdeniz, Adriyatik ve Ege'de toprak ele geçirmeye İtalya kesin karar vermişti.

Habeşistan hezimetinden sonra İtalya, Trablusgarp ile ilgilenmeye başlamış, Osmanlı İmparatorluğu toprakları ile geniş ticari ve ekonomik ilişkilere girişmiş ve Trablusgarp'a önemli yatırımlar yapmıştı. 1910 yılı başından itibaren İtalyan hükümeti ve basını, İtalya'nın Trablusgarp ile yakın ilgisinden söz etmeye başlamıştı. Bu arada İtalyan basını Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'taki yönetimine kampanya açmayı da ihmal etmemişti.

Avrupa'daki durumu uygun bulan İtalya, 29 Eylül 1911 günü Osmanlı Devleti'ne verdiği 24 saatlik bir ultimatom ile Trablusgarp ve Bingazi'nin geri kalışlığının sorumluluğunun Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu, buralarda Türklerin İtalyanlara ya da diğer yabancılara kötü muamelelerde bulunduklarını, Osmanlı Devleti'nin buna bir çare bulamadığını ve bu nedenlerle İtalya'nın söz konusu bölgeleri işgale karar verdiğini bildirerek mukavemet edilmemesini istemişti.

Osmanlı Devleti aynı gün verdiği cevabında tüm İtalyan iddialarını reddetmekle birlikte konu hakkında görüşmelere hazır olduğunu bildirdi. Bu cevabı alan İtalya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Savaş başladığında Trablusgarp'ta Osmanlı Devleti'nin askeri hazırlığı yoktu. Yaklaşık 2000 Osmanlı askeri, bölgede bulunmakta idi. Ege Denizi'ndeki İtalyan donanmasının hakimiyeti ve İngiltere'nin Mısır'da tarafsızlık ilan etmesi nedeni ile bölgeye Osmanlı Devleti yardım da gönderememişti. Sadece kaçak olarak biraz malzeme ve silah ile, Mustafa Kemal ve Enver gibi bir kaç gönüllüyü Tunus ve Mısır üzerinden Trablusgarp'a gönderebildi. Bölgede, Türk askeri ile Sunusi'ler birleşerek bir savunma hattı oluşturdular.

Trablusgarp'ı kolayca alacağını düşünen İtalyanlar donanmaları sayesinde bir top menzili yani bir kaç kilometre içeri girebildiler. Türk kuvvetleri de hem sayıca az olmaları hem de ellerinde yeterli araç-gereç bulunmadığı için İtalyanları sahilden atamadılar.

Trablusgarp'ta sıkışan İtalya, Trablusgarp'ın ilhak edildiğini ilan etmek; başta Almanya olmak üzere büyük devletler üzerinden Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak; Boğazlardan geçerek İstanbul'a doğrudan baskı yapmayı, Boğazlar torpillerle kapanınca On-iki Ada'yı işgal etmek gibi yöntemlerle hem durumunu hem de Trablusgarp'ı kurtarmayı denedi ise de pek başarılı olamadı. Üstelik Osmanlı, On-iki Ada'nın işgaline sınırları

¹⁵² Armaoğlu, a.g.e., s.629.

¹⁵³ V. Yılmaz, a.g.e., s.194-195.

¹⁵⁴ Armaoğlu, a.g.e., s.629-630.

¹⁵⁵ Akşin, s.83-86; Eroğlu, s.68.

içindeki elli bin İtalyanı sınır dışı etmekle cevap vermiş, bu işgale aralarındaki anlaşmaya ters düştüğü için Avusturya da sert tepki göstermiş İtalya'da bu işgalin geçici olduğunu açıklamak zorunda kalmıştı.

Osmanlı Devleti bu arada yoğun iç siyasi sorunlarla boğuşmakta idi. 1912 seçimlerini(Sopalı Seçimler) baskı ile kazanan İttihat ve Terakki'nin itibarı altüst olmuş, orduda particiliğin yayılmasına tepki duyan Halaskar Zabitan grubu İttihat ve Terakki'yi devirmek için faaliyete geçmişti¹⁵⁶. Bu arada başta Yemen olmak üzere isyanlar devam etmekteydi. Şartların ağırlığı altında Sait Paşa kabinesi çekilmiş yerine hükümeti, 93 Harbi'nin Kafkas Orduları Başkomutanlığını yapmış olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kurmakla görevlendirilmişti. Bu hükümette üç eski Sadrazam bulunduğundan Büyük Kabine ya da Paşa'nın oğlu Mahmut Muhtar Paşa'nın Bahriye Nazırı olmasından dolayı Baba-Oğul Kabinesi diye adlandırılan yeni bir hükümet kurulmuştu. Bu arada Arapların ve Arnavutların bağımsızlık faaliyetleri günden güne artarken Balkanlar kaynamaya başlamış, bu durumdan istifade etmeye çalışan Rusya yeniden Boğazları kendi savaş gemilerine açmak için teşebbüse geçmişti. Özellikle Balkanların durumu Almanya'yı endişelendirmiş ve Osmanlı Devleti'ne barış yapmasını tavsiye etmişti.

Daha en baştan Habeşlilerden İtalyanların yediği darbeyi gören Osmanlı, İtalya'nın Trablusgarp'ı pek işgal edebileceğine ihtimal vermemişti. Savaş başladıktan sonra İtalya'nın beceriksizliğini görünce işi en sonuna kadar götürme kararı almışsa da şartlar buna elvermediğinden 1912 Ekiminde Ouchy Anlaşmasını İtalya ile yapmıştır. Bu anlaşma ile Trablusgarp İtalya'ya bırakılırken, On-iki Ada geçici olarak bu devletin işgalinde bırakılmakta idi¹⁵⁷.

Balkan Savaşları

1908 Temmuzunda ilan edilen II. Meşrutiyet, 1914 Temmuzunda, I. Dünya Savaşı'na sebep olan büyük krizin patlamasına kadar geçen altı yıllık süre içinde, Osmanlı Devleti'ni bir dizi iç ve dış gailelerle darbeledi. II. Meşrutiyet'in ilanını, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Yunanistan'ın Girid'i ilhak girişimi, Arnavutların ve Arapların bağımsızlık isteklerinin şiddetlenmesi, İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması izledi. Osmanlı Devleti'nin İtalya ile savaşa tutuşması ise, Balkan devletlerinin, yani Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'ın, Makedonya'yı ele geçirmek hususundaki yeni çabalarına zemin hazırladı ve bu çabaların sonucu olarak da, Balkan Savaşları patlak verdi.

Meşrutiyet Hareketi, Osmanlı toplumunun siyasi ve sosyal yapısını güçlendirme amacını güttüğü halde, aksine olarak, Türk'ten gayrı unsurların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma arzularını kamçıladi ve bu arzuların gerçekleşmesi için uygun bir ortam yarattı. Burada, İttihat ve Terakki'nin yönetimdeki ve iç politikadaki didişmelere sebep olmak suretiyle yapmış olduğu ağır hataları özellikle zikretmek gerekir¹⁵⁸.

Balkanlar, 19. yy boyunca ve 20. yy'ın başlarında, Fransız İhtilali'nin bir sonucu olarak ortaya çıkan Nasyonalizm ve Liberalizm akımlarının etkisiyle; yine bu akımların etkisiyle ortaya çıkan Panslavizm ve bunun Rus emperyalizmine uygun bir zemin yaratması nedeniyle; Avusturya'nın 1870'lerden itibaren uyguladığı yoğun Balkanlar politikası ve bu çerçevede Bosna-Hersek'i ilhak etmesi; Balkan devletlerinin Megali İdea, Büyük Sırbistan, Büyük Bulgaristan gibi emellerini gerçekleştirme istekleri ve İttihat ve Terakki'nin Balkanları bütünleştirmek amacıyla yürüttüğü Türkleştirme ve Türkçülük kampanyasının Balkanları daha çok bölmesi gibi sebeplerle adeta patlamaya hazır bir bomba gibiydi¹⁵⁹.

Balkanlar böyle bir kaynaşma içinde iken Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı, Balkanlarda Cermanizm'in Slavizm'e karşı bir zaferi olarak yorumlanmış, bu da Boğazları kendisine açarak Balkanlarda Avusturya'ya karşı bir Slav bloku oluşturmaya çalışan Rusya'yı daha da hırslandırmıştı. Üstelik Bosna-Hersek'in de elden çıkması ile Osmanlı Makedonyası Balkanların düğüm noktası haline gelmişti. Balkanlı devletler kurdıkları gizli komiteler ile Makedonya'da sürekli faaliyet gösteriyorlar, rakip komiteler ile çatışıyorlardı. Makedonya, Balkanlı devletlerin temel sorunu olarak ortaya çıkınca, Rus Çarı kendi amaçlarına uygun olarak Balkan devletlerini birleştirmek ve faaliyetleri bir düzene sokabilmek için girişimlere başladı. Bu çerçevede Bulgar-Sırp İttifakı Rusya aracılığı ile gerçekleşti. Hemen ardından Bulgaristan-Yunanistan İttifakı gerçekleşmiş ve Karadağ'ında katılması ile Balkan ligi 1912'de tam olarak ortaya çıkmıştı. Aralarındaki Makedonya gibi önemli bir anlaşmazlık konusunun halli, daha doğrusu buranın paylaşım işi en son olarak her şey bittikten sonra Rusya tarafından gerçekleştirilecekti¹⁶⁰.

1912 Eylülünden itibaren Balkan devletleri ile Osmanlı Devleti'nin ilişkileri kötüye gitmeye başlayınca, Osmanlı Devleti, askeri durumunun iyi olmaması nedeniyle savaşı geciktirmeye çalıştı. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ordu'da, Alman askeri uzmanlarının da yardımı ile bir takım yeniliklere ve reform hareketlerine girişilmişti. Lakin bunlar henüz tamamlanamamıştı. İç politika olaylarına Ordu'nun da karışması ayrı bir düzensizlik faktörü olmuştu. 1908'den beri yaşanan gelişmeler Ordu'yu zayıflatmış idi. Bu arada aracılık çalışmaları da savaşı engellemek için başlamış buna paralel olarak Osmanlı Devleti Makedonya'da ıslahat yapmayı kabul etmişti. Bu gelişmelere rağmen hem Osmanlı hem de Balkan Ligi seferberlik ilan etmişti. 13 Ekimde müttefikler bazı taleplerini sundular. Bu taleplerin kabulü halinde Osmanlı Devleti'nin Makedonya ile hiçbir etkin bağı kalmayacaktı. Bu nedenle Osmanlı Devleti bunlara cevap vermedi. Zaten, askeri durumunun kötülüğüne rağmen Osmanlı, Balkanlı rakiplerini pek önemsemiyordu. Rusya dahil Avrupalılar da aslında Osmanlı Devleti'nin diğerlerini hezimetle uğratacağını düşünmekteydiler. Bu yüzden savaşı ertelemeye çalıştılar hatta savaş sonunda mevcut statükonun değişmeyeceğini bile açıkladılar.

Fakat 8 Ekim 1912'de başlayan savaş Osmanlı Devleti için bir hezimet oldu. Balkan Savaşları'na katılan iki ordu da ağır yenilgilere maruz kaldılar. Bu savaşlar sonunda sadece Edirne Bulgarlara, Yanya Yunanlılara ve İşkodra da Karadağlıların kuşatmasına dayanabildi,

¹⁵⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.630-642; Hamza Eroğlu, a.g.e., s.69.

¹⁵⁷ Armaoğlu, a.g.e., s.642-643; Akşin, s.86; Eroğlu, s.68-69; İnönü, a.g.e., s.59-75.

¹⁵⁸ Armaoğlu, a.g.e., s.652.

¹⁵⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.652-654.

¹⁶⁰ Armaoğlu, a.g.e., s.654-661; Eroğlu, s.70.

Bulgarlar Çatalca'ya kadar ilerlemişler, Yunanlılar Selanik ve Ege Adalarını ele geçirmişlerdi¹⁶¹. Savaş tahmin edilenden çok daha kısa sürede sonuçlanmıştı. Avrupalıların da müdahalesi ile savaşın sonunu bağlayacak olan Londra Konferansı başladı. Barış, Balkan devletleri ile Osmanlılar arasında 30 Mayıs 1913'de Londra'da imzalanmıştır. Buna göre, Osmanlı Devleti, Ege Adaları'nın kaderinin tayinini ve Arnavutluk'un sınırlarının çizilmesi işini büyük devletlere bırakmakta, Girit'i hukuken Yunanistan'a terk etmekte ve Midye-Enez hattının batısında kalan toprakları da Balkan Devletlerine bırakmakta idi. Edirne'yi alan Bulgaristan, Kavala ile Dedeğaç arasında Ege'ye çıkıyordu. Londra Barışı esasen Osmanlı Devleti'nin sonuna işaret ediyordu. Osmanlı Devleti'nin batıda sadece Bulgaristan ile ortak sınır kalmıştı¹⁶².

Balkan Savaşı'nın bu hezimet, ordunun kötü durumu, İttihat ve Terakki'nin başlattığı ordu reformlarının İttihat ve Terakki'den sonra hükümete gelenler tarafından devam ettirilmemesi ve Türkler için özel bir değeri olan Edirne'nin kaybı gibi konuları propaganda malzemesi yapan İttihat ve Terakki'liler harekete geçtiler. Özellikle kamuoyu Edirne konusunda çok büyük hassasiyet gösteriyordu ki zaten Balkan Savaşı önemli bir komplekse neden olmuştu. Bu hava içerisinde Enver ve Talat'ın başında bulunduğu İttihat ve Terakki'li bir grup Babıali Baskını'nı gerçekleştirdiler. Mahmut Şevket Paşa'yı sadrazam yapan İttihat ve Terakki artık iktidarı doğrudan doğruya ele almış, özlediği parti diktatörlüğünü tam anlamı ile oluşturmuştu (23 Ocak 1913)¹⁶³. Ancak Babıali Baskınına cevap olarak muhalefet Mahmut Paşa'yı öldürtmüştür¹⁶⁴.

İçerde bu gelişmeler yaşanırken, Balkanlarda da tekrar hareketlilik başlamıştı. Bu kadar kolay bir zaferi Balkan devletleri bile tahmin etmemişti. Fakat Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda bıraktığı boşluk, yeniden uluslararası çekişmeleri ortaya çıkardı. Sırbistan'ın, Yeni Pazar Sancağı ve Kuzey Arnavutluk üzerinden Adriyatik'e çıkması Avusturya'yı rahatsız etmişti. Avusturya bağımsız bir Arnavutluk sayesinde Sırbistan'ı engellemeye çalışırken İtalya da Avusturya'yı desteklemeye başlamıştı. Denklem bu şekilde gelişirken Rusya Sırbistan'ı, Almanya Avusturya'yı destekleyince ortalık tekrar karıştı. Bununla beraber Rusya, Bulgarların Çatalca üzerinden İstanbul'a girmelerinden korkmaya başlamıştı. Yunanistan da Arnavutluk üzerinde hak iddia ediyordu fakat öte yandan Bulgarların Ege'ye çıkmasından pek hoşnut olmamıştı. Özetle Londra Konferansı bu ortam içinde toplanmıştı ve karışık kombinezonlar Arnavutluk ve Makedonya üzerinde toplanmaktaydı. Makedonya konusunda ise Bulgarlar, Sırpaların anlaşlıkları paydan fazla faizine konduklarını düşünmekte idiler. Zaten bu düşünce ve ihtiraslar İkinci Balkan Savaşı'nın temel nedenlerini oluşturdu. Durumu farkederek Rusya'nın çabaları boşa çıktı, çünkü birbirleri ile yakınlaşan Sırbistan ile Yunanistan'a Bulgaristan aniden saldırarak Balkan Savaşları'nın ikinci devresini başlatmıştı. Bulgar orduları kısa sürede yenildiler ve Yunanistan Kavala'yı aldı. Bu ortamdan iki devlet, Osmanlı ve Romanya kazançlı çıktı. Romanya Dobruca'yı alırken, Osmanlı Edirne'yi ve civar toprakları kurtarmıştı.

Bu savaş sonunda Osmanlı Devleti Bulgaristan'la Eylül 1913'te İstanbul Barışı'nı imzalamış, bu anlaşma ile Meriç sınır olmuş, Meriç'in batısındaki Dimetoka da Türk sınırları içinde kalırken Bulgaristan'da kalan Türklerin mülkiyet ve sosyal güvenlikleri sağlanmıştır. Yunanistan'la Atina Barışı yapılmış ve Girit Yunanlılara bırakılırken oradaki Türklerin durumu düzenlenmiştir. Sırbistan'la ise artık bir sınır komşuluğu söz konusu olmadığından sadece orada kalan Türklerin durumları ele alınmıştır¹⁶⁵.

Son Hesaplaşma/I. Dünya Savaşı

I. Dünya Savaşı'nın sebep ve sonuçları, Fransız İhtilali ve bir çeyrek yüzyıl süren ihtilal savaşlarının, müteakip yüzyıl içinde meydana getirdiği gelişmelerin devamlı ve doğal bir sonucundan başka bir şey değildir. Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı yeni fikirler, anlayışlar, siyasal ve sosyal kurumlar, devletlere olduğu kadar, milletlerin davranışlarına da yeni yeni istikametler vermiştir. Denebilir ki, devletlerin kendi sınırları içinde olduğu kadar, devletler arasındaki ilişkiler de yeni bir çerçeve içinde akmaya başlamıştır. Bu yeni çerçevenin unsurları Liberalizm ve Nasyonalizm idi. Özellikle Milliyetçilik Avrupa dengesine, İtalya ve Almanya'nın milli devletler olarak ortaya çıkmalarıyla yeni bir biçim vermiştir. Yine Milliyetçilik Balkanlar'da sarmış buna bağlı olarak 1870'den sonra Avrupa diplomasisi bu bölgede yoğun olarak faaliyet göstermiştir. 1908 Bosna-Hersek Sorunu, 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914 Saraybosna Suikastı gibi olaylarla Balkanlar, tarihe yön veren bir coğrafya durumuna gelmiştir.

I. Dünya Savaşı'na önemli bir sebep de kuşkusuz, 1871'den sonra kendisini göstermeye başlayan Alman dış politikasıdır. Bismarck'ın, Alman İmparatorluğunu korumak için uyguladığı barış kombinezonları, sonuçları itibarıyla, Avrupa'yı bloklaşmaya ve bloklar arasındaki rekabet ve silahlanma yarışına götürmüştür. Bununla beraber endüstrileşmenin XIX. yy içinde kazanmış olduğu yeni hız ve bunun sonucu olarak gelişen ve genişleyen sömürgecilik, diplomatik münasebetlerin alanını, Avrupa'nın dar sınırlarından çıkararak yeni kıtalara, Afrika ve Uzakdoğu'ya yaydığı gibi, çeşitli kombinezonlarla bloklaşan büyük devletler arasındaki çatışma alanlarını ve imkanlarını da artırmıştır¹⁶⁶.

Bu genel sebeplere bazı özel sebepleri de eklemek yerinde olacaktır. 19. yy'ın ikinci yarısında Almanya ekonomik alanda güçlenmiş, dünya pazarlarını ele geçirmek için İngiltere'yle mücadeleye başlamıştır. İngiliz-Alman ekonomik rekabeti tabii ki politik alanda da etkili ve yönlendirici olmuştur. Üstelik Almanya, İmparatorluk Yolu'na darbe vurmaya kalkınca İngiltere ile ilişkileri iyice gerilmiştir. Aynı Almanya aynı süreçte Balkanlarda Rusya'ya karşı Avusturya ile birlikte mücadele etmekte, Pancermanizm-Panslavizm çatışmasını yürütmekte idi. Diğer yandan Fransa ile aralarında 1871'den beri süregelen Alsace-Lorraine meselesi canlılığını koruyordu.

¹⁶¹ Armaoğlu, a.g.e., s.665-672; Akşin, s.87-90; Eroğlu, s.70.

¹⁶² Eroğlu, s.70-71; Armaoğlu, a.g.e., s.679.

¹⁶³ Armaoğlu, s.674-676; Akşin, s.90-93.

¹⁶⁴ Akşin, s.92-93.

¹⁶⁵ Armaoğlu, s.679-694; Eroğlu, s.71-72; Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1760)*, Ankara 1975, s.340-349.

¹⁶⁶ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.99-100.

Bu sebepler içerisinde, Rusya'nın sıcak denizlere inme gayreti ve Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki emperyalist çatışmaları da önemli bir yer tutmaktadır. Emperyalizmin son paylaşım noktası olarak artık sadece Osmanlı coğrafyasının kalmış olması da rahatlıkla bu çerçevede alınabilir¹⁶⁷.

Çatışma Öncesi Doğu

Balkan Savaşları sırasında Babıali Baskını ile iktidarı doğrudan doğruya ele alan İttihat ve Terakki, bu savaştan aldığı dersle reform hareketlerine başlamıştı. İttihat ve Terakki, Türkçülük akımını benimsemiş ve Türkleştirme gayesine ulaşabilmek için ideolojik alt yapılanmaya başlamış ve bu çerçevede de bir milli iktisat ile bunu yürütecek bir burjuva sınıfı oluşturmaya çalışmıştır. Bu anlayışın paralelinde bir çok şirketin yanı sıra İslam Ticaret Bankası, Milli Aydın Bankası ve İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulması gerçekleştirilmiştir. 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmış, bu kanun kapsamında sanayi için parasız arazi, vergi bağışıklıkları, hükümetin satın almalarında öncelik tanımak gibi kolaylıklar getirilmişti. Bu arada İttihat ve Terakki kendi amaçları için engel kabul ettiği kapitülasyonlara cephe almış, esnaf örgütlenmesini ve kooperatifçiliği desteklemişti.

İttihat ve Terakki, ideolojik ve ekonomik alanlar dışında, idareye ve toplumsal hayata dönük reformlara da girişti. Kadın'a ve kadının eğitime yönelik bazı yenilikler ile Aile Karamnamesi bu çerçevede ele alınabilir. Bununla birlikte Din Mahkemeleri'nin alanlarını sınırlandırarak, kadınları mülki yetkililerin denetimi altına sokmuştu ki bu da Laikleşme süreci için çok ufak da olsa bir adımdı. İttihat ve Terakki'nin 1913 yılında başladığı bu atılım süreci I. Dünya Savaşı şartları içinde devam ettirilmeye çalışılmış, bir çoğu yine savaş şartları nedeniyle sadece iyi birer başlangıç olarak kalmışlardır¹⁶⁸. Yine Balkan Savaşları'nda yaşananlar nedeniyle İttihat ve Terakki, askeri alanda da reform hareketlerine girişmiştir. Nitekim donanmanın ıslahı İngiliz Amiral Limpus'a, jandarmanın düzenlenmesi işi ise İtalyan subaylara verilmişti. Maliye ve gümrüklerin düzeltilmesi Fransız uzmanlara verilmiş, öte yandan Almanya'dan kara ordusunun ıslahı için askeri uzmanlar istenmişti. Almanlar da bu yaklaşıma sıcak bakmışlardı, zira onlar "Orduyu kontrol eden kuvvet Türkiye'de en büyük kudret olacaktır. Hiç bir Alman düşmanı hükümet, ordu tarafımızdan kontrol edildikçe, iktidar mevkiinde kalamıyacaktır." şeklinde düşünmekteydiler¹⁶⁹. Zaten 1888'den itibaren denge politikası çerçevesinde Osmanlı'yı destekleyen Almanlar, I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı coğrafyasına aslında bir daha geri dönmek niyetiyle gelmişlerdi¹⁷⁰.

Almanya ile yürütülen görüşmeler çerçevesinde İstanbul'a bir Alman heyet ile gelen General Liman Von Sanders, I. Kolordu Komutanlığına atanmıştır. Bu gelişme üzerine Rusya'da telaşlanarak, bir ordu komutanlığına kendi generallerinden birisinin atanmasını Osmanlı Devleti'nden talep etmiş Fransa da Rusya'yı desteklemişti. Hava yine uluslararası ilişkilere yansıtılacak şekilde gerginleşince Liman Von Sanders kolordu komutanlığından alınarak ordu müfettişliğine getirildi. Gerginlik bu şekilde azaltılarak yeni düzenlemelere girişildi. Bu düzenlemeleri ilerleyen süreci de göz önüne alarak değerlendirdiğimizde diyebiliriz ki, ordudaki bu reformlar çerçevesinde bugünkü Türk ordusunun temelleri atılmıştır¹⁷¹.

Çatışma/Yüzyıl(lar)ın Hesaplaşması

Osmanlı Devleti'nin Liman Von Sanders'i bir kolordu komutanlığına atamasıyla ortaya çıkan ve Almanya ile Rusya arasında geçici gözüken bu gerilim aslında Almanlar üzerinde derin izler bırakmıştı. Rusya da durumu farkederek hem Boğazları ele geçirmek hem de Balkanlara düşlediği görüntüyü vermek için girişimlerini artırdı. Osmanlı ise orduyu toparlamaya gayret ediyordu işte tam bu sıralarda Avusturya Veliahdı François-Ferdinand Saraybosna gezisi esnasında 28 Haziran 1914 tarihinde Princip adlı bir Sırp tarafından öldürüldü. Avusturya, biraz da geçmiş yıllardan gelen bir birikimle artık Sırbistan'a kesin bir ders vermek için harekete geçti. Sırbistan'a, bu ülkenin içişlerine müdahale eder niteliklere sahip sert bir ultimatom verdi. Sırbistan, Avusturya'yı oyalamaya çalışırken, Avusturya 28 Temmuzda Belgrat'ı bombaladı. Rusya'nın aynı 1908'de olduğu gibi, 1905 yılındaki Rus-Japon Savaşı'nın yaralarını saramadığını, ileri gidemeyeceğini düşünen Almanya Avusturya'yı doğrudan desteklemeye başladı. İngiltere diplomatik çabalar çerçevesinde ortalığı yatıştırmak için çalışmalara başlamış ama, Almanya, Belçika'yı işgal etmeyeceğine dair İngiltere'ye herhangi bir teminat vermemişti. İngiltere'nin diplomatik çabaları sonuç vermeyince Rusya seferberlik ilan etmişti. Bunun üzerine Almanya, geri adım atmayan Rusya'ya 1 Ağustos'ta, aynı şekilde davranan Fransa'ya 3 Ağustos'ta savaş ilan etti. Almanya, 1900 yılında Alman Genel Kurmay Başkanı Schlieffen tarafından hazırlanan plana göre, Rusya'nın demiryollarının azlığı ve coğrafyasının genişliği nedeniyle seferberliği uzun süreceği için, ilk önce Fransa'ya Belçika üzerinden yüklenecek altı haftada Fransa'nın işini bitirdikten sonra Rusya'ya saldırıyordu. Bu plan gereğince Belçika'dan geçiş isteyen Almanya, bu isteği reddedilince Belçika'ya girmiş, bu gelişme ile tehdit altında kalan İngiltere de, 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan etmişti.

Avrupa devletlerinin bu şekilde birbirlerine girmeleri, Uzakdoğu'da yayılmasını hızlandırmak isteyen Japonya'yı harekete geçirmişti. Uzakdoğu'dan Almanya'yı çıkarmak isteyen Japonya, Almanya'ya verdiği ultimatomdan sonra bu ülkenin Pasifik'teki tüm sömürgelerini(Kiaochow, Shantung yarımadası, Caroline, Marianne ve Marshall adaları) işgal etti. Japonya, Uzakdoğu'daki haklarını diğer devletlere kabul ettirdikten sonra savaşını tamamlamış olduğunu düşünerek, çatışmalardan çekildi. Bu arada Avrupa'da Fransızlara karşı başarılar kazanan Almanya, Fransa'nın içlerine girmiş fakat Paris'in kuzeyinde Marne Nehri üzerindeki Fransız savunma hatlarını aşamayınca Ruslara

¹⁶⁷ Eroğlu, s.73-74.

¹⁶⁸ Dumont-Georgon, s.41,74-77,108-111,113,114; Akşin, s.115-117.

¹⁶⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.101.

¹⁷⁰ İnönü, a.g.e., s.158-159.

¹⁷¹ İnönü, a.g.e., s.142.

dönmüş bu cephede de kesin sonuca ulaşamadığından Avrupa içinde savaş kilitlenmişti. Bu noktadan sonra savaşa hangi devlet katılırsa katılsın düğüm daha da körleşecek gerçeği söylemek gerekirse, denge, 1917'de Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa katılmasına kadar bozulmayacaktır.

Nitekim Avusturya-Macaristan Sırbistan'a karşı başarılı olmuşsa da, bu halkın milliyetçiliğini kamçılama, üstelik Ruslara karşı da pek başarılı olamamıştır. İtalya'nın savaşa katılması ile Avusturya daha da zor duruma düşmüş dolayısıyla Avrupa'da Almanya'nın savaş yükü azalmamış tam tersine her geçen gün artmıştır.

İtalya ise aslında İttifak Devletleri grubunda yer almaktaydı. Fakat gerek Balkanlarda gerekse Adriyatik'te Avusturya-Macaristan ile menfaatleri çatışmaktaydı. Bu nedenle sık sık başta İngiltere olmak üzere İtilaf grubu ile de görüşmelerde bulunmakta idi. Nitekim bu iki yüzlü politika sonunda en çok vaadi ne taraftan kopartırsa İtalya onların yanında savaşa girme kararı almıştır. Bu zihniyet ile hareket eden İtalya, 1915 yılında İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa girmiş ilk aşamada Avusturya'ya karşı pek başarılı olamamışsa da 1917'lerde durumunu toparlayarak, Avusturya'nın yükünü arttırmıştır.

Bulgaristan da İtalya gibi davranmış, Romanya'ya kaybettiği Dobruca'yı, Yunanistan'a kaybettiği Batı Trakya topraklarını ve Sırbistan'a kaptırdığı Makedonya'yı alabilmek için Almanya yanında yer almıştır. Üstelik Almanya ile kendisi arasında köprü durumunda bulunmasından dolayı Osmanlı Devleti de Almanya'ya Bulgaristan'ı kazanması için sürekli baskı yapmıştır. Savaşa katılan Bulgaristan bazı başarılar elde edecekse de sonuca etki edemeyecektir.

1915'te Bulgaristan'ın savaşa katılmasından sonra, 1916 yılında Romanya Avusturya'dan Transilvanya'yı alabilmek amacıyla ve Rusya tarafından sürekli zorlanması nedeniyle savaşa katılmış fakat kısa sürede Avusturya ve Bulgaristan tarafından ezilmiştir.

1917'lere gelindiğinde, I. Dünya Savaşı'na yön veren gelişmeler ortaya çıkmıştır. 1917'de Rusya'da Bolşevik İhtilali gerçekleşmiş doğal olarak bu durum karşısında Rusya savaştaki tüm aktivitesini yitirmiştir. Bu gelişme aslında İttifak Devletlerini pek sevindiremeyecek çünkü aynı yıl Yunanistan ve Amerika Birleşik Devletleri İtilaf grubu yanında savaşa katılacaktır.

Yunanistan'ın savaşa katılması önemli bir iç çatışma sonrasında olmuştur. Zira Kral Konstantin (II. Wilhelm'in enişesidir) Almanya'ya sempati duymakta fakat Akdeniz'deki İtilaf üstünlüğü nedeniyle dikkatli bir politika takip etmekte idi. Oysa Başbakan Venizelos(Aslen Giritli'dir ve Osmanlı Devleti bünyesinde memur olarak görev yapmıştır) İngiltere yanında savaşa hemen girilmesini ve Megali İdea'nın gerçekleştirilmesini istiyordu. Bu çekişme yüzünden Kral, Venizelos'u ülkeden sürmüştü de Venizelos İngiltere ve Fransa'nın desteği ile Selanik'te isyan çıkarmış ve Kralı tahttan uzaklaştırmayı da başarmıştır. İktidara gelir gelmez savaşa Yunanistan'ı da katmayı ihmal etmemiştir.

1917 yılında Rusya'nın savaştan çekilmesinin meydana getirdiği boşluğu Amerika Birleşik Devletleri doldurmuştur. Savaşın başından beri denizlerde İngiltere'nin üstünlüğü söz konusu idi. İngiltere, donanması ile Almanya'yı abluka altına alarak, Almanya'nın diğer memleketlerle ticaret yapmasını önlemek ve bu suretle bu devletin savaş gücünü kırmak istemişti. Almanya da bu ablukayı kırmak için geniş bir denizaltı savaşı açmış ve denizaltılarla İngiltere'ye mal götüren gemileri batırmaya başlamıştır. Bu arada Alman denizaltıları bazı yolcu gemilerini batırmış, bir çok Amerika Birleşik Devletleri vatandaşının da ölümüne neden olmuştu. Gerçekte Amerika Birleşik Devletleri savaşın başından beri İtilaf Devletlerini el altından desteklemekle birlikte Monroe Doktrini paralelinde Avrupa'nın işlerine karışmak istemiyordu. Fakat Alman denizaltılarının faaliyetleri iki ülke arasında gerilim yaratmıştı. Bu gerilim içinde 1917 yılı başında Amerika için yakın bir Alman tehlikesi baş gösterdi. Bu sırada Meksika ile A.B.D.'nin münasebetleri iyi değildi. Bundan faydalanmak isteyen Almanya'nın hazırladığı senaryo şöyle idi: Amerika'ya karşı Meksika ile ittifaka girecek, bu ülkeye ekonomik yardım yapacak ve Amerikan topraklarından olan Texas, Yeni/New Meksiko ve Arizona eyaletlerinin Meksika tarafından ele geçirilmesini sağlayacaktı. Buna karşılık Meksika, Japonya ile Almanya arasında aracılık yaparak, A.B.D.'ne karşı bir Japonya-Meksika-Almanya ittifakının kurulmasını sağlayacaktı. Zimmerman Telgrafı adını alan ve söz konusu içeriğe sahip telgraf İngiltere'nin gizli servisi tarafından ele geçirildi ve şifresi çözülerek A.B.D.'ne durum hakkında bilgi verildi. Artık bu noktadan sonra A.B.D. de savaşa katılmıştır. Savaşta çok ağır kayıplar verse de bu devlet savaşın genel dengesini bozan unsur olmuştur.

Osmanlı Devleti'ne gelince, bir yandan ordu ve donanmayı ıslah etmeye çalışırken, bir yandan da iki bloka ayrılmış Avrupa'da kendisini yalnızlıktan kurtarmak için bir takım teşebbüslere girişmişti. Nitekim Maliye Nazırı Cavit Bey, 1911'de İngiltere ile bir ittifak kurabilmek için girişimlerde bulunmuşsa da, İngiltere'nin, Bahriye Bakanı Churchill aracılığı ile verdiği cevap, pek olumlu olmamıştır. 1913 yılında ise Bulgaristan'ın girişimleri ve Almanya'nın desteği ile, özellikle iki devletin Balkan Savaşları'nda kaybettikleri toprakları birbirlerine dayanarak tekrar elde etmeye yönelik bir Bulgar-Osmanlı İttifakı gündeme gelmişti. Osmanlı Devleti, Almanya'nın da bu ittifaka girmesini istemiş fakat Almanya yanaşmamış bu girişimde sonuçsuz kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin üçüncü girişimi, Bahriye Nazırı ve Türk-Fransız Dostluk Cemiyeti Başkanı Cemal Paşa aracılığı ile gerçekleşmiştir. Fakat Fransa, Cemal Paşa'nın teklifini Rusya tarafından hoş karşılanmayacağı gerekçesiyle geri çevirmiştir¹⁷². Görüldüğü üzere, bu girişimlerin farklı yönleri ve farklı kişiler tarafından gerçekleştirilmesi aslında İttihat ve Terakki'nin klasik fikir ayrılığından kaynaklanmakta idi. Nitekim Sadrazam Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Bey ve Meclis Reisi Halil Bey ise Almanya taraftarı idiler. Özellikle Enver Paşa'nın faaliyetleri sonucu Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 2 Ağustos 1914 tarihinde gizli bir ittifak gerçekleştirildi. Bu ittifaktan başta Cavit Bey ve Cemal Paşa olmak üzere kabinenin bir çok üyesi ile devlet adamının haberi yoktu¹⁷³. Osmanlı Devleti, bu ittifaka rağmen tarafsızlığını sürdürürken, İtilaf Devletleri'nden umidini kesmemiştir. Osmanlı Devleti tarafsızlığını devam ettirmek için kapitülasyonların kaldırılması, Ege Adaları'nın geri verilmesi ve Mısır Meselesi'nin çözümü gibi isteklerini dile getirmişse de bunlardan en hafifi olan kapitülasyonların kaldırılmasına bile başta İngiltere olmak üzere hiçbir yanaşmamış, Osmanlı Devleti'ni bir kez daha Almanya'nın kucagina itmişlerdi.

Ağustos 1914'ten itibaren yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti'ni savaşın içine itmiştir. Bu gelişmelerden en önemlisi, Akdeniz'de İngiliz donanmasından kaçan Goeben ve Breslau adlı iki Alman savaş gemisinin Çanakkale'ye sığınmasıdır. Bu olay karşısında Osmanlı Devleti'nin, gemi mürettebatlarını tutuklayarak, gemileri silahsız hale getirmesi gerekirdi. Fakat Osmanlı Devleti, mürettebatın kafasına fes geçirerek ve gemilere Türk bayrağı çekerek bu gemilerin satın alındığını ilan etti. İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını bozmamak için bunu görmezlikten geldiler. Fakat, Amiral Suchon komutasındaki bu gemiler ile Osmanlı donanması, Enver Paşa'nın emri ile Odesa ve

¹⁷² Armaoğlu, a.g.e., s.102-135.

¹⁷³ Armaoğlu, a.g.e., s.108; Cahit Yalçın, a.g.e., s.24-27; İnönü, s.142-143.

Sivastopol gibi Rus limanlarını bombalamış dolayısıyla Osmanlı Devleti savaşa girmiş, artık bunun görülmeyecek ya da görmezlikten gelince bir tarafı da İtilaf grubu açısından kalmamıştır¹⁷⁴.

Almanya, Cihad-ı Mukaddes sayesinde bütün dünya müslümanları sırtından İtilaf'a ağır bir darbe vurma; Doğu Anadolu ve Kafkaslar üzerinden Rusya'yı çökertme; İmparatorluk Yolunu Ortadoğu üzerinden ve özellikle Süveyş ve Mısır gibi noktalardan vurma; Ege ve Akdeniz'de İtilaf donanması egemen olduğundan, Çanakkale'yi korumak için Trakya'da önemli bir kuvvet bırakılması gibi konuları içeren bir strateji üzerinde, 29-30 Ekim 1914 gecesi savaşa fiilen katılan Osmanlı Devleti ile anlaşmıştı. Rahatça farkedileceği üzere bu savaş stratejisinin Kafkaslar, Kuzey Afrika ve Orta Asya gibi bir çok noktada Almanya müslüman kitleye ve halifelik sıfatının Osmanlı Padişahı'nda olmasına güveniyordu. Zaten en büyük hatayı da bu noktada yapmıştı. Zira Halife'nin cihat ilan etmesi hiçbir değişiklik sağlamamıştı. Bu arada bu stratejiye İngiltere, Çanakkale ve Irak cepheleri ile karşılık vermiştir. Sonuçta Osmanlı Devleti bir çok cephede savaşmak zorunda kalmıştır¹⁷⁵.

Kafkasya Cephesi, hem Kafkasya üzerinden Rusya'ya ağır bir darbe vurarak Bakü petrollerine ulaşmak, hem de Pantürkizm idealini gerçekleştirmek için açılmıştır. Enver Paşa'nın yürüttüğü harekatta/Sarıkamış Kış Taarruzu'nda 150.000 kişilik Türk ordusu yüksek dağlar, yolsuzluk, soğuk, açlık ve tifüs sebebiyle daha savaşmadan 90.000 kayıp vermiş, dolayısıyla Rusların önü açılmıştır. Kafkaslara kadar uzanan demiryollarından yararlanan Ruslar, Erzurum, Trabzon, Erzincan ve Muş'u 1916 yılında işgal etmişlerdir. Buna aynı yıl Mustafa Kemal'in birlikleri Muş ve Bitlis'i alarak cevap vermişlerse de, bu cephede ancak Rus İhtilali'nden sonra Türk Birlikleri ileri harekate geçebilmişlerdir¹⁷⁶.

Kanal Cephesi, Süveyş Kanalı'nı ele geçirmek amacı ile açılmıştı. Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın yürüttüğü iki hareket de başarısız olmuştur. Demiryolu ulaşımı, deniz desteği ve yeterli su ikmal olmaması Osmanlı hareketlerini başarısız kılarken, 1916'da Sina yarımadasını alan İngilizler, 1917'de Kudüs'e girdiler ve kuzeye çıkmaya devam ettiler. Filistin Cephesi haline gelen buradaki çatışmalar 1918 yılında da İngilizlerin lehine sonuçlandı. Bu gelişmeler üzerine, 7. Ordu Komutanlığı'na atanan Mustafa Kemal, kuvvetlerini Halep'in kuzeyinde ve Hatay'da konuşlandırarak Anadolu'yu savunmaya hazırlanmış, bazı saldırılar savuşturulduktan sonra ateşkes imzalanmıştır. Suriye ve Filistin'de son başarıya imza atan Mustafa Kemal'in bu birlikleri daha sonra Milli Mücadele'nin çekirdeği olacaktır¹⁷⁷.

Irak Cephesi, Abadan petrollerini korumak ve kuzeye çıkarak Rusya ile birleşebilmek ve Türklerin İran üzerinden Hindistan'ı tehdit etmelerini önlemek için açılmıştır. 1914'te Hindli kuvvetlerle Basra'ya çıkan İngilizler, 1915'te Kut-el Amara'da ağır bir yenilgi aldılarsa da, kuvvetlerini takviye ederek 1916'da ileri harekate geçtiler. 1917 yılında ise Bağdat'ı ele geçirmişlerdir¹⁷⁸.

Galiçya Cephesi'ne Rusların saldırıları karşısında duramayan Avusturya'ya destek olmak amacı ile Osmanlı Devleti 33.000 kişilik bir Türk kuvveti göndermiştir. Bu kuvvetler ağır kayıplar vermişlerdir¹⁷⁹.

Çanakkale Cephesi ise, Boğazlardan geçerek İstanbul'u almak ve Osmanlı Devleti'nin açtığı cepheleri tasfiye ederek, Boğazlar üzerinden Rusya'ya silah ve malzeme ulaştırmak ve buradan buğday alabilmek amacıyla Churchill'in görüşleri çerçevesinde açılmıştır. Bu cephenin başarı ile sonuçlanması halinde İtilaf, hem gövde gösterisi yapmış hem de savaşa katılmamış Balkan devletlerine aynı zamanda göz dağı vermiş olacaktır.

İtilaf Donanması bir ay kadar Boğazın sahillerini bombardıman ettikten sonra, Boğaz'dan geçmeye kalkmış ve 18 Mart 1915 tarihinde ağır kayıplar ile prestijini sulara gömmüştü. Bu başarısızlığın getireceği yankıyı göze alan İtilaf, işi sonuna kadar götürme kararı ile kara savaşlarını başlatmıştır. İngiltere özellikle Müslüman aleminde oluşabilecek potansiyel etkilerden çekinmekte idi. Gelibolu'nun güneyinde başlayan kara savaşında İtilaf, iki buçuk ayda 3 kilometre ilerleyebildi. Gelibolu'nun güneyinde ilerleyemeyen İtilaf, bu sefer yarımadaının batısından yeni kuvvetler ile saldırıya geçti. Fakat bu sefer de İtilaf, Mustafa Kemal adlı genç bir komutanın başında bulunduğu Anafartalar Grubu ile karşı karşıya kaldı ve aslında bu karşılaşma bu cephenin sonunu da tayin etti.

Çok kanlı çatışmalar sonucu İtilaf 250.000 ölüyü ve prestijini Çanakkale'de bırakmıştı. Yine 250.000 şehit veren Türk tarafı ise Boğazları bırakmamıştı. İtilaf Çanakkale'den çekilirken burada Milli Mücadele'nin ruhu kendisini göstermeye başlıyordu¹⁸⁰.

Son'un Ayak Sesleri

1917 yılı geldiğinde savaşın bütün taraflarda ve özellikle kamuoylarında bir yorgunluk ve bıkkınlık ortaya çıkmaya başlamıştı. Kesin bir zaferin taraflar için belirmemesi, savaşın bitmesi için olan istekleri arttırmaktaydı. Buna paralel olarak devletler yavaş yavaş el altından görüşmeler gerçekleştirirken ihtirasları, bunların sonuca bağlanmasını engellemişti. Gerek bu durumu gerekse barışa olan özlemi fark eden A.B.D. Başkanı Woodrow Wilson 8 Ocak 1918'de açıkladığı 14 ilke ile tarafları ortak paydalarda buluşturmayı öngörmüştü. Barışın temel ilkeleri olarak düşünülen ama hiçbir zaman göz önüne alınmayan bu ilkelere bizi ilgilendirenleri; Açık barış antlaşmaları ve açık diplomasi uygulanacak; Bütün ekonomik engeller mümkün olduğu kadar kaldırılacak; Osmanlı İmparatorluğunun Türk olan kısımlarının egemenliği sağlanacak, fakat Türk olmayan milliyetlere muhtar gelişme imkanları verilecek; Çanakkale Boğazı devamlı olarak bütün milletlerin gemilerine açık olacak ve bu, milletlerarası garanti altına konacak; şeklinde idi. Bunlara ek olarak diyebiliriz ki Wilson İlkeleri, milliyetler prensibini; serbest geçiş ve ticaret güvenliğini; devletlerin siyasi bağımsızlıklarını ve toprak bütünlüklerini karşılıklı olarak koruyacak devletler arası/üstü bir kuruluşu öngörmekte idi.

¹⁷⁴ Armaoğlu, a.g.e., s.109-110; Akşin, s.112.

¹⁷⁵ Armaoğlu, a.g.e., s.110-111.

¹⁷⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.112,122,128; Eroğlu, s.79.

¹⁷⁷ Armaoğlu, a.g.e., s.112,122,128; Eroğlu, s.80.

¹⁷⁸ Armaoğlu, a.g.e., s.112,122,128.

¹⁷⁹ Armaoğlu, a.g.e., s.121.

¹⁸⁰ Armaoğlu, a.g.e., s.113-114.

Wilson'un bu anlayışı ortalığı biraz daha yumuşatmış ve tarafları yaklaştırmışsa da aslında, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa diplomasisinin kart kurtları genç ve idealist ABD'ni kendi amaçları için kullanmışlardır. Zaten İngiltere ve Fransa, Wilson Prensiplerini kendi sömürgelerinde uygulanmaması şartı ile kabul etmişlerdi. Bununla birlikte Wilson İlkeleri'nin yarattığı olumlu havayı da kullanarak kendi ihtiraslarını gerçekleştirebilecekleri anlaşmaları ortaya çıkararak uygulamaya sokmayı ihmal etmemişlerdir.

Versailles/Almanya, Saint Germain/Avusturya, Trianon/Macaristan ve Neuilly/Bulgaristan Barış Antlaşmaları ile aslında İtilaf Devletleri çözümü değil, çözümsüzlüğü getirecek, varolan sorunları artırarak, II. Dünya Savaşı'nın altına aslında ilk imzayı kendileri atacaklardır. Osmanlı Devleti ile ise, ilk aşama da Mondros Ateşkesi'ni imzalamakla yetinecekler, çünkü kendi aralarında ki sorunları tam olarak halledip paylaşımı gerçekleştirememişler, üstelik Brest-Litovsk ile çekilen Rusya'nın bıraktığı pay da ortalığı karıştırmıştı. Avrupa'nın/Bati'nin biraz daha zamana ihtiyacı vardı Doğu/Osmanlı Meselesini halledebilmek ya da onların deyimiyle Osmanlı Devleti ile kesin barış antlaşmasını yapabilmek için. Osmanlı'nın durumunu San Remo'da ele alacaklardı.

I. Dünya Savaşı'nın bitimi ile Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorlukları parçalanmıştır. Üstelik kendi öz topraklarında da ağır kayıplar söz konusu olmuş, her alanda sınırlandırılmışlardır. Ağır savaş tazminatları ödemek ve çok sınırlı askeri kuvvetlere sahip olmak gibi bir çok ağır zorunluluklarla da karşı karşıya kalmışlardır¹⁸¹.

Can Çekişen Bir Devlet

I. Dünya Savaşı'na son veren Versailles, Saint German, Trianon ve Neuilly Barış Anlaşmaları, Paris Konferansı'nda hazırlanarak yenik devletlerin önlerine konulmuştu. Bu konferansın kararlarına hakim olan sadece beş devletti: A.B.D., İngiltere, Fransa, Japonya ve İtalya. Fakat Fransa ve İngiltere gerçekte konferansa hakim olan unsurlardı. A.B.D., milletlerarası münasebetlerde devamlı bir barışı sağlayacak ve koruyacak bir Milliyetler Cemiyeti'nin kurulmasını ve denizlerin serbestisine paralel olarak ticaretin kesintisiz devamını sağlamaya yönelik gelişmelerle ilgileniyordu. Fransa ve İngiltere, A.B.D. Başkanı Wilson'u başlarından savmak için ilk önce onun ilgilendiği konuları öncelikli olarak ele aldılar ve bu konular belli bir statüye kavuşturulunca da Wilson ülkesine geri döndü. Bu suretle Fransa temsilcisi Clemenceau ile İngiltere temsilcisi Lloyd George'un elleri de, kendi menfaatlerini gerçekleştirmek için tamamen serbest kaldı. Kendi emperyalist menfaatlerine uygun olarak bir yandan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'la imzalayacakları anlaşmaları düzenlerlerken bir yandan da Osmanlı Meselesini ele almaya hazırlanıyorlardı¹⁸².

İtilaf Devletleri, Osmanlı ile Mondros Mütarekesini/Ateşkesini imzalamışlardı. Osmanlı Devleti çok ağır şartları içeren Mondros'u imzalarken Wilson Prensipleri'nin ve bunların yarattığı olumlu havanın etkisinde kalmıştı¹⁸³. Bununla birlikte Ateşkes şartlarının bir tedbir niteliğinde olduğu ve art niyetli uygulamalarla kaynak teşkil etmeyeceği düşünülmekteydi¹⁸⁴. Oysa İtilaf Devletleri, Mondros Ateşkesi'ni Parçalama Projelerine temel teşkil eden düşüncelerini gerçekleştirmeye yönelik bir adım olarak hazırlamışlardı.

Paylaşma Projeleri

Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik Paylaşma Projeleri'nin prototipleri 18. yy'a kadar inmektedir. 1782 yılında Avusturya İmparatoru II. Josef ile Rus Çaricesi II. Katerina'nın, Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılmasına ve onun mirasının taksimine yönelik olarak hazırladıkları Grek Projesi bu konudaki ilk önemli gelişmedir. Paylaşma Projeleri'nin gelişimi 19. yy'da da devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin paylaşımı, Napolyon ile Rus Çarı Alexandr'ın 1807 Tilsit ve 1808 Erfurt görüşmelerine de konu teşkil etmiştir. İlerleyen süreç içerisinde Rusya'nın faaliyetlerine paralel olarak bu konu sık sık Avrupa gündemini işgal etmiştir. Nitekim Çar Nikola 1844 yılında İngiltere'yi ziyareti sırasında dile getirdiği bu konuyu 1853 yılında tekrar ele almıştır. 1853 yılının Ocak ayında Petersburg'daki kışlık sarayında verdiği bir baloda İngiliz elçisine şunları söylemiştir: "...Kollarımız arasında hasta çok hasta bir adam var.... Ansızın bir daha dirilmemek üzere ölecektir. İşte bunun için size soruyorum: Böyle bir olay ile kargaşa, anarşi ve hatta bir Avrupa savaşı karşısında kalmaktansa, önceden tedbir almak daha akıllıca bir hareket olmaz mı?". Sir Hamilton ise "...Şunu söylemek zorundayım ki, kuvvetli ve âlicenap adama, zayıf ve hasta adamı korumak düşer." şeklinde, Denge Politikası'nın İngiltere ayağına son derece uygun bir cevap vermiştir¹⁸⁵.

20. yy'a gelindiğinde, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşım anlayışında bir değişiklik olmamıştı. Nitekim 9-10 Haziran 1908'de İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola Reval'de buluşmuşlar ve Rusya, paylaşma yönelik isteklerini ve projelerini yeniden dile getirmiştir¹⁸⁶.

Paylaşma Projeleri kuşkusuz en önemli gelişimini I. Dünya Savaşı yıllarında kaydetmiştir. Nitekim I. Dünya Savaşı'na birlikte girecek olan devletlerin Osmanlı Devleti'ne ait olan coğrafyayı aralarında paylaşmak için yaptıkları anlaşmalar ayrı ayrı önem taşır. Çünkü her devlet savaşa girmekle göze aldığı fedakarlık karşısında kendi yararını sağlamayı istemektedir.

Osmanlı Devleti'nin paylaşımında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında 4 Mart-10 Nisan 1915 tarihleri arasında görüşmeleri yapıp imzalanan anlaşmaya göre İstanbul ve Boğazlar Sakarya'ya kadar Rusya'ya bırakılmıştır. Buna karşılık Rusya da İngiltere ve Fransa'nın menfaatlerini dikkate almayı ve İstanbul'un serbest liman olmasını kabul etmiştir. Bu taslak proje bir yıl kadar sonra daha da kapsam kazanarak

¹⁸¹ Armaoğlu, a.g.e., s.137-148; Eroğlu, s.84-86; Bülent Tanör, *Kurtuluş*, İstanbul 1997, s.31.

¹⁸² Armaoğlu, a.g.e., s.145-148.

¹⁸³ Eroğlu, s.86-87.

¹⁸⁴ İnönü, s.164.

¹⁸⁵ Y. Akyüz, N. Kocatürk, G. Bozkurt, vd., *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, C.I*, Ankara 1992, s.37,38; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1997, s.17,67,233.

¹⁸⁶ Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi, C.I, Kısım I*, Ankara 1983, s.238; Armaoğlu, a.g.e., s.600.

belirginleşmiş ve Seykis-Picot Anlaşması adını almıştır. 26 Nisan-9 Mayıs 1916 tarihleri arasında Mark Seykis/İngiltere ve General Picot/Fransa tarafından Petrograd'da Ruslarla yapılan görüşmelerde, Boğazlar bölgesi; Doğu'da Trabzon'un batısında tayin olunacak bir noktaya kadar giden bölge ile Van ve Bitlis'in güneyine doğru Muş, Siirt, Fırat ve civarını kapsayan coğrafya Rusya'ya bırakılmıştır. Fransa'ya, Aladağ, Kayseri, Akdağ, Yıldızdağ, Zara, Ezin, Harput ile sınırlanan arazi ile Kilikya, Suriye ve Musul ayrılmıştır. İngiltere ise Hayfa ve Akka limanları ile Irak ve genellikle Fransız bölgesinin güneyini alacaktır¹⁸⁷. Bu arada belirtmeliyiz ki İngiltere Mekke Şerifi Hüseyin'e, aynı sıralarda Lübnan dışında Suriye'yi ve bütün Arap Yarımadası'nı kapsayan, Irak'ı da içine alan bir bağımsız devlet için söz vermişti. İkiyüzlü siyasetini İngiltere bununla da sınırlamamış, Necd Emiri İbni Suud ile Necd toprakları ve Basra'nın güney kıyılarını kapsayan bölgenin bağımsızlığı konusunda bir anlaşmaya varmıştır¹⁸⁸.

Seykis-Picot Anlaşması'ndan savaşa katılan İtalya haberdar edilmemişti. İtalya'nın bu anlaşmadan haberdar olması ve Rusya'nın İhtilal'den sonra savaştan çekilmesi, ve buna bağlı olarak, İtilaf'ın İtalya'ya olan ihtiyacının artması gibi sebeplerle İtalya'nın payının belirlenmesi için 19-21 Nisan 1917 tarihlerinde St Jean de Maurienne'de görüşmeler gerçekleşti. Bu görüşmelerde, İtalya önceki anlaşmaları kabul ederek Antalya, Konya, Aydın ve İzmir'i kapsayan bölgeyi almıştı. Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi için Rusya'nın onayı gerekiyordu. Oysa İhtilal hükümeti bu gizli anlaşmaları dünya kamuoyuna açıklamıştı, herhalde bu da en çok Arapları etkilemiş olmalıdır¹⁸⁹.

Paylaşma Projeleri'ne dayalı olarak Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırma, Şark Meselesi'ni yürürlüğe koyma işi Mondros Ateşkesi ile başlayacaktır. Zira Mondros'un verdiği imkanlar çerçevesinde devletler yavaş yavaş kendi paylarına düşen Anadolu topraklarına yerleşmeye başlamışlardır.

Mondros Ateşkesi

Osmanlı Devleti adına Hüseyin Rauf(Orbay), Reşat Hikmet ve Sadullah Beylerin İtilaf Devletleri adına Amiral Arthur Calthrope'un imzaladığı ateşkes¹⁹⁰ toplam 24 maddeden oluşmaktadır. Bu ateşkesin hükümleri çerçevesinde, Boğazlar'ın İtilaf Devletleri donanmasına açılması ve buraların işgali; Osmanlı sularındaki deniz mayınlarının yok edilmesi; İtilaf Devletleri'nin ve Ermeni esirlerin serbest bırakılması; Çok az bir kısmı hariç tüm Osmanlı ordularının terhisi; Osmanlı Devleti donanmasının teslimi; İtilaf Devletleri'nin güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde, herhangi bir stratejik noktanın İtilaf Devletleri'nce işgal edilebilmesi-7. Mad.; Tüm ulaşım araç ve yollarının İtilaf Devletleri'nin hizmetine sunulması; İran içlerinde ve Kafkasya'da bulunan Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi; Haberleşme sistemlerinin İtilaf Devletleri denetimine verilmesi; Askeri, ticari ...vs araç, madde ve malzemelerin tahribinin önlenmesi; İtilaf Devletleri'nin kömür, mazot ve yağ gibi maddeleri Türkiye'den temin edebilmesi; Hicaz, Yemen, Suriye ve Irak'taki Osmanlı kuvvetlerinin ve Trablus ile Bingazi'deki Osmanlı subaylarının en yakın İtilaf Devletleri kuvvetlerine teslim olması; Osmanlı esirlerin İtilaf Devletleri tarafından tutulması; Altı vilayet adı verilen yerlerde -Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Mamuratilaziz (Elazığ, Tunceli, Malatya ve Adıyaman), Sivas ve Van'dan oluşan bu altı il orijinal metinde Ermeni illeri şeklinde yer almaktadır- bir kargaşalık olursa, buraların herhangi bir kısmının işgali hakkına İtilaf Devletleri'nin sahip bulunmaları (24. Mad.) gibi çok ağır hükümler Osmanlı Devleti tarafından 30 Ekim 1918 tarihinde kabul edilmiştir¹⁹¹.

Mondros'un imzalanması ile hem fiilen Osmanlı Devleti ortadan kalkmış hem de özellikle 7. ve 24. maddeleri vasıtası ile İtilaf Devletleri'nin Paylaşma Projelerini gerçekleştirmeleri için gerekli şartlar oluşmuştur. Yani artık yüzyıllarca süren Şark Meselesi'nin son aşaması Anadolu'da yürürlüğe girmiştir. Zaten Mondros hiç bir zaman normal bir ateşkes hükümlerine ya da şekline sahip olmamıştır. Çünkü ateşkes ya da bırakışmalar, silahlı çatışmalara belli başlı bazı sebeplerle geçici olarak ara veren metinlerdir. Her zaman kalıcı olmayabilirler ve kesin hükümleri ihtiva etmezler. Bir anlaşmazlık halinde, ateşkesin imzasından sonra barış yapılmayabilir, tekrar çatışmalar başlayabilir. Oysa Mondros, ne bir ateşkes/suspension d'armes ne de bir silah bırakışması/armistice özelliklerini taşımamakta, devletlerarası hukuka göre de ateşkes-mütareke kurallarına uymamakta idi. Aslında böyle şartları dünya tarihinde barış anlaşmalarında bile bulmak oldukça zordur¹⁹².

Mondros'un imzalanması ile Türk İnkılâbı'nı hazırlayan şartlar artık tamamlanmıştır. Buna bağlı olarak biz de üçüncü paketimizi kapatıp inkılâbın aksiyon aşamasını ele almaya başlayabiliriz.

¹⁸⁷ Afetinan, s.17; Eroğlu, s.82.

¹⁸⁸ Eroğlu, s.82; Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.I, s.125-126.

¹⁸⁹ Armaoğlu, s.126,135,136.

¹⁹⁰ Afetinan, s.19.

¹⁹¹ Eroğlu, s.87-88.

¹⁹² Afetinan, s.18,19,21; Eroğlu, s.91.

YENİ BİR BAŞLANGIÇ

İNKILABIN AKSİYON DÖNEMİ VE YENİ DEVLETİN DOĞUŞU

Mondros Sonrası

I. Dünya Savaşı'nın son yılında Padişah Mehmet Reşat ölmüş, yerine 1918'de savaşın sonundan birkaç ay önce Vahdettin tahta çıkmıştı¹⁹³. Vahdettin, İttihat ve Terakki'nin iktidardan çekilmesi nedeniyle İzzet Paşa'ya yeni bir kabine kurması için görev vermiş ve bu yeni hükümet döneminde Mondros Ateşkesi imzalanmıştı¹⁹⁴. Mütareke imzalanır imzalanmaz savaş zamanı iktidarda olan İttihat ve Terakki'nin sorumlu kişileri Talat Bey, Enver ve Cemal Paşalar, Dr. Nazım vs. bir Alman gemisiyle memleket dışına, Rusya'ya kaçmışlardı¹⁹⁵.

Mondros Mütarekesi başlangıçta, genel olarak memlekette bir ferahlık yaratmıştı. Memleketin o sıralarda, muhtaç olduğu tek şeyin asayiş ve barış olduğu, bunun da elbirliği ile gerçekleştirilebileceği sık sık basın tarafından dile getiriliyordu. Bu da genel ortamı yumuşatıyordu. Yenilgiye rağmen ümitler azalmamıştı. Ateşkes şartlarının nispeten hafif olduğu hakkında, hükümetçe yapılan telkinler ve Wilson İlkeleri'nin inanılan amaçlarının Türk halkına yeniden düzenleme ve çalışma imkanlarını verdiği zannediliyordu¹⁹⁶. Fakat bu ferahlık ve ümitler, pek kısa bir zamanda ve pek acı bir şekilde silindi. Azınlıkların aşırı davranışları, İtilaf kuvvetlerinin mütareke hükümlerine açık uyarıslığı, Wilson İlkeleri'nin hiç bir uygulama sahası bulamaması, halk oyunda büyük üzüntüler yaratıyordu¹⁹⁷. Gerek Anadolu'nun gerekse halkın siyasi, ekonomik, toplumsal ve psikolojik açılarından durumunu herhalde en açık şekilde dönemin hatıralarında görebiliriz.

Atatürk hatıralarında İstanbul'u şu şekilde anlatıyordu: "İstanbul sokakları İtilaf Devletleri'nin süngülü askerleriyle dolmuştu. Boğaziçi, toprakları sağa sola çeviren düşman zırhlıları ile lacivert sularını gösteremeyecek kadar örtülüydü. Herkes ancak zaruri ihtiyaçları için evlerinden çıkıyor, sokaklarda hatır ve hayale gelmeyen hareketlere uğramamak için caddelerin duvar diplerinden büzülerek, eğilerek, korkarak yürüyebiliyorlardı. Bütün ihtiyatlara rağmen, yine de bin türlü tecavüz sahnesi eksik değildi. Koskoca İstanbul ve koskoca İstanbul'un yüzbinlerce halkı sesleri kısılmış bir haldeydi. İstanbul ufuklarında yükselen şeyler yalnız düşman hakaretleri, düşman bayrak ve süngüleriydi."¹⁹⁸

Şevket Süreyya ise "... mütareke günlerinde, gerçekte bir değil, bir kaç İstanbul vardır. Bunun biri Türk-Müslüman İstanbul'dur. Beşiktaş'tan, Haliç boyunca Kasımpaşa'dan Eyüp Sultan'a ve oradan İstanbul'un yedi tepesini ve bu tepelerin mermer taşları olan kubbeleri, minareleri de koynunda toplayarak karşı yakada Üsküdar sahillerine atlayan, Beylerbeyi'ne, Kandilli'ye, Beykoz'a kadar uzanan bu İstanbul, kan ağlar. Çileli harp yılları bu İstanbul'u yiyip bitirmiştir. Harbe giden ve harpten dönebilen Müslüman İstanbul'lu, şehrinde, semtinde ve evinde ancak açlık, perişanlık, işsizlik içinde bütün o eski geleneklerinin çözülüşünü görmüştür.

Analar, babalar çökmüştür. Sandıklar, kilerler boşalmıştır. Kızlar, kardeşler, hayatın silleleri altında bunalarak tanınmayacak hallere gelmişlerdir. İşgal ise kocaman bir haysiyet yarası gibi bütün İstanbul'u, gittikçe irinleşen pıhtılarıyla sarmaktadır. Dullar, harp sakatları, sokaklarda aç dolaşan terhis edilmiş askerler, hâlâ siperlerdeki lime lime elbiseleriyle, işsiz güçsüz dolaşan eski yedeksubaylar, işsiz, vazifesiz ne yapacağını, nereye gönderileceğini bilmeyen, birlikleri lağvolmuş muvazzaf zabıtlar, Müslüman İstanbul'u tıklım tıklım doldururlar. Müslüman İstanbul'un havasında esen, sadece hayal kırıklığı, ümitsizlik, kin ve iniltidir...

Mütareke İstanbul'u buydu. Bir taraftan kan ağlayan Müslüman İstanbul. Sonra gene onun sırtında yaşayan, ama çöken, son nefesini veren bir saltanat İstanbul'u. Hepsinin üstünde ise Beyoğlu'nun, Şişli'nin kozmopolit, fakat sonu belirsiz Sodom ve Gomoresi..." böyle anlatıyordu İstanbul'u¹⁹⁹.

Mondros Ateşkesi'nin ertesinde İstanbul bu durumda iken herhalde Anadolu'nun durumu iyi kötü tahmin edilebilir. 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgallerinin sonrasında Anadolu'yu Falih Rıfkı (Atay) şöyle dile getirmektedir: "...İzmir rıhtımına çıkanlar Teselya katilleriydi. Harp Yunan ordusunun ikinci derecede vazifesiydi. Ve nereye gittiyse yakmak, soymak ve katletmek için gitti.

İşte yarın sabah şafakla beraber Bursa'ya doğru bu yangın, yağma ve kıtal hikayelerini dinlemeğe gidiyoruz. Garbi Anadolu'nun ızdırabı bütün Türk ve insan olanların ızdırabıdır. Hepimizin hissedecek kalbimiz var, bilmeliyiz ki hissedecek azım bir ızdırabımız vardır.

...Geçtiğimiz ve geçmediğimiz, gördüğümüz ve görmediğimiz harabelere gidiniz; şehir ve köylerinizin enkazı arasında, kesilen anaların yalın ayak çocuklarıyla, yanan çocukların çıplak analarıyla konuşunuz, Anadolu faciası önünde bizi hicap ve zilletten kurtarabilecek yegane teselli, ah ederek anlatan mazlumları ağlayarak dinlemek, çocuğumuz kesilmiş ve anamız yakılmış gibi muhtarip olmaktadır."²⁰⁰

¹⁹³ Akşin, s.131.

¹⁹⁴ Akşin, s.131,136.

¹⁹⁵ Akşin, s.137; Afetinan, s.21.

¹⁹⁶ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi, C.I*, Ankara 1962, s.48-49.

¹⁹⁷ Tevfik Bıyıklıoğlu, s.48-49.

¹⁹⁸ Eroğlu, s.93.

¹⁹⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal (1881-1919), C.I*, İstanbul 1976, s.351, 353.

²⁰⁰ Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman, *Devrin Yazarlarının Kalemile Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Ankara 1992, s.987.

Milli Mücadele'nin önde gelen isimlerinden Kazım Özalp, İzmir'in işgali sırasında yaşanan olayları şöyle anlatıyordu: "Yunanlılar İzmir'e çıkar çıkmaz etrafa tecavüze başlamışlar ve yerli Rumların da iştirakiyle geniş ölçüde katil ve yağmacılık yapmışlardı. Şehir içerisinde çarpışmalar olmuş, subaylar, askerler ve halktan bir çoğu şehit edilmişler ve bu arada evvelce 'Backston'lara Romanya'da suikast teşebbüsünde bulunan Hasan Tahsin Recep Bey, vesair tanınmış bazı kimseler de nefislerini ve milli şereflerini müdafaa ederken şehit olmuşlardı. Bütün millet öldürülme, dövülme ve işkence ile tahkir edilmişti. Kumandanlar, memurlar, subaylar ve halk sokaklarda elleri yukarı doğru kaldırılarak 'Zito Venizelos' diye zorla bağırılmış ve bağırmayanlar süngülenerek şehit edilmişlerdi. Kolordu Ahzı Asker Reisi Miralay Süleyman Fethi Bey de bu tarzda şehit edilenler arasındaydı. Kendisi 'Zito Venizelos' diye bağırmayı reddetmiş olduğundan tazyik ve ölümle tehdit edildiği halde mertçe davranarak mukabele ettiğinden, derhal şehit edilmişti."²⁰¹

Mustafa Kemal ise Anadolu'nun genel durumunu Nutuk'ta "Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu topluluk Genel Savaşta yenilmiş, Osmanlı ordusu her yanda zedelenmiş, koşulları ağır bir 'Ateşkes Anlaşması' imzalanmış. Büyük Harbin uzun yılları boyunca, millet yorgun ve yoksul bir durumda. Millet ve memleketi Genel Savaşa sürükleyenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten kaçmışlar. Padişah ve Halife olan Vahdettin, soysuzlaşmış, kendini ve yalnız tahtını koruyabileceğini düşlediği alçakça önlemler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki hükümet, güçsüz, onursuz, korkak, yalnız padişahın isteklerine uymuş ve onunla birlikte kendilerini ayakta tutabilecek herhangi bir vaziyete razı.

Ordunun elinden silahları ve cephanesi alınmış ve alınmakta...

İtilaf Devletleri, Ateşkes Anlaşması hükümlerine uymaya gerek görmüyorlar. Birere uydurma nedenle, İtilaf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana iline Fransızlar; Urfa, Maraş, Antep'e İngilizler girmişler. Antalya ile Konya'da İtalyan birlikleri, Merzifon'la Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her yanda yabancı devletlerin subay ve görevlileri ve özel adamları çalışmakta. Daha sonra, 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletleri'nin uygun bulmasıyla Yunan ordusu İzmir'e çıkarılıyor.

Bundan başka, yurdun dört bir bucağında Hristiyan azınlıklar, gizli, açık, özel istek ve amaçlarının elde edilmesi, devletin bir an önce çökmesi için çalışıp duruyorlar.

Düşman devletler Osmanlı Devletine ve ülkesine maddesel ve ruhsal bakımdan saldırmışlar; yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişler. Padişah ve Halife olan kişi, kendi yaşam ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükümeti de öyle. Farkında olmadığı halde başsız kalmış olan millet, karanlık ve belirsizlik içinde, kaderine boyun eğmiş olup bitecekleri bekliyor. Felaketin dehşet ve ağırlığını anlamaya başlayanlar, bulundukları çevreye ve olaylardan etkilenebilme güçlerine göre kurtuluş çaresi saydıkları önlemlere başvuruyorlar... Ordu, adı var, kendi yok bir durumda. Komutanlar ve subaylar, Genel Savaşın bunca sıkıntı ve güçlükleriyle yorgun, yurdun parçalanmakta olduğunu görmekte yürekleri kan ağlıyor; gözleri önünde derinleşen karanlık felaket uçuğunun kıyısında kafaları, çıkar yol, kurtuluş yolu aramakta..." şeklinde anlatıyordu²⁰².

İsmet İnönü gerek Mütareke dönemi ile ilgili, gerekse Mustafa Kemal'in de üzerinde durduğu kurtuluş çareleri hakkında, hatıralarında "Günler geçip, mütareke tatbikatı ilerledikçe anlaşıldı ki, mütarekeye bağlanan ümitler boşunadır. Amiral Calthrope'un emniyet verici sözleri sadece İngiltere'nin asıl niyetlerini gizlemeye yaramıştır. Suriye'yi İngilizlerden devralan Fransızların Anadolu'yu güneyden işgal için giriştiği hareketler ise, tehlikeyi büsbütün ortaya koymuştur. İngilizlerin, Fransızların ve İtalyanların, bütün galiplerin ilk zamanlarda anlaşılamayan bir çok emelleri vardır. Bunların içinde yalnız Amerikalılar bize karşı görünmüyorlar. Memleketin yer yer işgal edildiği ve her tarafına herkesin girip çıktığı bu zamanlarda Amerikalılar hiç bir yerde, bir işgal teşebbüsünde bulunmamışlardır. İngilizler memleketimizde vaziyete hakimdirler. Bizim davamız, başta İngilizlerdedir. Muharebeyi onlarla yapmışız. Onlarla anlaşmak lazımdır. Devlet ricaline, yani gelip geçmişi sadrazamlara, nazırlara, onların etrafındaki partilere ve fikir çevrelerine, bu görüşler, iki ayrı istikamet vermiştir: İngiliz taraftarlığı, Amerikan taraftarlığı."²⁰³ cümlelerine yer vermektedir.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra savaşın yarattığı şartları Türk toplumu, ağır bir şekilde yaşarken, aynı zamanda işgallerin de baskısı altında kalmış ve bunlara karşı tepkisini düzenlediği mitinglerle, gösterilerle dile getirmiştir. Nitekim siyahlar giymiş genç bir Türk kadını, Halide Edip, Sultanahmet Meydanında yüzbinlere sesleniyordu: "Kardeşlerim, yurttaşlarım, gecenin en karanlık olduğu ve hiç bitmeyecek sanıldığı zaman, gün doğuşunun en yakın olduğu zamandır."²⁰⁴ O sıralarda halkın psikolojisini ve durumunu zihinlerde canlandırabilmek için Sultanahmet Mitingi'ne yönelik dağıtılan el ilanına şöyle bir bakmak bile yeterli olacaktır:

"Müslüman!

Önümüzdeki cuma günü resmi dua günüdür. Yevm-i mezkûrda Fatih, Sultanahmet, Bayezit câmilerinde cuma namazından sonra Müslüman ve Türk yurtlarının halâsı için dua edilecektir. Vatanını seven her Müslümanın bu içtimâlarda bulunması vecibe-i dinîyedir. Camilerde, evlerde tazarrû et! Duadan sonra Allah'a yükselen kalbinle Sultanahmet'e, bütün Türk ve Müslümanların koşaçağı büyük ve umumî içtimaa gel! Sevgili vatanın parçalanıyor. Öldürücü felaketler yağıyor. Camilerini, mukaddesatını çiğneyecekler! Gözlerini aç, düşmanlarını, milletini düşün! İzmir facialarını öğren! Anadolu senin de kararını bekliyor. Haksızlıklara karşı feryat et! Alemin vicdanına hitap eden heyecanlarla hakkını müdafaa ve parçalan vatanının imdadına koş!

Bu mitingde kurtarıcı kararlarını ver ve halâsın için çalışmaya yemin et!

Müslüman²⁰⁵,

²⁰¹ Kazım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922, C.I, Ankara 1988, s.11.*

²⁰² Atatürk, *Söylev, C.I, Ankara 1981, s.18.*

²⁰³ İnönü, s.173.

²⁰⁴ Eroğlu, s.96.

²⁰⁵ Devrin Yazarlarının Kalemıyla Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, C.I, s.89. Bu el ilanına ait fotokopi Samiha Ayverdi'nin Hicri 1400. yıla yaklaşırken kölelikten efendiliğe (İstanbul 1978, s.61) adlı eserindedir.

Bu el ilanı toplumun psikolojisinin yanında hem “Anadolu senin de kararını bekliyor” gibi bir ifade ile düşünsel-entellektüel yönden İstanbul’un önemini, yönlendiriciliğini ortaya koymakta, hem de Mütareke döneminin hemen başlarında birleştirici unsur olarak dinin etkisini, daha doğrusu üst kimlik olarak Müslümanlığın kullanıldığını göstermektedir. Nitekim bunu Milli Mücadelecilerde bütünlüğü sağlamak için bir süre değerlendirecekler; daha sonra Misak-ı Milli çerçevesinde milliyetçiliği ön plana alacaklardır. Böylece Kuvay-ı Milliye ruhu yavaş yavaş ama köklü bir biçimde olgunlaşacaktır. Doğal olarak Kuva-yı Milliye ruhunun gelişmesinde Sultanahmet Mitingi ve benzeri hareketler de önemli rol oynayacaktır.

İşte Mustafa Kemal üzerinde durduğumuz bu şartlar altında tarihi misyonunu gerçekleştirmek için faaliyete geçecektir.

Mustafa Kemal ve Anadolu

Mondros Ateşkesi imzalandığında, Mustafa Kemal Suriye sınırında Yıldırım Orduları Grup Kumandanı olarak bulunuyordu. Mustafa Kemal, mütarekenin imzalanmasından sonra Sadrazam İzzet Paşa’ya çektiği telgraflarda, ateşkes şartlarının yanlış anlaşılma, suistimale açık olduğunu, bu durum düzeltilmedikçe ordular terhis edilecek ve İtilaf Devletleri’nin her dedikleri yapılacak olursa, düşman ihtiraslarının önüne geçilemeyeceğini söylemiştir. Bununla birlikte Mondros’un 16. maddesine göre, Suriye hududu içerisinde bulunan kuvvetlerin de İtilaf Devletleri ordularına teslimi icap ediyordu. Mustafa Kemal, bütün kuvvetlerini tespit ettiği Suriye sınırı dışına, Anadolu’ya, Türk topraklarına çekmişti. Böylece bu ordunun teslimi bir zorunluluk haline gelmemiş ve ileride bu ordudan Milli Mücadele için faydalanılmıştır. Bu arada İngilizlerin İskenderun’u işgal niyetlerine direnen Mustafa Kemal, Yıldırım Orduları ve VII. Ordu karargahının kaldırılması üzerine Sadrazam’ın davetiyle İstanbul’a 13 Kasım 1918’de gelmiştir. İlginçtir aynı gün İtilaf Devletleri donanmaları da İstanbul’a gelmişlerdir. Zaten bu sıralarda yurdun her tarafı Mondros Mütarekesi’ne dayalanılarak, paylaşma projeleri çerçevesinde hızla işgallere maruz kalmaktaydı²⁰⁶.

Mustafa Kemal, İstanbul’a geldiğinde İzzet Paşa hükümeti istifa etmişti. Bunun üzerine hemen harekete geçmiş, gerek milletvekilleri ile, gerekse padişahla konuşmalar yaparak, çevresini aydınlatmaya çalışmıştı. Bu süre zarfında Mustafa Kemal, İzzet Paşa’yı desteklemekteydi. Zira ona göre bu durumdan kurtulmanın ilk şartı onurlu, güçlü ve dirayetli bir hükümet kurmaktır. Ancak bu şekilde İtilaf Devletleri’nin isteklerinin önüne geçilebilir ve bu durum biraz toparlanabilirdi. İzzet Paşa güçlü bir kabine kuracak ve Mustafa Kemal de Harbiye Nazırı olacaktı. Bu düşünceler çerçevesinde Mustafa Kemal kulis çalışmaları yaparak, İzzet Paşa’yı desteklemişti. Fakat bu düşüncelerin paralelinde olaylar gelişmemiş hükümeti ilk önce Tevfik Paşa, sonrasında ise Damat Ferit kurmuştu. Yaşananlar karşısında Mustafa Kemal, İstanbul’da kalarak hiç bir sonuç alamayacağını anlamış, Anadolu’ya geçme kararını vermiş, orada neler yapabileceğini planlamaya başlamış ve yakın çevresi ile bunları tartışmıştı²⁰⁷. Aynı sıralarda Karadeniz bölgesinde çeşitli sorunlar yaşanmaktaydı. Rum çeteler ile Türk teşkilatları birbirlerini yiyorlar ve asayiş tehdit ediyorlardı. Rum çeteler İngilizler tarafından desteklendiğine göre burada sorun Türk teşkilatları idi. İngilizler, Osmanlı Hükümeti’nden bu meselenin halledilmesini istiyorlardı. Bu işi halletme görevi 9. Ordu Müfettişi(sonraları 3. Ordu Müfettişi) sıfatıyla Mustafa Kemal’e verilmiştir. Böylece Mustafa Kemal, geniş mülki ve askeri yetkilerle, hem de Sivas, Van, Trabzon, Erzurum, Samsun ve bu bölgenin çevresini yani Ankara, Kastamonu, Elazığ, Bitlis ve Diyarbakır’ı da içine alan coğrafyada emir verme yetkisine sahip olarak 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkmıştır. Artık Mustafa Kemal, İstanbul’da düşündüğü Anadolu’ya geçme şansını yakalamıştır²⁰⁸.

Mustafa Kemal’in Samsun’a gitmek için hazırlandığı sıralarda, aslında Paylaşma Projeleri’nde İtalya’nın payına düşen İzmir, Paris Barış Konferansı’nda Lloyd George’un baskısı ile Yunanlılara verilmiş ve Yunanlılar da burayı 15 Mayıs 1919 tarihinde işgal etmişlerdi. İngiltere’nin bu şekilde davranışı Lloyd George’un Venizelos’la ya da Basil Zaharof gibi Yunan sermayedarlarıyla olan ilişkilerine bağlanabilir²⁰⁹. Fakat bunda aslında temel faktörlerden biri de İtalya’dır. Zira II. Dünya Savaşı’na yol açan gelişmeler göz önüne alınınca bu davranış anlam kazanmaktadır. Ama bu süreçle birlikte yani İzmir’in Yunanlılara bırakılmasıyla başlayan süreçte İngiliz-İtalyan ilişkileri de gevşemeye başlamıştır²¹⁰. Daha da önemlisi İzmir’in işgali, Anadolu’da gerçek uyanışa sebep olacaktır²¹¹. Bu uyanış doğrudan ya da dolaylı olarak düşünülen kurtuluş çarelerini ateşleyecektir.

Mustafa Kemal’in Anadolu’ya geçtiği dönemde, az önce İsmet İnönü’nün hatıralarında da gördüğümüz üzere çeşitli kurtuluş fikirleri memlekette gündemde bulunuyordu. Bunları, İngiltere himayesini/mandasını istemek, Amerikan mandasını kabul etmek ve bölgesel ayrılmalarla ya da yerel mücadeleler çerçevesinde kurtuluşu sağlamak gibi üç şekilde toparlayabiliriz. Üstelik Mondros’un imzalanmasından sonra ortaya çıkan görüşler çerçevesinde yeni yeni teşkilatlanmalar da ortaya çıkmıştır. Bunları sahip oldukları görüşlere, gösterdikleri tepkilere, faaliyetlerine ve kurucularına göre zararlı ve yararlı olmak üzere iki grupta ele alabiliriz.

Türk ya da Müslüman kesimlerin kurmuş olduğu Osmanlıcı, hilafetçi daha doğrusu statükocu ama kısmen ya da tamamen himaye sistemini benimseyen, bağımsızlık fikrine sahip olmamalarından hatta direnmelerinden dolayı zararlı olarak adlandırdığımız cemiyetlerin başlıcaları şu sıralama ile ele alınabilir:

Sulh ve Selâmeti Osmanlı Fırkası, meşrutiyet ve demokrasi esaslarına dayanarak siyasi faaliyete atıldığını ilan etmiş ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliği yapmıştır. Bu fırkanın reisi, Damat Ferit hükümetinde, Harbiye Nazırlığı yapmıştır.

²⁰⁶ Eroğlu, s.90,91,106; Afetinan, s.23-24.

²⁰⁷ Akşin, a.g.e., s.137-140; Afetinan, s.24; Bülent Tanör, *Kurtuluş, İstanbul 1997*, s.141.

²⁰⁸ Akşin, s.140; Afetinan, s.25; Eroğlu, s.109-112; Ahmet Mumcu, s.50-51.

²⁰⁹ Eroğlu, s.91-92; Akşin, s.140-141.

²¹⁰ Armaoğlu, s.327,328,340-342,353-358.

²¹¹ Akşin, s.144-145.

Kürdistan Teali Cemiyeti, Wilson Prensiplerine dayanarak ayrımcı siyasi faaliyetler göstermiş, Kürdistan'ın muhtariyeti ile ilgili olarak Amerikalılarla ve İngilizlerle yakın temas kurmuştur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ilişkileri görülen bu cemiyet, Vilâyat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti ile birleşmeyi reddetmiştir.

Tealî İslam Cemiyeti, din ve devlet ayrılığına taraftar olmadan bilimsel, ahlaki ve sosyal yollarla siyasi hayata etkide bulunmaya çalışmış, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı desteklemiş ve Anadolu hareketine cephe almıştır. Merkezi İstanbul'da bulunan bu cemiyet Konya ve civarında yoğun faaliyet göstermiştir.

İngiliz Muhipler Cemiyeti, dönemin tanınmış isimlerinden Damat Ferit ve Sait Molla gibi üyeleri bünyesinde bulundurmış ve hararetli bir şekilde İngiliz Mandasını savunmuştur. Bu çerçevede kendi görüşleri ile bağdaşmayan Milli Hareketi felce uğratmak için faaliyetlerde bulunmuş, işgalcilere tam bir sadakat göstererek Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliği yapmıştır.

Wilson Prensipleri Cemiyeti, adından da anlaşılacağı gibi Wilson Prensiplerini esas almış ve Amerikan Mandasının kurulması ile Osmanlı Devleti'nin Milletler Cemiyeti içinde diğer devletler ile eşit hukuka sahip olabileceğini savunmuş ve bunun için çalışmıştır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 1919'un Ocak ayında tekrar İttihat ve Terakki düşmanlığı ile ortaya çıkmış ve faaliyete geçmiş, tipik özelliğini yeniden sergilemiş ve Anadolu Hareketine karşı tüm muhalifleri kendi cephesinde toplamayı başarmıştır. Anadolu'daki harekete şiddetli tepki gösteren Hürriyet ve İtilaf Fırkası yukarıda sözü edilen cemiyetlerin hepsini etrafına toplayarak bütün gücüyle Anadolu'ya karşı mücadele vermiştir.

Mütareke yıllarında Türk-Müslüman kesimlerin oluşturdukları zararlı cemiyetlerin yanısıra ayrılıkçı tavırları ile ön plana çıkan ve çalışan azınlıkların da kurdukları cemiyetler sahnede yerlerini almışlardır. Bunların ise başlıcaları şunlardır:

Mavri Mira, İstanbul Rum Patrikhanesi'nde patrik vekilinin başkanlığında kurulmuş ve Bizans İmparatorluğu'nu Batı'nın desteği ile canlandırmayı amaç edinmiştir. Doğrudan doğruya Yunan Hükümeti'nden direktif alan bu cemiyet, Yunan Kızılhaçı, Resmi Göçmenler Komisyonu ve Rum okullarında izcilik kurumları gibi bir çok alt teşkilat/çeteyi kurmuş ve yönetmiştir.

Pontus Rum Cemiyeti, Trabzon, Samsun ve diğer Kuzey Anadolu illerinde Pontus Rum Devleti'ni canlandırmak için faaliyet göstermiş fakat aslında patrikhaneye bağlı olarak çalışmıştır.

Azınlıkların bu teşkilatlarının yanısıra Ermeni Patriği Zaven Efendi de Rumların teşkilatlarına benzer bir teşkilât kurmuştur. Üstelik daha önce kurulmuş olan **Taşnaksütyun** ve **Hıncak** Ermeni örgütleri de aynı süreçte faaliyet göstermekte idiler²¹².

Yararlı ya da Milli Cemiyetler olarak ele aldığımız grup ise daha çok yerel kimlikleri ile ön plana çıkmaktadırlar. Fakat yerel de olsa aslında milletin gerçek tepkisini göstermeleri açısından önemli idiler. Farklı yollarla da olsa amaçları milli kurtuluş idi. Bu yönleri ile de Kuva-yı Milliye gibi bir gücün gelişmesinde tartışılmaz bir yerleri bulunmaktadır. Üstelik Türk-Müslüman ya da Azınlıkların zararlı cemiyetlerinin büyük halk yığınlarına, direnmenin mümkün olmadığını, kurtuluş için tek çarenin ancak en güçlü Anlaşma Devletleri'nden birinin koruyuculuğuna girmekle bulunacağı gibi düşünceleri empoze ettikleri bir süreçte, milli nitelikleri ile ön plana çıkan Müdafaa-i Hukuk/Hakların Savunulması anlayışını ortaya çıkarmışlar ve ulusal bütünlük oluşuncaya kadar bütün karşı anlayışlara direnmişler ve böylece tarihi görevlerini yerine getirmişlerdir²¹³.

Yurdun her tarafında kurulan Milli/Yararlı Cemiyetleri kısaca şu şekilde ele alabiliriz:

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyeti Osmaniyesi, 1918'de kurulmuş ve Trakya'nın işgaline karşı çıkmıştır. Anadolu hareketinin etkisiyle adını Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti haline getirmiş ve, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubesi olmuştur. Düzenlediği iki kongrede silahlı savunma; asker toplama; TBMM ile birleşme ve programını Müdafaa-i Hukuk programı ile denkleştirme, gibi kararlar almıştır.

İzmir Müdafaa-i Hukuku Osmaniye Cemiyeti, vatanın maddi ve manevi yönlerden yükselmesini sağlamak ve Türklerin haklarını korumak amacı ile kurulmuştur. İşgallere karşı silahla vatani koruma amacı güden cemiyet, Alaşehir Kongresi'nden sonra faaliyetlerini İstanbul'a nakletmiş ve Milli Mücadele içinde yer alan kuruluşlarla anlaşarak Anadolu'ya silah ve cephane kaçırılmasına yardımcı olmuştur. Basın yoluyla da mücadelede bulunmuştur.

İstihlâsı Vatan Cemiyeti, Manisa'da kurulmuş olup Ege'de öncü müdafaa-i hukuk cemiyetlerinden biridir. Daha sonra 19 Mart Kongresi ile İzmir Müdafaa-i Hukuku Osmaniye Cemiyeti ile birleşmiştir.

Kilikyalılar Cemiyeti, Mondros'tan sonra Adana ve dolaylarının haklarını korumak amacı ile İstanbul'da faaliyete geçmiştir. Sivas Kongresi'nden sonra Adana ve dolaylarında Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'nın kurulması ile işlevini kaybetmiştir.

Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Ağustos 1919 tarihinde, Erzurum'da kurulmuştur. Bu cemiyet, önce İstanbul'da kurulmuş olan Vilâyat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetine bağlı olarak açılmış, daha sonra Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı ile İstanbul'dan ayrılmış, doğuda müdafaa-i hukuk akımını temsil ederek Mustafa Kemal'in sevk ve idaresinde güçlenmiş, bütün memlekete yayılacak bir program hazırlamıştır.

Hareket-i Milliye ve Redd-i İlhak Teşkilatları, İzmir'in işgalinin yarattığı tepki içinde, bölgeyi savunmak için kurulmuş kuruluşlardır. Redd-i İşgal, Redd-i İlhak, İstihlâsı Vatan ve Heyet-i Milliye isimleri ile kurulan bu teşekküller, bulundukları yerlerin idari ve askeri işlerini ele almışlar ve milis teşkilatları oluşturarak Yunan işgaline karşı fiilen direnmişlerdir. Birinci Balıkesir, Alaşehir ve İkinci Balıkesir Kongreleri ile organlaşan, bütünüleşen Müdafaa-i Hukuk fikri Sivas Kongresi ile genelleşmiş ve bütün memlekete yayılmıştır.

Trabzon Muhafaza-i Hukuku Milliye Cemiyeti, Karadeniz kıyıları üzerindeki yabancı emellerine tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu yörede faaliyet gösteren Trabzon Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti ile mücadele eden bu teşkilat, Erzurum Kongresi'nden sonra Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubesi haline gelmiştir²¹⁴.

²¹² Eroğlu, s.96-98.

²¹³ Eroğlu, s.98-99; Ahmet Mumcu, s.46.

²¹⁴ Eroğlu, s.99-101.

Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Sivas'ta, Vali Reşit Paşa'nın eşi Melek Reşit Hanım ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. Anadolu'da Burdur, Amasya, Erzincan, Kayseri, Kastamonu, Bolu, Niğde gibi merkezlerde şubeler açan Cemiyet, düşman işgallerini büyük bir duyarlılık ve dikkatle izleyerek İtilaf Devletlerine ve İstanbul Hükümetine karşı protestolar yayımlamış, Milli Ordu'ya para ve mal yardımı kampanyaları açmış, Milli Mücadeleye moral desteği sağlamıştır. Faaliyetleri ile, Türk milletinin kadını ile erkeği ile, vatanını kurtarmak ve bağımsızlığa kavuşmak için, bütün olarak her türlü fedakarlığa katlanacaklarının en büyük simgesi olmuştur²¹⁵.

Milli ya da Yararlı Cemiyetler adı ile ele alarak sıraladığımız bu yapılanmalar, kaynayan Anadolu'da hür ve bağımsız yaşama idealinin birer çekirdekleri, yayılmaya başlayan direnme ve başkaldırma fikirlerinin güçlü birer kolları olacaklardır. Nitekim Mareşal Fevzi Çakmak "Eğer Mondros Mütarekesini takip eden aylarda, bir tayyareden Anadolu'ya bakarsanız, yer yer yanan ateşler görülecektir. Bunlar ışıldayan çoban ateşleridir. Bu ateşleri birleştirecek bir alev lazımdır. İşte onu Mustafa Kemal'in meşalesi temin etti." derken aslında Milli Mücadele'nin ilk gelişimini anlatmaktadır.

Bir Kurtuluşa/Devrime Doğru

Anadolu'da genel durum oldukça karmaşık bir halde iken, 19 Mayıs'ta Mustafa Kemal artık Samsun'dadır. Üstelik İstanbul'daki bazı davranışları ile dikkat çektiği için Mustafa Kemal'in merkezden uzaklaştırılması İngilizler de dahil olmak üzere bir çok kesimin işine gelmiştir. Bu noktada, İstanbul'un siyasi ve entelektüel liderliğini, egemenliğini de gözden kaçırmamak gerekmektedir. Şöyle ki, İngilizler, Mustafa Kemal'e Çanakkale'den beri gelen bir kuyruk acısı ile yaklaşmaktadırlar. Ama 13 Kasımdan itibaren O'na fazla ilişemeyeceklerdir, çünkü böyle bir tavır özellikle O'nun Çanakkale Kahramanı olması nedeniyle kamuoyunda çok büyük bir tepkiye neden olabilir. İngilizler, Mustafa Kemal'i Anadolu seyahati sırasında ortadan kaldırmayı düşünmüşler fakat deniz seyahati esnasındaki hava şartları buna imkan vermemiştir²¹⁶. Samsun'a varan Mustafa Kemal İstanbul'a ilk raporlarını göndermeye başlamış ve bir süre sonra da Havza'dan benzer raporlar göndermeye devam etmiştir. Bunların ortak özelliği, Mustafa Kemal'in bu raporlarında işgallere tepki göstermiş olması ve Milli Birlik, Milli Mücadele, Bağımsızlık gibi kavramları ön plana çıkarmasıdır. Bunlara Karadeniz'deki durumun, Rumların faaliyetlerine son vermeleri halinde düzeleceğini de eklemiştir. Bu arada İngilizler yüzünden Samsun'da rahat çalışamayan Mustafa Kemal buradan Havza'ya geçmiştir. Havza'da sahip olduğu yetkiler çerçevesinde yurdun her yerinde mitinglerin düzenlenmesini isteyen bildirimleri çeşitli mülkî amirlere göndermiştir. Bununla birlikte kolordulara gönderdiği emirlerde, yabancıların işgal için her taraftan birden hücum edebilecekleri ihtimaline karşı, gerilla hareketleri ile bunların önlenileceğini tavsiye ettikten sonra, düzenli ordu kuvvetlerinin imkan nispetinde toplu bulunmalarının ilerisi için gerekli olduğunu yazmıştır. Havza'da ileri süreç için gerekli olan bağlantıları oluşturan ve burada bir miting düzenleyen Mustafa Kemal, İstanbul'un dikkatini iyice üzerine çekmiştir. Mustafa Kemal'i Anadolu'ya gönderen İstanbul pişman olmuştur ve artık geri gelmesini istemektedir. O ise buna uymayacak ve buradan Amasya'ya geçecektir²¹⁷.

Amasya'ya 12 Haziran'da gelen Mustafa Kemal, uygulamaya karar verdiği düşüncelerinin gerçekleşmesi için kişisel olarak faaliyet göstermekten ziyade bütün milleti temsil edecek bir heyetin çalışmasının gerekliliğine inanıyordu. Bu onun hem meşruluk anlayışının bir gereği idi hem de milli birliği kurmaya ve memleketi kurtarmaya yönelik düşünce ve çabalarının ciddi engelleme teşebbüsleriyle karşılaşacağını bildiğinden bu girişimlerin kolaylıkla etkisizleştirilmesi için gerekli idi. İşte bu ve benzeri düşüncelerini pratiğe dökmek için, Trakya-Paşaeli Cemiyeti ile Anadolu'daki Cemiyetleri birleştirmek ve Sivas'ta bir milli heyet toplamanın gereğini I. Kolordu kumandanına 18 Haziran tarihinde bildirmiştir. Ancak hem bunu geniş çevrelere duyurmak; hem de Samsun'da Amasya'ya kadar gerçekleştirilen faaliyetlerin ve ortaya konulan yaklaşımların, bunların özelliklerinin, bir program, karar ve sistem halinde ifadesi gerekiyordu. Bu amaçla, askeri ve mülkî makamlara olduğu gibi, İstanbul'da da bazı kişilere gönderilmek üzere Amasya Genelgesi hazırlanmıştır. Amasya Genelgesi, Ali Fuat(Cebesoy), Rauf(Orbay) ve Refet(Bele) tarafından da imzalanmıştır. Yine aynı kişilerin katıldığı bir toplantıda; askeri ve milli teşkilatın hiçbir nedenle kaldırılmayacaktır ve buna bağlı olarak da kumanda ile yönetim hiç bir şekilde terk edilmeyecek ve başkasına bırakılmayacaktır; silah ve mühimmat elden çıkarılmayacak, vatanın herhangi bir tarafında yeniden vaki olacak düşman işgali karşısında birlikte ve müştereken hareket edilecektir, gibi kararlar Mukaddes İttifak adı altında alınmıştır.

Amasya Genelgesi (21-22 Haziran 1919)

Amasya Genelgesi "Vatanın bütünlüğü, milletin istikbalı tehlikededir-1.Mad. İstanbul hükümeti üzerinde bulunan mesuliyetin/sorumluluğun gereklerini yapamamaktadır. Bu durum milletimizi aşağı tanıtıyor-2.Mad. Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır-3.Mad. Milletin durumunu açıklamak ve hak isteyen sesini dünyaya duyurmak için, her türlü etki ve denetimden kurtulmuş bir milli kurulun bulunması gereklidir-4.Mad. Anadolu'nun her bakımdan en emin yeri olan Sivas'ta milli bir kongrenin hemen toplanması kararlaştırılmıştır-5.Mad. Bunun için bütün vilayetlerin her sancağından milletin güvenini kazanmış üç delegenin en çabuk şekilde yetişmek üzere hemen yola çıkarılması gereklidir-6.Mad. Her ihtimale karşı bunun milli bir sır olarak tutulması ve delegelerin yolculuklarında gizli kimliklerle gelmesi iyi olur-7.Mad. Daha önce 10 Temmuz'da Erzurum'da yapılacak kongrede bulunanlar, Sivas'taki toplantıya da katılabilirler-8.Mad." gibi sekiz maddeden oluşan bir içeriğe sahiptir.

Amasya Genelgesi yukarıda görüldüğü üzere birinci maddesi ile milleti uyarmakta, milletin dikkatini tehlikeye çekmekte yani tehlike çanlarını çalmakta, alarm işareti vermektedir. İkinci madde ile ise, durumun tanısı koyulmakta, eksiklik yani İstanbul'un acizliğine işaret edilmektedir. Bunların peşisıra üçüncü madde ile ilk iki maddede tanımlanan vaziyetten kurtulmanın şekli ifade edilmekte, probleme çözüm getirilmektedir. Yine aynı maddede milli egemenliğe ve milli bağımsızlığa üstü kapalı olarak yer verilmekte daha da önemlisi bunlara ulaşmanın

²¹⁵ Eroğlu, s.101; Afetinan, s.41.

²¹⁶ Eroğlu, s.109; Arıinan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, İstanbul 1997, s.53-54.

²¹⁷ Eroğlu, s.114-116; Afetinan, s.26-28.

yöntemi, parolası verilirken yine üstü kapalı bir halk hareketi ya da demokrasi modeli ifade edilmektedir. Bunların yanı sıra bu genelge yöresel değil ulusal nitelikleriyle bütün ülkeye hitap etmektedir. Üzerinde durduğumuz bu yönleriyle Amasya Genelgesi bir ihtilalin önsözü, bildirisi olarak kabul edilmiştir²¹⁸. Ayrıca bu genelge Milli Mücadele'nin nasıl teşkilatlanacağını göstermesi açısından da önemlidir. Zira Amasya Tamimi, yürütme yetkilerini kullanmak imkânını ön plana çıkartarak ve Sivas'ta bir kongrenin toplanmasını amaç edinerek, İstanbul'daki merkezi hükümetin yerine geçmeyi öngörmüştür²¹⁹.

Amasya Genelgesi ile Anadolu'daki hareketin bilinçlenme ve teşkilatlanma yolunda önemli bir adım atması İşgal Kuvvetlerini ve İstanbul Hükümeti'ni rahatsız etmiştir. İstanbul'un yapacağı ilk iş Mustafa Kemal'e baskı yapmak olacaktır. İstanbul'un rahatsızlığı Paris'teki barış konferansından kaynaklanmakta idi. İtilaf Devletleri, Osmanlı Hükümetine kabul ettirebilecekleri en ağır şartları hazırlarken, Mustafa Kemal'in faaliyetleri ile hız kazanan Anadolu'daki milli hareketler durdurulmalı idi. Bu bakımdan yazışmalar ve emirler sürdürülüyor, hatta bizzat Vahdetin, Mustafa Kemal'i İstanbul'a geri çağırıyor ve izinli olarak istediği yerde dinlenmesini teklif ediyordu. Oysa Mustafa Kemal aynı süreçte "Artık İstanbul Anadolu'ya hakim değil, tâbi olmak mecburiyetindedir." tezini savunuyordu²²⁰. Dolayısıyla bu teklif ya da emirleri görmemezlikten gelmiştir. Buna karşılık İstanbul da Mustafa Kemal'in azledildiğini ve emirlerinin dinlenmemesi gerektiğini gizlice Anadolu'daki mülki yetkililere bildirmiştir. Buna rağmen Mustafa Kemal Erzurum'a doğru yolculuğuna devam edecektir. 3 Temmuzda Erzurum'da halkın ve ordunun gösterileri ile karşılanan Mustafa Kemal hemen çalışmalara başlamış ve 7 Temmuzda Anadolu ve Rumeli'nde bulunan bütün ordu ve kolordu kumandanlarına ve ilgililere aşağıda ana hatları belirtilen şu genelgeyi göndermiştir:

"Kuva-yı Milliye'ye hiç bir müdahale yapılamaz. Devletin ve milletin geleceğinde mili irade/istek söz sahibi ve hakimdir. Ordu, bu iradenin hizmetindedir. Müfettiş ve komutanlar görevden alınırlarsa, yerlerine gelenler işbirliği yapılacak niteliklere sahipse/Kuva-yı Milliye'ye ise komutayı onlara bırakabilirler aksi takdirde görevlerine devam edecekler, tayin ya da azil emirlerini kabul etmeyeceklerdir. İtilaf Devletleri'nin yaptığı baskılarla hükümet askeri ve milli teşkilatları dağıtma emri verirse, bu kabul edilmeyecektir. Bununla birlikte Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetleri'nin geri adım atmalarına yol açabilecek herhangi bir unsur ordu tarafından engellenecektir. Zira devletin tüm sivil memurları ve ordu, kutsal amaca hizmet eden bu cemiyetlerin meşru yardımcılarıdır.

Vatanın herhangi bir bölgesine saldırıldığı takdirde, bütün millet, haklarını savunmaya hazır bulunduğundan, bu gibi olaylar karşısında, işbirliği için her yer birbirini en kısa zamanda haberdar ederek savunmada hareket ve işbirliği sağlanacaktır."

Bu genelgenin ilan edildiği tarihte Mustafa Kemal resmi memuriyetine son veren telgrafı alır almaz, Harbiye Nezaretine ve padişaha istifasını bildiren telgrafları çekmiştir²²¹. Bu noktadan itibaren aslında Mustafa Kemal de büyük bir tedirginlik içerisindeydi. Çünkü artık hareketin başlangıcında sahip olduğu tüm avantajlar bir kenara itilmiş, gelecek için büyük bir belirsizlik söz konusu olmuştu. Anadolu, O'nu, Çanakkale Kahramanını, İstanbul'u kurtaran adamı²²² sivil bir önder/lider olarak kabul edecek miydi? Bu sorunun cevabını veren, tedirginliği ortadan kaldıran "Ben ve Kolordum hepimiz emrinizdeyiz Paşam!" diyerek Kazım Karabekir olacaktır. O bu tavrı ile hem Mustafa Kemal'e maddi ve manevi destek olmuş hem de Milli Mücadele tarihinin kader tayin edici dönemeçlerinden birinin altına imza atmıştır. Eski Bahriye Nazırı Rauf(Orbay) da aynı tavrı sergileyecektir²²³. Kader tayin edici bu gelişmeler yaşandıktan sonra Amasya Genelgesi'nde sözü geçen Erzurum Kongresi 10 Temmuz tarihinde değil ama 23 Temmuzda toplanmıştır.

Erzurum Kongresi

10 Mart 1919 tarihinde merkezi İstanbul'da bulunan Cemiyetin Erzurum Şubesi Vilayât-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye/Doğu İllerinin Haklarını Koruma adı ile kurulmuş ve Erzurum il kongresini toplamıştı. Bu cemiyet, kendi adına olan etkinlikleri düzenlemek için Heyet-i Faale/Faal-Aktif Heyet adında bir üst kurul oluşturmıştı. Bu kurulun, Trabzon'daki kendi cemiyetleri ile aynı amaçlar için çalışan bir başka teşkilatla temasa geçmesi sonucu Doğu illerini kapsayan bir kongrenin toplanması kararlaştırılmıştı. Aynı dönemde Erzurum'a gelen Mustafa Kemal bu kurulun yani Heyet-i Faale'nin başına geçirilmişti.

Bu çalışmaların paralelinde Erzurum Kongresi bir okul salonunda Bitlis, Erzurum, Sivas, Trabzon ve Van vilayetlerinden gelen 56 delege ile toplanmıştır. Gelmesi gereken diğer il temsilcileri çeşitli engellemeler yüzünden kongreye katılamamışlardır. Mustafa Kemal kongreye başkan seçilmiş ve kongre, çalışmalarını 7 Ağustos tarihine kadar sürdürmüştür²²⁴. Bu süre zarfında, Erzurum'da, özellikle Trabzon'dan gelen temsilcilerin, biraz İngiliz sempatisizliğinden, biraz Prens Sabahattin liberalizminden ve biraz da liman ticaretinin ortaya çıkardığı burjuvazi anlayışından kaynaklanan alternatif program taslağı ile, Amasya'da ortaya çıkmış olan askeri bürokratik merkezileştirici formüller çatışmıştır. Bu çatışmayı Amasya grubu kazanmakla birlikte, Trabzon ve diğer illerin baskısı ile, Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in, yerel mülki amirlerin, yetki bölgelerinde faaliyette bulunan örgütlerin/Kuva-yı Milliye örgütlerinin doğal başkanları sayılmaları önerisi kabul görmemiştir. Bu olay aslında biraz ileride de değineceğimiz üzere Milli Mücadele'de tabanın etkisini göstermesi bakımından önemlidir²²⁵. Üstelik askeri ve bürokratik ağırlıklı

²¹⁸ Eroğlu, s.117-121; Afetinan, s.28-29.

²¹⁹ Eroğlu, s.121.

²²⁰ Eroğlu, s.123; Afetinan, s.29-30.

²²¹ Eroğlu, s.123-125.

²²² Akşin, s.120.

²²³ Eroğlu, s.125; Afetinan, s.31.

²²⁴ Eroğlu, s.125; Afetinan, s.33.

²²⁵ Bülent Tanör, Kurtuluş, s.104-105; Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul 1998, s.63.

Amasya önderlik grubu ve önder/Mustafa Kemal, Erzurum'da ilk defa olarak sivil tabanla buluşmuştur. Bunun sonucunda hem Amasya grubu sivil meşruluk kazanmıştır, sivilleşmeye başlamıştır hem de kongreye tek ve merkezi yönetim fikrini açılmıştır²²⁶.

Erzurum Kongresi'nin Kararlarına gelince,

Milli sınırlar içinde Vatan bir bütündür, ayrılık kabul etmez-1.Mad. Yabancı işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı Hükümeti'nin çökmesi halinde, millet birlik olarak yurdunu koruyacak ve kurtaracaktır-2.Mad. Vatanın bağımsızlığını korumaya Osmanlı Hükümeti muktedir olamadığı takdirde, gayeyi/amacı elde etmek için bir geçici hükümet kurulacak ve bu hükümet heyeti, milli kongre tarafından seçilecektir. Eğer kongre toplantı halinde değilse bu seçimi Temsil Heyeti yapacaktır-3.Mad. Kuva-yı Milliye'yi amil/etkili ve millet iradesini hakim/egemen kılmak esastır-4.Mad. Hristiyan halka siyasi hakimiyet ve sosyal düzeni bozacak ayrıcalıklar verilemez-5.Mad. Manda ve himaye kabul edilemez-6.Mad. (Aralık 1918 tarihinde Vahdettin tarafından tatil edilen Osmanlı Parlamentosunun) Milli Meclis'in derhal toplanması ve hükümet işlerinin bu yolda denetlenmesini sağlamak için çalışılacaktır.

Erzurum'da, ileri ki yılların uygulamalarında da daima göz önünde tutulacak olan bu kararları alan kongre, başkanlığını Mustafa Kemal'in yapacağı ve kongre adına hareket edecek, kongrenin icracı kurulu olarak görebileceğimiz dokuz kişilik Temsil Heyeti'ni²²⁷ seçtikten sonra dağılmıştır²²⁸.

Erzurum Kongresi, Doğu Anadolu'nun kaderini görüşmek üzere toplanmış olsa da memleketin bütününi ilgilendiren meseleler hakkında karar almıştır²²⁹. Bu kongre, ulusallık eğilimlerini açıkça taşımış olmasına karşın özellikle temsili niteliği açısından bölgeseldir, sadece Doğu ve Kuzeydoğu illerini kapsamaktadır. Ayrıca bu kongre Mustafa Kemal'in ve onun önderliğinin etkisi altında cereyan edecek ve bunun izlerini taşıyacak olmakla beraber, yerel girişimlerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır²³⁰. Fakat her şeye rağmen bu kongre ile Milli Mücadelenin kayıtsız şartsız istiklale ve kayıtsız şartsız milli hakimiyete dayalı programı netlik kazanmıştır. Kongrede vatan sınırları belirtilerek, vatanın bir bütün olduğu ve parçalanamayacağı ilan edilmekle, emperyalistlere de Anadolu'nun, öz yurdun işgal edilemeyeceği anlatılmak istenmiştir²³¹. Anadolu'ya da, yöresel direniş örgütlerinin bir çatı altında birleştirilebileceğini, vatanseverlerin tek amaç çevresinde toplanabileceğini göstermiştir. Bu yönüyle ilerleyen süreç içinde Sivas Kongresi'nin toplanmasını da kolaylaştırmıştır²³². Son olarak, Temsil Heyeti'nin, gerektiğinde bir hükümet olarak vazife göreceği açıklanmakla Milli Devletin yürütme organı olma çabası, Amasya'dan sonra daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmakta idi²³³.

Erzurum Kongresi'ne, doğal olarak İstanbul Hükümeti ve İşgal Kuvvetleri tepki göstermişler ve, Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in tutuklanarak İstanbul'a gönderilmelerini istemişlerdi. Oysa bu iş artık o kadar kolay değildi. Artık Anadolu'da devletleşme eğilimleri başlamış ve doğu illeri adına bir Temsil Heyeti oluşturulmuştu²³⁴.

Erzurum Kongresi yetkilerini Temsil Heyeti'ne devrettikten sonra dağılmış ve Mustafa Kemal de Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatıyla Doğu İlleri'nde Cemiyetin teşkilatını yaymak, kökleştirmek için çalışmalara başlamıştı²³⁵. Bununla birlikte Amasya Genelgesi'ne uygun olarak Milli Kongre'nin hazırlıklarını yapmak üzere 2 Eylül 1919'da Sivas'a gelmişti²³⁶.

Sivas Kongresi'nin hazırlık çalışmaları yapılırken gerek kamuoyu gerekse temsilciler bazı fikirler çerçevesinde çatışmalar ya da çelişkiler yaşamakta idi. Sivas Kongresi'nin hemen öncesinde ya da kongre sıralarında etrafında toplanılan ya da savunulan görüşleri şu şekilde toparlayabiliriz:

Bazıları tümenden, Damat Ferit'in görüşlerini paylaşıyorlar; bu Kongre'nin İngilizler başta olmak üzere İtilaf/Anlaşma Devletlerini Osmanlılar'a karşı iyice olumsuz bir tavır içine sokacağını ileri sürüyorlardı. Bazı vatanseverler ise böyle bir girişimin hiçbir yararı olmayacağını düşünüyorlardı; veya bu kongreye katılmaktan çekiniyorlardı. Bazı kesimlerde, 1919 yılı içinde Anadolu'nun diğer bölgelerinde toplanmış olan yerel ya da bölgesel kongreler tipinde bir değerlendirme ile Sivas Kongresi'ni de yerel bir girişim olarak görüyorlardı. Bunların dışında, Kongre'ye taraftar olanlar, hatta katılmak isteyenlerin seçimi veya seçildikten sonra Sivas'a gönderilmeleri İstanbul tarafından her çeşit taktik kullanılarak engellenmeye çalışılıyordu ki doğal olarak bu da Kongre'ye yönelik düşünceleri etkiliyordu.

²²⁶ Tanör, s.80,82.

²²⁷ Temsil Heyeti, Mustafa Kemal, Rauf Bey, Raif Efendi, İzzet Bey, Servet Bey, Şeyh Fevzi Efendi, Bekir Sami Bey, Sadullah Bey ve Hacı Mustafa Efendi'den ibaretti (Ünsal Yavuz, *Atatürk, İmparatorluktan Milli Devlete*, Ankara 1990, s.53.).

²²⁸ Afetinan, s.34; Eroğlu, s.126.

²²⁹ Eroğlu, s.126.

²³⁰ Tanör, *Yerel Kongre İktidarları*, s.50.

²³¹ Eroğlu, s.126.

²³² Mumcu, a.g.e., s.63.

²³³ Eroğlu, s.126-127.

²³⁴ Eroğlu, s.127; Mumcu, s.63.

²³⁵ Eroğlu, s.128.

²³⁶ Afetinan, s.36; Eroğlu, s.128.

Bütün bu güçlükler rağmen Sivas Kongresi ancak 4 Eylülde açılabilirdi. Bununla beraber az önce üzerinde durduğumuz görüşler çerçevesinde katılım beklenen kadar olmadı²³⁷ ve üstüne üstlük bu fikirlerden bazıları Manda Sistemi ile beraber Kongre’de ön plana çıkmış ve şiddetli tartışmalara yol açmıştır.

Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919)

Sivas Kongresi adı ile tanınacak Milli Kongre, Amasya Genelgesi ile yapılan çağırma uyarak gelebilen delegelerle toplanmıştır²³⁸. Bu arada Amasya Genelgesi’nde ki çağrı şüphesiz dönemin şartları içinde Kuva-yı Milliye’ye yöneliktir, vatanın kurtuluşuyla ilgilenenlere yöneliktir. Yoksa, bu genelgenin altıncı maddesi ile kastedilen günümüzdekine benzer bir seçim sistemi ile delegelerin belirlenip gönderilmesi değildir²³⁹.

Kongreyi açış konuşmasında Mustafa Kemal, “Efendiler, Milletçe kurtuluşun, ancak kendi ruhundan ve kendi içinden ortaya çıkacağı kanaati uyanınca, bariz tehlikeler karşısında bulunan Doğu Anadolu illeri Erzurum Kongresini davet etti...”

Erzurum Kongresi, yalnız Doğu Anadolu temsilcilerinden oluştuğu için yetkilerini bu sınırlar çerçevesinde tutmak zorunda kalmıştır. Ancak, Batı Anadolu ve Rumeli temsilcilerinin katılımıyla ortaya çıkabilecek geniş yetkiler bütünü, muhterem heyetinizin huzurunda kabul edilmesini geçerli gördü. Hatta bu sebeptendir ki Doğu Anadolu’daki milli cemiyetlerin birleşmesinden ortaya çıkan teşkilata ünvan verirken Doğu Anadolu kaydı konuldu. Bununla birlikte Anadolu Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti yahud Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti genel ünvanını koymak ve bütün milletin hukuku namına kendi kendine yetki vermek doğru olamazdı...” şeklinde Erzurum Kongresi hakkında bilgi verirken biraz da kendisinin meşruluk ve temsil anlayışını da ortaya koymuştur²⁴⁰. Yine bu konuşmasında, özellikle Kanun-u Esasiyi uygulamayan ve Parlamentosu toplamakta ihmal gösteren Osmanlı Hükümetine, bu milli kongrelerin aldığı ve alacağı kararlarla yol gösterebileceğini umduğunu belirtir²⁴¹.

Açılıştan itibaren Sivas Lisesi’nin bir salonunda çalışmalarını sürdüren kongrenin toplanmasını engelleyemeyen İstanbul Hükümeti bu sefer dağıtmak için girişimlerde bulunmuştur. Bunun için İstanbul Hükümeti, Mamuretülaziz ya da Harput (Elazığ) Valisi Ali Galip’ten yararlanmayı düşünmüştür. Bu konudaki yazışmalar Mustafa Kemal’in eline geçmiş, O da gereken tedbirlerin alınmasını sağlamış²⁴² ve bu tehlike savuşturulmuştur. Çalışmalarını pek rahat bir şekilde olmasa da devam ettiren Kongre 11 Eylül’de kararlarını on madde olarak ilan etmiştir:

Birinci madde, Mondros Mütarekesi imza edildiği tarihte ordularımızın bulunduğu sınırlar içindeki vatanın hiç bir suretle bölünmez bir bütün olduğunu, ayrılıklar ve işgallere karşı vatanın milli güçlerimizle savunulacağını açıklamaktaydı.

Hilafetin ve Saltanatın masuniyetinden bahsetmekle beraber milli istiklalini temini, milli iradenin hakim ve kuva-yı milliyenin amil/etkin olması üzerinde durulmuştur ki aslında bu tamamen yeni bir demokratik rejime doğru gidiştir. Ayrıca, memleketin her işgal edilen bölgesinin birlik içinde savunulacağı ve dini ayrı azınlıklara sosyal dengeyi bozacak siyasi ayrıcalıklar verilmeyeceği de Kongre kararları arasında ifade edilmişti.

Bildirinin yedinci maddesinde “Milletimiz insanî asrî gayeleri tebcil ve fennî, sınaî ve iktisadî hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Devlet ve milletimizin dahili ve harici istiklali ve vatanımızın tamamiyetinin mahfuz kalmasının esas olduğu” ilan edilir.

Sekizinci madde de milletlerin geleceklerini kendilerinin tayin etmeleri, Osmanlı hükümetinin de milli iradeye tabi olmasının zorunlu olduğu açıklanıyor ve milli iradeye dayanmayan herhangi bir hükümet heyetinin indî ve şahsi kararlarının milletçe kabul edilmeyeceği gibi dış ülkelerde de kabul edilmeyeceği şimdiye kadar olanların neticeleriyle anlaşılmıştır, deniyor ve adeta İstanbul meşru bir hükümete sahip olmamakla eleştiriliyor, hem içeriye hem dışarıya meşru anlayışın adresi veriliyordu. Tabii ki bunlar, Milli Mücadelenin çizgisi göz önüne alındığında, ileri süreçte karşımıza çıkacak olan meşruluk, temsil, demokrasi gibi kavramlar açısından üstü örtülü önemli birer zemin hazırlama çalışmaları olarak değerlendirilebilir. Ama o günün konjoktürü içinde bu konunun halli için İstanbul’a farklı bir öneri de getirilmişti. Bu da İstanbul Hükümeti’nin Milli Meclisi/Osmanlı Parlamentosunu hemen toplaması millet ve memleket hakkında vereceği kararları Meclisin denetiminden geçirmesi zorunludur, ifadesi içinde anlam kazanmakta idi.

Dokuzuncu maddesinde de vatan ve millet için aynı gayede kurulan bütün cemiyetlerin “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk” Cemiyeti olarak isimlendirilmiştir olduğu ilan ediliyordu. Böylece bu madde ile teşkilatlanma sürecinde de bir aşama kaydedilmiş olunuyordu.

Onuncu maddede, bütün bu kararları yürütmek ve izlemek için Kongre tarafından bir “Heyet-i Temsiliye”nin seçilmiş olduğu bildiriliyordu. 16 kişilik bu heyete, kongrece alınan kararları yürütmek ve köylerden vilayet merkezlerine kadar milli örgütleri birleştirerek idare etme yetkisi verilmişti²⁴³.

Sonuç olarak, Sivas Kongresi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin tüzük ve programını hazırlayarak, Erzurum Kongresi’nde vatanın bütünlüğünü ve milletin istiklalini temin için verilmiş kararları kabulle kendisine mal etmiş ve genelleştirmiştir. Özellikle

²³⁷ *Mumcu, s.66.*

²³⁸ *Afetinan, s.36.*

²³⁹ *Tanör, Yerel Kongre İktidarları, s.62.*

²⁴⁰ *Vakit Gazetesi, “Anadolu’da ki Harekât-ı Milliye’nin Esbâbı ve Sivas Kongresi’nin Mukarrerâtı”, No: 691, 5 Teşrin-i evvel 1919, s.1-2.*

²⁴¹ *Afetinan, s.37.*

²⁴² *Akşin, s.160.*

²⁴³ *Afetinan, s.37-38.*

yukarıda söz ettiğimiz Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu ve onun Heyet-i Temsiliyesi'nin oluşturulması ile tek merkezli yönetimin çatısı inşa edilmiştir²⁴⁴.

Kongre tarafından seçilen Heyet-i Temsiliye'nin yetkileri, vatanın tümünü temsil edecek şekilde genişletilmiştir. Milletçe müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiş ve vatanın herhangi bir parçası hükümetçe terk ve ihmal edildiği takdirde bir geçici hükümet kurularak idarenin millet adına ele alınacağı karara bağlanmıştır. Erzurum'la başlayan Misak-ı Milli'nin esaslarının oluşumu Sivas'ta önemli bir gelişme kaydetmiştir. Kongrenin karar altına almış olduğu ve İstanbul Hükümeti'nden ısrarla istediği bir diğer husus da, Padişah tarafından dağıtılmış bulunan Meclis-i Mebusan'ın bir an önce toplanmasını sağlamak ve bu maksatla milletvekili seçimine hemen başlanılmasını temin etmektir.

Erzurum Kongresi gibi ihtilalci bir karakter taşıyan Sivas Kongresi Mondros'un Osmanlı Devleti'nce kabul edilmiş olan tatbik şeklini de reddetmiş ve yabancı işgillerine karşı da mukavemet edileceğini ilan etmiştir. Kongre, Ali Fuat Paşa'yı Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye kumandanlığına tayin etmiş ve böylece yürütme yetkisini haiz olduğunu göstermiştir. Kongre, Amerikan mandasını da reddetmekle, kayıtsız-şartsız istiklali kabul ettiğini ilan etmiştir²⁴⁵.

Sivas Kongresi'ne 31 temsilci katılmıştır oysa Erzurum Kongresine 56 kişi katılmıştı. Bu arada 31 kişilik temsil, yurdun diğer yerlerinde toplanan kongrelerle karşılaştırıldığında da oldukça düşük bir temsil sayısı idi²⁴⁶. Bu denli az katılımı görünce Mustafa Kemal ve arkadaşları başarısız olunduğuna hükmederek, yeni bir kongre toplamaya karar verdiler ve "Büyük Anadolu Kongresi" diye adlandırdıkları bu kongre için faaliyet göstermeye başladılar²⁴⁷. Nitekim bu eksikliği hazmedemediği anlaşılan Mustafa Kemal, Balıkesir Kongreleri grubunun önde gelen siması Hacim Muhittin Bey'e çektiği bir telyazısında şöyle der: "Umumi kongrenin fevkalade olarak akdine/toplanmasına ihtiyaç hasıl olması memuldür/olasıdır."

Şu var ki, yaşam pratiği bu temsil eksikliği sorununu çözdü²⁴⁸. Olaylar öyle bir gelişti ki, başarısız olarak başlayan Sivas Kongresi büyük bir başarıya ulaştı²⁴⁹ ve Amasya Görüşmeleri ve Protokolü(20-22 Ekim 1919) Sivas Kongresi'ni "Umumî Kongre" olarak tanıdı. Heyet-i Temsiliye üyeleri kendilerini "Milletin Mümessili" olarak görmeye devam ettiler, edebildiler. Böylece Büyük Anadolu Kongresi'ne gerek kalmadı²⁵⁰.

Diğer yandan Sivas Kongresi esnasında İstanbul Hükümeti'nin kongreyi dağıtma girişimine Anadolu'nun tepkisi sert oldu. Ferit Paşa Kabinesi ile, Anadolu'nun haberleşmesi ve idari ilişkisi kesildi. Bu hareket hem Anadolu'da gelişmiş bulunan milliyetçilerin güçlerinin ifadesiydi²⁵¹ hem de Anadolu'nun siyasal özerkleşme çabasıydı. Bir başka deyişle bu bir siyasal kopuş sürecidir. Özellikle bu kesinti kararının yürütülmesi için Kolordu komutanlarının görevlendirilmesi; Bunları engelleyecek memurları en ağır şekilde cezalandırma vs. kararlar bu siyasal özerkleşmeyi pekiştirme yönündedir²⁵². Bu gelişmeler İstanbul'da da yankı bulmakta gecikmemiş, Mustafa Kemal-İstanbul mücadelesinde İstanbul yere serilmiş ve İngilizlerden yüz bulamayan Damat Ferit yerine Ali Rıza Paşa kabinesi kurulmuştur. Anadolu hareketi ne daha yakın bir hükümetin kurulması, Anadolu için bir zaferdi.

Sivas Kongresi içerde olduğu kadar dışarda da yankı yapmıştır. İngiliz Amirali de Robeck 17 Eylül 1919'da Lord Curzon'a gönderdiği raporda "Alınan bütün haberlere göre, milli hareket, Anadolu'da müstakil bir cumhuriyete doğru gelişmektedir. Bu hareket, İstanbul'dan bilhassa Harbiye Nezareti'nden desteklenmektedir. Bu yeni milliyetçi parti, bugünkü Damat Ferit Hükümeti'nden ziyade, halk efkarını temsil etmektedir... Hükümetin kabul edeceği bir anlaşma, barış ve huzur getirmeyecektir. Çünkü milliyetçiler onu kabul etmeyeceklerdir. Onlara, silah kuvvetiyle kabul ettirmek gerekecektir. Hükümetin emri artık yapılmamaktadır. Türk milliyetçileri, Türkiye'nin Türklere kalmasını istiyorlar, yabancı himayesini red ediyorlar. Onlar, imparatorluğun ölümünü değil, yeni bir hayat mukavelesini imza etmek azmindedirler." diyordu²⁵³.

Amasya Görüşmeleri/İstanbul-Anadolu Randevusu

Mustafa Kemal Anadolu'ya çıktığı ilk günden itibaren basını kullanmaya özen göstermiştir. Nitekim Sivas'a geldikten sonra 14 Eylül 1919 tarihinde "İrade-i Milliye" adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Milli Mücadele'nin kamuoyuna anlatılmasında bu girişimler ileri ki süreçte de önemli bir rol oynayacaktır(Ankara'da Hakimiyet-i Milliye gazetesinin çıkarılması, Anadolu Ajansı'nın kurulması, vs.). Yine basın vasıtası ile İstanbul üzerinde baskı kurmaya da çalışmıştır²⁵⁴.

²⁴⁴ Tanör, *Kurtuluş*, s.80.

²⁴⁵ Eroğlu, s.128-129.

²⁴⁶ Tanör, *Yerel Kongre İktidarları*, s.66-67.

²⁴⁷ Akşin, s.158.

²⁴⁸ Tanör, *Kurtuluş*, s.78.

²⁴⁹ Akşin, s.158.

²⁵⁰ Tanör, *Kurtuluş*, s.78,79.

²⁵¹ Eroğlu, s.130.

²⁵² Tanör, *Kurtuluş*, s.92-93.

²⁵³ Eroğlu, s.130-131.

²⁵⁴ Afetinan, s.38; Eroğlu, s.137.

Gerek bu çalışmalar, gerekse Mustafa Kemal'in, Anadolu'nun idaresinin Heyet-i Temsiliye tarafından ele alındığını ilan etmesi, İstanbul'da önemli gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. İstanbul, Anadolu'da yaşananların Kuva-yı Milliye aracılığı ile bir gün İstanbul kapılarına dayanacağını farketmeye başlamıştır. Bunu İngilizler dışında diğer yabancı devletler de farketmişler ve bunun paralelinde İstanbul Hükümeti yavaş yavaş Anadolu'nun karşısında zayıflamaya başlamıştır. Bunlar hükümet üyelerini de etkilemiş olsa gerek ki Dahiliye Nazırı Adil Bey hiç beklenmeyen bir zamanda Padişah'a, Damat Ferit'i şikayet etmiş, yeni bir hükümet kurulmasını istemiştir. Meclis-i Ayan'dan müşir Fuat Paşa da aynı gün Padişah'a Anadolu'nun görüşünü anlatmıştır. Ali Fuat Paşa'ya göre Damat Ferit'in istifasını sağlayan en önemli sebep, milletin irade ve azmi idi²⁵⁵.

Yeni hükümetin Ali Rıza Paşa tarafından kurulması Heyet-i Temsiliye tarafından da olumlu karşılanmıştır. Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal yeni hükümetin; Erzurum ve Sivas Kongrelerinde kabul edilen milletin isteklerine ve teşkilatına riayet etmesi; Parlamento toplanıncaya kadar milletin geleceği hakkında kesin ve resmi bir karar almaması; Kuva-yı Milliye taraftarlarına yapılan baskılara son vermesi; Türk basınına yabancı sansüründen kurtarması gibi şartları yerine getirmesi karşılığında bu hükümeti destekleyeceğini ifade etmiştir. Bu yakınlaşmanın sonucunda yeni hükümet Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Heyet-i Temsiliye ile görüşmelerde bulunmak üzere Anadolu'ya göndermiştir.

Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile Salih Paşa arasında geçen görüşmeler 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında Amasya'da yapılmıştır. Görüşmelerde taraflar; Milletvekili seçimlerinin serbest ve müdahalesiz yapılması; Hükümetin leh ve aleyhinde bir şey yapılmaması; Sivas Kongresi kararlarının, Mebuslar Meclisi'nde kabul olunması şartı ile, esas itibarıyla uygun görülmesi; Millet Meclisi'nin güvenlikte olmayan İstanbul'da toplanmasının uygun görülmemesi gibi temel konular üzerinde anlaşmışlardır.

Bu görüşmelerin en önemli yanı, İstanbul Hükümeti'nin bu görüşmeleri istemekle, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hem varlığını, hem de gücünü tanımış olmasıdır. Üstelik bu gelişmeyle birlikte İstanbul, Anadolu'nun daha sıkı kontrolüne girmiştir. İtilaf Devletleri ise, İstanbul Hükümeti'ni kukla gibi kullanmak suretiyle, Türk Milleti'nin kaderi üzerinde dilediklerini yapamayacaklarını bir dereceye kadar anlamışlardır. İngiliz Amirali Robeck'in raporunda da "İstanbul'un ve İzmir'in Türklerden alınması ve Ermenistan'ın kurulması, ancak kuvvet zoruyla kabul ettirebilir" fikrinin ileri sürülmüş olması biraz bunu teyid eder niteliktedir²⁵⁶.

Salih Paşa, İstanbul'a döndüğünde, uygun görülen esaslar çerçevesinde çalışmaya başlamıştır. Ali Rıza Paşa kabinesi, görünüşte Anadolu'ya yardımcı oluyor, gerçekte ise vakit kazanmaya ve milli kuvvetleri oyalamaya çalışıyordu.

Mustafa Kemal'in, Mebuslar Meclisi'nin Anadolu'nun ortasında toplanması fikrine yardımcı olacağını ve onu savunacağını da vaad eden Salih Paşa, bu sözünü Kanun-u Esasi'nin engel olması sebebinin ileri sürerek yerine getirmemiştir²⁵⁷. Zaten bu görüşe Padişah da dahil herkes karşı idi. Onlara göre, Meclisin İstanbul dışında toplanması, Meclisin hükümet ile ilişkilerini çok zorlaştırabileceği gibi, bu durum Osmanlı'nın İstanbul'u terk etmeye hazır olduğu izlenimini verebilirdi²⁵⁸. Mustafa Kemal, Meclisin Anadolu'da toplanmasını hem güvenlik hem de daha önce düşündüğü Büyük Anadolu Kongresi'ne karşılık olması açısından istiyordu. Fakat Mebuslar Meclisi'nin İstanbul'da toplanmasında o kadar ısrar edildi ki, Mustafa Kemal, sırf bu işe engel olmuş olmamak için, istemeyerek de olsa kabul etmek zorunda kaldı. O, Parlamento'nun düşman baskı ve etkisinden uzak bir yerde toplanması gerektiğini, olayların pek yakında ortaya koyacağından emindi²⁵⁹. Bu nedenle meydana gelecek gelişmelere karşı yeni stratejilerini belirlemeye başlamıştı.

Bu yeni gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin genişletilmiş bir Heyet-i Temsiliye toplantısını düzenlemişti. Heyet-i Temsiliye üyeleri, Amasya Genelgesi'nin askeri kadrosu ve ilgililer bu toplantıya katılmışlardı²⁶⁰.

Bu toplantıda alınan bazı kararlar şunlardır:

Parlamento'nun bütün sakin ve tehlikelere rağmen İstanbul'da toplanması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Yalnız bütün milletvekillerini durum hakkında aydınlatmak ve milli teşkilatın takip ettiği programın esaslarını Meclis'te savunacak kuvvetli bir grup oluşturmak için gerekli işler yapılmalıdır.

Komutanlar, Cemiyetin teşkilatını yaymak ve kuvvetlendirmek için süratle ön ayak olacaklardır.

Millet Meclisi İstanbul'da toplanıp emniyet ve serbestlik içinde çalıştığı görülünceye kadar, Heyet-i Temsiliye Anadolu'da kalarak ulusal görevine devam edecektir.

Paris Barış Konferansı, Türkiye hakkında olumsuz bir karar verdiği, Hükümet ve Parlamento da bunu kabul ve tasdik ettiği takdirde bu hususta milletin isteği öğrenilerek, Cemiyet Nizamnamesi hükümlerine göre gereği yapılacaktır.

Aynı toplantıda hazırlanan gizli bir talimatla halkın vatan savunması için nasıl silahlandırılıp teşkilatlandırılacağı da tespit edilmiş ve ilgililere bildirilmiştir²⁶¹. Toplantıda alınan kararlar Mustafa Kemal'in İstanbul'daki gelişmelerin pek olumlu sonuçlanmayacağını düşündüğünü, buna karşılık az önce yukarıda söz ettiğimiz gibi yavaş yavaş yeni stratejiler geliştirme, doğabilecek yeni tehlikelere yönelik her türlü tedbiri alma kaygısında olduğunu göstermektedir.

²⁵⁵ Eroğlu, s.131-132.

²⁵⁶ Eroğlu, s.132-133; Afetinan, s.42.

²⁵⁷ Eroğlu, s.133-134; Afetinan, s.42.

²⁵⁸ Akşin, s.164.

²⁵⁹ Eroğlu, s.134.

²⁶⁰ Akşin, s.164; Eroğlu, s.134-135.

²⁶¹ Eroğlu, s.135.

Sivas'taki bu toplantıdan sonra Mustafa Kemal, Ankara'ya geçmiştir. Bundan sonra Anadolu'nun merkezüssü Ankara olacaktır. Peki neden Ankara? Bir kere coğrafi açıdan Anadolu'nun tam ortasıdır ve her yere üç aşağı beş yukarı aynı uzaklıktadır. Diğer bir çok bölgeye göre daha güvenlidir ve buraya Kuva-yı Milliyeciler hakimdir. İletişim açısından telgraf ağlarının bulunduğu noktadır ve ulaşım açısından da demiryollarının toplandığı önemli bir merkezdir Ankara. Üstelik askeri strateji açısından karargah cepheye en yakın ama en güvenli noktaya kurulur. Ankara Batı'ya olsun Doğu'ya olsun en yakın ve en güvenli bölgedir²⁶². Mustafa Kemal, Ankara'ya 27 Aralık 1919 tarihinde gelmiş ve hemen Heyet-i Temsiliye adına Hakimiyet-i Milliye gazetesini çıkarttırmaya başlamıştır²⁶³.

Mustafa Kemal, Ankara'da, İstanbul'a gitmeden önce buraya uğramış olan milletvekilleri ile görüşmelerde bulunmuştu. Bu görüşmeler sonucunda, Meclis'te bir Müdafaa-yı Hukuk Grubu'nun kurulmasında ve Mustafa Kemal'in, Erzurum milletvekili olarak İstanbul'a gitmeyecek olmasına rağmen Meclis başkanı seçilmesinde kesin olarak anlaşılmıştı. Bununla birlikte milletvekillerinin milli menfaatler doğrultusunda nasıl bir faaliyet gösterecekleri de bu görüşmelerde belirlenmişti²⁶⁴.

Son Osmanlı Mebuslar Meclisi ve Misak-ı Milli

Meclis-i Mebusan, seçimlerin tamamlanmasından ve milletvekillerinin çoğunun İstanbul'a ulaşmasından sonra, Padişah'ın gönderdiği açış nutkunun okunmasıyla 12 Ocak 1920 tarihinde açılmıştır²⁶⁵. Bu açılış sebebiyle Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Reisi ünvanıyla 17 Kanun-ı sâni 1336/Ocak 1920 tarihli bir tebrik telgrafi göndermiştir²⁶⁶.

Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde Ankara'da kararlaştırılan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Grubu oluşturulamamışsa da Felah-ı Vatan ismini alarak faaliyet gösteren bir grup kurulabilmiştir²⁶⁷. Bu grup hükümeti baskı altında tutmaya, denetlemeye çalışmıştır. Üstelik Meclis'in çoğunluğunu bünyesinde toplayan bu grup sayesinde yine Ankara'da belirlenen esaslar çerçevesinde Misak-ı Milli olarak tanınan ulusal program ilan edilmiştir²⁶⁸. Esasında Misak-ı Milli 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumda "Ahd-ı Milli" adı ile hazırlanmış, bütün mebuslara imzalatılmış ve 17 Şubat 1920 tarihli açık oturumda da ilan edilmiştir.

Misak-ı Milli şu esasları kapsamaktadır:

1. Osmanlı Devleti'nin Arap çoğunluğunun yaşadığı, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı vakit düşman işgali altında kalmış olan yerlerin kaderi, ora halklarının vereceği karara bağlı olacaktır. Bunun dışında kalan din, ırk ve amaç bakımından ortaklık gösteren, çoğunlukla Türk ve İslam çoğunluğunun yaşadığı bölge bölünmez ve ayrılmaz bir bütündür.
2. Halkı, ilk serbest kaldıklarında kendi istekleri ile anavata katılmış olan Kars, Ardahan, Batum(Elviyeyi Selase) için gerekirse tekrar halkın reyine/kararına başvurulabilir.
3. Türkiye ile yapılacak barışa bırakılan Batı Trakya'nın hukuki durumunun tesbiti de, ora halklarının tam bir serbestlikle beyan edecekleri reye uygun olacaktır.
4. Saltanat ve Hilafet merkezi olan İstanbul şehri ile Marmara'nın güvenliği her türlü tehlikeden uzak kalması şartıyla, Çanakkale ve Karadeniz Boğazları'ndan ticari serbesti ve ulaştırma, ilgili devletlerin oybirliği ile verecekleri karara bağlı olacaktır.
5. Azınlıkların hakları, komşu memleketlerdeki müslüman ahalinin haklarının korunması şartı ile kabul edilecek ve sağlanacaktır.

6. Milli ve iktisadi gelişmemizi mümkün kılmak ve daha çağdaş bir idare sistemine kavuşabilmek için her devlet gibi bizimde gelişimimizi sağlayacak unsurlarda tam istiklal ve serbestiyeye sahip olmamız, hayatımız ve geleceğimiz açısından ön şarttır. Bu sebeple siyasi, adli, mali, vesair gelişmemize engel olan sınırlamaların kaldırılması gerekmektedir²⁶⁹.

Bir değerlendirme yapmak gerekirse, Misak-ı Milli'nin birinci maddesi ile yurdun kesin sınırları çizilmekte, bunun yanı sıra Arapların yaşadıkları topraklarda hak iddia edilmemekte, tam tersine Arap topraklarından vazgeçilmektedir. Nitekim bu durumu, İnönü, "Anılar"ında "Milli Misak'la Arap İhtilali İlanı"nın Türkler tarafından gerçekleştirilmesi şeklinde değerlendirmektedir²⁷⁰.

Misak-ı Milli'nin birinci maddesinde yer alan vatan sınırlarının içine, ikinci ve üçüncü maddelerdeki Kars, Ardahan, Batum(1878'de Ruslar tarafından işgal edilmiş ve Brest Litovsk Antlaşması'yla boşaltılmıştır.) ve Batı Trakya girmektedir. Bu sınırlar içerisinde yaşayanların din, dil, kültür vs. her açıdan bir bütün olduğu ifade edilmektedir.

Misak-ı Milli dördüncü maddesinde, Saltanat ve Hilafetin merkezi olan İstanbul'un güvenliğinin ön planda tutulması, Saltanat ve Hilafeti koruma yaklaşımı görülmektedir. Bu yaklaşım aslında daha önce bahsettiğimiz Milli Mücadele'nin bütünlüğünü ve birliğini bozmama çabalarından kaynaklanmaktadır.

²⁶² Eroğlu, s.135,137.

²⁶³ Eroğlu, s.136,137.

²⁶⁴ Nutuk C.I, s.260-261; Afetinan, s.44; Akşin, s.165; Eroğlu, s.134.

²⁶⁵ İleri Gazetesi, No:739, 28 Ocak 1920, s.4.

²⁶⁶ İleri Gazetesi, "Mustafa Kemal Paşa'nın Telgrafi", No:731, 20 Ocak 1920, s.1.

²⁶⁷ İkdam Gazetesi, "Meclis-i Mebusan'daki Fırkalar", No:8266, 15 Şubat 1920, s.1.

²⁶⁸ İleri Gazetesi, "Felah-ı Vatan Grubu", No:751, 9 Şubat 1920; İkdam Gazetesi, "Felah-ı Vatan", No:8267, 16 Şubat 1920, s.2; Nutuk, C.I, s.261; İleri Gazetesi, "Ahd-ı Milli Esasları", No:759, 17 Şubat 1920, s.4; İkdam Gazetesi, "Misak-ı Milli Programı Sureti", No:8269, 18 Şubat 1920, s.2.

²⁶⁹ Vakıf Gazetesi, No:819, 17 Şubat 1920, s.1; İleri Gazetesi, No:759, 17 Şubat 1920, s.4; Eroğlu, s.138-139.

²⁷⁰ Tanör, Kurtuluş, s.51.

Beşinci madde ile ise azınlıkların ayrılıkçı ve aşırı davranışlarına karşılık, onların haklarında mütekabiliyet esasının uygulanacağı dile getirilmektedir.

Misak-ı Milli'nin altıncı maddesinde ise, her alanda her açıdan bağımsızlık ve milli egemenlik anlayışı ön plana çıkarılmaktadır. Emperyalizm ve sömürgecilik hatta manda sistemi gibi yaklaşımlara kesin tavır alınmaktadır.

Millet ve vatan kavramlarının açıklandığı Misak-ı Milli, Anadolu'nun görüşünün, entelektüel ve siyasi merkez olan İstanbul'da, üstelik Osmanlı Parlamentosu'nda kabul edilmesi nedeniyle önemlidir. Bu görüş artık sadece Anadolu'yu değil tüm Osmanlı'yı kapsamaktadır. O günün şartları içerisinde, üstüne üstlük bu görüş ani bir gelişme ile birden bire ortaya çıkmamıştır. İlk defa 1907 yılında Mustafa Kemal'in kafasında canlanmış, Wilson Prensiplerinin getirdiği anlayış ile uygun bir zemin bulmuş, Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile gelişimine hız vermiş, Ankara ve İstanbul'da ise son şeklini almıştır²⁷¹.

Misak-ı Milli için son olarak diyebiliriz ki, Milli Mücadele'nin, içeriği ile, ulaşmak istenen amacı olmuştur; demokratik-ulusçu hareketin dünyaya duyurulan gerçekçi, ciddi, ağırbaşlı programıdır, planıdır ve izlenecek yolu göstermekle, yöntemidir²⁷².

Fakat tüm bunlara rağmen Mustafa Kemal, Nutuk'ta, Ankara'da gelip kendisi ile görüşen, Anadolu'yu ve mücadelesini temsil için İstanbul'a giden milletvekillerine şiddetle çatmaktadır²⁷³. Çünkü bu milletvekilleri İstanbul'daki havaya uymuşlar²⁷⁴, gerek hükümetin gerekse işgalcilerin etkisi ile kurulması düşünülen grubun adından, Misak-ı Milli'nin içeriğine kadar bir çok konuda taviz vermişlerdir²⁷⁵. Aynı sıralarda bu gelişmelere sebep olan bir takım dinamiklerde İstanbul'da mevcuttu. Şöyle ki, İstanbul Hükümeti ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti arasında sürekli bir sürtüşme söz konusu idi. Bununla birlikte Hürriyet ve İtilaf Fırkası da bir yandan çalışmalarını devam ettirmekteydi. Bu arada Meclis içinde de Kara Vasıf gibi isimler Prens Sabahattin'in Hürriyet ve İtilaf aracılığı ile taşınan liberal düşüncelerini, özellikle federasyon ya da benzeri yaklaşımları kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Bunlarda tabii ki söz konusu gelişmeleri etkileyecek ve Mustafa Kemal'in tepkilerine neden olacaktı²⁷⁶. Fakat ne olursa olsun daha önce de üzerinde durduğumuz gibi bütün bunlar bir anlamda Mustafa Kemal için beklenen gelişmelerdi. Yine bu çerçevede beklenen bir gelişme daha yaşanmıştır. İngilizler başta olmak üzere İşgalciler, Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin Misak-ı Millisine karşılığı vermekte gecikmediler ve İstanbul'un işgalini şiddetlendirdiler, resmileştirdiler. Meclis'i dağıtmayı da doğal olarak ihmal etmemişlerdir²⁷⁷. Bu kargaşa içinde yeniden Sadrazam olan Damat Ferit, Kuva-yı İnzibatiye adı altında Mili Güçlere karşı bir ordu kurmaya başlamıştı. Mustafa Kemal ise, bir yandan İstanbul'un kışkırtmaları ile başlayan iç savaşla, diğer yandan da düşman ilerlemesi ile uğraşıyordu. Diğer taraftan da, Şeyhülislam Dürriyade Abdullah'ın "Padişah ve Halife kuvvetleri dışındaki milli kuvvetleri kafir ilan eden ve katlinin vacip olacağını" bildiren 10 Nisan 1920 tarihli fetvasına, Anadolu'daki ulemadan 153 kişinin imzasıyla verilen karşı fetva da; milleti istiklal yolunda savaştan geri koymak isteyenlerin asıl hainler olduğu anlatılmaya çalışılıyordu. İşte bu şartlar içerisinde Mustafa Kemal, İstanbul'un işgaline de 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile cevap vermiştir²⁷⁸.

Yeni Bir Devlet

Mustafa Kemal, Nutuk'ta da belirttiği üzere Osmanlı Parlamentosu'nun sonunu görmüş ve stratejilerini ona göre düzenlemiştir²⁷⁹. O, daha ilk aşamada kendisinin Meclis Başkanı seçilmesini bunun için istemişti. Çünkü Kanun-i Esasi'ye göre Meclis'in yeniden başka yerde toplanması üç esasa göre yapılabilirdi: Bu, ya Padişah, ya Meclis başkanı, ya da Meclis'in üçte iki çoğunluğunun istemesiyle gerçekleştirilebilirdi. İşte bu hakkı üzerine almak ve kullanabilmek için Mustafa Kemal, İstanbul'a giden milletvekillerine böyle bir teklifte bulunmuştu. Meclis'in dağıtılmasından sonra Meclis-i Mebusan Başkanı Celaleddin Arif Bey'in bu yetkisini kullanmasını önermişse de, o buna yanaşmamıştır²⁸⁰. Durum böyle olunca da İstanbul'un işgalinin iyice şiddetlendirilmesi üzerine Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nden aldığı yetkiye dayanarak Heyet-i Temsiliye Başkanı sıfatı ile Meclis'in Ankara'da açılacağını ilan etmiştir.

Yaşanan gelişmelerin ortaya çıkardığı özel şartlar içinde mevcut hukuk kurallarına pek uygun olmasa da (Osmanlı Parlamentosu Ayan ve Mebusan'dan oluşmakta idi.) hem Meclis'ten Ankara'ya gelebilen üyelerin hem de yeni seçimler ile belirlenen milletvekillerinin katılımı ile 23 Nisan'da yeni Meclis toplanmıştır²⁸¹.

²⁷¹ A. F. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk, C.2, s.152-156; Cemal Kutay, Atatürk Olmasaydı?, İstanbul 1993, s.98; Tanör, Kurtuluş, s.49,112,113; Nutuk, C.I, s.260-261; Eroğlu, s.139.*

²⁷² *Nutuk, C.I, s.261; Akşin, s.166-167.*

²⁷³ *Nutuk, C.I, s.261-263.*

²⁷⁴ *Akşin, C.I, s.167.*

²⁷⁵ *Nutuk, C.I, s.261-263; Vakıf Gazetesi, "Mebusan Ahd", No:801, 30 Ocak 1920, s.1; Vakıf Gazetesi, "Rehâ-yı Vatan Grubu", No:810, 8 Şubat 1920, s.1; İkdâm Gazetesi, No:8255, 4 Şubat 1920, s.1; Akşin, s.167; C. Kutay, a.g.e., s.23-24.*

²⁷⁶ *Akşin, C.I, s.165,167; Tanör, Kurtuluş, s.62,63.*

²⁷⁷ *Akşin, C.I, s.169-170; Eroğlu, s.139.*

²⁷⁸ *Eroğlu, s.140,553; Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.I, s.317.*

²⁷⁹ *Nutuk, C.I, s.262.*

²⁸⁰ *Afetinan, s.64.*

²⁸¹ *Afetinan, s.68.*

23 Nisan 1920 tarihinde Ankara’da 120 milletvekili ile toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi hemen bir hükümet kurmak için çalışmalara başlamıştır. Tarihte ilk defa resmen Türkiye adı bu yeni meclisin toplanmasıyla alınmış ve kullanılmaya başlanmıştır²⁸². Bu meclis hukuki karakteriyle bir kurucu meclisti, üstelik kurtuluş hareketi zaferle sona erinceye kadar iş başında kalmış ve mücadeleyi yürütmüştür²⁸³.

Yeni kurulan Meclis, milletin iradesinin tam egemenliğini sağlayarak milletin tek temsilcisi sıfatıyla kuvvetler birliği sistemini benimsemiştir. Dönemin zorunluluklarına paralel olarak, aşırı bir Meclis Hükümeti Sistemi kurulmuştur. Zaten Meclis’in adında yer alan “Büyük” ile kastedilen Meclis’in olağanüstü yetkilere sahip olması, kurucu meclis niteliği taşımasıdır. Meclis başkanı aynı zamanda Hükümet ve Devlet başkanı idi. Yani Meclis kendisine özgü bir yapı içinde Devlet Başkanlığı diye bir makam tanınamamıştı ki tabii bu biraz Saltanat ve Hilafetin konumunun ne olacağı ile, ve Milli Mücadele’nin, birlik ve bütünlüğünü zedelememek kaygısıyla, sık sık kullanılan parolası yani “Saltanat ve Hilafeti Kurtarma” ile ilgilidir. Bununla birlikte Hükümet üyeleri nazır değil, milletin vekili olmalarından dolayı vekil adı ile adlandırılmışlardır.

Meclisin seçimlerle işbaşına getirilmesi, milletin irade ve isteğini göstermesi bakımından önemlidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, millet iradesine dayalı milli egemenlik ilkesini esas almakla, hem o günün şartları içinde dolaylı olarak saltanatı reddetmiş, hem de demokratik karakter ve yapısını ortaya koymuştur. Bu özelliğine paralel olarak da, Meclis-i Ayan gibi atanmış üyeler, yapısı içinde yer almamıştır²⁸⁴. Tam tersine meclis üyelerinin asker, memur, din adamı, çiftçi, tüccar, aşiret reisi gibi halk tabakalarından oluşması Birinci Meclis’te milletin temsili ve meclisin demokratik yapısı açısından dikkate değerdir²⁸⁵.

Bu özelliklere sahip bulunan TBMM, 24 Nisan’da Mustafa Kemal’in; Hükümet teşkil edilecektir; Geçici kaydıyla bir hükümet başkanı veya Padişah’ın yerine bir makam tanımak caiz değildir (Not: Padişah ve Halife, baskı ve zordan kurtulduğu zaman, Meclis’in düzenleyeceği -ki bu Meclis’in üstünlüğü anlamına gelmektedir- kanuni esaslara uygun olan durumunu alır); Meclis’in temsil ettiği milli iradeyi, vatanın geleceğine hakim kılmak esastır. TBMM’nin üstünde bir kuvvet mevcut değildir.

TBMM kanun yapmak ve hükümet etmek yetkilerini kendinde toplar. Meclis’ten ayrılacak bir heyet Meclis’e vekil olarak hükümet işlerini görür, Meclis Başkanı bu heyetinde başkanıdır, esaslarına dayalı önergesini kabul etmiştir²⁸⁶.

TBMM’nin Ankara’da toplanıp işe başlamasıyla, aslında, Anadolu’da yeni bir devletin kuruluşu için temeller atılmıştır²⁸⁷. Nitekim TBMM, millet iradesi ile işbaşına geldiğini, meşruluğunu inkar edenlere karşı da varlığını, yaptırımını tanıtmak zorunluluğu duyarak, 29 Nisan 1920’de Hiyanet-i Vataniye/Vatana İhanet Kanunu’nu çıkarmıştır ve kendi içinden milletvekilleri vasıtası ile İstiklal Mahkemelerini kurmuş, tekrar İstanbul ile ilişkisini kesmiştir²⁸⁸.

TBMM çalışmaya başlamakla beraber en azından başlangıçta biraz kozmopolit yapısı içinde çatışmalar da yaşamıştır. Farklı sınıflara ve görüşlere paralel olarak Meclis içinde; Bolşevikliğe meyilli, sol eğilimli milletvekillerinin oluşturduğu Halk Zümresi; Bir çeşit sendikalizm kuran bir program etrafında toplanan bir kısmı İttihat ve Terakkili olan Tesanüt/Dayanışma Grubu; İleri görüşlü atılımcı gençlerden oluşan İstiklal Grubu; Sosyalist eğilimlilerin oluşturduğu, biraz da gizliliği ile ön plana çıkan Yeşil Ordu gibi grupların varlığı ve bunların sürüklendiği çatışma ortamı Meclis içinde aksaklıklara yol açmaya başlamıştır. Bu durumu ve, İttihat ve Terakki örneğini göz önünde bulunduran Mustafa Kemal, çatışmaları ve dağılıklığı önlemek amacı ile, Müdafaa-i Hukuk Grubu’nu 10 Mayıs 1921’de kurmuş ve buna “Birinci Grup” adı verilmiştir. Karşısında toplananlar ve ilerleyen süreçte Saltanatçı ve Hilafetçi tavırları ile ortaya çıkacak olanlar ise “İkinci Grup” adı altında muhalefet görevini üstlenmişlerdir. Doğal olarak bunlar yeni parlamentonun oluşturulmasında ve toplumumuzun liberal gelişiminde önemli adımlar olarak karşımıza çıkacaktır.

Bir Değerlendirme

Buraya kadar, Mustafa Kemal’in Anadolu’ya çıkmasından Meclis’in açılmasına kadar devam eden süreç, aslında hep belli bir çizgi üzerinde takip edildi. Şimdi bu noktada, Mustafa Kemal’e ve onun faaliyetlerine endeksli olarak buraya kadar takip edilen çizginin biraz dışına çıkarak genel bir değerlendirmenin yapılması hem daha önce değinilen konuların/sürecin hem de ileride üzerinde durulacakların anlaşılmasını çok daha kolaylaştıracaktır.

Mondros’tan sonra nasıl bir Osmanlı Devleti olmalıdır? Buna ilişkin çeşitli program ve öneriler ortaya atılmıştır. İşte 1918’lerden 1922’lere kadar Anadolu’da yaşananlar, bu program ve önerilerin karşılıklı olarak birbirleri ile sürtüşmelerinin, ilerleyen zaman içinde birbirleri ile çatışmalarının hikayesinden başka bir şey değildir. Bu görüşlerin, programların hepsi değişik açılardan, günümüzün popüler deyişle “N’olacak bu Osmanlı Devleti’nin hali?” sorusunun cevabı idi²⁸⁹.

²⁸² Afetinan, s.68; Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi*, C.2, İstanbul 1997, s.6-7.

²⁸³ Eroğlu, s.142; Akşin, a.g.e., C.2, s.6.

²⁸⁴ Eroğlu, s.141-144.

²⁸⁵ Afetinan, s.69.

²⁸⁶ Afetinan, s.68.

²⁸⁷ Tanör, *Kurtuluş*, s.90.

²⁸⁸ Eroğlu, s.142; Akşin, s.8.

²⁸⁹ Tanör, *Kurtuluş*, s.37.

Ne olacak bu Osmanlı Devleti'nin hali? sorusuna cevap teşkil eden tezlerin ana konusu "Nasıl bir devlet" oluşturulacağı idi. Zaten Mondros ile başlayan sancılı döneme iki ana gündem maddesiyle girilmişti: Devlet Sorunu ve bunun çözüm anahtarı olarak bir İktidar Sorunu²⁹⁰.

Devlet sorunu, elde kalan topraklarda nasıl bir devletin olabileceği ya da olması gerektiği idi. Yerel hareketler; Kemalist-Ulusal hareket; Osmanlı Sarayı ve Hükümeti ile İtilaf Devletleri, hepsinin devlet sorununa yaklaşımı farklı olacaktır.

İktidar sorunu ise, devlet sorunuyla yakından bağlantılı olmakla birlikte, daha fiili ve olgusal bir nitelik taşır. İstanbul'daki geleneksel iktidar merkezi (GİM) artık gücünü yitirmiş, başkent dışına söz geçiremez hale gelmeye başlamıştır. Öte yanda, işgal tehditleri fiili ve yeni iktidar merkezleri oluşturmaktadır. Mustafa Kemal ve arkadaşları da bunlardan biridir. Üstelik bu yeni merkezler iktidarın, İstanbul'dan Anadolu'ya kaydığını göstermektedir²⁹¹.

Yerel Hareketlerin Tezleri

Türk Kurtuluş Savaşı literatüründe, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile 23 Nisan 1923 TBMM'nin açılışı arasında geçen 17 aylık zamana Kongreler Dönemi denir.

Mütareke dönemindeki cemiyet ve kongreler, işgal girişimlerinin haksızlığını açıklama ve ulusal-bölgesel hakları savunma noktasından işe başlamakta, sonuç alamayınca da yerel otoriteyi üstlenmeyi ve kendi/öz direniş güçleri olan Kuva-yı Milliye'yi örgütlenme yoluna gitmektedirler. Kongreler, bütün bu işlerin üstesinden gelebilmek için gerekli olan temsile dayalı örgüt yaratma, bağlayıcı kararlar alabilme ve bir sorumluluklar zinciri kurma ihtiyacından doğmaktadır²⁹². Bunu gerçekleştirdikten sonra da İtilaf Devletleri'nin ve Ermenilerin yaklaşımına karşı, Anadolu ve Trakya'daki yerel hareketler ve kongrelerde, Türkiye'nin devlet sorununa ilişkin görüşler oluşturmuşlardır. Bunların büyük bölümü, Kemalist-Ulusal tezin etkisi dışında formüle edilmiştir. Bu bakımdan da, önderliğin katkısı dışında, hatta öncesinde "kendiliğinden/spontane" karakterde doğmuş olmaları bunları olağanüstü ilginç ve önemli saymaya yeterlidir. Yerel kongrelerin ürettikleri devlet tezlerinin zaafı kadar önemleri de bundan kaynaklanır²⁹³. Nitekim Milli Kongre olan Sivas Kongresi'nden önce 13, ondan sonra bir bu kadar kongre toplanmıştır. Hatta TBMM'nin açılışından sonra da dört adet kongre toplanmıştır. Bunlar Kemalist önderliğin girişimlerinin yanısıra yerel inisiyatifin etkisini göstermektedir ki Mustafa Kemal Anadolu'ya çıkmadan önce de yedi kongre toplanmıştır. Dikkat çeken başka bir nokta, Sivas Kongresi gibi ulusal kapsamlı bir harekettten sonra bile, hemen hemen bu kongreden önce toplanan yerel kongreler sayısı kadar kongrenin yapılmış olması, Sivas Kongresi'ne karşın yerel kongreler düzenleme inisiyatifinin sürdüğünü göstermektedir. 9-14 Mayıs 1920 tarihli Üçüncü/Büyük Edirne Kongresi'nin TBMM'nin açılışından sonra düzenlenmiş olması bu açıdan son derece dikkat çekicidir. Anadolu'daki son üç kongre/Afyon ve Pozantı Kongreleri, Kemalist önderliğin girişimiyle düzenlenmiş olmakla birlikte, TBMM'nin varolduğu koşullarda bile Anadolu kongrelerine son vermek için yerel kongre düzenleme gereğini ortaya koyması bakımından yani yerel girişimleri birleştirebilmek amacıyla yerel inisiyatife dayanılmasını göstermesi bakımından anlamlıdır²⁹⁴. Üstelik yerellik, yöresellik, bölgesellik yönünü ve kapsamını takip eden bu kongre iktidarlarından Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti-i Muvakkate-i Milliyesi gibi devletleşme eğilimini bile gösterenler olmuştur²⁹⁵.

Yerel Kongre İktidarlari birbirlerinin aynı olmamakla birlikte, iktidarlaşmalarını örgütlenme, temsil (Mütareke döneminde uygulanmak istenen birbirine karşıt siyasetler bile, bir noktada 'temsil yoluyla meşruluk' sağlamanın önemi konusunda görüş ve davranış birliği içindedir. Osmanlı hükümetlerini ve Sarayı, Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplantıya çağırarak zorunda bırakacak olan asıl etki de buradadır.), organlaşma, kurallılık ve kararlar (ki özellikle aldıkları kararlarla iktidarlaşmışlardır. Bölgelerini Kuva-yı Milliye birlikleri ile savunma, vergi toplama, kamu düzenini ve iç güvenliği sağlama, bu işler için teşkilatlanma, suçluları cezalandırmaya yönelik kararlarla yasama, yargı ve uygulamaları ile yürütme işlevlerini yerine getirmişlerdir.) gibi unsurları oluşturarak sağlamışlardır²⁹⁶.

Yerel Kongre İktidarlari ya da yerel hareketlerden doğan tezler çeşitli ve karmaşıktır. Dış egemenlik/bağımsızlık açısından ortak noktaları teslimiyet ve baş eğmeyi değil, direnmeyi ve silahlı mücadeleyi öngörmeleridir. Ancak, bu karşı koyma ruhu daha çok olası bir Yunan işgali ve Ermeni tehdidine yöneliktir. 'Düvel-i Muazzama'yı kollama ve hoş tutma tavrı da vardır. Emperyalizm olgusu kavranmamakta, Yunan/Ermeni tehlikesiyle sınırlı kalmaktadır. Hatta, bunların işgal tehdidine karşı, asıl İtilaf blokunun geçici işgallerini yeğleme durumu da söz konusudur.

Nüfus ya da toplum anlayışı bakımından bu hareketler ulusal bir kavrayış içindedirler. Yerel olmayan, 'milli' söylem baskındır: Milli haklar, Türk milleti, milli varlık, Mukadderat-ı Milliye gibi.

Ülke unsuru da, kendi mücadele alanları yerel bile olsa, ulusal vatan olarak kavranmaktadır. İstihlas-ı vatan/vatanın kurtarılması deyimi bunun tipik belirtisidir. Yalnız, Trakya'da olduğu gibi bazı durumlarda özerklikçi, federalist tavrılara da rastlanmaktadır.

İç egemenlik açısından tavrıları nedir? Bunlar söylem düzeyinde Osmanlı Devleti ve iktidarı küresine bağlıdırlar. Ama pratikte yaptıkları herşeyle bunu kabullenmediklerini ortaya koymuş olacaktırlar²⁹⁷. Şöyle ki, yerel tezlerin büyük bölümü, aslında, varolan siyasal sisteme, yani Osmanlı meşrutî monarşisine ve onun egemenlik paradigmasına bağlılık esasından yola çıkmışlardır, Osmanlı Devleti'nin temsil ettiği egemenlik

²⁹⁰ Tanör, *Kurtuluş*, s.37; *Yerel Kongre İktidarlari*, s.7.

²⁹¹ *Yerel Kongre İktidarlari*, s.7.

²⁹² *Yerel Kongre İktidarlari*, s.49.

²⁹³ Tanör, *Yerel Kongre İktidarlari*, s.33; *Kurtuluş*, s.45.

²⁹⁴ Tanör, *Yerel Kongre İktidarlari*, s.22-23.

²⁹⁵ Tanör, *Yerel Kongre İktidarlari*, s.29-31.

²⁹⁶ Tanör, *Yerel Kongre İktidarlari*, s.51-102.

²⁹⁷ Tanör, *Kurtuluş*, s.46.

çevresine ve siyasal birliğe bağlılıklarını ilan etmişlerdir. Ama yerleşik sistemden umdukları desteği bulamayınca bölgesel kurtuluş yolları aramışlardır. Bu yeni aşamada ilkin barışçı, siyasal ve diplomatik yöntemler denenmiş, hatta dış destek ve koruma çareleri aranmıştır. Bunların da sonuç vermemesi üzerinedir ki, son koz olarak özerk ve sivil örgütlenmenin yanısıra, silahlı direniş yoluyla Osmanlı egemenlik sisteminden fiilen uzaklaşmıştır²⁹⁸. Dolayısıyla, eylem planında ortaya koydukları gerçek, adı pek konmuş olmasa da, millet egemenliğidir, Osmanlı anlayışından farklı olarak demokratik egemenlik pratiğidir²⁹⁹. Bununla birlikte kongre hareketleri, Osmanlı Devleti'nin ve toplumun içine düşmüş olduğu derin bunalımın ancak demokrasi ile çözülebileceğini göstermişlerdir. Meclisin kapanmasıyla mutlakiyete geri dönüş yapan Osmanlı monarşisinin önerdiği teslimiyetçi ve otoriter model karşısında yerel kongrelerden yükselen çözüm anahtarı, krizi demokrasiyle aşmak olmuştur. Direniş için bile önce temsile ve meşruluğa dayanan kongreler toplanmıştır ki aynı şeyi TBMM'nin toplanmasında da görürüz. Önce Meclis toplanır, sonra bağımsızlık savaşı verilir. İçinde bulunulan koşullar açısından buna Savaş Demokrasisi denebilir³⁰⁰.

Yerellikleri ise, yalnız faaliyet alanları bakımındandır. Bu yönden Kemalist hareketin ulusal faaliyet alanına oranla dar kapsamlıdır. Ancak, onunla bütünleşme eğilimleri açıkça ortadadır.

Toparlarsak, yerel hareketlerden çıkan tezler, Ulusal/Kemalist teze elverişli bir zemin hazırlamakta, onunla büyük çapta buluşmaktadır³⁰¹. Üstelik bunların Türkiye'deki gelişmelere katkısı sadece bir buçuk yıl kadar süreyle ve oluşturdukları Kuva-yı Milliye güçleriyle TBMM'nin kuruluşuna zaman kazandırmalarından ibaret değildir. Siyasal ve anayasal hukuk açısından asıl büyük katkının altı çizilmelidir. Bu da, 1918-1920 aralığının, gerek Meşrutiyet döneminin başlarına kadar inen yakın tarihinden aldığı mirasla gerekse içinde bulunulan ortamın kazandırdığı olağanüstü ve devrimci ivmeyle oluşturduğu potansiyeldir. Bu birikim, sağladığı ideolojik, politik, kurumsal ve yapısal ürünlerle pek yakın bir gelecekte Türkiye'de yeni bir devletin kurulacağını ve bu devletin ulusal, demokratik, cumhuri ve hatta laik temellere oturacağını bildirmektedir³⁰².

Ulusal/Kemalist Tez

Aslında buraya kadar ele aldığımız bir çok konu bu tezin önemli gelişmelerini içermektedir. Özetle, Mustafa Kemal ve arkadaşları, yerel hareketlerden çıkan tezleri, bunlardan haberdar olarak ya da olmayarak, geliştirip formüle etmişlerdir. Burada asıl rol Mustafa Kemal Paşa'dadır. Bu nedenle eksen seçilmesi gereken kişi de O'dur. Mustafa Kemal'in devlet tezinin iki ana aşaması vardır: Hazırlık dönemi ve açıklanışı.

Aranış ve hazırlık dönemi, Mustafa Kemal'in gençlik yıllarına kadar inse de en önemli süreç İstanbul Günleri'dir. Bu dönemin çözüm arayışı, çözüm anahtarı diplomatik ve siyasal çerçeveye sınırlıdır. Başkent güçlerine dayalı siyasal aranışlar söz konusudur. Fakat, daha önce de üzerinde durduğumuz üzere bunlar elle tutulur bir sonuç vermeyecektir. Bu arada İstanbul'da baskılar artmış, Anadolu yolu gözüküştür. Bu noktada önemli bir avantaj mülki ve askeri yetkileri içeren Yetki Belgesi olmuştur. Saray Mustafa Kemal için böyle bir yetkilendirmeye iten, Anadolu'daki karışıklıkların İngilizleri rahatsız etmesi bu yüzden de saray ve hükümetlerine baskı yapmalarıydı. Üstelik İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal, Vahdettin'in güvenini kazanmıştı. Padişah, halk ve ordu desteğini Mustafa Kemal'den umar durumdaydı.

Ulusal devlet tezi, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının 'Anadolu Günleri'nin bir ürünüdür. Bu tez dört aşamada oluşmuştur: Amasya, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi ve Misak-ı Milli. Bütün bunlarda, devletin kurucu unsurları yeniden ve titizlikle çizilmiştir.

Dört aşamada, her şeyden önemlisi Misak-ı Milli'de olgunlaşan bu tezin dış egemenlik konusundaki düsturu Tam Bağımsızlık'tır. Bu yönüyle, İtilaf ve Osmanlı Devleti çıkışlı tezlerin tam karşıtıdır; yerel hareket tezlerinden de daha radikal ve kelimenin gerçek anlamında anti-empyalisttir. Bu konuda Yunan, Ermeni, İtilaf işgali ya da Amerikan mandası vs. hiç biri arasında ayırım yapmamakta, hepsini reddetmektedir.

Nüfus ya da toplum anlayışı bakımından ulusal tezin özelliği ulusçu bir dil kullanmamış oluşudur. Osmanlı Cemiyeti, Camia-ı Osmaniye, Osmanlı-İslam ekseriyeti gibi geleneksel terminolojiyi Milli Mücadele'nin Erzurum, Sivas ve Misak-ı Milli gibi önemli gelişmelerinde kullanmıştır. Ulusçu, milli ve yeni bir terminolojinin kullanılmamasının nedenleri çeşitlidir. Muhtemelen, Türk milliyetçiliğinin henüz billurlaşmış olmaması, İtilaf blokunun etnik bölünme yaratma planlarını boşa çıkarma niyeti, birliği bütünlüğü bozmama -ki bundan daha önce bahsetmiştik- çabaları ilk başta akla gelen nedenlerdir.

Ülke unsuru ise, I. Dünya Savaşı sonunda, diğer çok uluslu imparatorluklarla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun da parçalanması sonucunda belirmeye başlamıştı. Tragedi gibi görünen aslında yeninin de ebesiydi. Ulusal devlete mekân gösterecek olan ulusal topraklar/anavatan, anayurt kendiliğinden, Erzurum, Sivas ama özellikle Misak-ı Milli çizgisinde oluşmuştu. Bu çizgide kendisini kabul ettiren gerçeklik ve ölçülülük. Bu da ileride olumlu etkisini gösterecekti.

Ulusal tezin kendisini net bir şekilde her açıdan ortaya koyduğu Misak-ı Milli, aynı anda bir çok noktadan pek çok olguyla çıkıyor, bunları reddediyordu. İtilaf Devletleri tasarısıyla çelişkisi açıktır. İtilaf'ın dayatmak istediği 'yarı-sömürge tipi köylü devleti' modelini geri çeviriyordu. Saray ve hükümetlerinin Arap illerini koruma ve bu uğurda öz yurttan ödün verme politikasını da geri püskürtüyordu. İmparatorluğun dağıldığını kabul ediyordu. Misak-ı Milli'nin bu tavrı üç türlü ülke ve toprak anlayışının sonu demekti: Osmanlıcılık, İslam birliği ve Panturanizm.

Ülke unsuru açısından ulusal vatan anlayışını getiren Kemalist/Ulusal Tezin iç egemenlik açısından amacı padişah, halife ya da varolan şekliyle Osmanlı Devleti'nin kurtarılması değildir. Temel hedef milletin kurtarılmasıdır, ulusal özgürlüktür. Bunun nasıl gerçekleştirileceği, iç egemenliğin nasıl sağlanacağı Amasya Genelgesi ile açık seçik ortaya konulmaktadır "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.". Erzurum ve Sivas'ta ise bu "irade-i milliyeyi hakim kılmak" düsturu ile pekiştirilmiştir. TBMM ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu(Yeni

²⁹⁸ Tanör, *Yerel Kongre İktidarları*, s.41,44.

²⁹⁹ Tanör, *Kurtuluş*, s.46.

³⁰⁰ Tanör, *Yerel Kongre İktidarları*, s.135.

³⁰¹ Tanör, *Kurtuluş*, s.46.

³⁰² Tanör, *Yerel Kongre İktidarları*, s.137.

devletin ilk anayasası) bunu taçlandırır “Hakimiyet bilakaydū şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır.”(Mad.1). Denklem açıkça ortaya çıkmaktadır: Ulusal bağımsızlık eşittir ulusal demokratik egemenlik³⁰³.

Osmanlı Devleti’nin Tezi

İttihatçıların ülke dışına çıkmasıyla, siyasi arenanın, güçlenen saray ile hükümetlerine ve, Hürriyet ve İtilaf’a açılması ile gündeme gelmiştir. Bu tezde, ülke ve nüfus unsurları açısından, Arap topraklarını özerklik vererek, her ne pahasına olursa olsun bunları elde etme isteği ön plana çıkmakta ve dikkat çekmektedir. 17 Ekim 1918 tarihinde Sadrazam İzzet Paşa’nın Townshend’e önerisinde, 19 Ekim 1918 tarihli hükümet programı ve beyannamesinde, Rauf Bey’in Agamemnon zırhlısında Townshend’e taleplerinde, Tevfik Paşa ile Damat Ferit hükümetlerinin Paris Konferansı’na sundukları önerilerde bunu açıkça görürüz. Hatta, Mısır ve Kıbrıs’a da uzanır bu öneriler.

Demek oluyor ki, Osmanlı tezlerinde “anavatan” ya da “ulusal toprak” anlayışı yoktur. Tam tersine “feodal-dinsel imparatorluk” anlayışı vardır. Zaten bu tez, anayurt ya da anavatan değil, Arap illerini kapsayan “Kutsal topraklar” kavramına sahiptir.

Egemenlik konusundaki tutum şöyle ifade edilebilir: İngiliz himayesinde bir yarı bağımlı imparatorluk. Vahdettin Mondros günlerinde şöyle diyor: “Şartlar ne kadar ağır olursa olsun kabul edelim. İngiltere’nin Şark’taki bize dost politikası değişmemiştir. Daha sonra af ve mürtüvvetlerini kazanabiliriz.” Paris Konferansı günlerinde Damat Ferit, İzmir için İngiliz işgalini önerir. Buna karşılık, iktisadi, mali, hukuki bağımsızlık gibi en hayati taleplerden vazgeçer. Yeter ki ülke büyük olsun.

Damat Ferit’ten yüksek komiserliğe sunulan 30 Mart 1919 tarihli projede, İngiltere’nin gerekli gördüğü yerleri 15 yıl işgal edebileceği, nezaletlerde/bakanlıklarda İngiliz müsteşarlarının bulunacağı, vilayetlerde vali muavinliği görevini İngiliz konsoloslarının yapacağı, maliyenin de yine İngiltere’nin denetimine bırakılacağı belirtilmişti. Ferit Paşa bunları sunarken, Vahdettin’in amacının da, “Osmanlı Hükümetini İngiltere Devlet-i fahimesine mutlak bir teslimiyetle bağlamak olduğunu”nu açıklamıştır. Daha öncesinde, 30 Aralık 1918’de, Tevfik Paşa’nın Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa da yüksek komisere, padişahın ve umumun arzusunun “İngiltere tarafından idare edilmek” olduğunu bildirmişti.

30 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit’in padişah adına Amiral Calthorpe’a sunduğu yukarıda çok kısaca değindiğimiz barış planı resmîyet kazanmış ve Vahdettin tarafından onaylanmıştır³⁰⁴. Atatürk ve arkadaşlarıyla yani demokratik-ulusçu hareketle Vahdettin yani saray arasındaki farkın basit bir görüş farkı olmayıp, derin bir anlayış ve ideoloji, hatta çağ farkı olduğunu gösteren bu anlaymayı biraz açmak ve tanıtmak faydalı olacaktır:

1. Arap olmayan ülkeler doğrudan padişaha bağlı olacaktır. Arap ülkelerine geniş bir özerklik verilecek ama din bakımından Halife’ye bağlı olacaklar, Padişah’ın parası kullanılacak, hutbe Padişah adına okunacak, Osmanlı bayrağı kullanılacaktır. Hicaz eski yöneticilerinin elinde olacak ama yanında 100 askeri olan bir Osmanlı temsilcisi Hicaz dış siyasetinin Osmanlı ile uyumunu sağlayacaktır. Medine’de bir Osmanlı generalinin komutasında bir garnizon bulunacaktır. Yemen, savaş öncesindeki gibi yönetilecektir. Ermenistan büyük devletlerin kararına göre özerk ya da bağımsız bir cumhuriyet olacaktır.

2. 15 yıl boyunca İngiltere, iç asayişini sağlamak ve dış karşı Osmanlı bağımsızlığını korumak üzere, gerekli gördüğü noktaları -özerk bölgelerde dahil- işgal edecektir.

3. Avrupa’da sınırlar Burgaz yakınlarında Emine Balkanlar’dan başlayıp Samakof’a, oradan Enez’in batısında Ege Denizi’ne kavuşacaktır.

4. Karadeniz ve Çanakkale Boğazları’nda bütün istihkamlar yıkılacak, Boğazları İngiltere işgal edecektir.

5. Yönetimde, İngiltere, Padişah’ın gerekli gördüğü nezaletlere/bakanlıklara İngiliz müsteşarları atanmasını kabul edecektir. Her vilayete 15 yıl süreyle, valilerin yanında müsteşarlık da yapacak olan İngiliz konsolosları atanacaktır. Yerel ve Mebusan seçimleri İngiliz konsoloslarının denetimi altında yapılacaktır.

6. Başkent ve taşrada İngiltere maliye üzerinde denetim kuracaktır.

7. Doğu halklarının yeteneklerine uygun olarak Kanun-u Esasî yalınlaştırılacaktır. Mebusan Meclisi bütçeyi oylayıp merkezi hükümete yerel gereksinimleri duyuracaktır.

8. Dış siyaseti yönetmekte Padişah’ın mutlak serbestisi olacaktır.

İngiliz arşivlerinde Sina Akşin’in bulduğu bu program çok ilginçtir. Bir kez, İmparatorluk arazilerinin küçültülmesine Saray kesinlikle razı değildir. Arap ülkeleri -I. Dünya Savaşı’ndaki davranışlarına rağmen- ve hatta İngiltere’nin sevgili Hicaz’ının dahi yakasını bırakmamak istemektedir. En umutsuz olan Ermenistan konusunda bile bir özerklik alması ön görülmüştür. Üstelik Bulgaristan’ın düşkünlüğünden yararlanarak, onun aleyhinde oldukça büyük bir arazi genişletmesine gitmek istenmektedir. Buna karşılık İngiltere’ye her çeşit ayrıcalık tanınmaktadır. Boğazlar (dolayısıyla İstanbul) ve ülkenin malıyesi, yönetimi müsteşarlar ve konsoloslar aracılığı ile onlara teslim edilmekte, 15 yıl süreyle istedikleri noktaları işgal etme hakkı tanınmaktadır. Bütün bunlardan sonra Padişah’ın dış siyasette mutlak serbesti sahibi olmak istemesi hayli ilginç bir çelişkidir³⁰⁵. Nihayet, 12 Eylül 1919’da İngiltere ile yapıldığı anlaşılın bir gizli anlaşmaya da değinmek gerekir. Damat Ferit tarafından imzalanan Vahdettin’ce onaylanan antlaşmanın dört noktası dikkat çekicidir: Boğazlarda İngiliz denetimi kabul, bağımsız Kürdistan fikrine karşı çıkmama, Hilafet gücünü İngiliz sömürgelerinde İngiltere’den yana kullanma vaadi(Cihat-ı Ekber tam tersiydi) ve içteki direnişi bastırmak için İngiliz zabıta gücünün kullanılmasını kabul etmek³⁰⁶.

³⁰³ Tanör, Kurtuluş, s.46-52.

³⁰⁴ Akşin, Türkiye’nin Yakın Tarihi, C.I, s.155; Tanör, Kurtuluş, s.44.

³⁰⁵ Akşin, a.g.e., s.155-156.

³⁰⁶ Tanör, Kurtuluş, s.43-44.

Bu tavırları sergileyen, Osmanlı Devleti yönetimine egemen olanların idealindeki yönetim ve rejim biçimi neydi?³⁰⁷ Toprakları muhafaza edebilmek uğrunda bağımsızlıktan tamamen vazgeçen³⁰⁸ bununla birlikte her şeye rağmen her türlü ödün karşılığında Hilafet ve Saltanat'ın sürmesi. Otokratik ve mutlakiyetçi yönetim en elverişlisiydi. Meclis zaten 21 Aralık 1918'de feshedilmişti, sonuncusu ancak Anadolu hareketinin baskısıyla 12 Ocak 1920'de sonu belli bir şekilde toplanabilecekti. Vahdettin, Rauf Bey'e şöyle diyordu: "Ortada bir millet var, koyun sürüsü. İdaresi için bir çoban lazım, o da benim."

Özetlersek: Osmanlı devlet tezi ulusal değildi; ulusal topraklar, ulusal vatan, ulusal devlet görüşlerine yabancı ve karşıydı. Bu tez, ulus öncesi ve çağın dışına düşmüş/anakronik bir "Osmanlı birliği" anlayışına yaslanmıştı. İdeolojik temeli Panislamizm ve Osmanlıcılık eksenine kuruluydu. Her ne türlü ödün pahasına olursa olsun, imparatorluğun sürdürülmesini amaçlıyordu. Asıl dayanağı, dış payanda olarak İngiltere idi. Kısacası, İngiliz himayesinde bir yarı-sömürge tipi devlet tasarlıyordu. Bu yönüyle de İtilaf bloku devlet tezleriyle genelde uyum içinde idi³⁰⁹.

İtilaf Bloku Tezleri

İtilaf Bloku Tezleri'nin önemi ve tarihsel malzemesi nedir? Bunları önemli kılan nedenler nasıl açıklanabilir?

Bir kere bu tezler Mütareke dönemi başlarında adeta rakipsiz gibidir; arkalarında Düvel-i Muazzama, önderinde yenik bir Osmanlı Devleti vardır; Mondros'un hemen ertesinde, henüz yerel ve ulusal tezler ve güçler de seslerini en azından ilk aşamada duyuracak durumda değillerdir.

Bir başka nokta: İtilaf tezleri köklü bir geçmişe dayanmaktadır. İtilaf bloku devletleri "Şark Meselesi"ni çözmeye konusunda uzun zamandan beri çaba içindedirler; bu işin içinde epey pişmiş durumda sayılırlar. Zaten İtilaf tezlerinin başat tezler ya da belirleyicilik şansı olan tezler oldukları şuradan da bellidir ki, bunlar Kurtuluş Savaşı sürecinin sonuna kadar ayakta kaldıkları gibi, aslında kurtuluşun son evresinde en büyük kapışma, özellikle Lozan'da, bunlarla ulusal tez arasında cereyan edecektir.

İtilaf tezlerinin diplomatik malzemelerinin dolgunluğu da, bu tezlerin gücü hakkında yeterli bir fikir verir. Bu blok Mondros'la "işgaller" konusunda büyük bir olanak koparmıştı. Daha sonra Sevres Antlaşması tam bir paylaşım dayatmasıydı. Aynı gün yapılan Üç Taraflı Antlaşma da ülke toprakları üzerinde yeni "nüfuz bölgeleri" getiriyordu.

İtilaf tezleri nasıl bir "Osmanlı Devleti" tasarlamıştır? Bu devlete bahsedilen ülke ve nüfus unsurları ile egemenlik hakkı açısından durum nedir? Böylece işin esasına girmektedir. Burada kullanmamız gereken asıl malzeme, savaş sırasında yapılan gizli-paylaşım antlaşmalarına değişiklikler ve rötuşlar getiren, ama esasta aynı doğrultuyu yani paylaşımı sürdüren Sevres Antlaşması ile Üç Taraflı Antlaşma'dır (İngiltere, Fransa ve İtalya)³¹⁰.

Sevres³¹¹ ile ülke unsuru açısından getirilmek istenenler tam bir "budama operasyonu"dur. Anadolu'nun Güneydoğusu Fransa'ya, Trakya hukuken, İzmir ve çevresi fiilen Yunanistan'a bırakılmakta, bağımsız bir Ermenistan ve özerk bir Kürdistan oluşturulmaktadır. Marmara ve Boğazlar'ın yönetimi uluslararası bir komisyona verilmiştir. Bunların ortasında adeta Vatikanlaştırılmış bir İstanbul yer alır. Üçlü Antlaşma bu paylaşımın geri kalan toprakların üçte ikisini de Fransa ile İtalya arasında ekonomik nüfuz bölgeleri olarak üleştirmiştir. Dolayısıyla geride kalanlar, o zamanki vilayetler açısından Kastamonu, şehri hariç Sivas, Ankara ve Bursa vilayetleri ve Doğu'da Ermenistan, Batı'da da Trakya'daki Yunan varlığı ile çevrili sınırlı bir Karadeniz şerididir. Bu, dış dünyadan kopuk bir "minik yurt"tur.

Nüfus unsuru açısından durum yukarıkileri tamamlayıcı özellikler gösterir. Ülkenin nispeten gelişmiş, üretken ve dinamik nüfusu, paylaşılacak alanlarda kalmıştır. Geriye bırakılan topraklardaki nüfus, sanayisiz ve ticaretsiz bir köylü toplumdur. Bunun ekonomik model olarak adı kapalı ekonomidir. Üstelik, sanayicisiz, tüccarsız, burjuvasız bir arkaik ekonomik yapı. Dahası, Sevres Antlaşması geriye bırakılan topraklardaki nüfusun nisbeten seçkin tabakalarını da koparmak için, İtilaf Devletleri vatandaşlığını teşvik edici önlemler de almış, bu gibi kaçışları vergi bağışıklıkları ile ödüllendirmeyi de ihmal etmemiştir (Mad.128). Yani, tasarlanan Osmanlı Devleti bir süre sonra "tebaasız" bile kalabilir ya da nisbeten gelişmiş nüfus dilimlerini de yitirebilir. Kısacası, çizilen model bir köylü devlettir. Bir yazar, "bağımsız köylü devleti"

³⁰⁷ Tanör, Kurtuluş, s.44.

³⁰⁸ Akşin, a.g.e., s.157.

³⁰⁹ Tanör, Kurtuluş, s.44.

³¹⁰ Tanör, Kurtuluş, s.39-40.

³¹¹ Sevres Antlaşması, San Remo Konferansı'nda hazırlanmıştır. Paris Barış Konferansı'ndan ayrı olarak, 19-26 Nisan 1920 tarihleri arasında, Versailles Antlaşması'nın yürürlük koşullarını görüşmek, Orta Doğu'nun ortaya çıkardığı petrol, manda yönetimi gibi sorunları incelemek ve özellikle Türkiye ile yapılacak Sevr Antlaşması'nı hazırlamak üzere, Fransa'nın Millerand, İngiltere'nin Lloyd George ve İtalya'nın Nitti gibi hükümet başkanları ile Japon, Yunanlı ve Belçikalı temsilcilerden oluşan yüksek müttefik konseyini bir araya getiren konferanstır (Büyük Larousse, "San Remo Mad.", C.19, Milliyet Yay., İstanbul 1986, s.10159).

San Remo Konferansı toplandığında Faysal'ın bağımsız Arap devleti henüz gerçekleşmemişti. Buna karşılık bu konferansta İngiltere'nin Filistin mandasını eline geçirmesi ve ilk günden itibaren Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine göz yumması, Araplar üzerinde sert tepki yaptı. San Remo Konferansı bu noktadan itibaren Filistin Meselesi'nin kaynağı olmuştur.

Bu konferans ile Irak'ın manda idaresi de İngiltere'nin eline teslim edilmiştir. Yalnız konferans 1916'daki İngiliz-Fransız anlaşmalarında bir değişiklik yapmış ve Musul bölgesi de İngiltere'nin nüfuz alanı olarak kabul edilmişti. 1916 Sykes-Picot Anlaşması ile Fransa'ya bırakılan Musul, Ortadoğu'da Fransa'yı desteklemesine karşılık, böylece İngiltere'ye geçmiş oluyordu. Bunun karşılığında Musul petrollerinden bir kısmı Fransa'ya verilmişti; Fransa'da, Musul'dan Akdeniz'e uzanacak bir pipe-line'in Suriye topraklarından geçmesini kabul etmişti. Bu arada konferans esnasında Musul'un İngiliz askeri güçlerinin idaresi ve işgali altında bulunduğunu da gözardı etmemek gerekir. Üstelik Musul, gerek Lozan gerekse Misak-ı Milli açısından genç Türkiye Cumhuriyeti'ni yakından ilgilendiren bir mesele olacaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki, özellikle Musul Meselesi'nden dolayı, Türkiye ile Batılı devletlerin ilişkilerine yön veren temel yaklaşımlardan birisini oluşturmuştur San Remo zihniyeti (Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.1, s.200-202,321-323,328).

deyimini kullanmış, acaba bu köylü devleti hiç olmazsa bağımsız mıdır? Şimdi sorumuz bu! Yanıtını, egemenlik hakkı düzleminde aramalıyız herhalde.

Yeni devlet bağımsız olmadığından, olamayacağından, egemen de değildir. Aşırı budanmış ve dünyadan koparılmış(kapalı ekonomi) olduğunu bir kez daha hatırlatmak gerekir. Böyle bir devletin kendi kendine yeterli olması da mümkün değildir. Üstelik, askerlik ve silahtan tecrit edilmiştir. Mali ve adli kapitülasyonlarla yeniden çemberlenmiştir. Kendi bütçesini kendi yapamadığı gibi, borçlarına karşılık gelirlerine de el konmuştur. Bütün bunlar, bağımsızlığın ve dolayısıyla egemenlik hakkının red ve inkarından başka bir anlama gelmez³¹².

Genel hatları ile İtilaf Bloku Tezlerini yani Sevres'i, A.B.D. de yan tezlerle desteklemiştir. Benzer bir desteği Yunanistan da kendi tezi çerçevesinde sergilemiş hatta kraldan çok kralcı olarak desteklediği bu tezleri Megali İdea ile özdeşleştirmiş ve uygulamaya kalkmıştır.

A.B.D.'i Boğazlar ve Marmara'da, Wilson Prensipleri'nin serbest geçiş anlayışına uygun olarak, uluslararası denetimi ve Doğu'da Ermenistan ile Kürdistan oluşumlarını desteklerken, Sevres'in İstanbul'daki Vatikan tipi yapılanmasına da -Bu arada bölgede ayrı bütçesi, yönetimi, askeri gücü ile bir Boğazlar Komisyonu'nun kurulmasının amacı bu noktada netleşmektedir- açıklık getirir, Constantinopolis Devleti. Her halde, böyle bir yaklaşıma yani, 20. yy'ın ilk çeyreğine Doğu Roma'yı simgesel olarak taşıma gayretlerine, üstelik Ortodoksluğun tarihi merkezinde böyle bir yapının ortaya çıkarılmasına, Kuzey Doğu Karadeniz'de Pontus Devleti kurulmasını isteyen ve Megali İdea ile Anadolu'ya giren Yunanistan ses çıkartmayacaktır! Burada hem Constantinopolis hem de Yunanistan, daha doğrusu Anadolu'ya sokulan Megali İdea için bir soru sormamız gerekir: Bunlar Batı'da nasıl ve neden destek bulmuştur? İki temel nedene işaret edilebilir. Bir kere, Avrupa ve A.B.D'nde Eski Yunan ve Roma kültürüne hayranlık büyüktü(r). Batı uygarlığının temelleri Greko-Romen kökenlerde bulunuyordu. Kültürel akrabalık duygusu egemendi. Birinci etken, bir psiko-kültürel alandır. İkincisi, ekonomik çıkar bağlarıdır. Yeni yetme Yunan burjuvazisinin İngiliz ve Fransız burjuvazileriyle hayli iç içe geçmiş olduğunu hatırlatmak gerekir. Sonuncular, Yunan burjuvazisinin yayılma emellerini kendilerinin Ortadoğu'daki hesapları bakımından da uygun ve yararlı görmekteydiler. Özellikle İngiliz emperyalizmi, Hindistan yolunda güvenilir bir müttefik aramaktaydı. Özetle söylemek gerekirse yaklaşımlar karşılıklı idi.

Bazı yazar ve araştırmacılar, 1918-1922 tarihleri arasında bu topraklarda verilen ulusal kurtuluş mücadelesini emperyalizme karşı bir savaş değil de, bir "Türk-Yunan Savaşı" sayıyorlar. Böylece iki olguyu görmezlikten geliyorlar: Yunan saldırısının alt-emperyalist niteliğini ve bunun asıl emperyalist blokla olan iç içeliğini. Birincisi, yani Doğu Trakya, bütün Akdeniz adaları, ve Batı Anadolu'yu içeren Yunanistan'ın toprak taleplerinin kaynağı üzerinde durmak gerekir sanıyorum: Yunan tezi yani Megali İdea basit bir gölge tez değildir. Bunun tarihsel kökenleri vardır ve Yunanistan'ın içindedir. Tez ilkin içerden ve bu anlamda kendiliğinden oluşmuştur. Şimdi bunu biraz açalım.

Yunanistan'da 1909'daki devrimle genç burjuvazi siyasal iktidar katına yükselmişti. Siyasal önderi ve sözcüsü Giritli Venizelos'tu. Yunan burjuvazisi büyük bölümü itibarıyla İngiliz ve Fransız sermayeleri ile, burjuvazilerine bağlıydı. Bu yeni güç Küçük Asya'da kendine yeni yayılma alanları aramaya başladı. İşte Megali İdea budur. Basit bir aç alma ya da milliyetçilik olayı değildir. Tabii bunları da kapsar ve ona göre bir geçmişi de vardır ama temelinde yeni gelişen bir burjuvazinin yayılma ve pazar elde etme niyetleri vardır. Bizans Grek İmparatorluğu ya da Büyük Yunanistan özlemi bunun, hem kültürel altyapısını oluşturmuş hem de kitleleri seferber etmeye yönelik ideolojik süslemeleri olmuştur. İşte bu son noktada diplomat ve devlet adamı Venizelos'un rolü devreye girer. Venizelos iç ve dış/Batı kamuoylarını ve Batılı devletleri, kendisinin formüle ettiği bu tezlerle hazırladı. Tezleri basit bir uydu ya da yan tez değildi; içerden doğan ve önemli ekonomik ve sınıfsal temelleri olan talep ve emellerdi. İkinci nokta yani tezlerin iç içelikleri o kadar belirgindir ki, Kurtuluş Savaşı ertesinde Türkiye, gerek Mudanya Mütarekesi'nde gerekse Lozan Barış Antlaşması sırasında, karşısında esas muhatap olarak Yunanistan'ı değil, yine İtilaf Bloku'nu ve özellikle de İngiltere'yi bulacaktır³¹³.

Bağlıyorum: Sonuç olarak A.B.D. ve Yunanistan'ın da desteklediği İtilaf Bloku'nun tezi, bir "yarı sömürge tipi köylü devleti"dir. Tezin bel bağladığı bir güvence de, köylülerin başeğirliği ile uysallığı inancıdır. İngiltere, Mısır için de aynı noktaya güvencer³¹⁴. Ne var ki, ekonomisiz, malysesiz, silahsız, ordusuz, vs,³¹⁵ yarı sömürge tipi köylü devletin orta direği sayılan ya da sanılan köylüler, ulusal kurtuluş ordularının da temel gücünü oluşturacak ve bu tezin iflasında çok önemli bir rol oynayacaklardır³¹⁶.

Tezlerin Çatışması

"N'olacak bu Osmanlı'nın hali?" sorusuna cevap ararken, tarihi gelişmelerin ve mücadelenin sonunu da göz önüne alarak, işe yerel ve ulusal tezlerle başladysak da, aslında bu tezler içinde en son gelişimini tamamlayan, Ulusal Tez'dir. Buna rağmen gelişimini belli bir noktaya getirdikten sonra diğerlerinin hepsiyle çatışan yine bu tez olacaktır. Aslında tezlerin genel karakteristiklerine ve hedeflerine baktığımızda bu doğal olduğu kadar kaçınılmazdır da. Artık yukarıdaki sorunun cevabını kendisini kabul ettirebilen tez belirleyecektir. Tezlerin çatışma dönemi yani tezlerin kabul ettirilme aşaması sona erdiğinde az önce bahsedildiği gibi hem yukarıdaki sorunun cevabı büyük ölçüde tamamlanmış hem de aksiyon dönemi bitmiş olacaktır.

Ulusal tez ilk aşamada Yerel Kongrelerin Tezleri ile çatışmaya başlayacak, bu aşamanın ardından Osmanlı Merkezi'nin tezleri ile çatışacaktır. Gerçekte, bu aşama yani Ulusal tezin diğer iki teze çatışma süreci daha çok iktidar sorununun aşılması şeklinde karşımıza çıkacak, daha sonra ise gerçek çatışma yani Misak-ı Milli ile Sevres'in çatışması, birbirlerini devlet sorununda kabul ettirebilme çabaları, Kurtuluş Savaşı yaşanacaktır.

³¹² Tanör, *Kurtuluş*, s.40-42.

³¹³ Tanör, s.53-57.

³¹⁴ Tanör, s.42.

³¹⁵ Eroğlu, s.150.

³¹⁶ Tanör, s.42.

Amasya Genelgesi çizgisinde, örgütlenme ve merkezileşmede her adım, önceki yapıların kaldırılmasını ve kapsanmasını gündeme getirirken³¹⁷, bu genişleme Ulusal tezi yavaş yavaş Kongre İktidarlarının tezleriyle sürtüşmeye itmiştir. Amasya Genelgesi ile ortaya çıkan genel/bütün bir kurtuluş hareketine karşı olan daha çok bölgesel kurtuluşu tercih eden Kazım Karabekir ile Mustafa Kemal'in sürtüşmesi³¹⁸; Erzurum Kongresi'nde, Karadeniz(Trabzon, Sürmene, Giresun ve Tirebolu) delegelerinin alternatif programları ile Amasya Genelgesi'nin askeri-bürokratik-merkeziyetçi yapısının sert çatışması³¹⁹; Sivas Kongresi'nin Osmanlı Mebuslar Meclisi'ni tercih etmesi³²⁰ ve bu kongrede manda-himaye sisteminin gündeme gelmesi³²¹ vs gibi gelişmeler aslında iki tezin çatışmasını ortaya koymaktadır. Ama Mustafa Kemal liderliğindeki Ulusal Tez, Anadolu'nun Ortaçağ'dan beri gelen(Anadolu'nun iki kez hatta daha fazla yaşadığı Beylikler dönemi) ve toplumumuz içinde de benimsenmiş olan yerellik ya da bölgesellik gibi bir özelliğin tekrar canlanmasını ve yerleşmesini, bunun yaratacağı parçalanmışlığı ve sonuçlarını önlemek için Amasya çizgisinde Yerel Kongre İktidarlarının hepsini toplamayı, daha doğrusu ilk çatışmadan galip çıkmayı temel amaç edinmişti. Bunu da erime, emilme ya da katılma gibi yöntemler sayesinde başarmıştır³²². Bu arada Misak-ı Milli'nin ilanı ve bir süre sonra TBMM'nin açılması ile Ulusal Tezin oluşumu tamamlanmış, Mustafa Kemal'in Ulusal Tezi tüm Yerel Kongre Tezlerini kapsamıştır. Bu süreci bölgesel bir direnişin gerçekdışılığı, dönemin şartları içinde ortaya çıkması ve Yerel Kongrelerin Tezleri ile Ulusal Tezin benzerlikleri daha da kolaylaştırmıştır³²³.

Bu çatışmanın ertesinde sıra, Ulusal Tez ile Saray'ın tezlerinin karşılaşmasına, Ulusal Kongre İktidarı ile Geleneksel İktidar Merkezi'nin iktidar mücadelesine gelmiştir³²⁴. Bu mücadele iki şekilde karşımıza çıkmıştır. Birincisi, yasallık-meşruluk çatışması, tarafların birbirlerini yasadışılık ile meşruluk dışılıkla suçlamaları şeklinde, bir ideolojik savaş karakteri almıştır³²⁵. Bu noktada önemli bir gelişme kuşkusuz, bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ve son Ulusal Siyaseti/Milli Politikası olarak kabul edilen³²⁶ Misak-ı Milli'dir. Bunun Osmanlı parlamentosundan çıkmış olması, Anadolu kökenli ulusal tezin Osmanlı sistemiyle buluşması demektir. Fakat ortaya çıkan durum her iki taraf için de keskin bir kılıç üzerinde yürümeye benziyordu. Osmanlı anayasal organı ve devleti bunu kabul ve ilan etmekle adeta şunu demiş oldu: "Bunun gereğini yerine getiremezsem, artık yokum; varlık nedenim ortadan kalkar." Ama Osmanlı sistemi ve Geleneksel İktidar Merkezi bunun gereğini yerine getirdiğinde de artık Ulusal Kongre İktidarı'na ve Heyet-i Temsiliye'ye gerek kalmayacaktı. Sonuçta taraflardan biri bahsi kaybedecekti. İşte tam bu esnada dramatik bir olay pusulayı Geleneksel İktidar Merkezi aleyhine çevirdi. 16 Mart 1920 İstanbul'un işgalinin resmileştirilmesi ve şiddetlendirilmesi. Üstelik bu, Amasya Genelgesi'nin öngördüğü, Sivas Kongresi'nin meşru zemin hazırladığı Anadolu'daki özerk, ayrı siyasal yapı için özetle TBMM için gerekli şartları hazırlamıştı³²⁷.

Ulusal Tez ile Osmanlı Tezi'nin diğer bir mücadele şekli, aslında gerçek çatışmalar alanı, İç Savaş olacaktır. İç Savaşı yürütebilmek için İstanbul ilginç yöntemler uygulamıştır. Bu yöntemleri yürürlüğe sokarken İngilizlerin de yoğun desteğini almıştır. İngiliz uçaklarıyla Anadolu'nun çeşitli merkezlerine bildiriler dağıtarak gerçekleştirilen provokasyon; Yunan Ordusu'nun, İstanbul'daki Teali-i İslam Cemiyeti tarafından hilafet ordusu olarak ilan edilmesi; Anadolu hareketinin lideri Mustafa Kemal'i, sadece onu idama mahkum ederek, Milli Mücadele kadrosunu bölme girişimi, bu tutmayınca Milli Mücadelecilerin tümünün vatan haini olarak yakalandıkları yerde idam edilmelerinin istenmesi; Şeyhülislam'ın din sömürsüne dayanan fetvalarla halkı Anadolu'ya karşı kışkırtma girişimleri ve Anadolu hareketine karşı olan isyancıları ödüllendirme -ki bu tipte on altı kişiye beşinci rütbeden mecidi nişanı verilmiştir- gibi yöntemlerle hem bir iç savaş ilan ediliyor hem de bu savaşın cepheleri alevlendiriliyordu³²⁸.

Bir tarafta demokratik-ulusçu hareket, öbür tarafta ortaçağcıl mutlakiyet ve feodalizm işte bu savaşın önemli cepheleri ve coğrafyası³²⁹.

Anzavur Cephesi, alaylı bir jandarma subayı iken, saray tarafından pašalık payesi verilen Ahmet Anzavur'un, Padişah ve İtilaf Devletleri'nin yardım ve yönlendirmeye Anadolu'ya karşı yürüttüğü başlıca iki mücadeleden oluşmuştur. Manyas, Susurluk, Gönen ve Ulubat

³¹⁷ Tanör, s.80,99.

³¹⁸ Eroğlu, s.119-120.

³¹⁹ Tanör, s.104.

³²⁰ Tanör, s.85.

³²¹ Akşin, a.g.e., C.I, s.159.

³²² Tanör, s.100-101.

³²³ Tanör, s.46, 107.

³²⁴ Tanör, s.107.

³²⁵ Tanör, s.109.

³²⁶ Veli Yılmaz, *Siyasi Tarih*, s.295.

³²⁷ Tanör, s.84,89,90-97,114,115.

³²⁸ Eroğlu, s.145; Afetinan, s.73-74; Akşin, a.g.e., C.2, s.7.

³²⁹ Akşin, a.g.e., C.2, s.7-8.

doğaylarındaki, 1 Ekim 1919'da Milli Kuvvetlerle başlayan ilk mücadelesi ancak 25 Kasım'da Anzavur'un başarısızlığı ile son bulmuştur. Aynı bölgelerde ikinci hareketi, 16 Nisan 1920 tarihinde şiddetli bir çatışmadan sonra Ankara tarafından önlenebilmiştir.

Kuva-yı İnzibatiye/Hilafet Ordusu Cephesi, bu birliklerin 18 Nisan 1920 tarihli bir kararname ile İstanbul Hükümeti tarafından Milli Mücadeleye karşı kurulması ile açılmıştır, denilebilir. Sakarya'nın doğusundan ve Geyve Boğazı'ndan Anadolu kuvvetlerine saldıran Kuva-yı İnzibatiye, Ahmet Anzavur ile işbirliği yapmasına rağmen Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa tarafından mağlup edilmiştir. Bu birliklerde bulunan erlerden bir kısmı Milli Kuvvetlere katılmışlardır.

Şeyh Eşref Olayı, adı geçen kişinin Bayburt ve civarında sahte peygamber olarak ortaya çıkması ile başlamıştır. Din istismarına dayalı bir anlayışla ortaya çıkan Şeyh Eşref ilk aşamada Anadolu güçlerini bir hayşi uğraştırmış, üzerine gönderilen kuvvetleri yenmeyi başarmıştır. Anadolu, bu durumu daha ciddi ele alarak 24 Aralık 1919'da halletmiştir.

Düzce, Hendek ve Adapazarı Cephesi, 13 Nisan 1920'de, İstanbul Hükümeti'nin destek ve kışkırtmalarıyla açılmıştır. Bolu, Hendek ve Düzce'de başlayan mücadele Milli Kuvvetleri üç ay kadar uğraştırmıştır. Ali Fuat ve Refet Bele gibi Anadolu'daki iki düzenli kolordu komutanının birlikte hareket etmeleri sonucu bu karşı hareketlilik ortadan kaldırılabilmiştir. Aynı bölgede ikinci mücadele 8 Ağustos-23 Eylül 1920 tarihleri arasında yaşanmış ve Anadolu'nun başarisı ile sonuçlanmıştır.

Yenihan, Yozgat ve Boğazlıyan Cephesi, Yozgat'ta Çapanoğulları, Zile'de Aynacıoğulları tarafından idare edilmiş ve yönlendirilmiştir. Bu cephedeki hareketlilik 1919-1920 yılları arasında genişleyerek sürmüştür. Öyle ki Tokat ve Zile adeta Kuva-yı Milliye'ler tarafından kaybedilmiştir. Fakat sonuçta Milli Kuvvetler bu cepheyi kapatmayı başarmışlar, doğal olarak da bu arada büyük güçlüklerle uğraşmak zorunda kalmışlardır.

Afyon Karahisar Çopur Musa Cephesi, Çopur Musa'nın, Afyon'da Anadolu Hareketi'ne karşı girişimlere başlaması ve Çivril'i basmasıyla açılmıştır. Bu cephe kısa bir süre içinde Milli Kuvvetler tarafından Çopur Musa'nın mağlup edilmesi ile kapanmıştır. Musa, Yunan ordusuna sığınmak zorunda kalmıştır.

Konya Cephesi, İstanbul'un aktif ya da pasif Anadolu içindeki önemli kalelerinden biri durumunda olan Konya'da Mayıs 1920'de Anadolu Hareketi'ne karşı olan gizli bir teşkilatın üyelerinin tutuklanması üzerine açılmıştır. Bu mesele Ankara tarafından kısa sürede halledilmiştir. Konya'da Anadolu'ya karşı ikinci cephe, Delibaş adlı bir eşkiya tarafından 500 kişi ile birlikte açılmış, büyüyerek Beyşehir ve Alaşehir'i kaplamıştır. Yoğun çatışmalar sonucu cephe kesin olarak kapatılmış ve Delibaş, Mersin'de Fransızlara sığınmıştır.

Milli Aşiret Cephesi, Urfa'nın Fransızlardan kurtarılmasında Kuva-yı Milliye'nin yanında faaliyet gösteren Milli Aşiret'in, daha sonra Fransızlarla işbirliğine girişmesi ve Urfa ile Siverek'te Fransızlarla birlikte hareket etmesi ile başlamıştır. Anadolu'ya karşı cephe alan ve 8 Haziran 1920'de Viranşehir bölgesinde harekete geçen Milli Aşiret, 26 Haziran'da Fransız bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır. Bir ay kadar sonra tekrar Viranşehir ve Siverek'te faaliyete geçen aşiret, 7 Eylül'de hareketlerinin bastırılması üzerine çöle kaçmaya mecbur kalmıştır.

Bunların yanı sıra Bozkır, Demirci Mehmet Efe, Malatya, Koçkiri hatta Çerkez Ethem gibi İç Savaş'ın diğer cepheleri Ankara Hükümeti'ni otorite ve düzeni sağlamak için bir hayli uğraştırmıştır³³⁰.

1919 yılı sonbaharından 1920'nin yaz aylarına kadar süren -ki bu süreç Ulusal Tez'in oluşumunun en önemli adımlarını kapsamaktadır- İç Savaş sırasında Anadolu bir yandan bu meselelerle ille birebir mücadele ederken öte yandan İstanbul'un kışkırtmalarına karşı ayrı bir savaş da verecektir. Şeyhülislam Dürriyade Abdullah'ın fetvalarına, Ankara müftüsü Rıfat Börekçi ve diğer Anadolu ulemasının karşı fetvaları; İstanbul Hükümeti-işgalcilerin kışkırtmalarına karşı, Meclis'in hem millet iradesi ile iş başına geldiğini belirtmek, meşruluğunu kanıtlamak ve hem de söz konusu kışkırtmalara alet olanları hizaya getirerek, Anadolu'da disiplin ve otoriteyi sağlamak için 29 Nisan 1920 Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nu çıkartması; Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun bulunulan olağanüstü şartlar içerisinde Meclis'e karşı gelmeyi vatana ihanetle bir tutması gibi kararları yürütmek, disiplini sağlamak için olağanüstü yetkilere sahip İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulmaları, kışkırtmalara karşı verilen mücadele çerçevesinde değerlendirilmelidir³³¹.

Son olarak bu İç Savaş'ın bitirilmesinde Anadolu'nun maddi ve manevi kaynaklarının büyük bir kısmı kullanılmıştır. Artık Kurtuluş Savaşı'na girişilecektir, bu nedenle düzenli kuvvetlerin kurulmasından önce iç güvenliği sağlamak için her ne pahasına olursa olsun bu mesele sonuçlanmalı idi. Nitekim, Batı Cephesi'nin zayıflaması riski dahi göze alınarak, İç Savaş bitirilmiştir³³².

Sevres ile Misak-ı Milli'nin Çatışması/Kurtuluş Savaşı

Bilindiği gibi düşman işgaline karşı yer yer silahlı gerilla hareketleri Kuva-yı Milliye adı altında yapılmaktaydı. Bununla birlikte Anadolu'daki bazı ordu birlikleri, kolordular Mondros'tan sonra silahlarını teslim etmemişlerdi. Kazım Karabekir, Refet (Bele), Fahreddin (Altay), Ali Fuat (Cebesoy) gibi kumandanlar sırasıyla Erzurum, Sivas, Konya ve Ankara şehirlerinde birliklerinin başında bulunuyorlardı. Üstelik Konya hariç bu şehirlerden oluşan çizgi Mustafa Kemal'in Anadolu'daki hareketinin rotasını teşkil etmiştir. Bu süreç içerisinde de Mustafa Kemal ilk aşamada düzenli ordunun çekirdeğini bu birlikler ile oluşturmuştur³³³.

Anadolu-İstanbul çatışması yaşanırken Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Fransızların işgali başlamıştır. Adana, Antep, Maraş ve Urfa'da, Fransızlara ve onların destekledikleri Ermenilere karşı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubelerince mücadele edilmiştir. Ankara'dan yönetilen milis kuvvetler ve yerli halk, Fransızlarla Ermenilere karşı bugün kelimelerle anlatılamayacak kadar başarılı bir

³³⁰ Eroğlu, s.145-148; Akşin, age, C.II, s.9

³³¹ Akşin, Türkiye'nin Yakın Tarihi, C.2, s.8.

³³² Eroğlu, s.148.

³³³ Afetinan, s.74-75.

mücadele vermişler ve işgalcileri bölgeden uzaklaştırmışlar, Ankara ile masaya oturmak zorunda bırakmışlardır. Nitekim 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması ile bölge Fransızlar tarafından boşaltılmıştır³³⁴.

Ankara bir yandan İstanbul'la, bir yandan da İtilaf Devletleri ve Yunanlılarla uğraşırken, Doğu'da, Taşnak Partisi tarafından idare edilen, İtilaf Devletleri'nce desteklenen Ermenistan sürekli sınır ihlallerinde bulunarak, müslüman halkı katledip, yağmalama davranışları sergilemekte idi. TBMM ise bu duruma daha fazla göz yumulamayacağını düşünerek, 7 Haziran 1920 tarihinde Kazım Karabekir'e gereğinin yapılması için emir vermiş de Ermenistan ile ilgili bir takım faaliyetlere girişmiş olan Rusya'nın elçisinin aracılığı ile ortalık yatıştırılmıştır. Buna rağmen Gürcülerin 25 Temmuz'da Artvin'i; Ermenilerin de Oltu'yu işgalleri üzerine Türk birlikleri harekete geçmiş, 28 Eylül-7 Kasım tarihleri arasında Sarıkamış, Kars ve Gümrü'yü almışlardır. Doğu'daki TBMM'nin bu gövde gösterisinden sonra 18 Kasım'da ateşkes, 2/3 Aralık 1920 tarihinde ise Gümrü Barışı imzalanmıştır.

Gümrü Antlaşması, TBMM'nin imzaladığı uluslararası ilk anlaşmadır. Bununla, Sevres ile Ermenistan'a bırakılan doğu illeri ve 1878 Berlin Barış Antlaşması ile Ruslara bırakılan Kars ve dolayları Misak-ı Milli içerisindeki yerlerini almışlar, böylece bugünkü doğu sınırlarımız çizilmiştir.

Ermenistan bu anlaşmayı imzalamakla, Sevres'i kabul etmediğini tam tersine Misak-ı Milli'yi kabul ettiğini açıklamış olacaktır. Bu yönüyle Ankara için oldukça önemli bir gelişmedir ama her şeyden önemlisi, dönemin şartları içinde bu anlaşma ile Doğu Cephesi'nin tamamen tasfiye edilmiş olmasıdır.

Gümrü'nün imzasından bir gün sonra Ermenistan, Kızıldoru'nun işgaline girmiş ve Erivan'da Sovyet Ermeni Hükümeti kurulmuştur. Bu gelişme üzerine Gümrü'nün teyidi 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Anlaşmaları ile olacaktır³³⁵.

İtilaf'ın doğrudan ya da dolaylı olarak yer aldığı bu gelişmeleri bir yana bırakırsak, Ulusal Tez/Misak-ı Milli ile İtilaf Devletleri Tezi Sevres'in kabul ettirilme çabaları yoğun olarak kendisini Batı Cephesi'nde göstermiştir. "N'olacak Osmanlı Devleti'nin hali? Sevres mi? Misak-ı Milli mi?" Bu soruların cevaplarını Batı Cephesi'ndeki gelişmeler verecektir. Üstelik 1920'lerin yazında artık iki tezde gelişimlerini tamamlamış ve net bir şekilde ortaya çıkmışlardır. Bu arada Ulusal Tez bir çok çatışmadan galip çıkmış ve her galibiyet onu biraz daha güçlendirmiştir. Artık tek ve en güçlü rakibi kalmıştır, Sevres. Bundan sonra, İtilaf'ın silahlı Yunanistan ile TBMM'nin mücadelesine sahne olacaktır Anadolu.

Batı'da yaşanan gelişmeler Trakya'yı kapsamayacaktır. Gerçi Trakya'da milis kuvvetler ile Yunanlılar arasında bazı çarpışmalar yaşanacaksa da, bu bölge işgallere direnmeyi ihmal etmese bile, buranın kesin durumu barış antlaşmasına bırakılacaktır. Bunun temel nedenleri, bölgenin coğrafi konumu; savaş şartları; Ankara'ya uzaklık; özellikle İstanbul nedeni ile Ankara'yla fiziki temasın gerektiği gibi sağlanamaması şeklinde sıralanabilir³³⁶.

Batı Anadolu'da ise Yunan işgallerine Ayvalık, Bergama, Soma, Akhisar, Aydın, Nazilli, Salihli cephelerinde milis güçler karşı koymuşlarsa da düzenli işgal ordularının ilerleyişini engelleyememişlerdir. Bu arada, Yunan ilerleyişini durdurmak için Gediz'de Ali Fuat Paşa acele bir karar ile saldırı düzenlemiş, fakat Çerkez Ethem ve kardeşlerinin de katkılarıyla bu hareket başarısızlıkla sonuçlanmıştır³³⁷.

Batı Cephesi'ndeki olumsuz sonuçlar nedeniyle Ali Fuat'ın yerine Albay İsmet Bey atanmıştı. Aynı sıralarda harekete geçen Yunanlılarla³³⁸ Türk birlikleri Eskişehir civarında İnönü mevkiinde karşılaşmışlar ve 10 Ocak 1921 tarihinde I. İnönü Savaşı yaşanmıştır. Bu savaşta Türk birlikleri imkanları ölçüsünde başarılı bir savunma savaşı sergilemişlerdi fakat günümüzde bile I. İnönü Savaşı'na yönelik bir sürü spekülasyon söz konusudur. Herhalde bu tip yaklaşımlarda, İnönü Savaşı sırasında henüz düzenli Türk Ordularının tam olarak kurulmamış olduğu, savaş sırasında cephe gerisinde Çerkez Ethem'in isyan etmiş olduğu gibi gerçekler gözardı edilmektedir³³⁹. Üstelik tarihte savaşları savaş yapan unsurlar spekülasyonlar değil, sonuçlarıdır. I. İnönü de içinde, bir anayasa/20 Ocak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu; dışarda, Londra Konferansı, Moskova ve Afganistan Antlaşmaları'nın gerçekleşmesine yol açmıştır³⁴⁰.

³³⁴ Afetinan, s.76; Eroğlu, s.151,163-169.

³³⁵ Eroğlu, s.161-163; Afetinan, s.77-78.

³³⁶ Afetinan, s.75.

³³⁷ Eroğlu, s.169-173.

³³⁸ Ankara'dan yürütülen Milli Hareketi'n her geçen gün kendisini göstermesi İtilaf'ı faaliyete geçirdi. İtilaf, de Robeck'in raporunda da ifade edildiği üzere Sevres'i, Anadolu'ya zorla, güçle kabul ettirebileceğini en baştan biliyordu. Özetle artık güç kullanma aşamasına gelmişti. Zaten İtilaf, Padişah hükümetine karşı asi saydığı -tabi bu da işine gelmektedir- Milli Hükümeti yok etmek için gerek Yunanlılara, gerek İstanbul hükümetine gerekse Anadolu'ya karşı diğer unsurlara her türlü yardımı yapıyordu.

İtilaf'ın ana hatlarını 24 Nisan 1920'de San Remo'da belirlediği Sevres'i, 11 Mayıs 1920'de Osmanlı Hükümeti'ne vermişti. Bu antlaşma hükümlerinin kabulünü kolaylaştırmak ve hükümlerin tatbikini sağlamak üzere Yunan ordusu 23 Haziran 1920'de İtilaf desteğiyle ileri harekete geçirildi. Balıkesir'i bu çerçevede işgal eden Yunanlılar, 8 Temmuz'da Bursa, 26 Ağustos'ta Uşak'ı ele geçirdiler. Diğer bir koldan da Nazilli'ye gelen Yunanlıların bu hızlı ilerleyişi karşılarında düzenli güçlerin olmamasından kaynaklanıyordu.

Bu güç gösterisinin ertesinde, Paris'te bulunan Osmanlı Heyeti'nin, Sevres'in imzalanamayacak derecede olduğunu, Türklere hiç bir hak tanımadığını söylemesine rağmen, İstanbul'da Padişah ve hükümeti tarafından, söz konusu antlaşma 10 Ağustos 1920 tarihinde "zayıf bir mevcudiyeti, mahva tercih edilmeye değer" bulan bir anlayışa dayanılarak imzalandı. Milli şeref ve onurla, Milli Mücadele'nin amacıyla bağdaşmayan bu anlaşmayı imzalayanları, vatana ihanet ettiklerinden dolayı vatansız olarak saydığını 19 Ağustos 1920'de açıklayan TBMM, Sevres'i kesinlikle tanımamış ve reddetmiştir (Eroğlu, s.130-131,148-149).

³³⁹ Eroğlu, s.172-177.

³⁴⁰ Akşin, s.18-20; Eroğlu, s.177.

I. İnönü'nün hemen ertesinde rütbesi generalliğe yükseltilen İsmet Paşa, düzenli ordu kurulmasına şahsi siyasi hırsları nedeniyle direnen ve isyan eden Çerkez Ethem ve kardeşlerinin peşine düşmüş, yapılan çarpışmalardan sonra 12 Ocak'ta Ethem'in Yunanlılara sığınması ile Milli Mücadele'nin bu sayfası da kapanmıştır.

Diplomatik Bir Ara/Londra Konferansı 27 Şubat-12 Mart 1921

Batı cephesinde bu gelişmelerin yaşanması ve İtilaf'ın kendi içindeki anlaşmazlıklar, neticede Londra'da tarafların toplanmasına yol açmıştır³⁴¹. Aslında bu İtilaf'ın Milli Mücadele boyunca sergilediği tipik yaklaşımlardan birisidir. Başlangıçta zor kullanmayı denerler olmaz, bu sefer ikna-telkin yöntemlerini denerler. Bu da tutmayınca yeniden zor kullanırlar. Bu kısır döngü onlar savaşı kesin olarak kaybedinceye kadar sürecektir³⁴².

Bu konferans Sevres'in Ankara'ya kabul ettirilmesi için toplanmıştı. O halde mutlaka Ankara'da konferansa katılmalı idi. Ama İtilaf, TBMM'ni tanımama gayreti, içindedir. Bunun için Osmanlı'ya yanına Ankara'dan delegeler alıp gelmesi teklif edilmiştir. Fakat Ankara, Osmanlı Hükümetini tanımadığını, teklifin doğrudan İtilaf'tan gelirse kabul edilebileceğini bildirmiştir. İtilaf bir süre sonra İtalya aracılığı ile teklifi getirmiş ve Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet Konferans'a katılmıştır.

Konferansta en yaşlı delege olması münasebetiyle ilk söz hakkı kendisine verilen Sadrazam Tevfik Paşa bu hakkını Ankara'ya devretmiş, bu yaklaşım daha en başta İtilafı oldukça şaşırtmışsa da, gerek bu şaşkınlık gerekse konuların Sevres'i dayatma şeklindeki kısır döngüsü nedeniyle sonuçta taraflar olumlu bir sonuç elde edememişlerdir. İtilaf ufak tefek değişikliklerle Sevr'i Ankara'ya kabul ettirmeye çalışmış, Ankara Misak-ı Milli ile cevap vermiştir. Bu arada Bekir Sami'nin kendi inisiyatifine dayanarak, İtalya, İngiltere ve Fransa ile yaptığı ikili anlaşmalar TBMM'nin önüne geldiğinde temel prensiplere uymamaları nedeniyle kabul edilmemişlerdir.

Londra Konferansı olumlu bir sonuç vermemiş olsa da TBMM'nin uluslararası platformda bir taraf olarak boy göstermesi açısından ve İtilaf'ın görüş ayrılıklarını sergilemesi bakımından önemlidir³⁴³.

Savaşa Devam/II. İnönü Savaşı

İkna yönteminin, masabaşı görüşmelerinin sonuçsuz kalması üzerine İtilaf Yunanlılar aracılığı ile tekrar güç gösterisine başlayacaktır. Zaten daha Londra Konferansı sürerken Yunanlılar, Bursa ve doğusunda saldırı için hazırlanmışlar, Uşak'a da önemli derecede takviye birlikler göndermişlerdi. Londra kararlarındaki ciddiyeti göstermek amacıyla yapılan askeri hareket, düzenli Türk kuvvetlerince yine İnönü'de 23 Mart-1 Nisan 1921 tarihleri durdurulmuştur. 31 Mart-1 Nisan tarihli II. İnönü Zaferi gibi bir başarıda, muhakkak ki doğudan batıya kaydırılan Türk birliklerinin ve düzenli ordu kurma çabalarının büyük payı bulunmaktadır.

Sakarya Savaşı ve Büyük Taarruz

İnönü Savaşları'yla hem Anadolu'nun dirayeti, gücü ortaya çıkmış, hem de Türk ordusunun ve Milli Mücadele'nin kendine olan güveni artmıştır. Bu gelişmeler şüphesiz Milli Mücadele'ye halkın katılımını da olumlu yönde etkilemiştir. Üstelik aynı süreç içinde, I. İnönü Savaşı sonunda Kuva-yı Milliye tarihi görevini gerçekleştirdiğinden yerini düzenli orduya bırakmıştır. Anadolu açısından bu olumlu gelişmeler İtilaf'a da iki şekilde yansımıştır. Fransa ve İtalya artık yavaş yavaş gerçeği görmeye başlamışlar, İngiltere ve Yunanistan hem bilenmişler, hem de gerekli dersi aldıklarından çok daha düzenli ve takviyeli güçlerle hareket etmeye başlamışlardır. Yunanlılar tekrar harekete geçtiklerinde artık son defa İngiliz desteğini alıyorlardı. Zira gelecekte olaylar İngilizlerin bu çok güvendikleri silahın Anadolu için yetersizliğini ortaya koyacaktır. Ama bu arada Türk ordusu yeterince hazırlanamamış, Anadolu'nun kalan çok kıstıtlı kaynaklarını da kullanamamıştı. İşte bu şartlar içinde Yunan saldırısı başlamıştı.

Yunanlıların taarruza geçmeleri üzerine, Türk birlikleri Mustafa Kemal'in emriyle hızlı, düzenli ve kayıpsız olarak önce Eskişehir'e sonra Sakarya'nın doğusuna çekilmişti. Bu çekiliş Meclis'i karıştırdı. Meclis gelişmelerden memnun değildi. Üstelik I. Grup/Paşa'nın taraftarları ile II. Grup arasında şiddetli tartışmalar yaşanmıştı. II. Grup bir sorumlu arıyordu ve hedefleri Mustafa Kemal idi. Mustafa Kemal'in kumandayı almasını istiyorlardı. Zira onlara göre bu gerileyişte Paşa da çaresiz kalacak ve ondan kurtulacaklardı. Mustafa Kemal'in yıldızı sönecekti. I. Grup ise bu durumdan orduyu ve milleti ancak Paşa'nın kurtarabileceğini düşündükleri için onun sorumluluğu almasını istiyorlardı. Meclis aslında Mustafa Kemal'in niye orduyu geri çektiğini anlayamamıştı. Mustafa Kemal'in amacı orduyu iyice geri çekerek Yunanlılarla Türk ordusu arasındaki mesafeyi açmak ve bu süreden istifade ederek hazırlık yapmakta. Bununla birlikte hızlı ilerleyişte olan Yunan ordusunu merkezden uzaklaştırarak, ikmal ve takviyesinin zorlaşmasını da sağlamayı düşünüyordu. Fakat temel düşünce, en elverişli ve en avantajlı şartlarda çatışmaya girmekti. Aksi takdirde her şey en başta kaybedilebilirdi. İşte Meclis'in görmediği de bu idi. Ne olursa olsun çetin tartışmalardan sonra Mustafa Kemal üç ay süre ile Meclis'in tüm yetkilerine sahip olarak 5 Ağustos'ta başkumandan seçildi. 8 Ağustos günü hemen Tekalif-i Milliye emirlerini yayımlayarak hazırlıklara başladı. Tekalif-i Milliye ile milletin anlayışına sınırlanarak elindeki son kaynaklar da savaş için alınıyordu. Bunları toplamak için her ilçede Tekalif-i Milliye Komisyonları kurulmuş, bunlar İstiklâl Mahkemeleri'nin denetiminde toplananları istenen cephelere göndermekle beraber halkın hizmet yükümlülüklerini gerçekleştirmelerini de sağlamıştı.

³⁴¹ Eroğlu, s.173,178.

³⁴² Adnan Karaardıç, *Türk Milliyetçiliği ve Atatürk*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens., Türkiyat Araştırmaları Ens., Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi A.B.D., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s.184.

³⁴³ Eroğlu, s.178,179; Armaoğlu, C.I, s.318-319. Londra Konferansı'nda, Osmanlı Padişahı'nın Heyet Başkanı, dış görünüşü ile muhterem, fakat "Hasta Adamı" temsil ediyordu. Çünkü Sadrazam Tevfik Paşa hem yaşlı hem de hasta idi. Diğer tarafta yeni Türk devletinin temsilcileri ise genç, dinamik, uzun boyları ve giyimleri ile, Türk milletinin yeni hayatini gösteriyorlardı (Afetinan, s.81).

Tekalif-i Milliye emirleri bir taraftan aynı vergi niteliğindedir, diğer taraftan da hizmet vergisi özelliğine sahiptir. Bu emir özetle şu içeriğe sahiptir: İstenen bazı gıyeceler devlete karşılıksız verilecektir. Halk ve tüccar elindeki bazı yiyecek maddeleri, mamul ve yarı mamul malların % 40'ını, bedeli ileride ödenmek üzere devlete verecektir. Halk elindeki taşıt araçları ile orduya ait malları bedelsiz taşıyacaktır. Halkın elindeki tüm silah ve cephaneye el koyulacaktır.

Tekalif-i Milliye çerçevesinde hazırlıklar tamamlandıktan sonra taraflar Sakarya'da karşılaştılar. 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında Yunan saldırısı ile başlayan savaş aralıksız 22 gün ve 22 gece devam etmiştir. Mustafa Kemal'in "Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır" stratejisi ile Türk ordusu cephe savunması yerine alan savunması yaparak, yarılan noktalarda geriye gelerek gerçek anlamda bütün Anadolu'yu savunmuştur. Sakarya Meydan Muharebesi bittiğinde artık Yunanistan'ın Anadolu'daki ilerleyişi de son bulmuştur. Yunanistan için artık geriye dönüş başlamıştır.

Sakarya Savaşı sonrasında 19 Eylül tarihinde Mustafa Kemal'e Meclis tarafından Mareşallik rütbesi ve Gazi ünvanı verilmiştir. Bu arada savaşın dış yankıları da çok güçlü olmuş, Fransızlarla 20 Ekim 1921 Ankara, Ruslarla-Güney Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri ile 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmaları yapılmıştır.

Bu gelişmelerden sonra Anadolu bir yıllık bir sessizliğe ve hazırlığa gömülmüştür. 1922 yılına gelindiğinde İtilaf ile yapılan görüşmeler neticesiz kalınca Mustafa Kemal'in gözetiminde son darbeyi vurmak için hazırlanmış olan Anadolu, 26-30 Ağustos 1922 tarihlerinde Başkumandanlık Meydan Muharebesi'ni kazanmış ve hızlı bir yürüyüş ile Ege kıyılarına yönelmiştir. Türk orduları önünden kaçan Yunanlılar, Anadolu'yu tamamen boşaltmak zorunda kalmışlar, 27 Ağustos'ta Afyon, 9 Eylül'de İzmir kurtarılmıştır. Anadolu'dan kaçan Yunanlılar bu arada son mezalimlerini gerçekleştirmeyi ihmal etmemişlerdir.

Türkler açısından artık sıra Trakya ve İstanbul'a gelmişti. İngilizler bir yandan Türk ordusunun ilerleyişine karşı askeri hazırlıklara girişirlerken, diğer yandan Ankara'ya ateşkes için teklif götürmüşlerdir. Bu teklifin kabul edilmesi ile Mudanya Ateşkes Görüşmeleri gerçekleştirilmiştir.

Savaş'ın Sonu/Mudanya Ateşkesi

Mudanya Ateşkes Görüşmelerine TBMM adına İsmet Paşa katılmıştır. İsmet Paşa'nın başkanlık yaptığı görüşmelerde Büyük Britanya'yı General Harrington, Fransa'yı General Charpy ve İtalya'yı General Mombelli temsil etmişlerdir. Yunanlılar toplantılara katılmamakla birlikte 11 Ekim 1922'de imzalanan ateşkesi, üç gün sonra imzalamışlardır.

Mudanya Ateşkesi ile; Türkiye ile Yunanistan arasında silahlı çatışmaların durması; Trakya'nın, Meriç sınır olmak üzere Türkiye'ye bırakılması ve bölgenin 15 gün içinde Yunanlılar tarafından boşaltılması; Yunanlıların Trakya'yı İtilaf'a, onlarında bir ay içinde TBMM'ne devretmesi; Türklerin Trakya'da en çok 8000 jandarma eri bulundurmaları; Türklerin İtilaf Devletlerinin askerlerinin bulunduğu bölgelere, boşalınca kadar girmemeleri gibi esaslar üzerinde anlaşılmıştır³⁴⁴.

Tezlerin Son Randevusu/Lozan Konferansı ve Barış Antlaşması

Lozan Konferansı sadece Türk-Yunan sorunlarını değil, bütün Şark Meselesini masaya yatırmak amacıyla toplanmıştır³⁴⁵. 20 Kasım 1922'de Lozan şehrinde toplanan konferansa 4 Şubat 1923'te anlaşmazlıklar nedeniyle ara verilmiştir. İkinci kez 23 Nisan 1923'de toplanan Lozan Barış Konferansı, 24 Temmuz 1923'de Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile son bulmuştur. Lozan Barışı, Türklüğün istiklal ve hürriyet kavgasının, Misak-ı Milli anlayışının zaferidir. Bu antlaşma, I. Dünya Savaşı galileri ile hesaplaşma; hukuki ve siyasi yünden anlaşmazlıkları halletme; yüzyıllardan beri devam eden problemlere hal çaresi bulma, kısacası dışarı ile bir genel hesaplaşma, içeride ise Osmanlı düşüncesi ve idare tarzının bir tasfiye senedidir.

Lozan Barışı'nda, daha önce Misak-ı Milli ile sınırları çizilen Türk vatani ve milli hakimiyeti, Hatay, Musul ve Boğazlar gibi bir kaç istisna ile gerçekleşmiştir. Manda ve himaye yanlısı hevesler boşa çıkarılmıştır. Ayrıca Doğu'da Türk vatani üzerindeki Ermeni istan ve Kürdistan kurma hayalleri yok edilmiş, vatani ve milleti ile bölünmez üniter bir devlet kurulmuştur. Bu antlaşma ile hem, 1821 yılında Mora yarımadasında isyan ederek Türk vatani üzerinde büyümek isteyen Yunanistan'ın Megali İdeasına dur denilmiş, hem de, Türklüğün siyasi, adli ve ekonomik bağımsızlığı sağlanmıştır³⁴⁶.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temellerinin içeride ve dışarda atıldığı Lozan Barış Antlaşması'nın I. Dünya Savaşı'nı bitiren harp sonrası barış antlaşmalarından önemli farkları vardır. Diğerleri yenik devletlere zorla dikte ettirilirken, Lozan'da devletlerin eşitliği geçerli olmuştur. Lozan'da Milletler Cemiyeti Misakı yer almadığından şeklide farklıdır. Üstelik bu antlaşma savaş tazminatı gibi mali yükümlülüklerle yer vermemiştir. Diğer antlaşmalar devletlerin savunma haklarını gözardı ederken, Boğazlar dışında aynı durum Lozan'da söz konusu olmamıştır. İktisadi-ticari hususları sınırlayıcı maddelerin bulunmadığı Lozan ile yeni Türkiye, savaştan önceki mukalevi mükellefiyetlerinden/yazılı sorumluluklarından ya da sözleşmelerden çok büyük ölçüde kurtulmuştur. Son olarak, her halde en büyük fark da bu olsa gerek, Lozan'ın kurduğu düzen ana hatları ile halen devam etmektedir³⁴⁷.

Türkiye adına İsmet İnönü'nün heyet başkanı olarak katıldığı konferansta imzalanmış olan ve bir önsöz ile beş kısımdan oluşan 143 maddelik esas barış antlaşmasına göre sınır meselesi şu prensipler çerçevesinde halledilmiştir: Güney sınırı, 20 Ekim 1921 Ankara İtilafnamesi'ndeki gibi İskenderun hariç yaklaşık olarak Türkiye'nin bu günkü sınırlarından ibarettir; Irak sınırı, Türkiye ile İngiltere arasında

³⁴⁴ Afetinan, s.83-86,90-94; Ahmet Mumcu, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, C.I, s.126-144; Eroğlu, s.182-197,304-305.*

³⁴⁵ Eroğlu, s.197.

³⁴⁶ Adnan Karaardıç, a.g.l., s.181,183.

³⁴⁷ Eroğlu, s.197-198.

dokuz ay içerisinde gerçekleştirilecek görüşmelerle belirlenecektir; Yunanlar ile sınır Mudanya’da tespit edilen sınırdır. Karaağaç, savaş tazminatı olarak Türkiye’ye verilmiştir. İmroz ve Bozcaada dışında Ege adaları, silahlandırılmaması şartıyla Yunanistan’a bırakılmıştır.

Lozan’da gayri-müslimlerin özel bir imtiyaza/ayrıcalığa sahip bulunmaları gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Azınlıklara tanınan bazı haklar Medeni Kanunu’nun kabul edilmesi ile önemlerini kaybetmişlerdir.

Lozan Barışı ile yabancılara adli, mali ve idari alanlarda verilen ayrıcalıklar/kapitülasyonlar tamamen kaldırılmıştır.

Lozan’ın önemli görüşme konularından biri olan Osmanlı borçları da genel bir karara bağlanmıştır. 1854’ten itibaren alınan borçlar, faizleriyle beraber hesaplanarak yıl yıl ödenmesi kararlaştırılmıştır. Böylece yapılan ödeme planı, Osmanlı Devletinden ayrılan devletlerin de ödeme güçleri gözönüne alınarak hazırlanmış ve paylaştırılmıştır. Diğer devletlerle arasında paylaştırılan borçlardan kendi payına düşenleri Türkiye’nin Türk lirası ya da Fransız Frangı olarak ödemesi kararlaştırılmıştır.

Bunların yanı sıra Lozan’da, bir Boğazlar komisyonu kurularak bölgenin silahsızlandırılmasını sağlayan, sivil ya da askeri geçişi bir düzenlemeye bağlayan Boğazlar Sözleşmesi ve İstanbul dışında, Türkiye’de yaşayan Rumlarla, Batı Trakya hariç Yunanistan’daki Türklerin karşılıklı değişimi hakkındaki sözleşme olmak üzere, iki önemli sözleşme olmak üzere imzalanmıştır³⁴⁸.

Lozan’da dikkati çeken bir husus herhalde Musul, Boğazlar ve Osmanlı Borçları gibi hayati meselelerin kesin bir çözüme kavuşturulamamış olmasıdır. Bu meselelerin çözümü, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası’nın temel gelişmeleri ya da sorunları olarak karşımıza çıkacaktır. Fakat her ne olursa olsun Lozan bağımsız ve egemen Türkiye demektir. Yaşananlara bakıldığında bu gerçekten muazzam bir başarıdır. Zira emperyalizmin, sömürgeciliğin tarihinde ağır haksızlıklar, baskılar, sömürüler, hatta zulümler çok görülmüştür. Ama emperyalistin, sömürgecinin yerli halka “Buraları benimdir ve ben sizi burada istemiyorum. Çekin, gidin.” demesi hayli nadir bir olaydır. Bu istisnai muamele Anadolu Türklerine, sonra da Filistin Araplarına uygulanmak istenmiştir. Türklerin geçirdiği şok bundan kaynaklanıyordu. Kurtuluş Savaşı’nda kazanılan zaferlerle Türkler kılıçlarının zoruyla Sevr’i parçaladılar, Lozan’ı elde ettiler³⁴⁹. Üstelik bunu gerçekleştirirken çok değişik bir yöntem sergilediler. Şöyle ki, yerel ve ulusal kurtuluş mücadelesi farklı bir savaştı. Ulusal topraklar için, kendi öz toprakları ve savunması için verilen bir mücadeledir. Bu anlamda “halklı ve haklı bir savaş”tır. Öz savunma ihtiyacı ve mevcut şartlar içinde iş başa düşmüştür. Halkın, kendi öz gücünden başka dayanacak bir güvencesi yoktur. Halkın yerel inisiyatifinden beslenen ve ulusal/Kemalist önderliğin birleştiriciliği ve stratejisiyle yükselen mücadele, bu özelliklerinden dolayı daha ilk günlerinden itibaren -yani yerel kongrelerden ve direnişlerden itibaren- demokrasiyi de beraberinde getirmiştir. Bunun doruk noktası TBMM’dir. Kısacası, birinci TBMM “bir savaşı demokrasiyle yönetmek” gibilerden son derece netameli bir işi başarıyla tamamlamıştır. Ulusal bağımsızlık savaşları içinde, bir meclis eliyle ve kuvvetler birliği rejimi içinde yürütülüp başarılan ilk ve muhtemelen tek örnek budur. İşte Savaş Demokrasisi diye, Türkiye’nin o günkü somut koşullarında, savaşın anti-emperyalist ve haklı niteliği ile, onun siyasal yapısı olan demokrasi arasında örülen bağ ifade edilmektedir. Savaş olayının demokrasi ile yürütülmesi militarizmin olmadığını, sivil otoritenin gücünü kanıtlar. Bu veriler, yeni Türkiye Devleti’nin, günümüzde bazılarının sandığı gibi yukardan aşağı değil aşağıdan yukarıya kurulduğunu gösterir. Bir şeyi daha açıkla: Yine bazı çevrelerin ileri sürdüğü gibi devletin kuruluşu militarist değil, sivil ve demokratik karakterlidir³⁵⁰, asker olmasına rağmen aynı Mustafa Kemal gibi. Şimdi “aynı Mustafa Kemal gibi”den kastımızı kısaca açıklamak ileride doğabilecek yanlış anlamaları önlemek açısından önemli olacaktır. Paşa, gerek hayatıyla gerekse önder/lider olarak gelişimiyle halkın arasından çıkmış ve hanedanlık gibi aristokrat bir yapıyı, feodal bir düzeni yıkmıştır. Bu yönüyle de yerel inisiyatif, halkı temsil etmiştir. O’nun 1919 yılında belirginleşmeye başlayan askeri-bürokratik-merkeziyetçi yapısının altında da aslında bu vardır. O’nun bu yaptığını daha öncekiler, Enver gibi İttihatçılar da dahil olmak üzere hiç kimse başaramamıştır. Zaten 1918’le Sarayın yıldızının tekrar parlaması bunun en büyük kanıtıdır.

MİLLİ MÜCADELEDE DIŞ POLİTİKA

Türk Milli Kurtuluş Mücadelesinin temel amacı, tarih içindeki ömrünü tamamlayarak savaşla beraber yıkılan, dağılan ve her taraftan istilaya uğrayıp Batı sömürgeciliğinin iştahına konu teşkil eden Osmanlı İmparatorluğu’nun enkazı ve yıkıntılarından *Türk* olan kısmı kurtarıp yepyeni ve *Milli* bir devlet yaratmak olduğuna göre, Kurtuluş Mücadelesinin dış münasebetlerine de bu amacın egemen olması tabii idi. *Atatürk’ün* deyimi ile, Milli Kurtuluş Mücadelesinin dış politikasının temel ilkesi “milletin dahilî ve haricî istiklâli”nin tanıtılması ve “her milletin kendi mukadderatını kendisinin hâkim olması... hakkımızın bilâkaydı şart tanınması” Milli Kurtuluş Mücadelesi herşeyden önce dışarıya, istilacılara yönelmiş bir hareket olduğu içindir ki, bu mücadelenin teşkilatlanmasında ilk büyük adımı teşkil eden Erzurum Kongresi kararları da, Sivas Kongresinden farklı olarak, esas itibarıyla, dışarıya, bütün dünyaya hitap etmiştir. Bu sebeptendir ki, bu kararlar Milli Mücadele diplomasinin de temel ilkeleri olmuştur. “*Millî sınırlar* dahilinde bulunan bütün vatan parçalarının bütünlüğü”, “birbirlerinden ayrılmazlığı”, “Her türlü yabancı işgal ve müdahalesine karşı. .. milletin bir bütün olarak savunma ve karşı koyması”, “Manda ve himaye(nin) kabul olunamaz”lığı, Milli Mücadele sırasındaki dış münasebetlerde daima gözönünde tutulacak esas ilkeler olacaktır³⁵¹.

Sovyet Rusya ile Münasebetler

Milli Mücadele sırasındaki Türk-Sovyet münasebetleri, iki devlet arasında bugüne kadar mevcut olan münasebetlerin en ilgi çekici safhasını teşkil eder.

³⁴⁸ Eroğlu, s.199-201.

³⁴⁹ Akşin, C.2, s.13.

³⁵⁰ Tanör, *Kurtuluş*, s.119-121.

³⁵¹ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.307.

Daha Ankara'da 23 Nisan 1920 de Milli Hükümet kurulmadan önce Sovyetler Türkiye ile de ilgilenmişler ve gerçekleştirmek istedikleri “Dünya Proleter İhtilali”nde Türkiye’ye de yer ayırmışlardı. Bu dünya ihtilalini gerçekleştirmede Bolşevikler dünya memleketlerini iki kısma ayırarak, her kısımda uygulanacak taktiği ve bunun desteğini de buna göre tesbit etmişlerdi. Batı Avrupa’nın endüstriyel memleketlerinde bu ihtilalin doyandığı sanayi işçileri(proleterler) ve bunları teşkilatlandıran komünist partileri idi. Orta Doğu ve Asya’ya içine alan *Doğu’da* bir sanayi ve dolayısıyla bir işçi kitlesi olmadığı için ve bu iki bölgedeki memleketler batı sömürgeciliği altında bulunduğundan, buralarda dünya proleter ihtilalinin öncülüğünü *köylüler* ve batı sömürgeciliğine karşı bağımsızlık mücadelesini yürüten *milliyetçi burjuvazi* yapacaktı. Fakat bu arada, çekirdek halindeki komünist partileri, milliyetçi burjuvazinin milli kurtuluş mücadelesini bir proleter İhtilaline çevirecekti. Milliyetçi burjuvazinin milli kurtuluş hareketi gerçekleştiği takdirde Batının sömürgeleri elinden çıkacağından, batı kapitalizminin ham madde kaynağını ve dolayısıyla en kuvvetli desteğini teşkil eden bir unsur ortadan kalkarak batı kapitalizmi zayıflıyacak ve tam bu sırada işçilerin komünist partisinin ele alacağı bir ihtilal ile bütün kapitalizm yıkılarak, Doğu’da ve Batı’da bütün memleketlerde Sovyet rejimi bir anda kurulmuş olacaktı. Bütün bu faaliyetleri 1919 Martında kurulan *Komünist Enternasyonal* (III. Enternasyonal) idare edecekti.

Sovyet Rusya 1919 Martından itibaren Türkiye’ye de bu açıdan bakmış ve bu konudaki ümitlerini bütün Milli Mücadele boyunca devam ettirmiştir. Milli Mücadeleye karşı Sovyetlerin davranışının temel noktası budur.

Bu sebeplerdir ki, Komünist Enternasyonalinin Yürütme Komitesi 1 Mayıs 1919 günü “Dünya İşçilerine” yayınladığı bir demeçte birçok memleketleri grup grup ele aldığı ve bütün memleketlerde “işçi ve askerler”e hitap ettiği halde, “Türkiye’nin İşçi, Asker ve Köylülerine”ne ayrı bir paragraf ayırmış ve Anadolu’daki milli kımıldanışları kastederek, başladıkları “ihtilal”ın sonunu getirmelerini, “kendi Kızıl Ordusu”nu ve “işçi, asker ve köylü Sovyetleri”ni kurmalarını istemiştir. Demecin sonunda, “Büyük Komünist Enternasyonal 1919 da doğdu. Büyük Enternasyonal Sovyet Cumhuriyeti 1920 de doğacaktır” deniyordu.

Sivas Kongresinin sona ermesinden iki gün sonra, 13 Eylül 1919 da, Sovyetler, “Türkiye İşçi ve Köylülerine” hitaben, Dışişleri Bakanı Çiçerin ve Sovyet Dışişleri Bakanlığı “Müslüman Yakın Doğu Dairesi” başkanı *Neriman Nerimanov’un* imzası ile ikinci bir demeç yayınladılar. Oldukça uzun olan demeçte ilgi çeken nokta, doktriner konulara değinilmeksizin, esas itibarıyla İngiltereye hücum edilmesiydi. İkinci önemli nokta da, satılmış paşa ve vezirlerden söz edilerek İstanbul hükümetine hücumda bulunulmasıydı. Gerek bu hücumlar, gerek İngiltere’nin İstanbul’u ve Boğazları ele geçirdiğinden, Türkiye, İran, Afganistan ve Kafkasları egemenliği altına almak üzere olduğundan söz edilmesi, Rusya’da yine Batılıların kışkırtmasıyla başlamış olan iç savaş karşısında, Sovyetlerin, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile başlamış olan Milli Mücadeleyi desteklemeye hazırlandıkları kanısını vermektedir. Bu durum karşısında Türk anavatanının kurtarılmasının ancak Türk işçi ve köylüsünün çabasına kaldığını belirten demeç, “Rus İşçiler ve Köylüler Hükümeti”nin “kardeşlik elini” uzatmaya hazır olduğunu da belirtiyordu. Öte yandan, bu demecin, Komünist Enternasyonal tarafından değil de, Sovyet Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanmış olması da üzerinde durulacak bir noktadır.

Nitekim, Sovyetlerin bu 13 Eylül 1919 demecinin anlamı, Dışişleri Bakanı Çiçerin’in, 1919 Aralık ayında, Bütün Rusya Sovyetlerinin VII. Kongresine sunduğu raporda daha açık bir şekilde ifade edilmiştir. Çiçerin, raporunda, “Uyanan Doğu”dan söz ederek, İran, Çin, Kore, Türkiye ve Mısır’da “Avrupa ve Amerikan kapitalizmine karşı” kaynaşma ve hareketlerin gün geçtikçe daha somut bir hal aldığını söylemiş ve “Kaybolmuş hürriyetlerinin tekrar kazanılması için yaptıkları mücadelede Müslüman dünyasına yardım etmek hususundaki samimi arzumuzu Türklere ve her Müslüman ırkına mutanant bir şekilde ilan ettik” demiştir.

Mamafih, bu Sovyet uvertürlerine cesaret veren olayın, Mustafa Kemal’in Erzurum Kongresinde, “kuvvei maneviyenin takviyesine medar olmak üzere, istiklâli millîlerini tehlikede gören ve her taraftan istilaya maruz kalan Rus milleti”nin yapmış olduğu mücadeleyi ve kazandığı başarıyı zikretmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan, 1919 yılının sonu ile 1920’nin başında ortaya çıkan bir Türk-Sovyet yakınlaşması ihtimali özellikle İngiltere’de büyük bir endişe ile karşılanmış ve hatta 1920 Mayısında Londra’da bir Sovyet-İngiliz anlaşmasının görüşmeleri yapılırken, Başbakan Lloyd George, bu anlaşmaya, Sovyetlerin “Kemalistlere” yardım etmemesi şartını koydurmak istemiş ve Sovyetler de bunu reddetmişlerdir. Fakat İngilizlerin 16 Mart 1920 de İstanbulu işgal ile Meclisi Mebusanı kapatmaları ve birçok milletvekillerini tevkif etmeleri, Mustafa Kemal’i ister istemez Sovyet Rusyaya dönmeye zorlayan bir olay teşkil etmiştir. Çünkü Meclisi Mebusan’ın kapatılması ile Türk Milleti temsilsiz kalmış oluyordu. Bunun içindir ki, Milli Mücadelenin önemli bir adımı daha atılarak, 23 Nisan 1920 de Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve Milli Mücadele kendi hükümetine kavuşmuştur. Şüphesiz istilacılar milli hareketin bu gelişme ve kuvvetlenmesine karşı tepkisiz kalmayacaktı ve dolayısıyla mücadele de şiddetlenecekti. Bir yandan milli hükümetin diplomatik alanda tanınması meselesi, öte yandan, içinde bulunduğu her bakımdan yalnızlık dolayısıyla yardıma olan ihtiyaç, Sovyetlerle ilk elden temasa geçmeyi zorunlu kılmıştır.

T.B.M.M. nin açılmasından üç gün sonra, 26 Nisan 1920 de Mustafa Kemal, Lenin’e gönderdiği bir mektupla, Ankara ve Moskova arasında normal münasebetlerin kurulmasını, “askeri ve siyasi bir ittifak ile” “yabancı emperyalizmine karşı” birlikte mücadele edilmesini istemiş ve Ankara Hükümetinin Milli Misak’a dayanan politikasını açıklamıştır. Bunun arkasından, Sovyet hükümetinin 3 Aralık 1917 de “Rusya ve Doğu Müslümanlarına” yayınladığı demeç T.B.M.M. nin 9 Mayıs 1920 günlü oturumunda alkışlarla okunmuştur. Rusya içindeki ve dışındaki Müslüman halkları Bolşevik rejimini desteklemeye ve Avrupa emperyalizmine karşı ayaklanmaya davet eden bu demeçte, Çarlık Rusyasının Türkiye’yi parçalayan anlaşmaları Bolşevik hükümetin tanımadığı ve özellikle İstanbul’un “Müslümanların” elinde kalması gerektiği belirtilmekteydi.

Mustafa Kemal’in Lenin’e yazdığı mektuba, 3 Haziran 1920 de Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin cevap vermiştir. Bu mektupla Sovyet hükümeti, T.B.M.M. Hükümetini resmen tanımış ve iki hükümet arasında diplomatik münasebetler resmen kurulmuştur. Bununla beraber, Çiçerin’in cevabında herhangi bir ittifaktan söz edilmiyordu. Sovyetlerin Ankara ile ittifaktan kaçınmalarının sebepleri vardı. Bir defa, Sovyet hükümeti bu sırada İngiltere ile bir ticaret anlaşması yapmak için çalışıyordu. İngiltere’den almaya muhtaç bulunduğu birçok maddeler vardı. Türkiye ile İngiltereye karşı bir ittifak bu ticaret anlaşmasına engel olabilirdi. İkincisi, Sovyetler komünist olmayan memleketlerle ittifakı kendi bakımlarından uygun görmüyorlardı. Üçüncüsü, bu sırada Polonya savaşı, Wrangel ve Gürcistan’daki Menşeviklerle uğraşmaktaydılar. Türkiye ile ittifak, Rus askerlerinin de Yunanlılara karşı mücadelesini gerektirebilirdi. Halbuki bunu yapacak durumda değildi. Nihayet, Mustafa Kemal de mücadelenin daha başında idi. Sovyetlere göre, başarı kazanıp kazanamayacağı şüpheliydi.

Ankara ile Moskova arasında resmi münasebetler bu şekilde Haziran başında kurulmuş olmakla beraber, Mayıs ayı başında Şerif Manatov (aslen Başkır) adlı gayri resmi bir Sovyet temsilcisi Ankara'ya gelmiş bulunuyordu. Öte yandan, Müttefikler Sévres barış antlaşmasını da hazırlamışlar ve bu antlaşmayı imzalıyacak İstanbul hükümeti temsilcileri 2 Mayıs'ta İstanbul'dan hareket etmişti. Bu antlaşmanın uygulanmasına ancak kuvvetle karşı konabilirdi. Bu kuvveti sağlamak için de Sovyet Rusya'dan yardım almak zorunluydu. Bu sebeple, "bir dostluk muahedesi akdetmek ve ihtiyacımız olan para ve her nevi harb malzemesini temin" için Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir delegasyon, 11 Mayıs'ta Ankara'dan hareketle 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaştı. Dostluk antlaşmasının esasları 24 Ağustos'ta hazır olmakla beraber, Bekir Sami Bey'in bu antlaşmayı imzalaması mümkün olmadı. Çünkü Sovyetler, Bitlis, Van ve Muş illerinin Ermenistan'a terkedilmesini istediler. Bu suretle, Sovyetlerin Anadolu'daki doktriner emellerinden başka, siyasi ve emperyalist emelleri de ortaya çıkmıştı.

Fakat Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk Kuvvetleri Eylül'de taarruza geçip, Sarıkamış ve Kars'ı aldıktan sonra Gümrüğü de ele geçirince, Menşevik iktidarı altındaki Ermeni hükümeti barışa yanaşmak zorunda kaldı ve 3 Aralık 1920'de Ermenistanla *Gümrü* barış antlaşması imzalandı. Bu arada, Bolşevikler de Ermenistan'da iktidarı ele geçirmişlerdi. Bu şekilde Ermenistan meselesi kendiliğinden çözümlenmiş oluyordu. Kazanılan bu zaferler üzerine Sovyetler Milli Mücadeleye daha fazla önem vermeye başlamışlardır.

Doğu cephesinde bu başarılar kazanılmakla beraber Batı'da şartlar kötüleşmeye doğru gitmekteydi. Hazırlanmış olan barış şartlarını Türk Milletine zorla kabul ettirmek isteyen Müttefikler Yunanlıları serbest bırakmışlar ve Yunanlılar Haziran'da İzmir bölgesinden doğuya doğru hareket ederek Batı Anadolu'yu işgale başlamışlardı. Yunanlılar Ekim ayı sonunda Bursa'dan taarruza geçtiler. 10 Ağustos 1920'de İstanbul hükümeti Sévres antlaşmasını imza etti. Şimdi düşmana karşı muharebe alanlarında savaş başlamıştı. Silah, cephane ve askeri malzemeye ihtiyaç vardı. Bekir Sami Bey heyeti Moskova'da Sovyetlere bu konudaki ihtiyaç listesini de bildirmiş, lakin siyasal anlaşma imzalanamadığı için, yardım konusunda da bir şey elde edilememişti. Bu sebeple, Mustafa Kemal 29 Kasım 1920'de Dışişleri Bakanı Çiçerin'e bir telgraf göndererek, "Batılı emperyalistlere karşı" birlikte mücadele için "yakın bir ittifakın kurulmasını" istemiştir. Öte yandan, General Ali Fuat Cebesoy Moskova büyükelçiliğine atanmış ve elçilik heyeti 1920 Aralık ayı başında Ankara'dan Doğu Anadolu yoluyla Moskova'ya hareket etmiştir. Esasen Sovyetler de Ekim ayında *Budu Mdivani* başkanlığındaki elçilik heyetlerini Ankara'ya göndermiş bulunuyorlardı.

General Ali Fuat Cebesoy başkanlığındaki Türk elçilik heyeti 19 Şubat 1921'de Moskova'ya ulaşmış ve 26 Şubat'ta siyasal anlaşma müzakereleri başlamıştır. İttifak tekrar söz konusu olmuş ise de, yukarıda açıkladığımız sebeplerden ötürü Sovyetler ittifaka yine yanaşmamışlardır. Sadece 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu arada Moskova'da bulunan Afganistan heyeti ile de 1 Mart 1921'de bir dostluk antlaşması imzalanarak, iki devletle birden münasebetler kurulmuş olmaktadır. Şüphesiz, Sovyetlerle imzalanan dostluk antlaşması çok daha önemli olup, T.B.M.M. Hükümetinin Batıya karşı durumunu kuvvetlendirmekteydi.

16 Mart 1921 Antlaşması ile Sovyetler, Sévres Antlaşmasını tanımayıp, 28 Ocak 1929 tarihli Misakı Milli'de belirtilen sınırlar içindeki Türkiye'yi tanıyorlardı. Antlaşmanın 4. maddesine göre iki devlet, Doğu milletlerinin milli kurtuluş hareketleri ile Rus işçisinin yeni bir sosyal düzen kurma mücadelesi arasında ortak noktalar olduğunu kabul ve bütün milletlerin bağımsızlık, hürriyet ve arzu ettikleri hükümet sistemini seçme hakkını tanıyorlardı. Nihayet, (5. madde ile) Sovyetler, Boğazlar ve İstanbul üzerindeki Türk egemenliğini tanıyorlar ve buna karşılık Türkiye de Boğazlar statüsünün sadece Karadenize kıyıda devletler tarafından tesbitini kabul ediyordu.

Bu antlaşmanın yapıldığı gün Sovyet hükümeti İngiltere ile de, istediği ticaret anlaşmasını yapmıştı. Bu sebeple, Türk-Sovyet antlaşmasından sonra Sovyetlerin Milli Mücadeleye yaptıkları yardım birdenbire artmıştır. Sovyetler Milli Mücadeleye hem askeri malzeme yardımıyla bulunmuşlar ve hem de para yardımı yapmışlardır³⁵².

Bununla beraber, dostluk antlaşmasının imzasına ve yapılan yardımlara rağmen, Türk Sovyet münasebetleri sağlam bir güvenlik havasına girememiştir. Bunun da başlıca sebebi komünizm meselesi olmuştur. Mustafa Kemal, "Bizim Ruslarla olan münasebet ve muahadenimiz ancak iki müstakil devletin ittifak ve ittifak esaslarıyla alakadardır" demiş ve Sovyet hükümetiyle olan münasebetlerle, komünizmin Anadolu'ya sokulması meselesini birbirinden ayırarak, birincisine ne kadar taraftar olmuş ise, ikincisine de o kadar karşı gelmiştir. Halbuki Sovyetler ise, Türk Milli Kurtuluş hareketine yardım ederken, bunu bir proleter ihtilali şekline sokmak için çalışmışlardır. Bunun için de daha 1919 yılından itibaren İstanbul'da ve Anadolu'da komünist propagandasına başlamışlar ve propaganda broşürleri dağıtmışlardır. Türk komünistlerinden Baytar Salih Zeki ile Şerif Manatov ise 1920 Haziranında *Türkiye Komünist Partisi'ni* kurmuşlardır. Bu parti 14 Temmuz'da yayınladığı ilk demecinde, "sultanların mutlakiyeti ile olduğu kadar, Mustafa Kemal'in sahte politikası ile de mücadeleyi ilan" etmiştir. Bu durum karşısında Şerif Manatov sınır dışı edildiği gibi, Komünist Partisi de yasaklanmıştır. Buna karşılık Mustafa Kemal, komünist propaganda ve kışkırtmalarını kontrol altına almak için yakın arkadaşlarına, *Resmi Komünist Fırkası'ni* kurdurmuştur. "Allah'ın inayetiyle" kurulduğu ilan edilen bu Fırka, başlangıçta açıkladığı beyannamesinde, komünizm, İslamiyet ve milliyetçilik esaslarını birleştiren bir görüşü benimsediğini açıklamış ise de, esasında Fırka "Türk Milletinin vahdeti"ni korumak için alınmış bir tedbir olmuştur. Mustafa Kemal de, Türk-Sovyet münasebetlerini, "iki devlet arasında avamili tabiiyeden mütehasıl tesanüt" olarak nitelendirmiş ve "Biz ne Bolşevikiz, ne de komünist, ne biri, ne diğeri olamayız. Çünkü biz milliyetperver ve dinimize hürmetkarız" demiştir. Mustafa Kemal ve Ankara Hükümetinin komünistlere karşı bu tutumu, Sovyetlerde daha o zaman "dünkü dostu silkip atmak için münasip bir fırsat arıyacağı" kanısını uyandırmış ve bu sebeple Anadolu'daki milli kurtuluş hareketini bir komünist ihtilali haline getirmeye çalışmışlardır. Yardım meselesine gelince, Anadolu'daki milli zaferin kendi yardımları ile gerçekleşmesi

³⁵² Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.307-313. Sovyet belgelerine göre, Sovyetlerin yapmış oldukları yardımlar şöyledir: 1920 yazında 6.000 tüfek, 5 milyon kadar tüfek mermisi ve 17.600 top mermisi. 1920 Eylülünde 200.6 Kgr. külçe altın (Erzurum'da teslim edilmiştir). 1921 Ocak-Şubat aylarında, 1.000 atımlık top barutu, 4.000 el bombası ve 4.000 şarapnel mermisi ile daha bazı askeri malzeme verilmiştir. 1921 yılı içinde yapılan yardım ise şöyledir: 33.275 tüfek, 57.986.000 tüfek mermisi, 327 makineli tüfek, 54 top, 129.479 top mermisi, 1.500 kılıç, 20.000 gaz maskesi. 3 Ekim 1921'de de Jivoy ve Jutkiy adlı iki destroyer Trabzon'da Ankara hükümetine devredilmiştir. Nihayet, 16 Mart 1921 antlaşmasından önce 10 milyon altın rublelik akçalı yardım anlaşması yapılmış ve bu akçalı yardım şu şekilde verilmiştir: Nisan 1921'de 4 milyon, Mayıs-Haziran 1921'de 1.4 milyon, Kasım 1921'de 1.1 milyon ve Mayıs 1922'de 3.5 milyon. (Bu konuda bak.: Dokumenti Vneşney politiki SSSR, Tom III, str. 675; Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.313,314).

halinde, bunun, Batı sömürgeciliği altında bulunan bütün İslam dünyası üzerinde yapacağı geniş etkiyi özellikle gözönünde tutmuşlardır. Bunun içindir ki, Ankara Hükümeti ile diplomatik münasebetleri kurduktan sonra, 1-8 Eylül 1920 de Bakü’de bir “Doğu Milletleri Kongresi” toplamışlardır. 1891 kişinin katıldığı bu kongrede, Anadolu’dan gidenler 235 kişi ile en kalabalık grubu teşkil etmekteydi. Mafih, T.B.M.M. Hükümeti bu kongreye resmi temsilci göndermemiş, sadece Dr. İbrahim Tali’yi gözlemci olarak göndermiştir. Bir dünya proleter ihtilalinin yakın olduğu inancı ile düzenlenen bu kongrede *Mutişev* adlı bir Kafkas delegesinin söylediği şu sözler ilgi çekicidir: “Mustafa Kemal’in hareketi bir milli kurtuluş hareketidir. Biz bunu destekliyoruz, çünkü emperyalizme karşı yaptığımız mücadele sona erer ermez, bu hareketin bir sosyal ihtilale inkılab edeceğine inanıyoruz.

Komünizm meselesinin ilgi çeken yönlerinden biri de, Milli Mücadele savaş alanlarında gücünü gösterdikçe, milli hükümetin komünistlere karşı kovuşturmasının şiddetlenmesi olmuştur. Bu da Sovyetler tarafından tepkisiz kalmamıştır. 1922 Temmuzunda Karl Radek *İzvestiya*’da şöyle yazıyordu: “Ankara Hükümetinin, Türkiye’yi kurtarabilmesi için, proleter ihtilali ile birleşmekten başka bir politika izleyemeyeceğini anlaması kesin bir zorunluluktur”. Büyük Zafer’den sonra komünistler hakkında yapılan gayet sert kovuşturma ve tutuklamalar, Moskova’ya daha da sinirlendirmiş ve Moskova’da yayınlanmakta olan *Kızıl Şark* adlı derginin 7 Kasım 1922 günlü sayısında, “Türkiye Komünist Fırkası Umumi Katibi ve Komünist Enternasyonalin Üçüncü Kongresine katılan Türk delegasyonu reisi” *Salih Hacıoğlu* imzasıyla yayınlanan bir demeçte, “Burjuva Beyefendiler” diye Mustafa Kemale ve Ankara Hükümetine şiddetle çatılarak şöyle denilmiştir: “Hayır Beyler Hayır! Türkiye Komünist Fırkası yaşıyor... Ve işçi ve köylü sınıfı mevcut oldukça yaşayacaktır. Türkiye Komünist Fırkası milletlerarası ihtilalci proletarya ordusunun Türkiye’deki bir koludur. Sizler partiyi, polis emri, Heyeti Vekile kararı veya bir kanunla kapatsanız bile, sınıfımızın bir teşkilatı olarak, Parti, daima payidar olacaktır”. Kasım-Aralık 1922 de toplanan Komünist Enternasyonalinin IV. Kongresi de, kapanış toplantısında Türk komünistlerine hitaben yayınladığı bir mektupta, tutuklanan Türk komünistlerine sevgilerini göndermiş ve «Unutmayınız ki yoldaşlar, hapishane hücrelerinin hüznü ihtilalin güneşini karartmaz» diyerek, Komünist Enternasyonalinin onları “cellatlarının” elinden kurtarmayı kendisinin esaslı bir görevi saydığını bildirmiştir. *İzvestiya*’nın başyazarı *Yu. Steklov* da, “Körlük Politikası” başlığı ile yayınladığı bir başyazıda Türk komünistlerinin tevkifi dolayısıyla Ankara Hükümetini protesto ve tehdit ederek, Ankara Hükümetinin içerde ve dışarda durumunu daha düzeltmediğini, bu sebeple komünistlere dayanmak zorunda olduğunu söylemiştir.

Milli Mücadele içindeki Türk-Sovyet münasebetlerinin hastalıklarından biri de, Mustafa Kemal’in Batılılarla uyuşma ve uzlaşması ihtimalinden duydukları, endişe ve hatta korku olmuştur. Denebilir ki, Sovyetler, Milli Mücadele Türkiye’sinin Batılılarla hiçbir zaman uzlaşmamasını arzu etmişlerdir. Çünkü bu takdirde, yeni Türkiye Sovyetlere daha fazla dayanma zorunluğunda kalacak ve bu da Anadolu’da bir proleter ihtilalinin gerçekleşmesini kolaylaştıracaktı. Sovyetlerin bu tutumunu yine kendi belgelerinde görmekteyiz. Mesela, 16 Mart 1921 antlaşmasının görüşmeleri yapılırken, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Beyin Paris ve Londra’ya yaptığı ziyaretler, buralarda verdiği demeçler ve nihayet İtalya, İngiltere ve Fransa ile yaptığı anlaşmalar, Sovyetleri telaşlandırmış, sinirlendirmiş ve hatta Ankara Hükümetini protesto etmişlerdir. Aynı durum, Türkiye ile Fransa arasında 20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi imzalandığı zaman da ortaya çıkmıştır. Buna karşılık kendileri ise, kendi menfaatleri bakımından Batılılarla münasebetlerini geliştirmek için çaba harcamaktan geri kalmamışlardır. Sovyet yardımı olmaksızın kazanılan II. *İnönü Zaferi* üzerine Milli Mücadeleye daha fazla yardımı durdurdukları gibi, Yunanistanla diplomatik ve ticari münasebetlere girişmişler ve üstelik, Yunanistan’ın isteği üzerine, Milli Mücadeleye karşı tarafsız kalmayı kabul etmişlerdir.

Bütün bu meseleler, Türkiye’ye yardım konusunda Sovyet liderleri arasında görüş ayrılıkları doğurmuş ve 1922 de Stalin ve Orjonikidze gibi Gürcü ve Kafkasyalı liderler yardımın kesilmesine taraftar olmuş iseler de, Lenin ve Trotski yardım fikrini savunmuşlardır.

Boğazlar Meselesi dolayısıyla Sovyetler Lozan Konferansına özellikle ilgi göstermişlerdir. Lakin konferansa ancak Boğazlar Meselesi tartışılırken davet edilmişlerdir. Gerçekte, Batılılar karşısında yalnız kalmamak için Türkiye de, Sovyetlerin konferansa katılmasını arzu etmiştir³⁵³.

Batılılarla Münasebetler

23 Nisan 1920 de Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılıp, milli kurtuluş mücadelesinin siyasal teşkilatlanma yoluna gidip, bağımsız bir hükümet olma gücünü göstermesi, 16 Mart 1920 de İtilaf Devletlerinin İstanbul’u işgal ve Meclisi Mebusanı dağıtmalarına bir cevap olduğu kadar, o sırada hazırlanmakta olan Sévres antlaşmasının lüzumsuzluğunu da Batılılara hatırlatan bir uyarı idi. Fakat Batılıların 10 Ağustos 1920 de Sévres barışını İstanbul hükümetine imzalatmalarının da, Ankara’ya bir cevap olduğu bir gerçektir. Lakin bu cevap etkisizliğe mahkûm oldu. Eylül ayında doğu cephesinde başlayan Türk taarruzları, Ermenilere karşı kazanılan zaferler, Türk askerinin Gümrü’ye girişi ve nihayet 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü antlaşması, Milli Mücadelenin gücünü sadece mütereddit Sovyetlere göstermekle kalmamış, milli hareketin gerçek gücünü anlamak istemiyen Batılılara da bu gücü anlatmak istemiştir. Bunun arkasından 10 Ocak 1921 de Yunanlılara karşı kazanılan I. *İnönü Zaferi* bu gerçeğe biraz daha ışık getirerek, Sévres barışının biraz değiştirilerek Ankara Hükümetine de kabul ettirilmesi için Batılıları İstanbul ve Ankara temsilcilerini Londra’da bir konferansa davet etmeye sevk etmiştir. Davet sadece İstanbul hükümetine yapılmış, fakat İstanbul heyetine Ankara temsilcilerinin de dahil olması istenmişti. Bu davranışları ile İtilaf Devletleri, T.B.M.M. Hükümetini hala meşru saymadıklarını, hiçbir şekilde tanıma yoluna gitmediklerini göstermek istiyorlardı. Mustafa Kemal, İstanbul Hükümetinin Ankara’dan da temsilci gönderme davetine, “Hakimiyet bilakaydüşart milletindir... İcra kudreti ve teşri selahiyeti, milletin yegane ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder” diyen ve 20 Ocak 1921 de kabul edilmiş olan yeni Anayasanın esaslarını bildirmek suretiyle cevap verdi. Ankara Hükümeti, Türk Milletinin kendisinden başka temsilcisi olduğunu kabul edemezdi. Bunu nihayet, bir dereceye kadar, Batılılar da anlamış olmalıdır ki, İtalya’nın aracılığı ile Ankara’dan da ayrı bir heyet Londra’ya davet edildi ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet Londra Konferansına gönderildi. Bekir Sami Bey’e verilen talimat şuydu: “Hududu milliyemiz dahilinde memleketimizin tamamîyetini ve milletin istiklali tammını temin etmek”.

Londra Konferansı 23 Şubattan 12 Mart 1921’e kadar sürmüştür. İtilaf devletleri, Sévres antlaşmasının esasında bir değişiklik yapmayıp, bir-iki küçük değişiklikle yetindikleri gibi, Türkiye de Misakı Milli’yi izah ile herşeyden önce Yunanlıların Anadolu’yu boşaltmalarını istedi.

³⁵³ *Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.314-317.*

Yunanlılar ise ne bunu, ne de Sévres antlaşmasında yapılan küçük değişiklikleri bile kabul etmediklerinden, herhangi bir anlaşmaya varılamadı. Bununla beraber, “Şark mefkûresinin kuvvetli taraflarından” iken, 1920 yazında yapılan Moskova görüşmelerinde hayal kırıklığına uğrayıp, şimdi “Garp mefkûresine dönmemiz ve garphlaşmamız gerektiğini” söyleyen Bekir Sami Bey, Londra’da, İngiltere, Fransa ve İtalya ile bir takım anlaşmalar yaptı. 10 Mart 1921 tarihli İngiliz-Türk anlaşması esirlerin değişimine ait olup, İngilizler, “Ermenilere ve İngilizlere fena muamele etmemiş olan” Türk esirlerini geri vermeyi kabul ediyorlardı. 11 Mart 1921 tarihli Briand-Bekir Sami anlaşması ile de Fransızlar, güney cephemizdeki çarpışmalara son vermeyi ve Sévres’den farklı olarak Urfa ve Gaziantep’i Türkiye’ye bırakmayı kabul ediyorlar, lakin buna karşılık Elazığ, Diyarbakır ve Sivas bölgelerinde bir takım ekonomik imtiyazlar kazanıyorlardı. 12 Mart 1921 de İtalya ile yapılan anlaşmaya göre de, İtalya, İzmir bölgesi ile Trakya’nın Türklere geri verilmesi için çaba harcamayı kabul ediyor, fakat karşılığında Antalya, Burdur, Muğla, Isparta, Aydın, Afyon, Kütahya ve Konya illerinde ekonomik imtiyazlar elde ediyorlardı. Bütün bu anlaşmaları Bekir Sami Bey Ankara’ya danışmadan kendi inancına göre imzalamıştı. I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletlerinin aralarında imzaladıkları ve Anadolu’yu paylaşma amacını güden anlaşmalara çok benzeyen ve herşeye rağmen o anlaşmaları gerçekleştirme amacını güden bu anlaşmalar, “hükümeti millîye prensipleriyle” bağdaşmayacağından, “retten başka bir muameleye maruz kalamazdı”. Bunlar kabul ve tasdik edilmediği gibi, Bekir Sami Bey de Dışişleri Bakanlığında uzaklaştırıldı ve yerine, Ali Fuat Cebesoy ile Moskova’ya giden Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey getirildi.

Londra Konferansının önemli sonuçlarından biri de, İtilaf Devletleri arasındaki görüş ayrılığını ortaya çıkarmış olmasıydı. İtalya’nın içi kaynıyordu ve İtalyan hükümeti Anadolu macerasından bir an önce yakasını kurtarmaya çalışıyordu. Nitekim, Yunanlılara karşı *II. İnönü Zaferi’nin* kazanılması üzerine, Haziran, ayından itibaren Anadolu’daki kuvvetlerini çekmeye başlamışlardır. Aynı şey Fransa için de ortaya çıkmıştır. Daha önce de gördük ki, Fransa’nın bu sıradaki esas davası, Almanya’dan duyduğu korku dolayısıyla, güvenlik tedbirlerini bir an önce kurmaktır. Ankara Hükümetinin gücü ise her gün biraz daha kesin bir şekilde ortaya çıkıyordu. Ankara Hükümeti Bekir Sami anlaşmalarını açıkça reddetmekten çekinmemişti. Üstelik, Londra Konferansının sonuçsuzluğu üzerine Yunanlılar, Milli Hükümete savaş alanında kesin darbe indirmek için harekete geçmişler, 30 Mart-1 Nisan 1921 de İnönü’nde Türk cephesine karşı yeniden taarruz ederek ikinci defa yenilmişlerdi. *II. İnönü Zaferi*, Fransızların Milli Mücadeleye karşı politikalarında bir dönüm noktası oldu. Güney cephesinde ise Türk mücahitlerinin sert mukavemeti ile uğraşıyorlardı. Suriye’deki millî hareket de gerçek bir mesele olmaya başlamıştı. İşin kestirmesi, Ankara ile hesapların barışçı yolla tasfiyesi idi.

Bu sebeple Fransız hükümeti, Senato Dışişleri Komisyonu Başkanı *Franklin Bouillon’u*, Ankara Hükümetiyle gayri resmi bir temas kurmak üzere, 9 Haziran 1921 de Ankara’ya yollamıştır. Franklin Bouillon Ankara’da iki hafta kalmış ve kendisiyle bizzat Mustafa Kemal görüşmelerde bulunmuştur. Mustafa Kemal, Fransız temsilcisine, Misakı Milli’yi uzun uzun anlatmış, gerekli açıklamaları yapmış ve özellikle “siyasi, mali, iktisadi, adli, askeri, harsî ve ilâ... her hususta istiklali tam ve serbestii tam” üzerinde ısrar etmiştir. Franklin Bouillon ise, ilgi çekici bir nokta olmak üzere, Misakı Milli’nin kapitülasyonlar maddesine en fazla takılmıştır. Mustafa Kemal tarafından bu konudaki davanın esası da anlatılmakla beraber, Fransa, “Türk mevcudiyeti millîyesinin Birinci ve İkinci İnönü’nden sonra daha büyücek bir eserle teyid edilmiş olmasına” intizar etmeyi tercih etti. 23 Ağustos-13 Eylül 1921 Sakarya Meydan Muharebesindeki zafer, Türk Milli Kurtuluş Mücadelesinin gücünü bir kere daha ortaya koyunca, Fransa, T.B.M.M. Hükümeti ile 20 Ekim 1921 de *Ankara İtilafnamesi’ni* imzaladı. Bu anlaşma ile “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti” ile Fransa arasında savaş hali resmen sona eriyordu. Ayrıca, Türkiye-Suriye sınırı da çiziliyor ve Fransa güney Anadolu’dan çekiliyordu. Yalnız İskenderun bölgesi Suriye sınırları içinde bırakılmakla beraber, 7. maddeye göre, burada özel bir idare kurulacak, Türkler millî kültürlerini geliştirmek için her türlü kolaylıktan faydalanacaklar ve burada Türkçe resmi dil olacaktı.

Bu antlaşmanın imzası ile T.B.M.M. Hükümeti ve Milli Kurtuluş Mücadelesi, I. Dünya Savaşı’nın galiplerinden olan büyük bir Avrupa devleti tarafından ilk defa tanınmış oluyordu. Antlaşmanın asıl önemi buradadır. Fransa’nın Anadolu’dan çekilmesi ve Suriye içinde kalmasına rağmen İskenderun için kabul edilen millî kültür şartları, Misakı Milli’nin de tanınmasından başka bir şey değildi.

İtalya da daha önce Anadolu’dan çekildiğine göre, geriye şimdi biri küçük, biri büyük iki devlet, Yunanistan ile İngiltere kalıyordu. Büyük Zafer’in bu iki devleti karşı karşıya bıraktığı hezimet, bunlara da gerçeği sert bir şekilde göstermiş ve Lozan Barış Anlaşması ile Atatürk’ün Türkiye Cumhuriyeti, milletlerarası münasebetlerdeki tarihi yerini almıştır³⁵⁴.

YENİ BİR DÜZEN

SİYASAL İNKILÂPLAR/DEVİRİMLER

Saltanatın Kaldırılması

Mudanya Mütarekesi’nden sonra barış konferansı için hazırlıklar başlayınca, Osmanlı Hükümeti, TBMM Hükümeti yanında konferansa katılmak arzusunda olduğunu bildirmiştir. İtilaf Devletlerinin, hala İstanbul’da bir hükümet tanımak ve onu da Türkiye ile birlikte konferansa çağırarak istemeleri ve bu hükümetinde delegeleri beraberçe seçmek için TBMM’ne başvurmaya yeltenmesi, Mustafa Kemal Paşa’yı harekete geçirdi³⁵⁵. İlk aşamada hem barış konferansına hem de saltanatın geleceği ile ilgili yapılacak çalışmalara zemin hazırlamak bakımından önemli bir adım atılmış ve Meclis, neşir ve ilan ettiği bir kanunla, İstanbul’un işgal tarihi olan 16 Mart 1920’den itibaren İstanbul Hükümetince aktedilen anlaşma ve sözleşmelerin tümünü geçersiz kabul ettiğini açıklamıştır³⁵⁶.

TBMM’nin aldığı karara rağmen İstanbul Hükümeti Sadrazamı Tevfik Paşa’nın, Milli Mücadele karşısında İstanbul’un takındığı tavrı da göz önüne almadan, barış konferansına yönelik hükümetinin düşüncelerini açıklamak amacı ile Ankara’ya çektiği telgraf, meclis tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. TBMM tarafından yok sayılmasına rağmen, İstanbul Hükümeti’nin kendisinin hala yaşamakta olduğunu sanması gibi bir gelişme karşısında, gerek Mustafa Kemal’in 24 Nisan 1920 tarihli önergesinde ve gerekse 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nda yer alan “egemenliği milletin malı olarak” kabul ve ilan eden anlayışa dayanılarak hazırlanan ve mecliste kabul edilen saltanat kurumunun statüsü ile

³⁵⁴ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.317-320.

³⁵⁵ Eroğlu, a.g.e., s.210.

³⁵⁶ Mumcu, a.g.e., s.146-147; Eroğlu, a.g.e., s.212.

ilgili kanun tasarısı, Umumi Heyet'te görüşüldükten sonra 1 Kasım 1922'de kanunlaşmıştır. Bu kanunla hilafet ile saltanat birbirinden ayrılmış ve saltanat kurumu lağv edilmiştir/kaldırılmıştır³⁵⁷.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kararı Vahdettin'e, Yıldız Sarayı'nda Refet Paşa tarafından tebliğ edilmiştir. 4 Kasım 1922'de TBMM Hükümeti'nin, İstanbul'un idaresine el koyması üzerine son Osmanlı Padişahı Vahdettin, hayatının tehlikeye düştüğünü ileri sürerek, 17 Kasım 1922'de Malaya adlı İngiliz harp gemisiyle Malta'ya gitmiştir³⁵⁸.

Cumhuriyetin İlanı

TBMM, 1 Kasım 1922'de aldığı bir kararla saltanata son vermekte ve Osmanlı Devleti'nin 16 Mart 1920'den itibaren ebedi olarak tarihe intikal ettiğini ilan etmekte idi. Bu gelişmenin hemen ardından tarihi vazifesini başarı ile yapan TBMM, ilk açıldığı günlerde aldığı kararlara uygun olarak, 1 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesine karar vermiş ve bir anlamda kendisini feshetmiştir. Aynı süreç içerisinde 6 Ekim 1923'te Türk ordusunun İstanbul'a girmesi ile Türk vatanının bütünlüğü ve siyasi istiklali de gerçekleşmiş ve böylece bir devir kapanmış, yeni bir devir açılmıştır. Seçimlerin tamamlanmasından sonra, İkinci Meclis, 11 Ağustos 1923'te toplanmıştır. Bu meclis, rejimin ve başkentin belirlenmesi, kesin barışın sağlanması gibi hayati meseleleri halletmeyi doğal olarak öncelikli vazifesi görmüş ve Cumhuriyetin ilanı, Lozan Antlaşması'nın onaylanması, 13 Ekim 1923 tarihinde Ankara'nın idari merkez olması gibi önemli kararların altına imza atmıştır. Dolayısıyla Birinci Meclis'in son dönemlerinden daha doğrusu Milli Mücadele'nin başarı ile sonuçlanmasından itibaren artık Türk İnkılâbı'nın yeniden yapılanma dönemi başlamıştır³⁵⁹.

Fethi Okyar'ın yeni meclis seçildikten sonra başkanı olduğu İcra Vekilleri Heyeti/Bakanlar Kurulu memleket işlerini gerektiği gibi yürütemiyordu. Bunun en büyük sebebi, meclis içindeki çatışmaların, hizipçilik ve kulis çalışmalarının sürekliliğine paralel olarak, hükümeti doğrudan doğruya meclisin seçmesiyle uyum sağlayamayan hatta yeterli seviyede bulunmayan milletvekillerinin Vekiller Heyeti'nde aktif görev almalarına yol açan mevcut, savaş şartlarından doğan, işgallere karşı olağanüstü şartlara göre oluşturulmuş sistemdi. Bu sorunlara bir de Fethi Okyar'ın hükümetten çekilmesi nedeniyle yeni hükümetin sistemden dolayı bir türlü kurulamaması gibi bir bunalımın eklenmesi üzerine geçmiş yılların tam tersine, günü kurtarmaktan ziyade yeniden yapılanma sürecinin yani yapılacak devrimlerin yükünü taşıyabilecek bir yönetim biçiminin belirlenmesi için arayışlar başlamış ve 1921 Anayasası'nın egemenliği millete vermesi, zaten Milli Mücadele'nin başından itibaren Cumhuriyet rejiminin temel unsurlarının TBMM bünyesine yerleşmiş dolayısıyla kabul görmüş olmasından istifade edilerek yeni devlete en uygun idare tarzının Cumhuriyet olacağı anlayışına ulaşılmış ve hazırlanan kanun tasarısı kabul edilerek 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilmiştir. Bu kararın hemen sonrasında ise yeni sistemin gereği yapılan oylama ile Mustafa Kemal ilk cumhurbaşkanı seçilmiştir³⁶⁰.

Cumhuriyet ülke içinde büyük oranda hoşnutlukla karşılanmakla beraber Rauf Orbay gibi milli mücadelenin bazı etkin isimleri ve Tevhid-i Efkâr, Vakıf gazetelerinin başını çektiği bazı basın organları bunu pek iyi karşılamadıklarını ifade etmekten çekinmemişlerdir. Bu görüşte olanların, Cumhuriyetin ilanının vakitsiz ve acele olduğu, gibi bir mazereti ileri sürmeleri dikkat çekicidir³⁶¹.

Halifeliğin Kaldırılması

Saltanatın kaldırılması üzerine TBMM'nin seçtiği yeni Halife Abdülmecit Efendi'nin etrafında, saltanatın kaldırılmasını tasvip etmemiş kimseler, Atatürk muhalifleri ve yeni rejim karşıtları toplanmaya ve halifeyi sisteme karşı kışkırtmaya başlamışlardı. Bu kesimin sözcüsü durumunda bulunan bazı gazeteler de halkı bu yönde etkilenmekten geri kalmıyorlardı. Bu ortam içinde Halife Abdülmecit Efendi de cumhuriyet hükümetinin talimatlarının dışına çıkmaya başlamıştı. Saltanat kaldırılmış olmasına rağmen bütün şer'iyeciler, medreseciler, gelenekçi Osmanlıcılar, halifenin padişahlığını bekleyen bir nöbetçi gibiydiler. Bu durum üzerine Meclis tarafından tedbir alınması gereği ortaya çıkmış ve 3 Mart 1924 tarihinde "Hilafetin ilgasına/kaldırılmasına ve Hanedan-ı Osmaniye'nin Türkiye Cumhuriyeti memaliki/memleketleri hariciyesine/dışına çıkartılması" şeklinde kabul edilen kanun ile hilafet kaldırılmıştır³⁶².

Ayrıca İslam dinindeki bütün Müslümanların imamı ve şeriatın koruyuculuğu olarak tanımlayabileceğimiz hilafet anlayışı, Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminin bitişi ile tamamen kalkmıştır. Nitekim halifeliğin, İslamiyet'in ihyasına başlangıç devirlerinde önemsenerek şekilde direnen Emeviler'e geçişi ve daha sonrasında Abbasiler'e nakli, Dört Halife döneminin bitişinden itibaren bu makamın, iktidar unsuru haline geldiğini göstermektedir. Sonraki süreçte, siyasi ve politik gelişmelere bağlı olarak hilafetin Osmanlılar'a geçişi, bu kurumun siyasi iktidar aracı haline gelmesi gibi bir durum daha da pekiştirmiştir. Zaten Osmanlı Sultanları, dünya düzeni içinde güçlü oldukları dönemlerde bu ünvanı pek kullanmamışlardır. Son dönemlerde ise özellikle 19. yy'ın başlarından itibaren Osmanlı'nın zayıflayarak güçten düşmeye başlaması ile halife ünvanını kullanmaya gerek görmelerini, padişahların siyasi iktidar ve hakimiyet anlayışları çerçevesinde ele almak, dolayısıyla TBMM'nin aldığı kararı da bu açıdan değerlendirmek gerekir³⁶³.

Demokrasi Çabaları ve Sonuçları

Bilindiği üzere ilk mecliste Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Meclis Grubu, 10 Mayıs 1921 tarihinde 151 milletvekili ile kurulmuştu. Milli mücadelenin kazanılması ve yeni bir düzenin kurulma çalışmalarının söz konusu olduğu dönemde, 9 Eylül 1923'te Müdafaa-i Hukuk Grubu, Cumhuriyet Halk Fırkası'na dönüştürüldü ve 11 Eylül'de Mustafa Kemal partinin genel başkanlığına seçildi. Bu arada yeni seçimler ile İkinci Grup milletvekilleri Millet Meclisinden uzaklaştırıldılar.

³⁵⁷ Eroğlu, a.g.e., s.210-211; Akşin, a.g.e., C.2, s.36-37.

³⁵⁸ Eroğlu, a.g.e., s.211.

³⁵⁹ Eroğlu, a.g.e., s.212-213, 216.

³⁶⁰ Eroğlu, a.g.e., s.218-222; Akşin, a.g.e., s.48-49; Tanör, Kuruluş, s.27-31.

³⁶¹ Eroğlu, a.g.e., s.225-228.

³⁶² Eroğlu, a.g.e., s.231; Akşin, a.g.e., s.51.

³⁶³ Eroğlu, a.g.e., s.229; Mumcu, a.g.e., s.159-160; Cemal Kutay, Atatürk Olmasaydı?, İstanbul 1993, s.64.

Aynı dönemde hem birinci TBMM'nde hem de ikinci TBMM'nde kumandanlık ile milletvekilliği bir arada yürütülebiliyordu. Sürekli ve hızlı bir şekilde siyasi inkılapların yaşandığı ülkede, milletvekilliği ile kumandanlığın bir kişi üzerinde toplanması sorun yaratmaya başlamış, silahlı kuvvetlerin ülke savunmasındaki önemi göz önüne alınarak siyasi gerilimin orduya yansımaları tehlikesi karşısında ordu ile siyasetin birbirinden ayrılması yoluna gidilmiş ve ilk aşamada Genelkurmay Başkanlığı'nın/Erkan-ı Harbiye'nin hükümetten ayrılması öngörülmüştür. Nitekim 3 Mart 1924 tarihinde çıkartılan bir kanunla bakanlık olarak hükümette yer alan Erkan-ı Harbiye'nin kaldırılması yoluna gidilmiştir. 19 Aralık 1924'te de askerlik ile milletvekilliği birbirinden ayrılmış ve ordu tamamen politika dışı bırakılmıştır. Böylece her iki görevi birden yürütenler, ikisinden birini seçmek zorunda kalmışlar ve asker milletvekilleri büyük oranda orduyu seçerek milletvekilliğinden istifa etmişlerdir³⁶⁴.

Hakkari bölgesinde Nasturi ayaklanmasının çıkması³⁶⁵, Musul Sorunu gibi gelişmeler, bir yandan İngiltere ve Türkiye'yi karşı karşıya getirmiş bir yandan da ordumuzun bu hareketlere karşı tavrı alması gereğini ortaya çıkarmıştır. Meclisin iç çatışmalar yaşadığı bir dönemde, bir de iki ülkenin ilişkilerinin savaş havası içine girmesi, ordunun siyaset ve politikadan uzak tutulmasının gereğini ortaya koyması bakımından çok önemlidir³⁶⁶.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

İktidarı elinde bulunduran Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, meclis üzerine baskı yaptığı iddiasıyla, muhalifler, yeni bir parti kurmak için çalışmalara başladılar ve kısa bir süre sonra Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan da ayrılanların katılımı ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurdular. Fırkanın başkanlığına Kazım Karabekir, ikinci başkanlığına Rauf Orbay ve genel sekreterliğine de Ali Fuat Cebesoy getirildi.

Fırka, liberalizm ve halk hakimiyeti; genel hürriyetlere sahip çıkma; din ve inançlara saygı; idari yönden yerinden yönetim; cumhurbaşkanının seçiminden sonra milletvekilliği ile alakasının kesilmesi gibi fikirleri savunuyor ve programında yer veriyordu.

Fırkanın Türk siyasi hayatına katılması demokrasi açısından oldukça memnunkluk verici bir olaydır. Fakat fırka iktidara karşı çok şiddetli muhalefete geçmiş ve bu atmosfer içinde Halit Paşa'nın vurulması gibi örnekleyebileceğimiz hiç istenmeyen bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bunun yanı sıra fırka, hükümetten bazı konularda açıklama isteyerek, olumlu muhalefet görüntüsü çizmekten de geri kalmamıştır.

1925 senesinde doğu bölgelerimizde Şeyh Sait isyanı başlamış ve bir süre sonra da İstiklal Mahkemeleri kurularak Takrir-i Sükûn Kanunu çıkartılmıştır. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi tarafından fırka mensuplarının irticai faaliyetlerinin ve isyanı tahrik etmelerinin tespiti üzerine, bu mahkeme kendi yetki alanındaki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerinin kapatılmasına karar vermiştir. 3 Haziran 1925'te ise tüm memlekette irticayı kıskırtması nedeniyle fırka kapatılmıştır³⁶⁷.

Serbest Cumhuriyet Fırkası

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması, Türkiye'de demokratik hayata geçiş için ikinci teşebbüstür. Fırkanın kurulmasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, telkin ve teşvikleri ile önemli rol oynamıştır. Nitekim Gazi, bu yolla halkın nabzını yoklamakta ve sistemin memlekette ne ölçüde yerleştiğini değerlendirmeye çalışmaktadır. Mustafa Kemal'in teşviki ile yakın arkadaşı Ali Fethi (Okyar) Bey'in yeni bir parti için faaliyete geçmesi üzerine Serbest Cumhuriyet Fırkası 12 Ağustos 1930'da kurulmuştur. Fırka liberalizm, cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik esaslarını ve tek dereceli seçim sistemini, kadınların siyasi haklara sahip olmaları gibi ilkeleri savunarak siyasi hayata girmiş ve parti hızla gelişerek yurt çapında yayılmış, faaliyet göstermeye başlamıştır.

Fırkanın söylemlerine hatta sahip olduğu programa rağmen, bu teşkilata, kısa süre içinde büyük oranda gerici hakim olmuş ve buna paralel olarak fırkanın dile getirdiği istekler bile büyük bir değişim göstermiştir. Artık bu çatı altında inkılapların yıkılacağı, cumhuriyet sisteminin değiştirileceği yönünde propagandalar yapılmaya başlanmış ve yapılan belediye seçimlerinde Cumhuriyet Halk Fırkası ile hükümetin baskı yaptığı ileri sürülerek çok sert fakat amaçlı bir münakaşa ortamı yaratılmıştır. Bu gelişmelerin önüne geçemeyen Ali Fethi Bey'in kararı doğrultusunda, 18 Aralık 1930'da parti kendi kendini feshetmiştir³⁶⁸.

Şeyh Sait Ayaklanması

Nakşibendi tarikatından olan Şeyh Sait, 13 Şubat 1925'te Ergani'nin Eğil bucağında isyana başlamıştır. Asilerin Darhani ve Elazığ'ı ele geçirmelerine rağmen dönemin Ali Fethi Bey başkanlığındaki hükümeti, bu isyanı kolay bastırılabilir bir hadise olarak görmüş ve gerekli tedbirleri almaya ihtiyaç duymamıştır. Böyle bir yaklaşım sonucunda isyan daha da büyüyerek Diyarbakır ve Genç vilayetlerini de içine alarak Cumhuriyet Tarihi'nin en büyük iç isyanı haline gelmiştir. Öyle ki artık isyandan ziyade "karşı ihtilal hareketi" olarak değerlendirilebilecek özelliklere sahip olan bu teşebbüs; İki yıl kadar süren çeşitli kollardan organize edilmiş bir karşı ayaklanmadır; Bu olayın içinde, saltanatçıların kurduğu dış görünüşte İla-i Vatan adı ile anılan, Müdafaa-i Hukuk-u Hilâfet-i Kübra/Yüce Hilafet Haklarını Savunma adlı gizli bir teşkilatın önemli faaliyetleri söz konusudur; I. Dünya Savaşı'ndan sonra Wilson İlkeleri'nden güç alarak ortaya çıkan görüşler çerçevesinde İngilizler tarafından hem desteklenen hem de yönlendirilen, Kürtlerin istiklalini amaçlayan Kürt İstiklal Komitesi'nin, İstanbul'da, Şeyh Sait İsyanı'nı desteklemek amacıyla silahlı hareketlere hazırlanması; İsyân döneminin, Türkiye ile İngiltere arasında Irak sınırının çizilmesi amacıyla yoğun görüşmelerin ve Musul üzerinde şiddetli mücadelenin yapıldığı devre denk düşmesi zaten Şeyh Sait isyanında en büyük rolü oynayan İngilizlerin amaçlarına ulaşmalarına zemin hazırlaması; Padişahçı, şeriatçı, sistem muhalifleri, Mustafa Kemal karşıtları gibi devrimlerin karşısında bulunanların hepsinin çatısı altında birleştiği Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın mensuplarının isyana katılımları, gibi unsurları bünyesinde toplamıştır.

İsyana karşı Ali Fethi Bey hükümetinin doğu bölgelerini kapsayan sıkıyönetim uygulaması doğal olarak önemli bir netice vermemiştir. İsyanın her geçen gün daha da ciddi bir durum arzemesi üzerine İsmet İnönü yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. İsmet İnönü hükümeti

³⁶⁴ Eroğlu, a.g.e., s.238-240.

³⁶⁵ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Ankara 1992, s.145,146; Veli Yılmaz, s.339.

³⁶⁶ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.1*, s.321-322.

³⁶⁷ Eroğlu, s.241-242.

³⁶⁸ Eroğlu, s.242-243.

Takrir-i Sükun Kanunu çıkartarak, bölgede iki istiklal Mahkemesi kurmuş ve gerçekleştirilen planlı, ciddi bir askeri hareket ile isyan bastırılmıştır. İsyanın bastırılmasından sonra İstiklal Mahkemeleri'nin yaptıkları araştırmaların sonucunda, isyancıların şeriatı ve saltanatı geri getirmek sloganına sığınarak, asıl amaçlarının bir Kürt Devleti kurmak olduğu, bu konuda İngiliz ajanlarıyla her türlü ilişkiye girdikleri anlaşılmıştır.³⁶⁹

Bu isyan nedeniyle hem genç Cumhuriyet'in hem de Türk ordusunun bir hayli yıpranmış, yorulmuş olmasından dolayı Musul Meselesi'nde İngiltere'ye karşı askeri bir tavır alınamamış ve bölge İngilizler'e bırakılmıştır.³⁷⁰

Suikast Girişimi

1926 Haziranında İzmir seyahati esnasında Gazi'ye suikast girişiminde bulunulacağı, suikastçıları Sakız adasına kaçırarak olan Giritli Şevki'nin ihbar ve itirafları ile ortaya çıkmıştır. Olaya karışan Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi 16 Haziran günü tutuklanmışlar ve yapılan soruşturma neticesinde, suikast girişiminin perde arkasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarından Rüştü Paşa, Halis Turgut, Arif ile Şükrü Beylerin; eski İttihatçılardan Kara Kemal'in bulunduğu, bunları maddi-manevi yönlerden eski Ankara valisi Abdülkadir Bey'in, İttihat ve Terakki döneminin Maliye Nazırı Cavit Bey'in desteklediği anlaşılmıştır. Mustafa Kemal'i iktidardan düşürmek için hazırlanan bu suikastın uzun bir geçmişi olmakla beraber, Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa'nın bu girişimden haberdar oldukları ortaya çıkmıştır. Suikast teşebbüsü ile ilgili gerekli tahkikatı yapmak ve suçluları cezalandırmak için kurulan İstiklal Mahkemesi suikastçıları idama mahkum etmiştir. Rauf ve Ali Fuat Beyler ise devlete hizmetleri göz önüne alınarak herhangi bir uygulamaya maruz kalmamışlardır.³⁷¹

Menemen Olayı

Nakşibendi tarikatı üyesi Derviş Mehmed ve altı arkadaşı 23 Aralık 1930 günü cami çıkışında halkı ayaklanmaya davet ederek, şeriatçı-gerici sloganlar atmışlardır. Duruma müdahale etmek isteyen Asteğmen Kubilay Bey açılan ateş sonucu öldürülmüş ve kafası kesilerek sokaklarda dolaştırılmıştır. Olaya, bölgeye gelen birlikler hemen müdahale etmişler ve çıkan çatışmada Derviş Mehmed ile iki arkadaşı ölmüş, ikisi yaralanmış, ikisi de kaçmıştır. Soruşturma kaçanların yakalanması ile sürmüş ve isyanın, bölgesel nitelik taşımadığı, irticai amaçlarla düzene karşı olduğu anlaşılmıştır. Suçlular hakettikleri cezalara çarptırılmışlardır.³⁷²

HUKUK DEVRİMİ/İNKILÂBİ

"Türk Medeni ve Borçlar Kanunu" İsviçre'den, "Ceza Kanunu" ise 1889 tarihli İtalyan Ceza Kanunu'ndan alınarak, 1926 yılında her ikisi de yürürlüğe girmiştir. Bu kanunları 1927'de yürürlüğe giren, İsviçre'nin Neuchatel Kantonu'ndan alınan "Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu" takip etmiştir. 1929'da yürürlüğe giren "Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu" ise Almanya'dan alınmıştır. Bu kanunların alınması resepsiyon/kabul etme yolu ile olmuş, maddeler aşağı yukarı az bir değişiklik ile aynen tercüme edilerek alınmıştır.

1932'de yürürlüğe giren "İcra ve İflas Kanunu" da büyük bir kısmı itibarıyla İsviçre'den alınmıştır. "Ticaret Kanunu" ise muhtelif memleketlerin mevzuatından geniş ölçüde iktibas edilerek hazırlanmış, "Kara Ticareti" diye adlandırdığımız birinci kitap 1926'da, "Deniz Ticareti" diye anılan ikinci kitap da 1929'da yürürlüğe girmiştir. İdare Hukuku sahasında da Fransa örnek alınarak çeşitli kanunlar az çok değişikliklerle alınmıştır.

Muhakkak ki hukuk alanında yapılmış en önemli yenilik "Medeni Kanun"un kabulü olmuştur. Söz konusu kanun ile yargıçlara geniş yetkiler tanınmış, kişisel hürriyete ve ferdi teşebbüse geniş yer verilmiştir. Eşitliği prensip itibarıyla kabul etmiş olan yeni medeni kanun ve bu kanun çerçevesinde ortaya konulan medeni nikah, tek evlilik ve hakimın hükmü ile boşanabilme gibi esaslar vasıtasıyla toplumumuza modern bir toplum hüviyeti kazandırılmaya çalışılmıştır. Gerek hukuk alanında yapılan devrimlerle, gerekse buna bağlı olarak gerçekleştirilen anayasal değişikliklerle temel amaç olan hukukun laikleşmesi hedefine de ulaşılmıştır.³⁷³

20 Ocak 1921 Anayasası

23 maddelik ve bir maddelik iki kısım halindedir. Ası adı "Teşkilât-ı Esasiye" kanunudur. Bazı maddeleri verilen önergelerin kanun haline getirilmesiyle oluşmuştur. Bu yeni anayasa, milli hakimiyeti esas kılan ve vatanın kaderine milli hakimiyetin temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin el koymasını mümkün kılan ve dolayısıyla TBMM'nin meşruluğunu tanıtan, hukuki ve siyasi değeri olan bir yapılanmadır.

Teşkilat-ı Esasiye'nin kısalığı, olağanüstü devrin olağanüstü şartları içinde çıkarılmış bir dinamik dönemin anayasası olması özelliğinden ileri gelmektedir. Bu anayasa kuvvetler birliğini benimsemiştir.³⁷⁴

20 Nisan 1924 Anayasası

1921 Anayasasının tek meclis ve kuvvetler birliği, meclisin üstünlüğü prensiplerini aynen almıştır. "Hakimiyetin münhasıran millete ait olduğu ve ancak TBMM tarafından kullanılacağı" esasına göre hazırlanmıştır. "Devletin dini İslamdır" deyişi 1928'de anayasadan çıkarılmıştır. Millet realitesine dayanan milli hakimiyetin bölünmezliği ilkesini de kabul eden 1924 Anayasası ile parlamenter rejime adım atılmıştır. Bu açıdan 1924 Anayasası geçiş anayasasıdır. 1924 Anayasası, 1945'te yabancı terimlerden temizlenerek Türkçeleştirilmiş, 1952'de tekrar eski haline çevrilmiştir. 1928, 31, 34 ve 37 yıllarında anayasadaki laiklik ilkesine aykırı hükümler çıkarılmış, seçim yaşı 18'den 22'ye arttırılmış ve Altı İlke anayasaya katılmıştır.³⁷⁵

³⁶⁹ Eroğlu, s.244-246.

³⁷⁰ Akşin, a.g.e., C.II, s.62.

³⁷¹ Eroğlu, s.247,248; Akşin, s.65-66.

³⁷² Eroğlu, s.248-249.

³⁷³ Eroğlu, s.257-260.

³⁷⁴ Eroğlu, s.232-233.

³⁷⁵ Eroğlu, s.233-236.

EĞİTİM, ÖĞRETİM VE KÜLTÜR ALANLARINDA DEVRİMLER

Osmanlı döneminin kuruluş ve yükseliş devirlerindeki mükemmel medrese teşkilatları ilerleyen süreçte zayıflayarak önemli bir gerici etken durumuna gelmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı'nın son dönemlerinde eğitim ve öğretim kuruluşlarının, çağın gerisinde faaliyet gösteren eski düzene bağlı okullar; yeni modern okullar ve yabancı misyoner okulları olmak üzere bazı gruplardan oluşması, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde çok başlılığın ve düzensizliğin söz konusu olduğunu ortaya çıkarmaktadır.³⁷⁶

İnkılâp sürecine giren ülkede eğitim-öğretim kuruluşlarındaki farklılıklar göz önüne alınarak, işlevlerini kaybetmiş ya da yerine getiremeyen tüm kurumlar tasfiye edilerek yerlerine modern, çağa uygun milli eğitim ve öğretim kuruluşlarının oluşturulması yoluna gidilmiştir.

Eğitim ve öğretime Ankara'nın verdiği önem, Sakarya Savaşı'ndan önce, sahip olunan o şartlara rağmen Maarif Kongresi'ni toplamasından anlaşılmaktadır. Nitekim yurttan yaşanan gelişmelere uygun olarak 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılarak eğitim birleştirilmiş ve böylece Milli Eğitim Bakanlığı'nın çalışmalarının önü açılmıştır. Yine aynı süreç içerisinde, İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri'nin hizmete girmesi ile medreselerin kapatılması doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanda yapılan devrimler, 1933'te İstanbul Üniversitesi'nin; 1925'te kurulan Hukuk Mektebi'nin 1940'da fakülte olarak; 1936 yılında Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin; Harp Okulları ve mühendislik fakültelerinin hizmete girmeleri ile devam etmiştir.³⁷⁷

Kültür alanında ise gerçekleştirilen en önemli hareket kuşkusuz Harf İnkılâbı'dır. 1 Kasım 1928'de, daha önce Türkçe'yi yazmak için kullanılan Arap harflerinin yerine, Türk dilinin özelliklerini belirten işaretlere de yer verecek şekilde Latin esasına göre hazırlanan Türk harflerinin kullanılması, 1353 sayılı kanunla kabul edilmiştir. Arap alfabesinin kullanımdan kaldırılmasının çeşitli sebepleri vardır. Her şeyden önce bu alfabe Türk diline uymamakta dolayısıyla Türkçe için yetersiz kalmaktadır. Nitekim bu konuda Osmanlı döneminde de bazı çalışmalar yapılmışsa da bu girişimlerin sonuçları pek olumlu olmamıştır. Bununla birlikte Harf Devrimi'nin yapılmasının sebeplerini biraz Türk İnkılâbı'nın temel prensiplerinden milliyetçilik ilkesi içinde; birazda o dönemde Osmanlı'nın Türkiye Cumhuriyeti'ne miras olarak bıraktığı ve toplumun gelişimini engelleyebilecek en büyük potansiyel tehlike durumunda bulunan gerici zihniyette aramak gerekir.

Halkın, bilinç ve eğitim düzeyinin düşüklüğü; okuma-yazma oranının azlığı; Arapçayı bilmemesi; bunlara paralel olarak halkın kendi dinini tanınamaması vs. unsurlar gerek Osmanlı'nın son 300 yılında gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında, toplumun gerici zihniyeti temsil eden kesimler tarafından maddi-manevi yönlerden sömürülmesine ve Arap alfabesinin İslam dininden önce de var olmasına rağmen kutsal sayılması gibi yanlış anlayışların ortaya çıkmasına, hatta yerleşmesine neden olacaktır. Bu şartlar altında halk, bir türlü kutsal olanın Kur'an-ı Kerim ve dini itikatlar olduğunu anlayamayacaktır. Türk İnkılâbı'nın çağdaş ve modern toplumu hedef olarak belirlemesi, ilk aşamada söz konusu gerici zihniyet ile mücadele edilmesi zorunluluğunu, dolayısıyla bir daha canlanmaması için bu zihniyetin başlıca simgelerinin dahi silinmesi gerektiği gibi, bazı radikal yaklaşımların ve yöntemlerin ön plana çıkmasına neden olacaktır. Bu açıdan yaklaşım, Harf İnkılâbı ile laiklik ilkesinin ilişkisini de açıklamaktadır.

Harf Devrimi'nin hemen öncesinde 20 Mayıs 1928 tarihinde, 1288 sayılı kanunla Arap rakamlarının kullanılmasına son verilmiş, milletlerarası rakamlar kullanılmaya başlanmıştır. Böylece alfabe ve rakam sistemlerinde yapılan değişiklikler ile Türkiye'deki Arap kültür emperyalizminin azınsanmayacak etkisi de kırılmaya çalışılmıştır.³⁷⁸

Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel yönden ele alınabilecek reformları tarih ve dil alanlarında da kendisini göstermiştir. 1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Tarih Kurumu) açılması ile Türk Tarihi üzerindeki araştırmalar genişletilmiş, Türk Tarihi'nin sadece Osmanlı Tarihi'nden ibaret olmadığı görüşünden yola çıkılarak, ümmet tarihi anlayışından, millet ve toplum tarihi anlayışına geçilmiştir. Bu prensiplere dayanılarak yapılan araştırmalarla, "Türklerin sarı ırktan oldukları dolayısıyla medeni kabiliyetten ve istidattan yoksun oldukları; Batılıların Türk toprakları üzerindeki tarihsel kaynaklı iddiaları" gibi, XX. yy'nın ilk çeyreğinde Avrupa'da fazlasıyla geçerli olan ve bilimsel açıdan ele alınmaya çalışılan görüşler çürütülmüştür. 1932'de kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Dil Kurumu) yaptığı çalışmalar vasıtasıyla Türkçe'deki yabancı kökenli kelimelerin temizlenmesine ve Türk dilinin geliştirilmesine gayret edilmiştir. Yapacakları araştırmalarla kültürel alt yapıyı hazırlamaları amacıyla kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti gibi teşkilatların yanında 1932 yılında yine aynı amaca hizmet etmek üzere Halkevleri açılmıştır.³⁷⁹

Güzel sanatların resim, opera, bale, tiyatro, heykel, müzik gibi dallarının temellerini atacak ve geliştirecek okullar açılarak; sergiler düzenlenerek; müzeler kurularak, kültür birliği ve canlılığı sağlanmaya çalışılmıştır.³⁸⁰

TOPLUMSAL DEĞİŞİMLER

Toplumsal yaşayışın düzenlenmesi amacı ile yapılan başlıca değişiklikler şunlardır: 30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı kanunla Tekke, Zaviye ve Türbelerin kapatılması karara bağlanmış ve bir takım ünvanların kullanılması yasaklanmıştır. 25 Kasım 1925'te "Şapka Kanunu" çıkartılmış, kısa bir süre sonra da cüppe ile sarık giymek yasaklanmış ve bu kıyafetleri sadece din adamlarının görevleri münasebetiyle giymeleri kabul edilmiştir. 1934 tarihli "Soyadı Kanunu"nun kabulü ile kişi, asıl adı (ve küçük adı) yanısıra soyadı diye adlandırılan aile adı ile anılmaya başlanmıştır. Doğal olarak Soyadı Kanunu'nun kabulü, bürokrasi ve devlet kalemelerinde yanlışlıkların azalmasını sağladığı gibi işlemleri de hem kolaylaştırmış, hem de hızlandırmıştır. 26 Aralık 1925'te Hicri ve Rumi takvimler yerine "Miladi Takvim", alaturka saat yerine de "milletlerarası saat" sistemleri uygulanmaya başlanmış, 1928 yılında yeni rakam sistemine geçilmiş ve 1931'de ise "ağırlık ve uzunluk ölçüleri" değiştirilmiştir. Bunlara bağlı olarak 1935'te "pazar gününün hafta tatili" olarak belirlenmesiyle birlikte standart bir sistem oluşturulmuştur. Standart bir sistemin kurulması, her yönden uluslararası ilişkilerde çok büyük kolaylıklar sağlamıştır.

³⁷⁶ Afetinan, s.175-176.

³⁷⁷ Afetinan, s.177-181; Eroğlu, s.261-265.

³⁷⁸ Eroğlu, s.269-271; Afetinan, s.181-186; Tanör, Kuruluş, s.110; Akşin, s.68-71; Cemal Kutay, Atatürk Olmasaydı?, İstanbul 1993, s.59-68,96.

³⁷⁹ Eroğlu, s.269-276.

³⁸⁰ Eroğlu, s.278-279.

1926 yılında Medeni Kanun'un kabulü ile kadınlarımız medeni haklarına kavuşmuşlar ve dolayısıyla kadın-erkek eşitliği, toplumumuzun temel esaslarından biri durumuna gelmiştir. Kadınlara, siyasi hak olarak ilk defa 1930'da "Belediye Kanunu" ile belediye meclisine üye seçmek ve seçilmek; daha sonra 1934 yılında ise yapılan Anayasa değişikliği ile milletvekili seçmek ve seçilmek hakkı tanınmıştır³⁸¹.

İKTİSADİ VE EKONOMİK DÜZENLEMELER

İstiklal mücadelesinin hemen sonrasında yurdun durumunu anlatmaya gerek olmadığı kanısındayım. Sadece bir iki noktayı belirtmek yararlı olacaktır. Her şeyden önce Milli Mücadele devrinde "Tekalif-i Milliye" olarak halktan alınanlar, mevcudu yani halkın elindeki tüm malvarlığını tüketmişti. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisi ilkel bir teknoloji kullanan tarıma dayanmaktaydı. Sermaye birikimi, altyapı, yetişmiş işgücü ve iş tecrübesi olan girişimci bulunmadığı gibi, mevcut kaynakların en verimli şekilde kullanılmasını sağlayacak bürokrasi de yoktu. Türkiye'ye, Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyememesi üzerine kurulmuş olan Düyun-u Umumiye'den 86 milyon altın lira borç yüklenmişti³⁸².

Bu şartlar altında ferdi teşebbüslerle ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi çok zordu. Nitekim topyekün ekonomik kalkınmayı sağlamak, bunu bir program ve plana bağlamak, faaliyet alanlarını tespit etmek üzere, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde İzmir'de "Türkiye İktisat Kongresi" toplanmıştır. Her ekonomik sınıftan temsilcilerin oldukça kalabalık bir katılım gösterdiği kongre, Misak-ı Milli'nin ilgili hükmü (6. madde) gereğince, "İktisat Andı" adını alan kararları hazırlayarak ilan etmiştir.

Kongre ekonomik doktrinlere saplanmamış, bilime ve özellikle memleketin o anda içinde bulunduğu duruma uyan realist hal çareleri getirmiştir. Yabancı sermayenin sürekli olarak kapitülasyonları hatırlatan bir yaklaşım ortaya koyması ve bundan yola çıkarak özel imtiyaz ve muafiyetlerden faydalanmayı istemesi, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancı sermayeden mümkün olduğu kadar uzak durmasını gerektirmiştir.

1920-1933 yılları arasında, tarım üretiminin ve tarımda verimliliğin artırılmasına gayret edilmiş; demiryolu yapımına önem verilmiş; imtiyazlı yabancı şirketlerin elinde bulunan demiryolları, limanlar, maden işletmeleri ile büyük kentlerin su, elektrik, hava gazı, haberleşme ve taşıma ihtiyacını gideren işletmeler devlet tarafından satın alınarak devletleştirilmiştir.

Devlet, dönemin ve Anadolu'nun şartlarından dolayı, ekonomide ferdi teşebbüsün başarılı olamaması üzerine her alanda, ekonomiye yoğun müdahalelerde bulunmak zorunda kalmış ve hemen ertesinde de Beş Yıllık Kalkınma planını uygulamaya koyma gereğini duymuştur. 1933-1938 yılları ilk "Beş Yıllık Kalkınma Planı"nın başarı ile uygulandığı dönemdir. İkinci "Beş Yıllık Kalkınma Planı", II. Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle uygulanamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti bu atılımları gerçekleştirirken borç ödemelerini ihmal etmemiş ve bu ödemelere de gerektiği kadarıyla itina göstererek, milletlerarası camiada prestij kazanmaya başlamıştır.

Bu devrede yapılan yatırımlar hep devletçilik ilkesi adı altında yapılmıştır. Programın finansmanı geniş ölçüde vergiler, iç istikraz/borçlanma ve devlet bankalarından alınan krediler ile karşılanmıştır. Devlet yatırımlarının 135 milyon Türk lirasına ulaştığı bu dönem içerisinde, 1934'te Rusya'dan 8 milyon Dolar, 1938'de İngiltere'den 16 milyon Sterlin borç alınmıştır.

Bu dönemde dış ticaret açığı olmadan, enflasyona başvurulmadan, dengeli ve istikrarlı bir kalkınma sağlanmıştır. Hükümet, dış ticaret aktifinin sağladığı döviz geliriyle altın stokunu arttırmaya çalışmıştır. Buna paralel olarak,

1931 > 6 ton	1933 > 17 ton
1932 > 14 ton	1937 > 26 ton

altın rezervi sağlanmıştır. Atatürk döneminde mali dengenin korunmasına büyük itina gösterilmiş, Başbakan İsmet İnönü karşılaşılan zorluklar karşısında özellikle para sıkıntısına karşı bir çözüm yolu olarak emisyon yapılmasını istemiş de Mustafa Kemal her defasında karşı çıkmıştır. Nitekim Prof. Dr. Feridun Ergin'in dediği gibi "Enflasyon, O ölümsüzlüğe geçerken başlayacaktı ve bir daha durdurulamayacaktı"³⁸³.

Tarım

Tarıma dayalı bir imparatorluktan milli devlet anlayışına geçen Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarını, aralıksız on yılı aşkın savaşlar sonundaki halkın durumunu anlatmaya, o sefaleti tanımlamaya zannediyorum kelimeler yetmez. Bir de buna tarım sektöründeki teknolojik geriliği eklediğimizde ortaya hiç de hoş bir manzara çıkmayacaktır.

Mahsülün onda biri olarak ödenen aşar vergisi; toprağın gerçek sahibi olamama; makinesizlik ve tarım teknolojisinin geriliği; yol ve hayvan vergileri, gibi sebepler köylünün belini iyice büküyor ve tarımsal üretimi, canlılığı etkiliyordu. Devlet bu durumdan köylüyü kurtarmak için Şubat 1925'te Aşar Vergisi'ni kaldırdı ve yine aynı yıl içinde köylünün topraklandırılmasına yönelik olarak çıkartılan bir kanunla bedeli 20 yılda ödenmek üzere toprak dağıtıldı. Aynı dönem içerisinde devlet, Ziraat Bankası'nın kredi kolaylıkları tanınması ve faiz haddini düşürmesi gibi bazı tedbirler almayı da ihmal etmemiştir³⁸⁴.

Sanayi

Tarıma paralel olarak yok denecek durumda olan bir sektördü. 1927 yılında "Teşvik-i Sanayi Kanunu" çıkarılarak bu sektörün temelini atılması ve canlandırılması için şahsi girişime fırsat tanındı. Sermaye yetersizliği, teknik eleman azlığı, 1929-1931 Dünya Ekonomik Bunalımı gibi sorunlar yüzünden istenilen sonuç alınamayınca, devlet tarafından "Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı" hazırlanarak, uygulanmaya başlanmıştır.

Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde Sümerbank(1933), Maden Tetkik Arama Enstitüsü/MTA, Elektrik İşleri Etüd İdaresi, Etibank(1935) gibi müesseseler kurulmuştur. Tekstil sanayi, demir-çelik sanayi, çini sanayi, sömikok fabrikası, sudkostik, klor, suni ipek, selüloz, kağıt vs. tesisleri, sanayi planına uygun olarak açılmış ve 1936 yılında "II. Kalkınma Planı" hazırlanmış, fakat savaş yüzünden uygulanamamıştır³⁸⁵.

³⁸¹ *C. Kutay, s.49-51,56,57.

³⁸² * Eroğlu, s.283-288.

³⁸³ Eroğlu, s.288-295.

³⁸⁴ Eroğlu, s.296-297.

³⁸⁵ Eroğlu, s.297-299.

Ulaştırma

Siyasi, sosyal ve kültürel hayata tartışılmaz etkilerde bulunan ulaşım alanına önem verilerek, yabancılardan satın alınanlar haricinde yılda ortalama 200 km. yeni demiryolu yapımı gerçekleştirilmiş; 1938 yılına kadar 18335 km. olan toplam karayolları uzunluğu, 45000 km.'ye çıkarılmış ve deniz ulaşımına yönelik önemli faaliyetlerde bulunulmuştur. Nitekim Lozan ile kabotaj yani gemi işletme hakkının Türklere geçmesi, Denizbank(1938), Denizyolları Umum Müdürlüğü(1939) ve Denizcilik Bankası(1952) gibi teşkilatların kurulması Türkiye Cumhuriyeti'nin deniz ulaşımı alanında gerçekleştirdiği önemli faaliyetler arasında yer almaktadır³⁸⁶.

Maliye

Türk İnkılabı'nın getirdiği reformist ve objektif yaklaşım **bütçe** konusunda da etkisini kısa sürede hissettirmiştir. Nitekim 1938'e kadar hazırlanan bütün bütçe planlamalarında gerçekçiliğe ve uygulanabilirliğe son derece dikkat edilmiştir. 1933'e kadar memleketin borçlar, finansman kaynakları vs. yönlerden durumu gözönüne alınarak, denk bütçe esprisinden hareketle düzenlenen bütçeler, oldukça başarılı sonuçlar vermişlerdir. Buna bağlı olarak, Dünya Ekonomik Buhranı nedeniyle 1931-32 yılları bütçesi açık vermiş, 1933-38 yılları ise 1934-35 yılları hariç fazlayla bağlanmıştır. Aynı dönemde vergiler bir düzene konulmuş ve iç-dış borçlanma konularında mümkün olduğunca titiz davranılmıştır. 1930 yılında ABD'den 10 milyon Dolar; 1934 yılında SSCB'den 8 milyon Dolar ve 1938'de 16 milyon Sterlin borç alınmış; bunlar sadece yatırımlar ve ekonomik örgütlenmeler için kullanılmıştır³⁸⁷.

Bankacılık

Bankacılık sektöründe de önemli atılımlar yapılmıştır. Ziraat Bankası, Türk Ticaret Bankası gibi Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden yerli bankalar dışında İzmir İktisat Kongresi ruhuna uygun olarak 1924'te İş Bankası, 1930 yılında ise Merkez Bankası kurulmuştur. 1933'te kurulan Halk Bankası ise ancak 1938'de faaliyete geçebilmiştir³⁸⁸.

Sağlık

Türkiye Cumhuriyeti sağlık hizmetlerine de çok önem vermiştir. Hemşire, hekim, cerrah vs. teknik elemanlar yetiştiren okullar ve bu alanda hizmet verecek kuruluşlar açılmış ve her geçen gün sağlık alanındaki faaliyetler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu faaliyetleri sayısal olarak şu şekilde ifade edebiliriz :

1923 yılında	86 hastahane	>	1940 yılında	198 hastahane,
" "	554 hekim	>	" "	2387 hekim,
" "	0 hemşire	>	" "	405 hemşire,
1925	" Kızılay Hemşire Okulu açıldı,			
1931	" Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi kuruldu ³⁸⁹ .			

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI

GEÇİCİ BARIŞ DEVRİNDE TÜRKİYE 1923-1930

Lozan'ın Bıraktığı Meseleler ve Çözümü

Lozan Barış Antlaşması ile Yeni Türkiye, milletlerarası planda resmen tanınmış olmaktaydı. Lakin Türk Milli Varlığının bu tanınması, dört yıllık ağır ve kanlı bir mücadelenin sonunda kazanılan kesin bir zaferle mümkün olabilişti. Fakat, zafer, Türk vatanını paylaşmak ve parçalamak istemiş olan devletlerle Türkiye arasındaki münasebetleri hemen huzura ve düzene kavuşturamadı. Bunun başlıca sebeplerinden biri, iki taraf arasındaki güvensizlik duygusu idi. İkincisi de, Lozan Antlaşmasında kesin çözüm formülüne bağlanmamış olan meselelerle diğer meselelerin çözümlenmesi sırasında ortaya çıkan buhranlardır. Bu buhranlar özellikle Türkiye'nin güvensizliğini kuvvetlendirdiği gibi, bu güvensizlik duygusu da meselelerin çözümlenmesinde bir güçlük unsuru olmuş ve dolayısıyla iki taraf arasında normal münasebetlerin kurulması uzunca bir zaman almıştır.

Lozan'ın çözümlemeden bıraktığı üç temel mesele vardı: İngiltere ile Musul anlaşmazlığı, Fransa ile Osmanlı borçları meselesi ve diğer çeşitli meseleler ve Yunanistanla da ahali değişimi meselesi idi³⁹⁰. Bunlara kısaca değinelim.

Musul Meselesi

1. Dünya Savaşından önce Musul bölgesi, petrolleri dolayısıyla, İngiltere, Fransa, Almanya ve hatta Birleşik Amerika arasında rekabet konusu olmuş, lakin 1916 Sykes-Picot anlaşması ile bu bölge Fransaya bırakılmıştı. 1920 Nisanındaki San Remo Konferansında Fransa, kendisini Orta Doğuda desteklemesine karşılık, burasını İngiltereye bırakmıştı. Lozan Konferansında Türk-Irak sınırının çizilmesi meselesi görüşme konusu olduğu zaman, Türkiye, Musul ve Süleymaniye bölgeleri halkının büyük çoğunluğunun Türk olması hasebile, buraların Türk sınırları içine katılması gerektiğini ileri sürmüş ve Irak adına, mandater devlet olarak, İngiltere de buna itiraz etmişti. Bunun üzerine Lozan Antlaşmasının 3. maddesiyle, bu meselenin çözümü, dokuz ay içinde bir sonuca ulaştırılmak üzere, Türk-İngiliz ikili görüşmelerine bırakılmıştı. Bu görüşmeler 19

³⁸⁶ Eroğlu, s.299-300.

³⁸⁷ Eroğlu, s.301-306.

³⁸⁸ Eroğlu, s.307-308.

³⁸⁹ Eroğlu, s.308-309.

³⁹⁰ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.321.

Mayıs 1924 de İstanbul Konferansı ile başladı ve 5 Hazirana kadar devam etti. Taraflar, Lozan'daki tutumlarında bir değişiklik yapmadıkları için, bir uzlaşmaya varmak mümkün olmadı. Türkiye, yine Musul ve Süleymaniye'nin Türk sınırları içinde kalmasında ısrar etti. İngiltere ise bu fikre yanaşmadığı gibi, üstelik Hakkari ilinin dinsel çoğunluğunun Süryani olduğunu, Süryanilerin ise Irak'a göç etmeleri dolayısıyla, Hakkari'nin de Irak'a katılması gerektiğini ileri sürdü.

İstanbul Konferansının sonuçsuz kalması ve özellikle Türkiye'nin tutumunu yumuşatmaması üzerine, İngiltere Türk-Irak sınırları bölgesinde sınır olaylarını kışkırtıp, burada karışıklıklar çıkarmaya başladı. Bu durum Türk-İngiliz münasebetlerinin gerginleşmesine sebep oldu.

Yine Lozan Antlaşmasına göre, ikili görüşmeler başarılı sonuç vermezse, mesele Milletler Cemiyetine havale edilecekti. Milletler Cemiyeti 1924 Eylülünde meseleyi ele aldı. Türkiye Musul ve Süleymaniye bölgelerinde plebisit/halk oylaması yapılmasını teklif ettiyse de, İngiltere buna yanaşmadı. Öte yandan, Milletler Cemiyeti Musul meselesi hakkında inceleme yapıp, rapor vermek üzere bir komisyon teşkil etti. Komisyon raporunu Milletler Cemiyetine 1925 Eylülünde sundu. Rapor, Musul'un Irak'a katılması gerektiğini ve ayrıca Kürtlerin, haklarının da garanti altına alınmasını tavsiye ediyordu. Bu sırada İngiltere Milletler Cemiyetinde hakim durumda olduğu için, Milletler Cemiyeti Konseyi de bu tavsiyeyi aynen kabul etti. Komisyon raporu Hakkariyi Türkiye'ye bırakmıştı.

Milletler Cemiyeti Konseyinin kararı Türkiye'de büyük bir tepki yarattı ve İngiliz aleyhtarlığının yeniden kuvvetlenmesine sebep oldu. Hatta Türk basını bir Türk-İngiliz savaşından bile söz etti. Lakin Türk Hükümeti daha ileriye gidemedi. Çünkü, yıllarca süren savaştan yeni çıkmıştı ve tekrar savaşmak kolay değildi. Kaldı ki, içerde çözüm bekleyen bir sürü ekonomik ve sosyal meseleler vardı. Bu sebeple, 5 Haziran 1926 da İngiltere ile bir anlaşma imzalıyarak Milletler Cemiyeti kararını kabul etti. Bu antlaşma, bugünkü Türk-Irak sınırını çizmiş ve Musul buhranını sona erdirmiştir.

Musul buhranı, Türkiye ile Sovyet Rusya'yı birbirine daha fazla yaklaştırmıştır. Çünkü Sovyetler, Locarno Anlaşmalarının imzasından hiç hoşnut kalmamışlardı. Bunun içindir ki, sınırlarını çevreleyen devletlerle saldırmazlık antlaşmaları imzalama yoluna gitmişlerdir. Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, komisyon raporunu kabul ettiğinin ertesi günü, 17 Aralık 1925 de Paris'de Türk-Sovyet Dostluk ve Salırdmazlık Paketi imza edilmiştir. Milli Mücadele sırasında olduğu gibi, İngiltere ile münasebetlerin gerginleşmesi, Türkiye'yi Sovyet Rusya'ya tekrar yaklaştırıyordu³⁹¹.

Fransa ile Meseleler

Fransa ile, Lozan'dan arta kalan esas mesele Osmanlı borçları meselesi idi. Fakat bu meselenin yanında başka meselelerin de varlığı, Türk-Fransız münasebetlerinin normale girmesinde önemli engel teşkil etmiştir.

Fransa ile birinci mesele, Türkiye-Suriye sınırının tesbiti idi. 20 Ekim 1921 Ankara İtilafnamesine göre, (8. madde), bu itilafnamenin imzasından, bir ay sonra, Türkiye-Suriye sınırını kesin olarak çizmek üzere karma bir komisyon kurulacaktı. Fakat bu mümkün olmadı. Komisyon ancak 1925 Eylülünde kurulabildi ve sınırların çizilmesinde anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bir kısım topraklar üzerinde taraflar karşılıklı iddialar ortaya attılar. Bunun üzerine Türk ve Fransız hükümetleri doğrudan doğruya diplomatik müzakerelere girerek, 18 Şubat 1926 anlaşması ile bu meseleyi sona erdirdiler. "Dostluk ve İyi Komşuluk" sözleşmesi adını alan bu anlaşma sadece Türkiye-Suriye sınırını çizmekle kalmayıp, genel olarak Türk-Fransız münasebetlerini de düzenlemekteydi. Buna göre, taraflar aralarındaki anlaşmazlıkları barışçı yollarla çezecekler ve taraflardan birine yöneltilen silahlı bir saldırı halinde diğeri tarafsız kalacaktı. Lakin bu anlaşma 18 Şubat 1926 da parafé edilmekle beraber, Fransa hemen imzaya yanaşmadı. Türkiye ile İngiltere arasındaki Musul anlaşmazlığının çözölmenmesini bekledi. San Remo anlaşmasının ruhuna uygun olarak Fransa Musul meselesinde İngiltereyi destekliyordu. Türkiye Milletler Cemiyeti kararını kabule karar verince, Fransa da Türkiye ile "Dostluk ve İyi Komşuluk" sözleşmesini 30 Mayıs 1926 da, yani Türk-İngiliz Musul anlaşmasından 6 gün önce imzaladı.

Türk-Fransız münasebetlerinde sürtüşme çıkaran ikinci mesele de, Türkiye'deki Fransız misyoner okulları meselesi oldu. Türk hükümeti bir yönetmelik hazırlayarak, bu okullarda ve genel olarak yabancı okullarda, Tarih ve Coğrafya gibi derslerin Türkçe olarak ve Türk öğretmenler tarafından okutulması prensibini kabul etti. Bu okullar buna yanaşmak istemediler. Bunun üzerine Fransa ve Papalık işe müdahale etmek istediler. Türk hükümeti ise, sadece bu okulları kendisine muhatap tutarak, Fransayı ve Papalığı işe karıştırmadı. Fransa da daha ileri gidemedi, lakin bu olay da iki devlet arasındaki münasebetleri zayıflattı.

Borçlar meselesi daha şiddetli oldu. Bu mesele yüzünden 1926 Türk-Fransız Dostluk ve İyi Komşuluk anlaşmasının getirmek istediği hava yerleşmedi.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti, tahvil çıkarmak suretiyle en fazla Fransa'dan borç almıştı. Lozan Konferansında Osmanlı Devletinin borçları meselesi de ele alınmış, fakat bu borçların Türkiye tarafından ödenmesi şeklinin (46. maddeye göre), borç tahvilleri sahipleri ile Türkiye arasında yapılacak, görüşmelerde tesbit edilmesine karar verilmişti. Çoğunluğunu Fransızların teşkil ettiği bu alacaklılarla Türkiye arasındaki müzakereler bir hayli uzadı ve zaman zaman gerginlikler doğurdu. Nihayet 13 Haziran 1928 de imzalanan anlaşmalarla, ödenecek borcun miktarı ve ödeme şekli de bir formüle bağlandı. Bu anlaşmalarla Osmanlı Dünyu Umumiyesi de tarihe karıştıyordu. Lakin 1929 dünya ekonomik buhranı Türkiye'yi de zor duruma soktu ve ödeme güçlükleri ile karşılaştı. Amerika Cumhurbaşkanı Hoover, 1931 de kendi adını alan moratoryumu ilan edince, Türkiye de Hoover Moratoryumuna dayanarak borç ödemeyi geciktirmek istedi. Alacaklılar, Osmanlı borçlarının tamirat borcu olmadığını ileri sürerek buna itiraz ettiler. Görüşmeler yeniden başladı ve 22 Nisan 1933 de Paris'de yeni bir borç sözleşmesi imzalandı. Bu seferki sözleşme Türkiye'nin daha lehine idi.

Borçlar meselesinin ilk çözümünü teşkil eden 1928 anlaşmalarının hemen arkasından, Fransa ile başka bir mesele daha patlak verdi. Bu da Adana-Mersin demiryolunun satın alınması meselesiydi. Türkiye Cumhuriyeti, kapitülasyon sisteminin kalıntılarını temizlemek amacı ile aldığı tedbirler arasında, 1929 da çıkardığı bir kanunla, bir Fransız şirketi tarafından işletilen Adana-Mersin demiryolunu da satın almak isteyince, Fransa yine ortaya çıktı. Fransa yeni Türkiye'nin şartlarını bir türlü anlamak istemiyordu. Halbuki Fransa Batılılar içinde Misakı Milli'yi ilk tanıyan devletlerden biri olmuştu ve Misakı Milli'de kapitülasyonların tasfiyesi de öngörölümüştü. Mafafih, bu demiryolu meselesinde Fransa işi uzatmadı ve 1929 Haziranında yapılan bir anlaşma ile Fransızlar demiryolunu Türkiye'ye teslim ettiler.

³⁹¹ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.321-323.

Görülüyor ki, Fransa ile Türkiye arasında çıkan meselelerin arkasında, Osmanlı İmparatorluğunun kapitülasyon sistemi yatmaktaydı ve Fransa'nın, herşeye rağmen bu sistemi devam ettirmek istediği sezilmekteydi. Bu durum, tabiatıyla, iki devlet arasındaki münasebetlerin gelişmesi için önemli bir engeldi. Bu meseleler çözümlendikten ve özellikle Almanya'da Nazi partisi iktidara geçtikten sonra, Türk-Fransız münasebetleri bir gelişme ve yakınlaşma gösterdi. Türkiye'nin, Küçük Antant'ın iki üyesi Romanya ve Yugoslavya'nın da katılması, ile Balkan Antant'ını kurması Fransa tarafından da desteklendi. Lakin Türk-Fransız münasebetlerinin bu mutlu devresi kısa sürdü. 1936 da ortaya çıkan Sancak (Hatay) Meselesi ile, Türk-Fransız münasebetleri 1939 a kadar tekrar bir gerginlik devresine girdi³⁹².

Türk-Yunan "établi" Anlaşmazlığı

Lozan Konferansında, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan'da kalan Müslümanların değişimi meselesi de ele alınmış ve bu konuda 30 Ocak 1923 de bir sözleşme ve protokol imzalanmıştı. Bu sözleşmeye göre, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan'da kalan Müslüman Türklerin değişimi yapılacaktır, yalnız, 30 Ekim 1918 den önce İstanbul belediye sınırları içinde "yerleşmiş/établi" bulunan Rumlarla, Batı Trakya Türkleri bu değişimin dışında tutulacaktır, yani bunlar bulundukları yerlerde kalacaklardır. Yine bu sözleşmeye göre, bu sözleşmeyi uygulamak üzere, Türk ve Yunan temsilcilerinin de dahil bulunduğu bir milletlerarası karma komisyon kurulacaktı. Gerçekten bu komisyon kurulmuş ve Ekim 1923 ten itibaren çalışmalarına başlamıştır. Lakin sözleşmenin komisyonca uygulaması ve değişim işlerinin ele alınması ile birlikte, "yerleşmiş" (établi) deyiminin kapsamı konusunda Türk ve Yunan temsilcileri arasında, deyim yorumlanması bakımından, görüş ayrılığı çıktı. Türkiye'ye göre, "yerleşmiş" deyiminin anlamı Türk kanunlarına göre tayin edilecekti. İstanbulda mümkün olduğu kadar fazla sayıda Rum bırakmak isteyen Yunanistan ise, her ne suretle olursa olsun, 30 Ekim 1918 den önce İstanbul'da bulunan her Rumun "yerleşmiş" sayılması gerektiğini ileri sürdü. Bu görüş ayrılığından doğan anlaşmazlık Milletler Cemiyetine havale edildi ve o da, meselenin hukuki niteliği dolayısıyla Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'ndan "istişari mütalaa" istedi. Divan'ın 1925 Şubatında yaptığı yorum, anlaşmazlığı çözülmedi. Türk-Yunan münasebetleri gerginleşti. Yunanistanın Batı Trakya Türklerinin mallarına el koyarak buralara Türkiye'den gelen Rumları yerleştirmesi ve buna karşılık olarak Türkiye'nin de İstanbul Rumlarının mallarına el koyması, gerginliği şiddetlendiren önemli bir gelişme oldu. "Etabli" anlaşmazlığı bu şekilde iki devletin siyasal münasebetlerine de yayılınca, her iki taraf da işi siyasal bir anlaşma ile çözümleme yoluna gitti ve Türkiye ile Yunanistan arasında 1 Aralık 1926 da bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma ile ahali değişiminin birçok meseleleri çözümleniyordu. Fakat bu antlaşmanın uygulanması ve yürütülmesi de kolay olmadı. Yine bir takım anlaşmazlıklar çıktı. Türk-Yunan münasebetleri gerginleşti. Bir savaş havası esiyor ve her iki taraf da kendi görüşünü silah ve zor kuvveti ile yürütmek için hazırlanır gibi görünüyordu. Fakat Yunan Başkanı *Elefterios Venizelos*, Türk-Yunan münasebetlerindeki bu gerginliğin özellikle Yunanistan'a vereceği siyasal ve ekonomik zararları gözönüne olarak büyük bir ileri görüşlülük göstererek, işi tatlıya bağlama yoluna gitti ve tutumunu yumuşattı. Yunanistan'ın yumuşak tutumu Ankara tarafından da olumlu bir şekilde karşılandı ve iki devlet arasında, ahali değişimi meselelerini yeni esaslara göre düzenleyen 10 Haziran 1930 antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile, yerleşme tarihleri ve doğum yerleri ne olursa olsun, İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türklerinin hepsi "établi" deyiminin kapsamı içine alındı. Ayrıca her iki memleketin azınlıklarına ait mallar konusunda da birçok düzenlemeler yapıldı. Bu şekilde 6-7 yıldır devam etmekte olan anlaşmazlık sona erdi.

1930 Antlaşması iki taraf arasındaki buzları kırdı ve Türk-Yunan münasebetlerinde birdenbire yeni bir dönem meydana getirdi. Türk Hükümeti "samimi bir dostluğun temellerini atmak için" harekete geçiyor ve Yunan Başbakanı Venizelos da "Ben itilâfi yeni bir devrenin başlangıcı addediyorum" diyordu. Türk Hükümeti Venizelos'u Türkiye'yi ziyarete davet etti ve ziyaret 1930 Ekim sonlarında yapıldı. Bu ziyaret sırasında, 30 Ekim 1930 da iki devlet arasında üç tane anlaşma imzalandı: Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması; Deniz Kuvvetlerinin Sınırlanması Hakkında Protokol; ve İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Sözleşmesi. Bu sonuncu sözleşme, iki taraf uyruklarına kendi memleketlerinde birçok imtiyazlar tanımaktaydı ki, bundan asıl, yararlanan Yunanlılar olmuştur.

Türkiye Başbakanı İsmet Paşa (İnönü) ile Dışişleri Bakanı Tefvîk Rüşdî (Aras), 1931 Ekiminde Yunanistan'ı ziyaret ederek, Venizelos'un ziyaretini iade ettiler ve büyük gösterilerle karşılandılar. Türk-Yunan münasebetleri 1954 yılına kadar sürecek mutlu bir balayına girmişti³⁹³.

Türkiye ve Faşist İtalya

Milli Mücadeleye karşı en realist davranışı İtalya göstermiş ve kendi iç durumu sebebiyle, Anadolu'da bir maceraya atılmaya cesaret edemiyerek, askerini Anadolu'dan çekmişti. Fakat bunu yaparken, gerçekte İngiltere ve Fransa'dan farklı bir politikayı izlemek üzere harekete geçiyordu. Bu da, Ankara Hükümetiyle iyi münasebetler kurup yeni Türkiye'yi ekonomik nüfuzu altına almaktır. T.B.M.M. Hükümetinin 1921 Martındaki Londra Konferansında ayrı bir heyetle temsil edilmesinde İtalya'nın yaptığı aracılık ve Bekir Sami Bey'in İtalya ile imzaladığı ve İtalyaya Anadolu'da bir takım ekonomik imtiyazlar veren anlaşma, İtalya bakımından bu politikanın başarılı bir sonucu sayılabilir. Lakin bu anlaşmanın T.B.M.M. Hükümeti tarafından reddi; İtalya'nın düşüncüklerini gerçekleştirmesine imkan vermedi.

Bununla beraber, Lozan'dan sonra ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ile birlikte Türk-İtalyan ticaret münasebetleri önemli bir gelişme göstermiş sayılabilir. Faşist İtalya ile Türkiye arasında ekonomik ve ticari münasebetlerin gelişmesine rağmen, siyasal münasebetler 1928 e kadar aynı görüntüye sahip olmaktan uzak kalmıştır. Bunun da başlıca sebebi, Mussolini İtalyasının daha ilk günden itibaren "Roma İmparatorluğu"nu canlandırmak için sömürgecilik ve yayılma politikasına bir canlılık vermesi ve bunun da Türkiye'de uyandırdığı endişelerdir. Mussolini'nin *mare nostrum'u*, tabiatıyla, küçük ve zayıf devletlerin bulunduğu Doğu Akdeniz kıyılarını da kapsamaktaydı. Korfı ve Fiume meselesinden sonra, İtalya'nın Arnavutlukla yakından ilgilenmesi ve bu memleketi nüfuzu altına alması ve bu yüzden Yugoslavya ile münasebetlerinin bozulması, bu devletin birinci planda Doğu Akdeniz'i seçmiş olduğunu gösteren belirtilerdi. Üstelik İtalya'nın Anadoluyu işgal için harekete geçeceğine dair söylentiler de eksik olmamış ve bu söylentiler Türkiye'de endişe ve İtalyaya karşı devamlı bir güvensizlik doğurmuştur.

³⁹² Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.323-325.

³⁹³ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.325-327.

Bu güvensizliğin önemli kaynaklarından biri de Musul buhranı sırasında Fransa gibi İtalya'nın da İngiltereyi desteklemesiydi. Hatta 1925 de, Türkiye'nin Musul bölgesini işgale teşebbüs etmesi halinde, İtalya'nın da Anadolu'ya asker çıkaracağına dair söylentiler çıkmıştır.

1926-27 yılları hem Türkiye'nin ve hem de İtalya'nın durumunda bir dönüm noktası meydana getirmiştir. İngiltere ile Musul anlaşmazlığının sona erdirilmesi Türkiye'nin, Fransa ve İtalya ile de münasebetlerinin düzelme yoluna girmesini sağlamıştır. Öte yandan, İtalya'nın Arnavutluğu nüfuzu altına alması Yugoslavya'da korku uyandırmış ve Küçük Antant'ın bu üyesi de Fransa ile ittifak imzalamıştır. Küçük Antant'ın Fransaya dayanması, İtalya'da, kendisiyle Doğu Akdeniz'in iki önemli devleti olan Yunanistan ve Türkiye arasında, küçük Antant'a karşı bir üçlü blokun kurulması fikrini doğurmuştur. Bu sebeple, Yunanistan ve Türkiye'ye karşı davranışını yumuşatmıştır. Bu sırada Türk-Yunan münasebetlerinin iyi olmaması üçlü bir blokun kurulmasını mümkün kılmamışsa da, bir Türk-İtalyan yakınlaşmasını sağlamış ve iki devlet arasında 30 Mayıs 1928 de bir Tarafsızlık ve Uzlaşma Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre, (1. madde) taraflar, birbirlerine yönelmiş olan bir siyasal veya ekonomik antlaşma veya ittifaka katılmıyacaklar ve (2. madde) taraflardan biri, bir veya daha fazla devletin saldırısına uğrarsa, diğeri tarafsız kalacaktır. Taraflar, aralarında çıkan anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözeceklerdir.

Türk-İtalyan antlaşmasının arkasından, Yunanistan ile İtalya arasında da 23 Eylül 1928 de aynı nitelikte bir antlaşma imzalandı.

Türk-İtalyan antlaşması ile iki devlet arasındaki münasebetler normal düzene girmekle beraber, İtalya'nın beklediği gelişme olmadı ve Türk-İtalyan münasebetleri samimi bir yakınlaşmaya ulaşamadı. Çünkü, bir yandan İtalya 1930 lardan itibaren sömürgecilik ve yayılma amaçlarını şiddetlendirdi ve Türkiye'de yeniden güvensizliğe sebep oldu; öte yandan da, 1930 Türk-Yunan antlaşmasından sonra Türkiye anti-revizyonist bir politika izleyerek kolektif güvenlik sistemine bağlandı. İki tarafın yolları birbirinden ayrıldı. 1936 dan itibaren Türk-İngiliz yakınlaşmasının kuvvetlenmesi de Türk-İtalyan münasebetlerini zayıflattı. Halbuki, gerçekte, Türk-İngiliz yakınlaşması Türkiye'nin İtalya'dan duyduğu endişelerin bir sonucu idi³⁹⁴.

Türk-Sovyet Münasebetleri

Lozan'dan sonra buhranlar devrine gelinceye kadar Türk-Sovyet münasebetleri üç unsurun kuvvetli etkisi altında bulunmuş ve bu münasebetlere bu unsurlar egemen olmuştur: Ticari münasebetler, komünizm meselesi, ve Türkiye'nin Batı ile münasebetlerini düzeltmesi ve geliştirmesi.

Türk-Sovyet ticaret münasebetlerinin esas meselesi, Sovyetlerin şimdi ticari ve ekonomik münasebetler yoluyla Türkiye'yi nüfuzu altında tutma çabası, Türkiye'nin ise dış ticaretini Sovyet Rusya'ya inhisar ettirmekten kaçınarak bu ticareti Batıya da yöneltmesi ve nihayet, Sovyetlerin Türkiye'nin birçok yerlerinde ticaret temsilcilikleri açmak suretiyle bunları komünist propagandası için kullanmak istemesi ve Türkiye'nin de bu oyuna gelmemesidir.

Komünizm meselesine gelince: Türkiye, Lozan antlaşması ile milli varlığına kavuştuktan sonra, Türkiye'deki komünizm hareketine karşı daha hassas davranmış ve bu işi daha sıkı bir şekilde kovuşturmuştur. Türkiye, komünizm meselesi ile Türk-Sovyet münasebetlerinin hükümetler arasındaki niteliğini birbirinden ayırmaya Lozan'dan sonra da devam etmekle beraber, bu durum Sovyetleri hoşnut bırakmamıştır. Sovyetler ise, daha önce olduğu ve daha sonra da olacağı gibi, Türkiye'deki komünizm propagandası ile hükümetler seviyesindeki Türk-Sovyet münasebetlerini, birbirinin ayrılmaz bir parçası olarak ele almışlar ve bu sebepten de, Türk Hükümetinin komünizme karşı aldığı tedbirleri tenkit etmekten ve hoşnutsuzluklarını açıklamaktan geri kalmamışlardır. 1929 yazında Sovyet basını ve özellikle Komünist Partisinin organı *Pravda* böyle bir tenkit kampanyasına giriştiği zaman, Türk Hükümetinin, organı durumunda bulunan *Milliyet* gazetesi, 6 Temmuz 1929 günlü sayısında, hükümetten aldığı direktifle, şu ilgi çekici cevabı vermişti: "Pravda gazetesi komünistliği mukaddes sayabilir, fakat dünyanın hiçbir davası Türkiye nasyonalistliğinin daha az mukaddes bir dava sayılmasına sebep olamaz."

Ticaret münasebetleri konusunda olduğu gibi siyasal münasebetler alanında da Türkiye'nin yavaş yavaş Batılılarla münasebetlerini uzlaştırma ve düzenleme yoluna gitmesi ve bu suretle dış politikasını Sovyet Rusya'nın tekelinden kurtarması da Sovyetleri hoşnut bırakmamıştır. Musul anlaşmazlığının çözümlenmesi ve İngiltere ile Türkiye arasındaki münasebetlerin gelişmeye başlaması, Fransa ile 1926 da imzalanan Suriye sınırları ile ilgili antlaşma ve 1930 Osmanlı borçları antlaşması ve İtalya ile de 1928 antlaşması, Türk dış politikasının Sovyetler tarafından hoş karşılanabilecek gelişmeleri olmadı. Türkiye'nin Batılılarla münasebetleri düzelip geliştikçe, Sovyetler, Türkiye'nin Batı cephesinde kesin olarak yer almasından veya Batılıların Türkiye'yi kendi saflarına çekmesinden endişe etmişlerdir.

Halbuki o sıralarda Türkiye için böyle bir ihtimal mevcut değildi. Her ne kadar Türkiye bütün Batılı devletlerle, karşılıklı olarak güven verici düzgün münasebetlere sahip olmayı da arzu etmişse de, bu arzu tamamen gerçekleşmemiştir. Türk-Fransız ve Türk-İtalyan münasebetlerinde bunu gördük. Bu sebeptendir ki, iki savaş arası döneminde Türkiye Sovyetleri dış politikasının temel bir unsuru olarak korumakta devam etmiştir. Hükümetler seviyesindeki Türk-Sovyet münasebetlerine önem vermiştir.

Türkiye'nin dış münasebetlerinden duydukları bu endişelere rağmen, Sovyet Rusya'nın o sıradaki milletlerarası durumu ve Batılılarla münasebetlerini, özellikle kendileri bakımından, güven verici bir düzene oturtmamış olması da, bu devleti Türkiye'ye önem vermeye götürmüştür. Musul anlaşmazlığı sırasında Türk-İngiliz münasebetlerindeki gerginlik ve buna karşılık Sovyet Rusya'nın da, Locarno anlaşmaları ile Almanya'nın Batılılar arasında yer almasından duyduğu endişe, 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık antlaşmasının imzası sonucunu vermiştir. Üç yıl için imzalanmış olan bu antlaşmaya göre, taraflardan birine, bir veya birkaç devlet tarafından yöneltilen bir askeri hareket halinde, diğeri tarafsız kalacak ve taraflardan hiçbirisi, birbirlerine saldırmıyacakları gibi, birbirleri aleyhine yönelen ittifak veya siyasal anlaşmalara katılmıyacaklardı. Türkiye için olduğu kadar, Türkiye'nin Batılılara katılmasından duyduğu endişe bakımından, Sovyet Rusya için de gayet tatmin edici olan bu antlaşma, Sovyet Dışişleri Bakan yardımcısı Karahan'ın Türkiye'yi ziyareti sırasında, 17 Aralık 1929 da iki yıl daha uzatılmış ve çeşitli yenilemelerle, 1945 Martında Sovyet Rusya tarafından feshedilinceye kadar devam ve Türk dış politikasının önemli bir unsurunu teşkil etmiştir. 1929 yenilemeleri, 1925 antlaşmasına yeni bir hüküm ekliyerek, taraflar, karadan veya denizden komşu bulundukları devletlerle, birbirlerine danışmaksızın, herhangi bir siyasal antlaşma yapmama esasını kabul etmişlerdir³⁹⁵.

³⁹⁴ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.327-329.

³⁹⁵ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.329-331.

Doğulu Devletlerle Münasebetler

Türkiye'nin Doğulu devletler içinde ilk ve yakın münasebetler kurduğu devlet Afganistan olmuş ve iki memleket arasındaki münasebetler daima iyi gelişmiştir. Türkiye ile Afganistan arasında ilk resmi münasebetleri kuran belge, 1 Mart 1921'de Moskova'da imzalanmış olan Dostluk Antlaşması olmuştur. Milli Mücadele sırasında kurulan bu dostluk, Türkiye Cumhuriyeti'nin milletlerarası münasebetlerdeki yerini almasından sonra daha da gelişmiş ve Atatürk'ün reformları Afganistan'ın Batılılaşma hareketlerinde başlıca ilham kaynağını teşkil etmiştir. Bunun içindir ki, daha Cumhuriyetin ilk günlerinden itibaren Afganistan Türkiye'den öğretmen, subay ve doktor gibi teknik uzmanlar getirtmiş ve ayrıca Türk üniversitelerine öğrenciler göndermiştir. Rusya ile İngiltere arasında daima nüfuz mücadelelerine konu teşkil etmiş olan Afganistan, I. Dünya Savaşından sonra bu tehlikenin yeniden canlanması ihtimaline karşı adeta Türkiye'de bir dayanak aramıştır. 1928 yılı Mayıs ayında Afganistan Kralı Amanullah Türkiye'yi ziyaret etmiş ve 25 Mayıs 1928'de Ankara'da Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. İki devlet arasında "ebedi" dostluk kuran bu antlaşma, esas itibarıyla 1921 Antlaşmasından pek farklı değildir.

1928 Kasımında Amanullah'ın hükümdarlıktan düşürülmesi Türk-Afgan münasebetleri üzerinde radikal bir değişiklik meydana getirmiş değildir. İki taraf arasındaki münasebetler samimiyet ve dostluğunu muhafazaya devam etmiştir. Yalnız Almanya'da Nazi Partisinin iktidara gelmesinden sonra Afganistan, Sovyet ve İngiliz tehlikelerine karşı Almanya'ya daha fazla dayanmış ve teknik yardım konusunda Almanya Afganistan için daha kuvvetli bir kaynak teşkil etmiştir. Şüphesiz, Türkiye ile Nazi Almanyası arasında doğrudan doğruya bir çatışma mevcut olmaması da bunda önemli rol oynamıştır.

İran ile münasebetlere gelince: Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Türk-İran münasebetleri herhangi bir gelişme göstermemiştir. Bunun da sebebi, siyasal nitelikte olmaktan ziyade, Türk-İran sınırında eksik olmayan anlaşmazlıklar ve olaylardır. Bu olaylar, esasında her iki tarafın da, sınır bölgesinde yaşayan kabile ve aşiretler üzerinde sıkı ve yeterli bir kontrol kuramamış olmalarından doğmaktaydı. Türkiye Musul meselesini tasfiye edip Türk-İran sınırını kesin şekline ulaştırdıktan sonra, Türkiye ile İran arasında da, sınır meseleleri konusunda 22 Nisan 1926'da bir Güvenlik ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Fakat bu antlaşma sınır meselelerine kesin olarak son verecek kadar yeterli olmadı. Sınır olayları huzursuzluk konusu olmaya devam etti ve hatta bir ara iki devletin münasebetleri adamakıllı gerginleşti. Fakat iki tarafın da iyi niyeti üstün geldiğinden, 1928 Haziranında imzalanan bir protokolla 1926 antlaşması daha etkili bir hale getirildiği gibi, 23 Ocak 1932'de de bir Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Antlaşması imzalandı ve sınır da kesin olarak tesbit edildi. Bu antlaşmadan sonra ki, Türkiye ile İran arasındaki münasebetler gerçekten bir yakınlık, dostluk ve samimiyet içine girmiştir. 1934 Haziranında İran hükümdarı Rıza Şah Pehlevi Ankara'yı ziyaret etmiş, bu ziyaret samimi gösterilerle vesile olmuş ve Rıza Şah ile Atatürk arasında kişisel dostluk dahi kurulmuştur.

Türkiye'nin Orta Doğu'nun Arap memleketleriyle münasebetlerinde belirli bir gelişme söz konusu olmamıştır. Bu memleketler, manda rejimi altında Batı sömürgeciliğine konu teşkil ettikleri için, resmi münasebetler Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile olan münasebetlerinin etkisi altında kalmıştır. Öte yandan, Atatürk'ün Hilafet'e son vermesi ve din alanında yapmış olduğu reformlar bu memleketlerin fanatik çevrelerinde Türkiye'ye karşı bir antipatiye sebep olmuştur. Fakat buna karşılık, yine bu memleketlerin İngiltere ve Fransaya karşı bağımsızlık mücadelesini yürüten aydınları için, Türk Milli Mücadelesi ve Atatürk en kuvvetli örnek ve desteği teşkil etmiştir. Mesela, Irak'da 1936 Ekiminde General Bekir Sıtkı ve Hikmet Süleyman'ın yaptıkları hükümet darbesi böyle olmuş ve bu askeri hükümet kısa ömrü içinde Türkiye ile gayet yakın münasebetler kurmuştur³⁹⁶.

BUHRANLAR DEVRİNDE TÜRKİYE 1931-1939

Yukarıdanberi yaptığımız açıklamalar göstermektedir ki, 1923-1930 devresinde Türkiye'nin bütün dış politika faaliyetleri, yeni bir kurtuluşun ortaya çıkardığı meseleleri çözümlemek ve yeni Türkiye'yi milletlerarası çevrede, istikrarlı bir düzene oturtmak amacına yönelmiştir. Türkiye yedi yıl bu meselelerle uğraşmış ve nihayet 1930 yılından itibaren gerçekleştirmek istediği bu düzene kavuşmuştur. Fakat Türkiye bu meselelerden yakasını kurtardığı zaman, milletlerarası münasebetler 1931 yılından itibaren bir buhran devresine giriyor ve özellikle Avrupa'da patlak veren buhranlar ister istemez Türkiye'yi de etkisi altına alıyordu. Bu durum karşısında Türkiye'nin izlediği dış politika gerçekten ilgi çekicidir. Açık ki, Lozan Antlaşması Milli Misak'ın gerçekleştirilmesinde eksiklikler meydana getirmiştir. Revizyonist Avrupa devletlerinin yaptığı gibi, Türkiye bu buhranları bencil çıkarlar için sömürme yoluna gitmemiş, aksine kolektif barış ve güvenliğin harareti bir savunucusu olarak, anti-revizyonist bir politika izlemiştir. 1935-1936'dan itibaren İtalya'nın Doğu Akdeniz'de ortaya çıkardığı tehlike karşısında da, bu politikaya daha fazla bağlanarak, barışın korunmasında ve saldırganlara karşı tedbir alınmasında Batılılarla işbirliğine özellikle önem vermiştir³⁹⁷.

Milletlerarası İşbirliği ve Türkiye

Türkiye'nin milletlerarası işbirliği ve kolektif barış çabalarına katılması, 1928'de silahlı silanma konferansının hazırlık komisyonu çalışmalarına davet edilmesiyle başlamıştır. Bu komisyon çalışmalarını sırasında Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Litvinov, "Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya siyasatinde oynamakta olduğu mühim rol ve coğrafya vaziyetine binaen," Türkiye'nin de davet edilmesini istemiş ve bu teklif kabul edilerek, 1928 Martında Türkiye de komisyon çalışmalarına davet edilmiştir. Komisyonunda Sovyetler bütün silahların ilgasını teklif ettiği zaman, bu teklifi destekleyenlerden biri de Türkiye olmuştur. 1932 Şubatında toplanan Silahlı Silanma Konferansında da Sovyetler gene ve tam silahlı silanma üzerinde ısrar ettikleri zaman da, bu teklifi destekleyen tek devlet yine Türkiye olmuştur.

Briand-Kellogg Paketi meselesinde de aynı şey olmuştur. Savaşı kanun dışı ilan eden bu Paktin ilk imzasına davet edilmediklerinden ötürü Sovyetler bunu, kendilerini çember içine almak için Batılıların bir kombinezonu olarak görmekle beraber, sonradan Fransa tarafından katılmaya davet edilince, bir yandan bu daveti kabul etmişler ve öte yandan da, "barışın korunmasıyla samimiyetle ilgilenen" Türkiye, Afganistan

³⁹⁶ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.331-333.

³⁹⁷ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.335.

ve Çin Cumhuriyetinin davet edilmemiş olmasından ötürü üzüntülerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine 1928 Eylül ayında Türkiye de davet edilmiş ve 1929 Ocak ayında Türkiye de katılmıştır.

Briand Kellogg Paktının yürürlüğe girmesinin uzayacağını gören Sovyetler, bunu bir an önce yürürlüğe sokmak için Litvinov protokolünü ortaya attıkları zaman da, bu Protokol'a katılan birkaç devletten biri de Türkiye oldu.

Görülüyor ki, Türkiye'nin milletlerarası işbirliğine ve kolektif barış faaliyetlerine katılmasında Sovyetler önemli bir rol oynamışlardır. Fakat Türkiye'nin bu faaliyet ve çabalara katılması, Batılılarla ve diğer Avrupa devletleriyle münasebetlerini de genişletmiştir. Bunun içindir ki, 1930 yılında Fransız Dışişleri Bakanı Aristide Briand bir *Avrupa Birliği* projesi ortaya atıp devletlere davetiye gönderdiği vakit, verilen cevaplarda, Bulgaristan, Almanya ve İtalya, Sovyetler Birliği ile birlikte Türkiye'nin ve Yunanistan ve Macaristan da Türkiye'nin katılmasını istemişlerdir. Bu şekilde Türkiye diğer devletlerin de ilgisini çekmeye başlamıştı.

Türkiye'nin milletlerarası işbirliğine katılmasında en önemli gelişme, 1932 yılında Milletler Cemiyetine üye olmasıdır. Sovyet Rusya gibi Türkiye de, Milletler Cemiyetine bir süre güvenle bakmadı. Bunun birinci sebebi, İngiltere'nin bu milletlerarası teşkilatta egemen durumda bulunmasıydı. Öte yandan bu devrede Türkiye Sovyetler Birliğine dayanmakta devam ettiğinden ve Sovyetler Birliği de bu teşkilata karşı güvensizlik duyduğundan, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine katılmamasında bu da rol oynadı. Fakat 1930 yılından itibaren Türkiye'nin dış münasebetleri yeni bir görüntü almaya başlayınca, Milletler Cemiyeti ile de ilgilendi. Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, Silahsızlanma Konferansının 13 Nisan 1932 günlü oturumunda Türkiye'nin Milletler Cemiyeti ile de işbirliği yapmaya hazır olduğunu bildirince, Milletler Cemiyeti Konseyi 1932 Temmuz ayında Milletler Cemiyeti Asamblesi 43 devletin ittifakı ile Türkiye'yi üyeliğe kabul etti.

Türkiye'nin Milletler Cemiyetine katılması Sovyetleri pek hoşnut etmedi. Fakat Türkiye, Sovyetler Birliği herhangi bir devlete saldırmadıkça, Paktın 16. ve 17. maddelerinde öngörülen zorlama tedbirlerinin haksız bir şekilde Sovyetlere karşı yöneltilmesine asla rıza göstermeyeceği hakkında teminat verdi. Mamafih, Sovyetlerin hoşnutsuzluğunun asıl sebebi, Türkiye'nin kendisinden ayrılıp Batılı devletlerle işbirliğine gitmesi endişesi idi. Fakat bu endişe uzun süreli olmadı. Çünkü Nazi Almanyasının ortaya çıkması ve Japonya'nın Mançuryaya saldırması üzerine kolektif güvenlik ve barış sistemine bağlanan Sovyet Rusya'da 1934 de Milletler Cemiyetine üye oldu.

Türkiye Milletler Cemiyetine katıldıktan sonra, bu teşkilata sonuna kadar ve samimiyetle bağlı kalmış ve barışın korunması çabalarında Cemiyeti daima desteklemiştir³⁹⁸.

Balkanlarda İşbirliği: Balkan Antantı

Türkiye Milletler Cemiyetine katıldığı zaman, Balkan devletleri arasında da büyük bir yakınlaşma ve işbirliği başlamıştı. Bu gelişme 1934 yılında Balkan Antantı denen ittifakı ortaya çıkarmıştır. Balkanlılar arasındaki yakınlaşmanın esas unsuru ise 1930 Ekimindeki Türk-Yunan anlaşmalarının doğurduğu Türk-Yunan yakınlaşmasıdır. Öte yandan, Locarno Anlaşmaları, Kellogg Paktı ve Litvinov Protokolü gibi barışçı teşebbüslerle, Küçük Antant gibi statükocu ittifakların ortaya çıkması da, Balkanlardaki işbirliğinde teşvik edici etkenler olmuştur.

Balkan Birliği konusundaki ilk adımlar Balkan hükümetleri tarafından değil, fakat gayri resmi çabalarla atılmıştır. Dünya Barış Kongresi Derneğinin 1929 Ekiminde Atina'da yaptığı toplantıda, Kongre başkanı ve eski Yunan başbakanlarından *Aleksandr Papanastasiyu* devamlı bir Balkan Antantı kurulması fikrini ortaya atmış ve Türkiye dahil bütün Balkanlı delegasyonlar bu fikri kabul ederek, 1930 Ekiminde Atina'da Birinci Balkan Konferansı açılmıştır. Bundan sonra bu konferanslar Atina, İstanbul, Bükreş ve Selanik'de olmak üzere her yıl tekrarlanarak, Balkan milletleri arasında bir işbirliği kurulmuştur. Bu konferanslar sonunda, Balkan Ticaret ve Sanayi Odası, Balkan Denizcilik Bürosu, Balkan Ziraat Odası, Balkan Turist Federasyonu, Balkan Hukukçuları Komisyonu, Balkan Tıp Federasyonu gibi teşekküller ortaya çıkmıştır. 1932 de yapılan Üçüncü Balkan Konferansı ise bir *Balkan Paktı* tasarısı ortaya çıkarmıştır ki, bu suretle işbirliği faaliyetleri bununla siyasal münasebetler alanına geçirilmiş olmaktadır.

Bununla beraber, siyasal işbirliğinin gerçekleşmesi hemen mümkün olmadı. Balkan Konferanslarında görülmüştü ki, özellikle Bulgaristan işbirliğinde çekingen davranmaktadır. Arnavutluk ile Bulgaristan Balkan Konferanslarında, revizyonist gayelerini dolaylı bir şekilde belirterek azınlık meselelerinin de tartışmasında ısrar etmişler, fakat Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya buna engel olmuşlardır. Bununla beraber, özellikle Türkiye uzlaştırmacı bir politika izleyerek Bulgaristan'ın tam işbirliğini, sağlamaya çalışmış, lakin muvaffak olamamıştır.

1933 Şubatında Küçük Antant'ın devamlı bir statü ve teşkilat kurması ve Almanya'da Nazi Partisinin iktidara geçmesi, Balkanlıları da harekete geçmeye sevk etmiş görünmektedir. Türkiye ve Yunanistan, siyasal alanda da Balkanlarda bir işbirliği kurulmasına ve bu konuda bir paktın imzasına karar verip, 1933 Mayısında bu düşüncelerini Bulgaristan'a da bildirdiler. Lakin Bulgaristan teklife yanaşmayınca, Türkiye ve Yunanistan 14 Eylül 1933 de bir *Samimi Anlaşma Paktı* (Pacte d'Entente Cordiale) imzaladılar. On yıl için imzalanmış olan bu Pakt ile, iki devlet sınırlarını karşılıklı olarak garanti ediyorlardı. Bu hüküm, Makedonya üzerindeki emellerinden bir türlü vazgeçmek istemeyen Bulgaristan'da tepki ve sinirlilik uyandırdı. Bulgaristan'ın bu şüphelerini gidermek ve Bulgaristan'ı da bu Pakta almak için Türkiye Başbakanı İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Sofyaya gittilerse de, olumlu bir sonuç elde edemediler.

Türk-Yunan Paktı Romanyayı harekete geçirdi ve Romanya Dışişleri Bakanı *Titulescu'nun* Ankarayı ziyareti sırasında, 17 Ekim 1933 de, Türkiye ile Romanya arasında Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Andlaşması imzalanmıştır. Romanyayı bu antlaşmayı imzalamaya götüren sebeplerden biri, Bulgaristan'ın revizyonist isteklerinden çekinmesi, diğeri de, kendi deniz ticaretinin, Boğazlarda serbest geçişin bekçisi olan Türkiye'ye bağlı bulunmasıydı.

Türkiye'nin yaptığı bu anlaşmalar Bulgaristan'ı sinirlendirdiğinden, Bulgar basını Türkiye aleyhine kampanya açmış ve bu kampanya Türk basını tarafından, cevapsız bırakılmamıştır. Lakin Bulgaristan'ın bu tutumu Yugoslavya'yı da korkuttuğundan, Türk Dışişleri Bakanının Belgrad'ı ziyareti sırasında Türkiye ile Yugoslavya arasında 27 Kasım 1933'de bir Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzalanmıştır. Yugoslavya'yı bu antlaşmayı imzalamaya götüren sebep, Bulgaristan'dan duyduğu endişe olduğu kadar, İtalya'nın Arnavutlukta kurduğu kontrolün kendisi bakımından yarattığı tehlike idi.

³⁹⁸ *Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.335-337.*

Görüldüğü gibi, bu ikili anlaşmaların hepsinin pivotunu Türkiye teşkil etmekteydi. Bu anlaşmaların her üçü de aynı gayeyi taşıdığına ve gayelerde bir farklılık olmadığına göre, yapılması gereken normal iş, dört devletin tek bir antlaşma ile birbirlerine bağlanmaları idi. İşte bu iş 9 Şubat 1934 tarihinde *Balkan Antantı'nın* imzası ile gerçekleştirildi. Balkan Antantı ile taraflar, sınırlarını karşılıklı olarak garanti altına alıyorlar ve birbirlerine danışmadan herhangi bir Balkan devletiyle birlikte bir siyasal harekette bulunmamayı veya bir siyasal antlaşma yapmamayı taahhüt ediyorlardı.

Balkan Antantı'nın ortaya çıkmasında nasıl baş rolü Türkiye oynadıysa, bu Antant'a sonuna kadar sadakatla bağlanan da Türkiye oldu. Fakat bu siyasal antlaşma, dört Balkan devleti arasında amaç edinilen sıkı siyasal işbirliğini gerçekleştirilemedi ve başlangıçtan itibaren bazı zayıflık unsurlarına sahip oldu. Antant ile birlikte gizli bir protokol da imzalanmıştı. Buna göre, taraflardan biri Balkanlı olmayan bir devlet tarafından saldırıya uğrar ve bir Balkan devleti de saldırgana yardım ederse, diğer taraflar bu Balkanlı saldırgana karşı birlikte savaşa gireceklerdi. Fakat bu Protokol üzerine Türkiye, bir Rus-Romen savaşında Romanya'ya yardım etmeyeceğini Sovyet Rusya'ya bildirmiş ve Yunanistan da bu Protokolün kendisini İtalya ile bir çatışmaya götürmeyeceği hususunda rezerv koymuştur.

Öte yandan, Balkan Antantı Batılılar ve Küçük Antant'ın kurucusu Çekoslovakya tarafından büyük bir hoşnutlukla karşılanmakla beraber, 1936'dan itibaren Avrupa'da buhranların şiddetlenmesi ve Berlin-Roma Mihverinin ağır basmaya başlaması, Balkan Antantını da zayıflamaya doğru götürmüştür. Bu gelişme özellikle, 1937'den itibaren belirli bir hal almıştır. 1936 da Avrupa'da Almanya'nın üstünlüğü belirince, Romanya, Bulgaristan ve Macaristan'dan fazla Almanya'dan endişe duymuş ve Balkan Antantı ile ilgisini zayıflatmıştır. Yugoslavya ise, Berlin-Roma Mihveri karşısında, İtalya ve Bulgaristanla antlaşma yoluna gitmiştir. Bulgaristanla Yugoslavya arasında 24 Ocak 1937 de bir "yıkılmaz barış ve samimi ve ebedi dostluk antlaşması" imzalandı. Bunun arkasından Yugoslavya 25 Mart 1937 de İtalya ile de bir antlaşma imzaladı. Beş yıl için imzalanan bu antlaşmada, bu antlaşmanın tarafların mevcut milletlerarası taahhütlerine halel getirmeyeceği belirtiliyor idiye de, 2. madde ile iki devlet, birbirlerini ilgilendiren ortak meselelerde birbirlerine danışma taahhüdünde bulunuyorlardı. Bu ise Yugoslavyayı, Balkan işbirliğinde daima İtalyayı hesaba katmak zorunluğunda bırakıyordu. Bulgar-Yugoslav antlaşmasının imzasından önce Yugoslavya, diğer Balkan Antantı ortaklarının muvafakatini almışsa da, Balkan Antantı birinci planda Bulgaristan'a yöneldiğine göre, Yugoslav-Bulgar antlaşması bu Antant'ın ruhuna aykırı idi. Nihayet, İtalya'nın gittikçe kuvvetlenmesi Yunanistan'ı da İtalya'ya karşı yumuşak bir tutuma götürmüştür. Münih Konferansı ile Çekoslovakya'nın parçalanması Küçük Antanta son verdiği gibi, 1939 yılının olayları da Balkan Antant'ını parçalıyacaktı³⁹⁹.

İtalya-Habeş Savaşı ve Türkiye

İtalya-Habeş savaşı Türk-İtalyan münasebetlerindeki güvensizliği arttırdığı kadar, bu savaşın doğurduğu buhran içinde Türkiye'nin, barışın korunmasında, Batılılarla sıkı bir işbirliğine girme devresini de açmıştır. Özellikle Türk-İngiliz münasebetleri bu buhrandan sonra önemli bir gelişme göstermiştir.

İtalya Habeşistan'a saldırıp da, Milletler Cemiyeti de İtalya'nın saldırganlığına ve dolayısıyla Paktın 16 ncı maddesinde öngörülen zorlama tedbirlerini uygulamaya karar verince, Milletler Cemiyetinin barışı koruma çabalarında samimi bir işbirliği gösteren Türkiye de bu zorlama tedbirlerine katıldı. Bunun üzerine İtalya, 11 Kasım 1935 de, zorlama tedbirlerine katılan bütün devletlere ve bu arada Türkiye'ye de gönderdiği bir protesto notasında, bu devletlerin bu hareketlerinin sadece İtalya ile olan ticaret münasebetlerine zarar vermekle kalmayıp, zorlama tedbirlerinin fonksiyonu sona erdikten sonra da, "moral ve psikolojik" alanda "en vahim sonuçlar" doğuracağını bildirdi. Yani İtalya, bu devletlerle olan siyasal münasebetlerini tehdit etmekteydi. Çünkü Mussolini 2 Ekimde verdiği bir söylevde, "askeri nitelikteki sanksiyonlara askeri nitelikteki emirlerle cevap vereceğiz. Savaşa da savaşa cevap vereceğiz" demişti.

İtalya'nın bu sert tutumu İngiltereyi de endişeye sevketti. İngiltere Fransa ile sıkı bir işbirliği kuramamakla beraber, İtalyanın Habeşistan'a yerleşmesinin kendi İmparatorluk menfaatleri bakımından yarattığı tehlikeyi de gördüğünden, zorlama tedbirlerinde rijid hareket etmeye karar verdi. Fakat bu işte İtalya'nın karşısına tek başına çıkmaya da cesaret edemedi. Bu sebeple, İtalya 11 Kasım 1935 protestosu ile, zorlama tedbirlerine katılan devletleri tehdit edince ve bu tehdit birinci planda Akdeniz devletleri için önemli olduğundan ve Ekim ayında Fransa ile de esasen anlaşmış olduğundan, Aralık ayında İspanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'ye garanti verdi. Bu garantiye göre zorlama tedbirlerine katılmalarından dolayı bu devletler İtalya'nın bir tehdit ve saldırısına uğrarlarsa İngiltere kendilerinin yardımına gidecekti. İspanya bu garanti teklifini reddetti. Lakin Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye Ocak 1936 da bu garantiyi kabul ettiler. Ayrıca, bu üç devlet de İngiltereye garanti verdi. İtalya'nın Akdeniz'de doğurduğu tehlike dolayısıyla ortaya çıkan bu karşılıklı garantiler sistemine *Akdeniz Paktı* adı verilmiştir. Akdeniz Paktı ile Türkiye, güvenliğinin korunması bakımından ve İtalyan tehlikesi karşısında İngiltereye bağlanmış oluyordu ki, bu yeni Türkiye'nin İngiltere ile münasebetlerinde bir dönem noktası teşkil etmiştir. Türkiye İngiltere arasındaki bu yakınlaşma, 1939 da bir ittifaka varacaktır.

İtalya-Habeş savaşı sona erdikten ve zorlama tedbirleri Milletler Cemiyeti kararı ile kaldırıldıktan sonra, Akdeniz Paktının da sona ermesi gerekirdi. Fakat İngiltere kendi garantisini mahfuz tutarak, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'yi, kendisine vermiş oldukları garantilerden affetti. Bunun anlamı şuydu ki, İngiltere'nin kendisi bir saldırıya uğrarsa bu devletler yardım etmeye zorunlu olmayacak, fakat bu devletler bir saldırıya uğrarsa İngiltere bu devletlere yardım edecekti. İngiltere'nin bu jestine, Balkan Antantının bu üç Akdeniz üyesi, aynı şövalyece jest ile cevap verip, kendi tek taraflı garantilerini mahfuz tutup İngiltereyi taahhütlerinden affettiklerini bildirdiler.

Mamafih, İngiltere ile Türkiye arasındaki bu, karşılıklı tek taraflı garanti durumu kısa sürdü. Çünkü İngiltere ile Türkiye arasındaki bu yakınlaşma İtalyayı sınırlandırdı. Öte yandan, İtalya da Türkiye ile münasebetlerini düzeltmek arzusunu gösterdiğinden, Türk Hükümeti İtalyayı daha fazla kızdırmamak için, 1936 Temmuzunda bu tek taraflı garanti durumuna son verdi. Fakat ne olursa olsun, Türk-İngiliz münasebetlerinde mutlu bir devir açılmıştı.

Türk-İtalyan münasebetlerine gelince: Bu münasebetler 1937 yılında iyileşme işaretleri gösterdi. Bunda İngiltere'nin İtalya ile anlaşması da rol oynadı. İki devlet 2 Ocak 1937 de *Gentlemen's Agreement* adını alan ve "Akdeniz bölgesindeki toprakların milli egemenliği bakımından statükoyu" değiştirmemeyi taahhüt eden bir antlaşma imzalamışlardı. Bu taahhüt tabiatıyla Türkiye bakımından önem ifade ediyordu.

³⁹⁹ *Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.337-340.*

Bunun için, Türkiye Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras 2 -3 Şubat'da Milano'da İtalyan Dışışleri Bakanı Kont Ciano ile görüşmelerde bulundu. 3 Şubatta yayınlanan bildiride, iki devleti birbirinden ayıran hiçbir mesele bulunmadığı bildiriliyordu. Fakat Türk-İtalyan münasebetlerindeki bu düzelme yine geçici oldu; Çünkü, İspanya iç savaşı dolayısıyla Akdenizde yapılmakta olan denizaltı korsanlığı meselesini ele almak üzere 10-11 Eylül 1937 de toplanan *Nyon Konferansı'na* Almanya, İtalya ve Arnavutluk katılmamış İakin Türkiye katılarak İngiltereyi desteklemiştir. Türkiye'nin bu hareketi ise, yerini ve yönünü çizmiş olduğunu açık olarak gösteriyordu⁴⁰⁰.

Montreux Boğazlar Sözleşmesi

Lozan Konferansında imzalanmış olan Boğazlar Sözleşmesine göre, Boğazlardan serbest geçişin güvenliğini sağlamak amacı ile, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının her iki kıyıları ile, Marmara Denizindeki adalar gayri askeri hale getirilmiş ve bu bölgelerde tahkimat yapmak ve asker bulundurmak yasaklanmıştı. Buna karşılık, bu bölgelerin herhangi bir saldırıya karşı güvenliği de, sözleşmeyi imza eden devletlerle Milletler Cemiyetinin garantisi altına konulmuştu. Türkiye, Boğazlar üzerindeki egemenliğinin sınırlandırılması demek olan bu hükümleri istemiyerek kabul etmekle beraber, bir ümidi de, kolektif güvenlik alanında Milletler Cemiyetinin etkili bir rol oynayacağı ve aynı zamanda da silahsızlanmanın gerçekleşeceği idi. Fakat her iki konudaki ümit de gerçekleşmedi. Ne silahsızlanma yolunda olumlu adımlar atılabildi ve ne de kolektif güvenlik konusunda Milletler Cemiyeti kendisinden bekleneni verebildi. Japonya'nın Mançuryaya saldırması karşısında Milletler Cemiyeti hiçbir şey yapamamıştı. Silahsızlanma çabaları ise tam anlamıyla sürüncemede idi. Bu durum karşısında Türkiye 1935 yılından itibaren Boğazlara ait demilitarizasyon hükümlerini kaldırmak için teşebbüse geçti. 1933 de Silahsızlanma Konferansında ilk defa bu hükümlerin kaldırılmasını istedi. Fakat bu istek, silahsızlanma meselesiyle doğrudan doğruya ilgili görülmediğinden mesele geri kaldı.

1934 den itibaren Almanya'nın silahsızlanmaya başlaması ve 1935 Martında da mecburi askerlik sistemini ihdas ile silahlanmasını açık bir hale getirmesi üzerine, Türkiye de bu meseleyi daha ısrarla ele aldı. Almanya'nın silahlanmasını görüşmek üzere olağanüstü toplanan Milletler Cemiyeti Konseyinde 17 Nisan 1935 günü yaptığı konuşmada, Türkiye Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, yine Boğazların silahsızlandırılması olmasını konusunu ele alarak, bu meselenin Türkiye'nin güvenliği ile yakından ilgili bulunduğunu, Boğazların askerlikten tecridi ile gerçekte Türkiye'nin savunmasının zayıflatılmış olduğunu ve bu sebeple bu hükümlerin kaldırılmasını istedi. İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri meselenin konu ile doğrudan doğruya ilgili olmadığını ileri sürdüler. Sovyet delegesi Litvinov ise Türkiye'nin görüşünü destekledi.

Türkiye Boğazlar konusundaki bu isteğini, Mayıs ayında Balkan Antantı Konseyinin Bükreş toplantısında, Milletler Cemiyeti Asamblesinin Eylül ayındaki toplantısında ve nihayet, İtalya'nın Habeşistan'a saldırması dolayısıyla bu devlete uygulanacak zorlama tedbirleri konuşulurken yine Milletler Cemiyetinin Kasım toplantısında tekrar söz konusu etti. Bu şekilde olumlu bir diplomatik atmosfer yaratmaya muvaffak olmuştu. Zorlama tedbirlerine rağmen İtalya Habeşistan'ı işgal edince ve bu arada Almanya da Versay'a aykırı olarak Ren bölgesini militarize edince, Türkiye de, 10 Nisan 1936 da, Boğazlar Sözleşmesini imzalamış olan devletlere verdiği notada Avrupa'daki buhranların 1923 Boğazlar Sözleşmesiyle Boğazların güvenliği için verilmiş olan kolektif garantiyi artık işlemez hale getirdiğini belirterek, kendi güvenliği, savunması ve egemenlik haklarının, korunması bakımından bu statünün değiştirilerek, Boğazların askerileştirilmesini istedi.

Antlaşmaların hiçe sayıldığı veya kuvvet zoru ile değiştirildiği bir sırada Türkiye'nin bu barışçı ve samimi davranışı sempati ile karşılandı. İlk olumlu cevap İngiltere'den geldi. Türkiye'nin bu işi müzakere yolu ile, yapmak istemesi İngiltereyi hoşnut bırakmıştı. Öte yandan, şimdi İngiltere Türkiyeye karşı politikasını değiştirmiş ve bu devleti kendisine bağlamak istiyordu. Akdeniz'de kuvvetli bir Türkiye İngiltere için değerli bir dost olacaktı. İngilizler bu sayede Türkiyeyi, Sovyetler Birliğinden ziyade kendilerine daha yakın getireceklerdi. Sonraki olaylar bu ümitlerin boş olmadığını gösterecekti.

Türkiyeyi destekleyen ikinci devlet Sovyet Rusya oldu. Sovyetler Boğazların gayri askeri hale getirilmesine ve Boğazlar üzerindeki Türk egemenliğinin sınırlandırılmasına daha Lozan'da muhalefet etmişlerdi.

İtalya hariç, Fransa ve diğer devletler de Türkiye'nin isteğini kabul ettiler. İtalya, Avrupa'da kendisine karşı mevcut olan hava dolayısıyla şimdilik uzakta kalmayı tercih etti. Fakat Türk-İngiliz yakınlaşmasını da İtalya hoş karşılamıyordu.

1923 Boğazlar Sözleşmesini değiştirecek konferans, 22 Haziran 1936 da İsviçre'de *Montreux'de* toplandı ve *Montreux Sözleşmesi*adını alan yeni Boğazlar Sözleşmesi 20 Temmuz 1936 da imzalandı. Sözleşme Türkiye, İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği, Japonya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya arasında imzalanmıştır.

Montreux Sözleşmesi ile Boğazlar hakkındaki silahsızlanma kayıtları kaldırılıyordu ve Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliği tam olarak kuruluyordu. Öte yandan, 1923 Sözleşmesine oranla, hem Türkiye ve hem de Karadeniz devletleri lehine bazı değişiklikler de getirmişti. Özellikle savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi meselesinde, Türkiye tarafsız ve savaş dışı ise, savaşan tarafların savaş gemileri Boğazlardan geçemeyecekti. Türkiye bir savaşa girerse veya kendisini yakın bir savaş tehlikesi karşısında görürse, diğer devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi tamamiyle Türkiye'nin kendi takdirine kalacaktır. İsterse geçirecek, istemezse geçirmeyecektir.

Karadeniz devletleri lehine yapılan değişikliklere gelince: Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin Karadeniz'e geçirebilecekleri ve bu denizde bulundurabilecekleri savaş gemilerinin cinsi, büyüklüğü ve toplam tonajı sınırlanıyordu ki, bu hüküm güvenlikleri bakımından Karadeniz devletlerinin lehine idi. Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi için de bir hayli geniş bir serbesti tanınmıştı.

Sözleşme 20 yıl için imzalanmakla beraber, şimdiye kadar hiçbir imzacı devlet tarafından feshedilmemiş olduğundan, yürürlükte devam etmektedir.

İtalya Montreux Sözleşmesine 1938 Mayısında katılmıştır.

Montreux Konferansı Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet münasebetlerinde bir dönem noktası teşkil etmiştir. Türk-İngiliz yakınlaşması bu konferansta en önemli gelişmesini kaydetmiştir. Açık ki, eğer İngiltere'nin rızası ve anlayışı olmasaydı, Türkiye'nin Boğazlar, rejimini bu derece kendi lehine değiştirmesi mümkün olamazdı. İngiltere'nin Türkiyeye karşı bu sempatik davranışı ise, şimdi İtalya'nın Doğu Akdeniz bölgesinde ortaya çıkardığı tehditten doğmuştu. Böyle bir tehdide karşı İngiltere Türkiye'de sağlam bir dayanak görmüş ve Türkiyeyi kendi tarafına çekmek istemişti. Aynı tehdit karşısında Türkiye'nin de, askeri güç bakımından zayıf bir Sovyetler Birliği yerine, denizlerde kuvvetli olan

⁴⁰⁰ *Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.340-342.*

İngiltereye kayması tabii idi. İşte bu şartlar Montreux'den sonra Türk-İngiliz münasebetlerini daha da geliştirdi. 1937 yılında Karabük Demir-Çelik fabrikası İngiltere'nin yardımı ile kuruldu. 1938 yılında İngiltere Türkiye'ye, 10 milyonu ticari kredi ve 6 milyonu da savaş gemisi ve savaş malzemesi satın, alınması için, 16 milyon İngiliz liralık bir kredi açtı. Türkiye ve İngiltere artık yollarını kesin olarak çizmişler ve barış yolunda beraber yürüyorlardı. Bunun içindir ki, 1939 ilkbaharında Avrupa tehlikeli buhranlar içine girmeye başlayınca, Türkiye tereddüt etmeksizin İngiltereye bağlanacak ve bir ittifakın ilk adımlarını atacaktı.

Türkiye Akdeniz'deki İtalyan tehlikesi karşısında bu şekilde İngiltereye bağlanırken, Sovyetler Birliğini terketmek niyetinde değildi ve bu devlet Türk dış politikasının temel unsuru olmakta devam ediyordu. Lakin Türk-İngiliz' yakınlaşması Sovyetleri hoşnut bırakmadı. Öte yandan, Türkiye'nin Almanya ile de sıkı ticaret münasebetlerinde bulunması, bu hoşnutsuzluğu daha da arttırmıştır. Bununla beraber iki devletin münasebetlerinde herhangi bir gerginlik almamıştır. Fakat gerçek şuydu ki, bu münasebetlerde bir takım soğukluk noktaları mevcuttu. 1939 yazında iki devletin yolları birbirinden kesin olarak ayrılacaktır⁴⁰¹.

Saadabad Paktı

İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ile Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan İtalyan tehlikesi Türkiye'yi bir yandan İngiltereye bağlanmaya götüürken, öte yandan Orta Doğu devletleriyle de bir takım savunma tedbirleri almaya götüürmüştür.

İtalya-Habeş anlaşmazlığının ortaya çıkmaya başladığı ilk günden itibaren İtalya, yayılma ve sömürgecilik istekleri konusunda daha açık konuşmaya başlamış ve bu isteklerin toplandığı alanlar olarak Asya ve Afrika adı da sık sık söylenir olmuştur. Afrika deyimi ile neyin kastedildiği belliydi. İtalya'nın bu kıtada eskidenberi emelleri ve toprakları vardı. Fakat Asya ile anlatılmak istenen topraklar nereleriydi? Herhalde Uzakdoğu veya Hindistan değildi. İtalya'nın coğrafya durumu dolayısıyla, Asya toprakları da olsa olsa Anadolu ve komşuları olabilirdi. Kaldı ki, İtalya'nın Habeşistana yerleşmesiyle, şimdi Arap yarımadası ve daha yukardaki memleketler de tehdit altına giriyordu. Şu halde İtalya'nın Habeşistan'a girmesiyle Orta Doğu bölgesi de kritik bir durum alıyordu. Bu durumu, başta Türkiye olmak üzere diğer Orta Doğu devletleri de görmüşlerdi. Balkanlar üzerindeki Bulgar ve İtalyan tehlikeleri dolayısıyla nasıl Balkan Antantı denen savunma sistemi kurulmuş ise, şimdi Orta Doğu'ya yönelen İtalyan tehlikesi için de böyle bir savunma sistemi kurmak zorunluuydu.

Bu düşünceler, daha İtalya-Habeş anlaşmazlığının başında Orta Doğu memleketlerine egemen olmuş ve İran'ın teşebbüsü üzerine, Cenevre'de 2 Ekim 1935 de Türkiye, İran ve Irak arasında üçlü bir antlaşma parafe edilmişti. Türkiye tarafından hararetle desteklenen bu anlaşmayı gerçek alanına sokmak hemen mümkün olmadı. Çünkü İran ile Irak arasında sınır anlaşmazlığı ile Türkiye ile İran arasında da bazı meseleler vardı. Zorlama tedbirleri konusunda İtalya'nın aldığı tehditkar durum ve Habeşistan'ın istilasını gerçekleştirmesi, bu devletleri birbirine daha fazla yakınlattı. Bu arada Türkiye komşularıyla olan münasebetlerini sıkılaştırdı. 1937 yılında İran ile çeşitli işbirliği konularında birçok anlaşmalar yapılarak, iki devlet arasındaki dostluk kuvvetlendirildi. 5 Haziran 1926 da Irak ile imzalanan ve süresi biten Dostluk Antlaşması 1937 Nisanında yenilendi ve süresi uzatıldı. Aynı anda, 7 Nisan 1937 de Türkiye ile Mısır arasında "bozulmaz barış ve samimi ve daimi dostluk antlaşması" imzalandı. Nihayet İran ile Irak arasındaki sınır anlaşmazlığı da çözümlenince, 1935 de parafe edilmiş olan antlaşmayı imzalamak için herhangi bir engel kalmıyordu. Bu arada bu anlaşmaya Afganistan'ın da katılması sağlanmıştı. Bunun üzerine, 8 Temmuz 1937 de Tahran'da Saadabad Sarayında, Türkiye, İran, Afganistan ve Irak arasında *Saadabad Paktı* adını alan antlaşma imzalandı.

Beş yıl için imzalanan bu dörtlü antlaşma ile taraflar, aralarındaki dostluk münasebetlerini devam ettirmeyi, Milletler Cemiyeti ve Kellogg Paktına bağlı kalmayı, birbirlerinin iç işlerine karışmamayı, ortak sınırlarına saygı göstermeyi, ortak çıkarlarını ilgilendiren meselelerde birbirlerine danışmayı, birbirlerine karşı herhangi bir saldırı hareketine girişmemeyi ve saldırma amacını güden hiçbir siyasal kombinezona katılmamayı taahhüt ediyorlardı.

Böylece Türkiye Balkan Antantı ve Saadabad Paktı ile, batıda ve doğuda bir güvenlik sistemi kurmuş ve kendisi için önemli olan bu iki bölgede barış politikasını kuvvetlendirmiş oluyordu⁴⁰².

Sancak (Hatay) Anlaşmazlığı

Türkiye bu faaliyetleriyle kuvvetli bir barış taraftarlığı yaparak, saldırganlara karşı cephe alıp gittikçe Batılılara kayarken, 1936 yazından itibaren patlak veren Sancak Anlaşmazlığı, esasen bir türlü bir düzene girememiş olan Türk-Fransız münasebetlerinde yeni bir buhran doğurdu.

Türkiye ile Fransa arasında 20 Ekim 1921 de imzalanan Ankara İtilafnamesi ile, Suriye sınırları içinde bırakılan İskenderun Sancağına özel bir idare şekli tanınmıştı. Türk parası orada resmi niteliği haiz olacak ve Sancak halkı milli kültürlerinin korunmasında her türlü kolaylıktan yararlanacaktı. Daha önce de gördüğümüz gibi, Fransa'nın mandater devlet olarak Suriyeye yerleşmesi kolay olmadı ve bir hayli uğraştı. Avrupa buhranlarının aldığı istikamet karşısında Fransa, Suriye ve Lübnan ile münasebetlerini yeni bir düzene sokarak 1936 Eylülünde Suriyeye ve 1936 Kasımında da Lübnan'a bağımsızlık verdi. Lakin Suriyeye bağımsızlık veren ve Suriye ile Fransa arasında ittifak kuran 1936 Eylül antlaşmasında İskenderun Sancağı hakkında hiçbir hüküm yoktu. Yani Fransa Suriye'den çekilirken, Sancak üzerindeki yetkilerini Suriyeye terketmekteydi. Bu sebeple, Türk hükümeti bu durumu kabul etmedi ve Milletler Cemiyeti Konseyinin toplantısı sırasında Eylül ayında Cenevre'de Fransa ile yapılan görüşmeler müsaait bir gelişme göstermeyince 9 Ekim 1936 da Fransaya verdiği resmi bir notada, Suriyeye yapıldığı gibi, İskenderun Sancağına da bağımsızlık verilmesini istedi. Atatürk de 1 Kasım günü Büyük Millet Meclisini açış konuşmasında, "Bu sırada Milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakiki sahibi öz Türk olan İskenderun, Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde, ciddiyet ve kat'iyetle durmaya mecburuz" diyordu.

Fransız Hükümeti 10 Kasım'da verdiği cevapta, Sancağa bağımsızlık vermenin Suriyeyi parçalamak demek olacağını ve mandater devlet olarak da buna yetkisi bulunmadığını bildirdi. Bundan sonra iki hükümet arasında birer nota daha teati edildi, lakin görüşlerde herhangi bir değişme olmadı. Yalnız bu arada Fransa meselenin Milletler Cemiyetine havalesini teklif ve Türkiye de bu teklifi kabul etti.

⁴⁰¹ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.343-346.

⁴⁰² Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.346-348.

Türkiye ile Fransa arasında bu tartışmalar olurken, bir yandan Türk kamuoyu, öte yandan da İskenderun'daki halk heyecanlanmış ve İskenderun'da halk ile polis arasında çarpışmalar olmuştu. Tabii bu çarpışmalar Türk kamu oyunda tepki uyandırmaktan geri kalmadı. Atatürk de Ocak 1937'de Konya'ya ve oradan da Ulukışla'ya kadar bir seyahat yaptı. Ankara'ya döndüğü zaman kabinenin toplantısına başkanlık etti. Türk-Fransız münasebetleri gergin bir safhaya girmişti.

Milletler Cemiyeti meseleye 14 Aralık 1936'dan itibaren el koydu ve yapılan tartışmalardan sonra ve özellikle İngiltere'nin de arabuluculuğu ile Konsey, 27 Ocak 1937'de Sancak için bir statü kabul etti. Bu statüye göre İskenderun Sancağı, içişlerinde tamamen bağımsız, dışişlerinde Suriyeye bağlı, kendine özgü bir anayasa ile idare edilen "ayrı bir varlık" (entité distincte) olacaktı. Burası Milletler Cemiyetinin gözetimi altına konacak ve bu gözetim bir Fransız vasıtasıyla yürütülecekti. Fransa ile Türkiye bir anlaşma yaparak, Sancağın toprak bütünlüğünü birlikte garanti altına alacaklardı. Bundan sonra Sancak, *Hatay* adını alacaktı.

Milletler Cemiyeti Hatay için bir anayasa hazırlamak üzere bir de komisyon kurmuştu. Bu komisyonun, Türkiye ile Fransa'nın da görüşlerini alarak hazırladığı anayasa Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından 29 Mayıs 1937'de kabul edildi. Aynı gün, Türkiye ile Fransa arasında da, Hatay'ın toprak bütünlüğünü ortak garanti altına alan anlaşma imzalandı.

Fakat bu anayasa ve anlaşmaları bağımsız Hatay'da uygulamak kolay olmadı. Hatay'daki Fransız temsilcisi, bunların uygulanmasını köstekleyici tedbirler alma yoluna gitti. Bağımsızlık dolayısıyla halk gösterilerde bulunmak isteyince Fransa'nın sömürge memurları bunu da önlemek istediler ve polisler halk arasında yeniden çarpışmalar oldu. Öte yandan, Fransızlar Hatay'daki diğer azınlıkları Türklere karşı da kışkırtma yoluna gittiler. Türk kamuoyu yine galeyana geldi. Türkiye'de Fransa aleyhine kuvvetli bir eğilim belirdi ve Türk-Fransız münasebetleri yine bozuldu. Suriye halkı da Hatay'a bağımsızlık verilmesinden ötürü hükümeti tenkit etti ve Suriye'nin bazı şehirlerinde hükümet aleyhine, gösteriler oldu. Hatay Anayasası 29 Kasım 1937'de yürürlüğe girecekti ve ilk iş olarak seçimlerin yapılması gerekiyordu. Fakat bu şartlar içinde seçimler yapılamadı.

Öte yandan seçim sistemi meselesinde Türkiye ile Fransa arasında görüş ayrılığı çıktı. Bunun üzerine Milletler Cemiyetinin kurduğu bir komite, Türkiye'nin de itirazlarını gözönünde tutarak bir seçim tüzüğü hazırladı ve seçimlerin 15 Temmuz 1938'e kadar tamamlanmasına karar verdi. 1938 Mayısı başından itibaren seçmen listelerinin hazırlanmasına başlandı. Fakat Fransız memurlarının davranışı Hatay'da olayların yeniden şiddetlenmesine sebep oldu. Türkiye Hatay sınırlarına 30.000 kişilik bir kuvvet yığdı. Gerek bu durum karşısında, gerek Avrupa olaylarının gittikçe buhranlı bir hal alması dolayısıyla, Fransa Hatay meselesinde Türkiye'ye karşı daha yumuşak bir tutum almayı tercih etti ve Hatay'ın Fransız valisini geri çekip yerine bir Türk vali tayin etti. Bunun üzerine durum biraz sükunet buldu.

Almanya'nın 1938 Martında Avusturyayı ilhakı, Fransa'nın Hatay meselesindeki politikasını da etkilemiştir. Berlin-Roma Mihverinin ağırlığını gittikçe arttırmaya başladığı bir sırada, Fransa'nın Doğu Akdeniz'de stratejik önemi olan ve Boğazların kuvvetli bir bekçisi bulunan Türkiye'ye olan ihtiyacı da artmıştı. Bu sebeplerdir ki, 1938 yazından itibaren Hatay meselesindeki tutumunu da değiştirmiş ve gelişmeler Türkiye lehine bir yön göstermiştir. 13 Haziran'da Antakya'da Türk ve Fransız askeri heyetleri arasında yapılan görüşmeler sonunda 3 Temmuz 1938'de imzalanan bir anlaşma ile, Hatay'ın toprak bütünlüğü ile siyasal statüsünün iki devlet tarafından korunması ve bu amaçla da her iki devletin de Hatay'a 2.500'er kişilik askeri kuvvet göndermesi esası kabul edilmiştir. Türk askeri 4 Temmuz'dan itibaren Hatay'daki görevine başlamıştır.

Öte yandan, önce Paris'de başlayıp Ankara'da devam eden görüşmeler sonunda da, 4 Temmuz 1937'de Türkiye ile Fransa arasında bir Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, taraflar, birbirleri aleyhine olan hiçbir politik veya ekonomik anlaşmaya ve birbirlerine yönelen herhangi bir kombinasyona katılmayacaklar ve taraflardan biri, bir veya birkaç devlet tarafından saldırıya uğrarsa, diğeri, saldırganlara hiçbir şekilde yardım etmeyecekti.

Bu Türk-Fransız yakınlaşmasından sonra Ağustos ayında yapılan Meclis seçimlerinde Türkler, 40 milletvekilliğinden 22'sini kazandılar. Meclis 2 Eylül 1938'de ilk toplantısını yaptı ve bağımsız devlet için *Hatay Cumhuriyeti* adını kabul etti. Yeni devletin resmi dili Türkçe ve Arapça olduğu halde, bütün milletvekilleri Türkçe yemin etmişlerdir.

Hatay Devletiyle Türkiye arasında gayet yakın temas ve bağlar kuruldu. Hatay Meclisi 1939 Ocak ayında Türk Medeni Kanunu ile Türk Ceza Kanununu kabul etti. Türkiye'den mali müşavirler getirtti. Bunun yanında, Hatay idarecileri devamlı olarak Türkiye'ye katılmak arzusunda bulundular. Türkiye de bu isteği sempati ile karşıladı. Fakat, 29 Mayıs 1937 anlaşması ile Hatay, Türkiye ile Fransa'nın ortak garantisi altında bulunuyordu. Bu sebeple, Hataylıların anavatana katılma istekleri iki devlet arasında yeniden mesele oldu. Fakat 1939 Martından itibaren Avrupa'da olayların savaşa doğru bir yön olması, Türk-İngiliz ittifakının ilk adımlarının atılması ve Batılıların Barış Cephesi çabaları dolayısıyla, Fransa, Türkiye'nin ve Hataylıların isteklerini kabul zorunda kaldı. 23 Haziran 1939'da iki devlet arasında yapılan bir anlaşma ile, Fransa Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul etti. Buna karşılık Türkiye de Suriye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı gösterecekti.

Temmuz ayında da Hatay Türkiye sınırları içine katıldı⁴⁰³.

Türkiye ve Almanya

Görüldüğü gibi, 1936'dan itibaren Türk dış politikasının gelişmeleri, Türkiye'yi devamlı ve mustakar/kararlı bir şekilde Batılılara doğru götürmüş ve buna karşılık, özellikle İtalya ile Türkiye birbirlerinden daima uzaklaşmışlardır. Zaten bu uzaklaşmadır ki, Türkiye'yi Batılılara yöneltmiştir. Türkiye'nin Almanya ile münasebetleri nasıl gelişmiştir? Türkiye'yi, savaş yılı olan 1939 yılına getirmeden önce, bu noktayı anahatları ile belirtmek gerekir.

Almanya'da Nazi Partisi iktidara gelinceye kadar, her iki memleketin de kendi iç ve dış meseleleriyle uğraşmaları yüzünden, Türkiye ile Almanya arasında, 1. Dünya Savaşındaki işbirliğinin hatıralarından başka, herhangi bir kuvvetli münasebet mevcut olmamıştır. İlgi çeken bir nokta olmak üzere, Nazi Partisinin gelmesiyle, Türkiye'nin iç gelişmeleri arasında bir paralellik olmuştur. Nazilerin işbaşına geçtiği sırada Türkiye de iç kalkınmasında büyük bir hamle ile, ilk beş yıllık iktisadi planı kabul etmişti. Bu kalkınma planı ise, Türkiye'yi, sınai teçhizat bakımından dışarıya bağlamaktaydı. Halbuki bu tarihe gelinceye kadar Türkiye'nin Batılılarla olan siyasal münasebetleri düzgün bir çerçevede gitmemişti. Almanya bu fırsatı kaçırmadı. Hitler'in dış politikada kullandığı kuvvetli vasıtalarından biri de, Orta Avrupa ve Balkanları Almanyanın ekonomik nüfuzu altına

⁴⁰³ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.348-351.

almaktı. Bu sebeple Hitler rejimi ile birlikte, Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik münasebetler de birdenbire bir artış gösterdi. 1932 yılında Türkiye'nin Almanyaya ihracat toplamı 13 milyon lira iken, bu miktar 1933 de 19 Milyon, 1934 de 29 milyon, 1935 de 35.5 milyon ve 1936 da da 41.7 milyon liraya çıktı. Fakat 1936 yılı Türk-Alman münasebetlerinde bir dönüm noktası oldu. Montreux Boğazlar sözleşmesiyle Türkiye Boğazlar üzerindeki tam egemenliğini kurarken, bir yandan da bu olay Türk-İngiliz münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmiş ve bundan sonra Türkiye gittikçe İngiltereye kaymaya başlamıştı. Bu gelişme nasıl Sovyetlerin hoşuna gitmemişse, Almanya'nın da hoşuna gitmemiştir. Öte yandan, siyasal münasebetlerin gelişmesi ile birlikte Türk-İngiliz ekonomi ve ticaret münasebetlerinin de gelişmesi, 1936 yılından itibaren Türkiye üzerinde bir Alman-İngiliz ekonomik rekabet ve mücadelesini açmıştır. 1936 yazında Almanya Ekonomi Bakanı Dr. Schacht Balkan memleketlerine yaptığı ziyaretlerden sonra, Kasım ayında Türkiye ve İran'ı da ziyaret etmiştir. Bu arada Almanların *Emden* savaş gemisi 1 Kasım 1936 da İstanbul'a gelmiş ve 1.Dünya Savaşının Türk-Alman ortak mücadele hatıralarının tazelenmesine vesile veren hararetili gösterilere sebep olmuştur. Almanya'nın Türkiye'deki bu faaliyetlerini İngiltere de yakından izlemiştir.

1937 yılında Türk-Alman münasebetleri bir soğukluk geçirdi. Çünkü Mihver'in Balkanlardaki faaliyetleri Balkan Antantını zayıflatmaya başlamıştı. Yugoslavya'nın İtalya ve Bulgaristanla münasebetlerine yeni bir vechе vermesi ve bu iki devlet yakınlaşma kurma çabaları ve Romanya'da Nazi eğiliminin belirli bir hal olmaya başlaması Türkiyeyi endişeye sevketti. Bu sebeple Türkiye Başbakanı İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 1937 yılı içinde Milano'yu, Atina'ya, Moskova'ya ve iki defa da Belgrad'ı ziyaret ettiler, Tevfik Rüştü Aras'ın Moskova'ya ziyareti sonunda 17 Temmuz 1937 de yayınlanan resmi bildiride, "milletlerarası hayatta ortaya çıkan saldırgan eğilimlerin yarattığı... karışık durum"un her iki devlet için endişe yarattığı belirtilmekteydi. Bununla beraber, Türkiye'nin Almanya ile özellikle ticaret münasebetlerini birdenbire kesmesi söz konusu değildi. Bu sebeple Alman Ticaret Bakanı Funk'un Türkiye'yi ziyareti sonucu, 1938 Temmuzunda Almanya ile Türkiye arasında 150 milyon mark'lık bir kredi anlaşması imzalandı. Almanya'nın Türkiye'yi ekonomik nüfuzu altına alma çabaları yanında kültür propagandası da geniş bir şekilde işlemekteydi.

Almanya bu çabaları ile Türkiye'yi Batılılardan ayırıp Berlin-Roma Mihverine çekmek istemiştir. Bu gerçekleştiği takdirde Almanya Sovyetlere karşı Boğazlarda ve Anadolu'da üstün bir duruma geçtiği gibi, Türkiye'yi bir sıçrama tahtası olarak kullanmak suretiyle, İngiliz ve Fransız sömürgeciliğinin dayanaklarından olan Orta Doğu'ya da nüfuz etmesi gayet kolaylaşacaktı. Esasen bu yıllarda Almanya ve İtalya, İngiltere ve Fransaya karşı Orta Doğuda ki Arap milliyetçiliğini devamlı olarak kışkırtmaktaydılar.

Almanya Türkiye'ye karşı gerçekleştirmek istediği politikada başarı kazanamamıştır. Çünkü, İtalyan tehlikesi Türkiye için başlıca, endişe kaynağı idi ve Almanya bunu göremedi. Türkiye'nin 1939 ilkbaharında Batılılara kesin olarak bağlanmasında, İtalya'nın Arnavutluğu işgal etmesi temel faktör olmuştur. Öte yandan, Almanya'nın "bir Millet, bir Devlet" politikası ile Avusturyayı ve Südetleri ele geçirmesi ve kendisini Versay'ın zincirlerinden kurtarması, Türkiye tarafından anlayışla karşılanmıştır. Birincisi Türkiye'nin Misakı Milli'sine, ikincisi de Sévres antlaşmasına benzemektedir. Fakat Almanya 1939 Martında bütün Çekoslovakya'yı ele geçirip, Hayat Sahası politikasına başlayınca, doğruya doğru yayılan Alman tehlikesi Türkiye'yi ciddi endişeye sevketti. Balkanlara yönelen ve yayılan İtalyan ve Alman tehlikeleri Türkiye'nin kararını kesinleştirdi ve Batılıların yanındaki yerini aldı⁴⁰⁴.

1939 Yılında Türkiye

Arnavutluğun İtalya tarafından işgali üzerine İngiltere ve Fransa 13 Nisan 1939 da Yunanistan ve Romanyaya garanti vermişti. İngiltere aynı gün aynı teklifi Türkiye'ye de yaptı. Türkiye bu İngiliz teklifine 15 Nisan'da verdiği cevabında, İtalya'nın Arnavutluğa yerleşmesinden duyduğu endişeyi gizlememiş ve "Akdenizin İtalyan egemenliği altına düşmesi ihtimali, İngiltere için olduğu kadar, Türkiye için de açık bir tehlike, teşkil eder" demiştir. Türkiye İngiltere'nin garantisini kabul etmekle beraber bunun tek tarafı değil, iki tarafı olmasını istemiştir. Çünkü, İngiltere'nin garantisini kabul etmekle yani Mihver'e karşı açıkça cephe almakla, Mihver'in düşmanlık veya kızgınlığını üzeri ne çekmiş olacaktı. Bu ise, onun bir savaş tehlikesi karşısında kalması demekti. Bu sebeple, böyle bir durumda İngiltere'nin nasıl bir yardımda bulunacağı hakkında açık taahhütlere sahip olmak isterdi. Türkiye'nin bu görüşü İngiltere tarafından da benimsendi ve iki taraf arasında görüşmeler başladı.

Türk-İngiliz görüşmeleri yapılırken, Almanya da Ankara büyükelçiliğine eski başbakanlardan *Franz von Papen*'i tayin etti. Almanya o sırada Türkiye'ye "en kuvvetli diplomatını" tayin ederken, Türkiye'nin İngiltere cephesine katılmasına engel olmak istediğini anlatıyordu. Von Papen'in gerek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve gerek dışişleri bakanı Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı görüşmelerde, İtalya'nın Arnavutluğa 30 tümen asker yığmasının ve Oniki Adada tahkimat yapmasının Türkiye'de uyandırdığı endişeler kendisine açıkça söylenmiştir. Türkiye Arnavutluk hareketini Mihver devletlerinin daha önceden hazırlanmış olan planlarının bir kısmı olarak görmekte ve kendisini sürprizlere karşı korumak istemektedir. Bu sebeple von Papen, Berlin'e, Arnavutlukta garnizonların asgari sayıya indirilmesini ve Oniki Adadan Türk kara suları içinde bulunan iki adanın da Türkiye'ye terkini tavsiye etmiş, lakin Berlin bu teklifi umursamamıştır.

Türk-İngiliz görüşmeleri devam ederken, Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Potemkin de 28 Nisan'da Ankaraya gelmiş ve Türk Hükümetiyle 5 Mayıs'a kadar süren görüşmeler yapmıştır. Görüşmelerden sonra yayınlanan bildiride, iki memleketi ilgilendiren konularda bir görüş birliği olduğunun müşahade edildiği söylenmiş ise de, orada bir takım anlaşmazlık noktaları da ortaya çıkmıştı. Bir kere, Sovyet Rusya, Türk-İngiliz görüşmelerinin ilerlemiş bir safhaya gelmiş olmasından duyduğu hayreti gizlememiştir. İkincisi, Sovyetler Romanya ile yakından ilgileniyorlardı. Bulgaristan'ın Romanya'dan toprak istekleri vardı. Potemkin Türk Dışişleri Bakanına şunu sormuştu: Sovyet Rusya, Almanyaya karşı yapacağı savaşta Romanya'nın yanında yer alırsa, Türkiye'nin de yardımına güvenebilir miydi? Saraçoğlu ise şu cevabı vermişti: Bulgaristan'ın durumundan tamamen emin olmadıkça, Türkiye'nin böyle bir yardım yapması imkansızdır.

Bununla beraber, Türkiye Sovyetlerden ayrılmak niyetinde değildi ve bunun için de Sovyetlerin İngiltere ve Fransa ile yaptığı Barış Cephesi görüşmelerini de hoşnutlukla karşılıyordu. İngiltere ile görüşmelere girerken, bu durumu da hesaba katmıştı. Fakat Potemkin ile yapılan görüşmeler, Türkiye'nin ümitlerini kuvvetlendirici nitelikte olmadı. Bu sebeple, Türk Dışişleri Bakanı Ankara'daki İngiliz Büyükelçisine, Türk-Sovyet paktının ancak sonra gerçekleşebilecek bir mesele olduğunu üzümlerle belirtiyordu.

⁴⁰⁴ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.351-353.

Türk-İngiliz görüşmeleri 12 Mayıs 1939 da yayınlanan bir deklarasyonla sonuçlandı. Bunun en önemli olan 4 üncü maddesirie göre, iki hükümet, “vukubulacak bir tecavüz hareketinin Akdeniz muntkasında bir harbe saik olması halinde” birbirlerine her türlü yardımı yapacaktı. Öte yandan Türkiye, İngiltere’nin askeri ve ekonomik yardımını da istemiş ve bu konuda da görüşmeler yapılması kararlaştırılmıştı.

Görüşmeler sırasında İngiltere, 4. madde hükmünün, Akdenizden başka Balkanları da kapsamasını istemiş, lakin Sovyet Rusya ve Bulgaristan sebebiyle Türkiye bunu kabul etmemişti. Onun için, Deklarasyonun 6. maddesinde, Balkanların güvenliği için de iki hükümetin görüşmelere devam edeceği bildiriliyordu. İngiltere’nin Balkanlar üzerinde durmasının sebebi şuydu: Verdiği garanti sebebiyle Romanya’nın yardımına gitmek zorunda kalırsa, bunu ancak Boğazlar yoluyla yapabildi. Halbuki, Montreux Sözleşmesine göre, Türkiye’nin, savaşan bir taraf olarak İngiltereye Boğazları açabilmesi için kendisinin de savaşa katılmış olması gerekirdi. Fakat Türkiye bir Sovyet saldırısına karşı Romanyaya garanti vermeye cesaret edememişti.

Hatay’ın Türkiye’ye katılmasını kabul etmesi üzerine, Türkiye 23 Haziran 1939 da Fransa ile de aynı nitelikte bir deklarasyon imzalayarak, Batı Blokuna katılmıştır.

Türk-İngiliz deklarasyonu Almanyayı telaşlandırmış ve buna engel olmak için Türkiye üzerinde tehditte bile bulunmuştur. Deklarasyonun imzalanacağını haber alan von Papan, Türkiye’ye, bundan vazgeçmesini, bunun savaş ihtimalini yüzde 40-60 oranında arttıracığını söylemiş ve Balkan Antantını İtalya ile Bulgaristan’ın da katılmasını, Balkan devletlerinin sınırlarının Almanya tarafından garanti edilmesini teklif etmiş, fakat bu deklarasyona Arnavutluk olayının sebep olduğu ve artık geri dönülemeyeceği cevabı verilmiştir. Bu suretle von Papan, Türkiye’nin Batılılara bağlanmasını önleme görevinde başarı kazanamamıştı. Deklarasyon, bir ittifakın ilk adımını teşkil ediyordu. Bu sebeple, bu ittifakın gerçekleşmesini önlemek istedi. Almanya’nın Türkiye ile ticaretini keseceğini söyleyerek tehditte bulundu ve Türkiye’ye Alman garantisini yeniden teklif etti. Fakat Almanya’nın çabaları sonuç vermedi.

Sovyet Rusya ile Nazi Almanyası arasında 23 Ağustos 1939 Saldırmazlık Pakti’nin imzası Türkiye için de büyük bir sürpriz oldu. Bir Türk-Sovyet Pakti konusundaki görüş ayrılıklarına rağmen, Türkiye Sovyetlerin de Barış Cephesine katılacağına inanıyordu ve İngiltere ve Fransa ile deklarasyonları da bu sebepten imzalamıştı. Halbuki şimdi Türkiye Barış Cephesinde iki devletle yalnız kalmıştı. Milli Mücadele yıllarından beri beraber yürüyen Türkiye ile Sovyet Rusya’nın yolları artık ayrılmıştı. Bu ayrılık bugüne kadar devam edecektir.

23 Ağustos Pakti ile Sovyetler diploması alanında da Almanya ile sıkı işbirliği içine girdi. Almanya Türkiye’nin Batılılarla ittifak etmesini önlemeye kararlı olmakta devam ediyordu. Boğazların Batılılar tarafından kullanılmasından korktuğundan, şimdi Türkiye üzerinde Sovyetler vasıtasıyla baskı yoluna gitti. Şimdi Sovyetler de Boğazların Batılıların eline geçmesini istemiyordu. Bu sebeple, Moskova, Potemkin’in Nisan ayında Ankara’da yaptığı görüşmelerde söz konusu olan karşılıklı yardım pakti meselesini görüşmek için, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu’nu Moskova’ya davet etti. Saraçoğlu 24 Eylül 1939 da Moskova’ya hareket etti ve 26 Eylülde başlayan görüşmeler 16 Ekimde sona erdi. Görüşmeler sonuçsuz kalmıştı.

Başbakan Refik Saydam, 17 Ekimde verdiği demeçte, görüşmelerin sonuçsuzluğu için, Sovyetlerin tektiflerinin Türk-İngiliz ve Türk-Fransız deklarasyonlarındaki esaslarla uzlaşmaz nitelikte olmasını, Sovyetlerin verdiği garantilerin Türkiye’den istedikleri taahhütleri karşılayamamasını ve Boğazlar konusundaki isteklerinin de, Türkiye’nin Boğazlardaki milletlerarası taahhütlerine uygun olmamasını göstermiştir. Boğazlar konusunda ise, Çanakkale Boğazının birlikte savunulması için bir pakt yapılmasını ve Karadeniz’e kıyısı olmayan devletlerin Çanakkale’den geçemeyeceğine dair Türkiye’nin garanti vermesini istemişlerdir.

Sovyetlerle anlaşma mümkün olmayınca, Türkiye 19 Ekim 1939 da Ankara’da İngiltere ve Fransa ile üçlü bir ittifak imzaladı. Bu ittifak, Deklarasyonların hükümlerini aynen kapsamıştır. Yalnız, deklarasyonlardan farklı olarak, İngiltere ve Fransa’nın bir *Avrupa* devletinin saldırısına uğraması halinde, Türkiye «hayırhah tarafsızlık» izleyecekti. İkinci olarak, ittifaka şimdi Balkanlar bölgesi de dahil edilmişti. İngiltere ve Fransa, Yunanistan ve Romanyaya verdikleri garantiler yüzünden savaşa giderse, Türkiye onların yanında savaşa katılacaktı.

İttifaka ek 2 No. lu Protokol’a göre, anlaşma ile Türkiye’nin üzerine aldığı taahhütler, onu Sovyetler Birliği ile silahlı bir çatışmaya sürükleyecek olursa, ittifak işlemeyecekti. Görülüyor ki, Türkiye Sovyetlerden çekiniyor ve özellikle bu devletle bir çatışmaya gitmek istemiyordu. Buna rağmen Türk-İngiliz-Fransız ittifakı Sovyetleri sınırlendirdi. *İzvestiya*, İngiltere ile Fransa’nın Türkiye’yi savaşın kenarına kadar sürüklediklerini söylüyor ve Dışişleri Bakanı Molotov da, “Bunu yapmakla Türkiye tam ihtiyatkar bitaraflik siyasetini iterek, inkişaf etmekte olan Avrupa harbinin mihralına dahil olmuştur... Türkiye acaba bir gün bu hareketine esef etmiyecek midir?” diyordu. Komintern’in organı olan *Communist International* da 7 Aralık 1939 günlü sayısında şöyle yazıyordu: “İngiltere ve Fransa, harbi Balkanlara yaymak ve orada Almanyaya karşı askeri bir cephe kurmak istediler. Bu planlarını yürütmek için de, Türkiye’yi stratejik bir üs haline getirmek istediler.”

Halbuki Türk-İngiliz deklarasyonu imzalandığı zaman Sovyetler bu belgeyi barışçı bir eser olarak karşılamışlardı. Şimdi ise, bu deklarasyondan hiç farkı olmayan ittifakı bir savaş belgesi olarak görüyorlardı. Şüphesiz bunda, Türkiye’nin Sovyet Rusya’nın peşinden gitmemiş olması ve bu devletin, savaş durumundan faydalanarak gerçekleştirmeye çalıştığı emperyalist emellerine hizmet etmemiş olmasından duyulan kızgınlık başlıca rolü oynuyordu. Sovyetlerin, Saraçoğlu’nun Moskova görüşmelerinde ileri sürdükleri isteklerle Türkiye’yi ne hale getirmek istedikleri açıkça belli idi. Türkiye Sovyetlerin oyununa gelmemişti. Sınırlılıklarının sebebi buydu⁴⁰⁵.

ATATÜRK’TEN SONRA

İNÖNÜ DÖNEMİ

Milli egemenliği ve milli bağımsızlığı gerçekleştirmeyi, kurtuluşun ve yeni devletin temel prensibi sayan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, sonraları Halk Fırkası ve Cumhuriyet Halk Partisi(CHP) kimliği ile Türk politika hayatında yer almıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi(TBMM)’nin açılması; Saltanatın kaldırılması; Cumhuriyetin ilanı; yürütme organının kararlarına karşı yargı denetimini sağlayacak tarzda

⁴⁰⁵ *Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.353-358.*

Danıştay'ın bağımsız bir mahkeme olarak kurulması; mahalli idarelerde demokratik gelişmelere yer verilmesi; seçimlerin genelliği; kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması; teminatlı hakim ve bağımsız mahkeme geleneğinin kurulup geliştirilmesi; yeni Türkiye'nin kuruluşundan itibaren 1945'e kadar olan devrede, tek partinin varlığına ve hakimiyetine rağmen demokratik rejimin temel kurum ve unsurlarını gösteren, belirten özelliklerdir. Atatürk döneminde çok partili sisteme geçiş çabalarının başarısızlığı ve Türk İnkılabı'nın amacı olan çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşabilmek ve bunun gerçekleştirilebilmesi için yapılması zorunlu inkılaplar/devrimler, tek partili siyasi hayatın 1945'e kadar sürmesine neden olacaktır. Ancak aynı dönem içerisinde, halkçılığa parti programında yer veren CHP'nin, halkın kendi kendini idaresini ve hükümeti denetlemesini uygun bulduğunu belirtmesi, rejimin halkın rejimi ve halk için kurulmuş rejim olarak kabul edilmesinin benimsenmesi, diktatoryal rejimlerden farklı olarak demokratik sisteme yöneldiğini göstermektedir.⁴⁰⁶

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihinde ölümünün hemen ardından 11 Kasım'da TBMM tarafından cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü'nün, Aralık 1938'de Kastamonu'da CHP Kongresi'nin açılışında ve Mart 1939'da İstanbul Üniversitesi'nde, CHP'nin bütün yurttaşları kucaklayan bir hale getirilmesinden, halkçı bir yönetimin bütün gereklerinin gerçekleştirilebilmesinden söz etmesi, mevcut, demokratik özelliklere sahip sistemin daha da geliştirilmesine hatta çok partili rejime geçiş için gerekli zeminin oluşturulmasına yardımcı olacak çoğulcu davranışlar olarak kabul edilebilir. Nitekim bu ve benzeri düşüncelerin paralelinde CHP'nin 1939 Mayısının sonunda yapılan V. Kurultayında, TBMM'nde hükümeti denetleme işlevini görmesi için, CHP Kurultayınca belirlenecek yirmi bir kişilik bir Müstakil Grup kurulması kararlaştırılmış ve oluşturulan bu grubun başına Ali Nihat Tarlan getirilmiştir.⁴⁰⁷ Yine aynı dönem içinde Kazım Karabekir, Fethi Okyar, eski İttihatçılardan Hüseyin Cahit Yalçın gibi Atatürk dönemi küskünlerinin CHP'den mebus yapılmaları bir yumuşama dönemine işaret etmekle birlikte, İnönü'nün iktidara gelmesiyle beraber Atatürk devrinin Kılıç Ali, Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü gibi önemli bazı isimlerinin tasfiye edilmeleri ilginçtir.⁴⁰⁸

İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı ile önemli bir ivme kazanacak gibi görünen çoğulcu ve demokratik gelişmeler, aslında, bir anda başladığı hızla sönmüştü. Tabii bu durumun ortaya çıkmasında en önemli faktör İkinci Dünya Savaşı ve bu buhranın getirdiği zorunluluklardı. Zira savaşın sonuna kadar gerek iç siyasal gelişmeler ve iktisadi faaliyetler gerekse dış politika hep savaşa endeksli bir çizgi takip edecekti.⁴⁰⁹

II. Dünya Savaşı Yılları

İtalya yıllardır saldırgan bir siyaset gütmekteydi. 1935'te Etiyopya'ya/ Habeşistan'a saldırıp onu sömürgesi yapmıştı. 1936 yılında Almanya Versailles barışına göre askersizleştirilmiş olan Ren bölgesine asker sokmuştu. 1938'de içten çöktürttikten sonra da Avusturya'yı ilhak etti. Çekoslovakya'ya sarkan Almanya'ya barışın bozulmasını istemeyen İngiltere, Fransa ve İtalya Münih Konferansı ile buranın Südet bölgesini 29 Eylül 1938 tarihinde bir ödün olarak verdiler. Ne var ki, Almanya tüm Çekoslovakya'yı altı ay geçmeden işgal etti. İngiltere ve Fransa azgın Alman yayılmacılığına karşı tutum almaya hazırlanırken, İtalya 1939 yılında Arnavutluğu istila etmiş ve bu gelişmeden sonra artık Türkiye de ciddi bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. Bu gergin hava içinde İngiltere tarafına yaklaşan Türkiye aynı süreç içinde Hatay meselesini de halletmişti. Türkiye Müttefiklerle diyalogunu geliştirirken Sovyetler Almanya ile Polonya'yı paylaşma konusunda 23 Ağustos 1939 tarihinde anlaşmıştı. Bu gelişmenin hemen ardından Almanya Polonya'nın işgaline başladı. Bu artık bardağı taşıran son damla idi. İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle II. Dünya Savaşı başladı. 1 Eylül'deki Almanya'nın Polonya işgaline 17 Eylül'de Ruslar Doğu Polonya'yı işgal ederek eşlik ettiler.

Savaş Mayıs 1940'da Almanya'nın Fransa'nın işgaline başlaması ile şiddetlendi. Fakat bu işgal sırasında Almanlar pek zorlanmadılar. Alman yayılmacılığı kısa sürede, Bulgaristan'ın bu devletin yanında yer almasının sağladığı kolaylık ile Yugoslavya ve Yunanistan'a kadar ilerledi. Almanya, Balkanlara girdikten sonra 1941-1942'de Rusya'ya saldırdı ve buranın büyük bir kesimini işgal etti. Fakat Stalingrad'da Almanya Rusya karşısında ağır bir mağlubiyet aldı. Bu yenilgiyle başlayan Alman gerilemesi A.B.D.'nin savaşa katılması ile hızlandı. Haziran 1944 Normandiya çıkartması savaşın Avrupa cephesinin sonunu göstermeye başlarken, II. Dünya Savaşı'nda Almanya ile birlikte hareket eden Japonya ve İtalya'nın durumları da bu devletin gidişatına paralellik göstermiştir.⁴¹⁰

İç Gelişmeler

İnönü döneminin ilk başbakanı Celal Bayar'dan sonra hükümeti Refik Saydam kuracaktır. Refik Saydam hükümeti, savaşın başlaması üzerine, ekonomiyi ve fiyatları denetim altına almak için 18 Ocak 1940'da Milli Korunma Kanunu'nu çıkarttı. Böylece Türkiye artık bir savaş ekonomisini uygulamaya koymuş oluyordu. Refik Saydam'ın ani ölümü üzerine başbakanlığı Şükrü Saraçoğlu geldi ve Behçet Uz, Ticaret Bakanı oldu. Dönem içerisinde savaş şartları nedeniyle bir çok ihtiyaç maddesi ortadan kalkmış ve karaborsa oluşmuştu. Yeni hükümet, öncekinin tersine bir uygulama ile fiyatların denetimini bırakmış, doğal olarak bu da enflasyonu körüklemiş, savaş zenginlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu sefer savaş koşullarının doğurduğu olağanüstü zenginlikleri vergilendirmek yoluna gidildi ve hükümet, Kasım 1942'de çıkarttığı Varlık Vergisi Kanunu ile burjuvazinin servetini bir kereye mahsus ağır sayılabilecek derecede vergilendirdi. Hemen ardından tarım kesimine yönelik olarak, 1943'te yürürlüğe sokulan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu ile çiftçinin ürününün % 10'unu nakden ya da aynen vergi olarak ödemesi karar altına alınmıştır. Savaş şartlarında çıkartılan bu kanunlardan Varlık Vergisi 1944'te, aşar vergisinden tek farkı doğrudan devlet tarafından toplanması olan Toprak Mahsulleri Vergisi ise 1946'da yürürlükten kaldırılmıştır.⁴¹¹

⁴⁰⁶ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara 1990, s.340.

⁴⁰⁷ H. Eroğlu, a.g.e., s.341; Sina Akşin, *Ana Cizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi, C.II*, İstanbul 1997, s.101.

⁴⁰⁸ Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, İstanbul 1997, s.325,368; S. Akşin, a.g.e., s.101.

⁴⁰⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914-1990), C.I:1914-1980*, Ankara 1992, s.407-414; Sina Akşin, a.g.e., s.106-107; H. Eroğlu, a.g.e., s.340.

⁴¹⁰ Sina Akşin, a.g.e., s.102-105.

⁴¹¹ Sina Akşin, a.g.e., s.106-107.

İnönü döneminde, 1939-1945 yılları için geçerli olan savaş şartlarına rağmen kısmî de olsa Türk İnkılâbı ve inkılâpçılık/devrimcilik anlayışı da devam etmiştir. Buna en iyi örnek, kırsal kesimi Türk İnkılâbı ve Atatürkçülüğe uygun olarak her alanda kalkındırmayı, eğitmeyi, bilinçlendirmeyi amaç edinen Köy Enstitüleri'nin 1940'da kurulmasıdır. Kız-erkek öğrencilerin birlikte, kültür ve teknik tarım gibi uygulamalı dersler görmeleri ilkesi esas alınarak faaliyete geçen enstitüler, kırsal kesime önemli miktarda Türk İnkılâbı'na dolayısıyla Atatürkçülük ve Atatürk İlkelerine inanmış, çağdaş insanı kazandırmıştır. Bu kitle hem öğretmen, hem çağdaş tarımcı, hem de yapı ve marangozluktan anlayan, asgari sağlık bilgileri olan, köylünün hükümet kapısındaki işlerini çözebilecek, üstelik kendisi de yöreden biri olduğu için köylüleri anlayacak, onlarla iletişim kurabilecek insanlardı. Köy Enstitüleri, Demokrat Parti(DP) bir takım ideolojik boyutlar kazanacak, bu da zaten iktidara geldiği günden itibaren Atatürkçü anlayıştan taviz vermeyi hatta sapmayı alışkanlık haline getirmiş olan bu partinin enstitüleri kapatmaları için yeterli malzemeyi oluşturacaktır. Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin ve Türk İnkılâbı'nın Türkiye'de kök salmasında 1954'te kapatılan Köy Enstitüleri'nin çok önemli bir payı bulunmaktadır⁴¹².

Dış Politika/İkinci Dünya Savaşında Türkiye

Türkiye'nin II. Dünya Savaşındaki durumu, stratejik mevkiinin önemi dolayısıyla, gerek Müttefiklerin, gerek Mihver'in Türkiye'yi kendi yanlarında savaşa sokmak için harcadıkları çabaların ve Türkiye üzerinde yaptıkları baskıların hikayesinden başka bir şey değildir. Savaşan tarafların bu faaliyetleri karşısında Türkiye'nin politikası ise, savaşın dışında kalmak ve memleketi savaşın yıkıntılarından korumak olmuştur. Türkiye'nin idarecileri bu gayenin gerçekleşmesinde gerçekten değerli bir başarı kazanmışlardır⁴¹³.

Fransa'nın Yenilmesi ve Türkiye

19 Ekim 1939 Ankara İttifakına göre, Türkiye'nin savaşa katılma zorunluluğu, ilk defa olarak, Almanya'nın 1940 Mayıs'ında Fransa'ya saldırması ve İtalya'nın da Fransa'ya savaş ilan etmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Çünkü, İngiltere ve Fransa ile yapılmış olan bu ittifakın 1. maddesine göre, savaş şimdi Akdeniz'e de yayılmış olmaktadır ve bu durumda da Türkiye'nin savaşa girmesi gerekiyordu. Bunu yapmadı; daha doğrusu yapamadı. Çünkü, 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'na uyarak meseleyi Sovyetlere açtığı zaman, Sovyetler, Türkiye'nin savaşa girmesi halinde, Türkiye'yi tehdit ettiler. Yani Türkiye savaşa girdiği takdirde Sovyetlerle bir çatışmaya maruz kalacaktı. Halbuki ittifakın No.lu Protokoluna göre böyle bir duruma Türkiye Müttefiklerinin yanında yer almak zorunluluğunda değildi. Mamafih İngiltere ve Fransa da Türkiye'nin savaşa katılmasında fazla ısrar etmemişlerdir⁴¹⁴.

İtalya'nın Yunanistan'a Saldırması ve Türkiye

28 Ekim 1940 da İtalya'nın Yunanistan'a saldırması ise Türk-İngiliz-Fransız ittifakının 3. maddesinin işletilmesini gerektiriyordu. Çünkü İngiltere ve Fransa 13 Nisan 1939 da Yunanistan ve Romanya'ya garanti vermişlerdi ve ittifaka göre, bu garanti sebebiyle bu iki devlet Yunanistan veya Romanya'nın yardımına giderse, Türkiye de savaşa katılacaktı. Gerçekten İngiltere de Türkiye'nin "mümkün olan en kısa zamanda" savaşa katılmasını istedi. Fakat bu sefer Türkiye Almanya'nın tehdidi karşısında kaldı. Bu tehdit Türkiye'yi savaşa katılmaktan alıkoymdu. Bununla beraber, İtalya'nın Yunanistan'a saldırması, toprak emelleri dolayısıyla, Bulgaristan'ın da Yunanistan'a saldırması sonucunu verebilirdi. Bu sebeple, Türkiye Bulgaristan'a bir uyarı bulunarak, Yunanistan'a saldırdığı takdirde, kendisinin de hareketsiz kalmıyacağı bildirildi. Bu uyarı karşısında Bulgaristan da kımıldamaya cesaret edemedi. Öte yandan, Türkiye, İtalya Selaniki aldığı veya Bulgaristan da Yunanistan'a saldırdığı takdirde kendisinin de savaşa katılacağını hem İngiltere'ye ve hem de Yunanistan'a bildirdi. Her iki ihtimal de gerçekleşmediği için Türkiye'nin savaşa girmesi de bahis konusu olmadı⁴¹⁵.

Balkanlarda Alman Faaliyeti ve Türkiye

1940 yılının sonu ile 1941 in ilk aylarında Almanya'nın Balkanlarda gösterdiği faaliyet ve özellikle Romanya ve Bulgaristan'daki faaliyetleri, İngiltere, Türkiye ve Sovyetler için endişe kaynağı oldu. Şimdi artık bozulmaya başlayan Alman-Sovyet münasebetleri karşısında Sovyetler Türkiye'ye yanaşmaya başladılar. İngiltere'ye gelince, Almanların Bulgaristan'a yerleşmesinin, bütün Orta Doğu'ya, özellikle İran ve Irak petrolü ile Süveyş'e giden yolu Almanya'ya açmasını korktu. Bunun için Türkiye'nin savaşa katılmasını istedi. Hatta Churchill bu konuda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir de mektup yazdı. Fakat Türkiye yine savaşa katılmaya yanaşmadı. Bir defa, Sovyetlerin durumundan emin değildi. İkinci olarak da, üzerindeki Alman baskısı devam ediyordu. Almanya tam bu sırada Türkiye'nin savaşa katılmasını hiç arzu etmiyordu.

Öte yandan, Almanya'nın Balkanlara yerleşmesi ihtimali karşısında İngiltere başka bir kombinezon da düşünmüştü. Bu da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve hatta Bulgaristan arasında bir Balkan Bloku'nun kurulmasıydı. Türkiye böyle bir bloku müsait karşıladı. Fakat bundan bir sonuç çıkmadı. Bir defa, Yugoslavya böyle bir teşebbüsü müsait karşılamadı. Yugoslavya Almanya'yı kıskırtmaktan korkuyordu. İkinci olarak, -burası gayet ilgi çekicidir- Türkiye böyle bir bloka Sovyetlerin de katılmasını ve bunu Birleşik Amerika'nın da desteklemesini istedi. Çünkü İngiltere'nin, kendisine yeterli kadar silah ve malzeme yardımında bulunamayacağına inanıyordu. Gerçekten Amerika Balkan Bloku fikrine ilgi gösterdi ve Başkan Roosevelt, 1941 Şubatı başında, bir temsilcisini Ankara'ya yolladı. Lakin her nedense Amerika Türkiye'nin özellikle uçak ihtiyaçlarını çok yüksek buldu. Halbuki Türkiye savaşa girmeyi göze alırken, ayağını sağlam yere basmak istiyordu⁴¹⁶.

⁴¹² Sina Akşin, a.g.e., s.107-109.

⁴¹³ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.407.

⁴¹⁴ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.407.

⁴¹⁵ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.408.

⁴¹⁶ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.408-409.

Türk-Sovyet Münasebetlerinin Düzelməsi

Fransa'nın Almanya karşısında çabucak çökmesi, 1940 yazında Rusya'nın Romanya'dan Besarabyayı alması, Macaristan'ın Transilvanyayı ve Bulgaristan'ın da Dobruca'yı Romanya'dan olmaları ve Almanya'nın Romanya'ya garanti vermesi, 1940 Kasımında Berlin'de Molotov-Hitler görüşmelerinde ganimetlerin paylaşılmasında uzlaşmaya varılamaması ve nihayet Balkanlarda Almanya'nın gösterdiği faaliyet, Alman-Sovyet münasebetlerinin bozulmasında önemli rol oynayan başlıca faktörler olmuştur.

1941 yılının başından itibaren artık Alman-Sovyet münasebetleri adamakıllı bozulmaya başlamıştı. 1 Mart 1941 de Bulgaristan'ın Üçlü Pakt'a katılması, Sovyetleri harekete geçirdi. 25 Mart 1941 de Türk Hükümetine başvurup, 1925 tarihli tarafsızlık ve saldırmazlık paktını teyid ettiler ve Türkiye'nin, Almanyaya karşı savaşa girmesi halinde, Sovyet Rusya'nın tam bir tarafsızlığına güvenebileceğini bildirdiler. Balkanların Alman işgali altına düşmek üzere olduğunu gören Sovyetler, Türkiye'nin Almanyaya karşı göstereceği mukavemetin kendileri için arzettiği önemi farketmişler ve 1939 da Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun seyahatinin kötü hatıralarını silmeye çalışıyorlardı⁴¹⁷.

Türkiye Üzerinde Alman Baskısı

1941 Martı sonunda Türkiye ile Sovyetler arasındaki münasebetler iyileşmeye doğru giderken, yeni bir olay Almanya'nın Türkiye üzerinde baskıya geçmesine ve dolayısıyla Türkiye için bir Alman tehlikesinin doğmasına sebep oldu.

1941 Nisanında Irak'da Mihver taraftarı Raşid Ali Geylani bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçirdi. İngilizler Raşid Ali'ye karşı harekete geçtiler. Raşid Ali de Almanya'dan acele yardım istedi. Almanya bu yardımı hemen yapmak istedi. Çünkü Raşid Ali'nin iktidarda kalması Almanyaya, bütün Orta Doğu petrollerini ele geçirmek imkanını sağlayacaktı. Bunun için, Almanya Irak'a göndermek üzere Türkiye'den, kamufle olarak, asker ve malzeme geçirmek istedi ve baskı yaptı. Türkiye ise buna karşı koydu. Türkiye'yi razı etmek için Almanya, Batı Trakya ile Ege adalarından toprak teklif etti. Türkiye yine baş eğmedi. Halbuki bu sırada Hitler Rusyaya saldırmaya hazırlanmış ve acele ediyordu. Türkiye'nin mukavemetini kıramayacağını anlayanca bu işten vazgeçti ve Türkiye ile 18 Haziran 1941 de bir saldırmazlık antlaşması imzalandı. 22 Haziranda da Rusyaya saldırdı.

Türk-Alman saldırmazlık paktı ile Almanya sağ kanadından emin olarak Rusyaya saldırıyordu. Bu sebeple bu pakt İngiltere'nin çok canını sıktı. Fakat Amerikayı daha çok sinirlendirdi ve Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu çerçevesi içinde Türkiye'ye yaptığı yardımı kesti. Daha realist düşünen İngiltere, bu durum karşısında, Amerika'dan aldığı yardımın bir kısmını Türkiye'ye devretti.

Halbuki, ne İngiltere'nin ve ne de Amerika'nın kızmaya hakları yoktu. Almanya'nın Balkanlara yayılması karşısında kendileri ne yapmışlardı? Karşı koyabilmişler miydi? Türkiye'nin Almanyaya tek başına kafa tutmasını nasıl isteyebilirlerdi? Kaldı ki, Türkiye Almanya'nın, Irak'a yardım geçirmesine karşı koymakla bütün Orta Doğuyu ve petrolleri, Almanya'nın eline geçmekten kurtarmış oluyordu. Ayrıca, Türkiye'nin Almanyaya karşı koyması, Sovyet Rusya'nın güneyini de tehlikeye girmekten kurtarmıştı. Bu, herhalde küçümsenmeyecek bir hizmetti.

Türkiye Üzerinde Yeni Alman Baskısı

Almanya, güney Rusyayı işgal edip, Kafkaslar üzerinden Basra'ya indiği ve Afrika'da da Rommel Süveyş Kanalı eline geçirdiği takdirde, Türkiye her taraftan sarılmış olacak ve kendiliğinden Almanya'nın kollarına düşecekti. Almanya'nın Rusya seferini açmadan dört gün önce Türkiye ile saldırmazlık paktını imzalamasındaki hesabı buydu. Fakat buna rağmen, Türkiye'yi kendi yanına çekmek için gerekli teşebbüs ve baskıyı yaptıktan da geri kalmadı. Amerika'nın savaşa katılmasından sonra bu baskının temposu daha da arttı. Bu baskıda çeşitli vasıtalar kullandı. Türkiye'nin Sovyetlerden duyduğu endişeyi istismar bunların başında geldi. Bunun için 1940 Kasımında Molotov-Hitler görüşmelerinde, Molotov'un Türkiye ve Boğazlar hakkında ileri sürmüş olduğu istekleri açıkladı. Boğazların savunması bakımından önemli Ege'deki bazı Yunan adalarını Türkiye'ye vermeyi teklif etti.

Gerçekten Türkiye için Sovyetlerden duyulan endişe hiç bir zaman kaybolmamıştı. Türkiye bunu Almanya'dan gizlememişti. Almanya'nın ezilmesinin ve dolayısıyla bir Sovyet zaferinin kendisi bakımından doğuracağı kötü ihtimalleri gayet iyi görüyordu. Sovyetlerin 1939-1941 arasında Türkiye'ye karşı gösterdikleri kötü davranışın izlerini silmek kolay değildi. Fakat buna rağmen tarafsızlıktan ayrılmayı uygun bulmadı. Türkiye Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, 27 Ağustos 1942 günü Alman Büyükelçisi Von Papen ile yaptığı bir görüşmede, bir Türk olarak Rusya'nın yıkılmasını hararetle arzu ettiğini ve böyle bir fırsatın bin yılda bir defa ortaya çıkabileceğini, fakat bir başbakan olarak ve Türkiye'nin menfaatleri bakımından, Türkiye'nin kesin tarafsızlık izlemesinin zorunlu olduğuna inandığını belirtmiştir.

Türkiye'nin mukavemetini kıramayan Almanya, 1942 yılı sonunda, bu devleti kendi yanında savaşa sokmak hususundaki çabalarından vazgeçti⁴¹⁸.

Türkiye Üzerinde Müttefiklerin Baskısı

1942 yılı sonunda Türkiye üzerindeki Alman baskısı kalkmakla beraber, bunun yerini Müttefiklerin baskısı aldı. Bu konuda Sovyetlerin Stalingrad zaferi bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu, aynı zamanda, Türk-Sovyet münasebetlerindeki yeniden terse dönüşün de başlangıcı olmuştur. 1943 den itibaren Sovyetler Türkiye'ye karşı sert bir durum almaya başlayacaklar ve bu durum savaşın sonunda Türkiye üzerinde gerçek bir Sovyet tehdidi olarak ortaya çıkacaktır.

Savaş sırasındaki, müttefiklerarası konferanslarda da gördük ki, Türkiye'nin savaşa katılmasının söz konusu edilmediği hemen hemen hiçbir konferans olmamıştır.

Roosevelt ile Churchill arasındaki 1943 Cabaslanca Konferansında Türkiye'nin de savaşa katılmasıyla bir Balkan cephesinin açılmasına karar verilmesi üzerine, Başbakan Churchill, durumu Türk liderlerine açıklamak üzere, 30 Ocak-1 Şubat 1943 arasında, Adana'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile görüşmelerde bulundu ve Türkiye'nin en geç 1943 yılı sonunda savaşa katılmasını istedi. Buna

⁴¹⁷ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.409-410.

⁴¹⁸ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.410-411.

karşılık Türk devlet adamları şu iki nokta üzerinde özellikle durdular: 1) Türkiye, Sovyet Rusya'dan emin değildir ve ondan çekinmektedir. Almanya'nın yenilmesiyle Sovyet Rusya Avrupa'ya egemen duruma geçecektir. 2) Türkiye'nin savaşa katılabilmesi için Türk Ordusunun malzeme bakımından geniş ölçüde takviyesi gerekir.

Churchill, birinci noktaya verdiği cevapta, komünizmin artık belirli bir ölçüde değişmiş olduğunu, savaş sonrasında Rusya Türkiyeye saldırıya bile, kurulacak milletlerarası teşkilatın (yani Birleşmiş Milletler Teşkilatının) gereken tedbirleri olacağını bildirdi. İkinci noktaya gelince, İngiltere ve Amerika Türkiye'nin istediği yardımı yapacaktır. Saraçoğlu ise, Churchill'e, Türkiye'nin fiili garantiye sahip olmak istediğini, Avrupa'nın Slavlarla ve komünistlerle dolu olduğunu ve Almanya yıkıldığı takdirde, bütün yenilen memleketlerin bolşevikleşeceklerini söyledi.

Mamafih ikinci cephe meselesinin daha önemli oluşu, Türkiye'nin savaşa girmesi meselesini zayıflattı. Fakat şimdi Sovyetler, Türkiyeye karşı hoşnutsuzluklarını açıklamaya başladılar. Türkiye'nin tarafsızlığının, Müttefiklerin değil, Almanya'nın işine yaradığını söylüyorlardı.

1943 Ekimindeki Dışişleri Bakanlarının Moskova Konferansında da Ruslar, Türkiye'nin savaşa sokulmasında ısrar etmişlerdir. Molotov'a göre, Türkiye'den savaşa girmesinin istenmesi, bir "telkin" şeklinde değil, bir "emir" şeklinde olmalıydı. Amerikalılara ve İngilizlere göre, Türkiyeye böyle bir emir verildiği takdirde, kendisine silah yardımı yapmak zorunluydu ki, o zaman bu yardım ikinci cephenin açılmasını geciktirebilirdi. Bunun için, 1943 yılı sona 'ermeden Türkiye'nin savunma gücü için gerekli olan silah ve teçhizat verilmedikçe savaşa girmeyecekti.

İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, bu kararları bildirmek üzere, Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu ile Kahire'de görüştü. Eden'a verilen cevap, yeteri kadar yardım yapılmadıkça, Türkiye'nin savaşa katılamayacağı idi. Eden, Türkiye'nin olumsuz cevabının Türk-İngiliz münasebetlerini gerginleştireceğini söylediye de Türkiye savaşa katılmayı reddetti.

1943 Kasımındaki Tahran Konferansında da Sovyetler Türkiye'nin savaşa sokulmasında ısrar ettiler. Hatta Stalin, "gerekirse enselerinden yakalıyarak" Türkleri savaşa sokmak gerektiğini söyledi. Amerika ve İngiltere de Türkiye'nin savaşa girmesini istediklerinden, Churchill, 4-6 Aralık 1943 de Kahire'de Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüştü. Bu sefer Müttefiklerin baskısı gayet ağır oldu. Onun için İnönü, "prensip olarak" savaşa katılmayı kabul etti. Fakat Türkiye'nin savunma gücü için gerekli olan silah ve teçhizat verilmedikçe savaşa girmeyecekti. Churchill bu isteği kabul etti ve Ocak-Şubat 1944 de Ankara'da Türk ve İngiliz askeri heyetleri arasında bu konuda görüşmeler yapıldı. Görüşmeler Şubat başında kesildi. İngilizlere göre Türkler çok fazla şey istemişlerdi. Bu silah ve malzeme verilecek olursa, bunun sevkiyatı savaş sonuna kadar devam edecek ve bu arada Türkiye de savaş dışında kalmış olacaktı. Askeri görüşmelerin kesilmesi Türkiye ile İngiltere ve Amerika'nın münasebetlerini gerginleştirdi. Churchill, barış konferansında Türkiye'nin sağlam bir mevkie sahip olamayacağını söylüyordu.

Bu durum tabii Türkiye'nin hoşuna gitmedi. Onun için 1944 Mayıs ve Haziran aylarında Sovyetlerle bir yakınlaşmaya teşebbüs etmek istedi. Lakin Sovyetler bu yakınlaşma için Türkiye'nin savaşa katılmasını şart koştular.

1944 yazında Almanya'nın askeri durumu artık adamakıllı kötüye gitmeye boşladığından, Türkiye Müttefiklerle münasebetlerini düzeltmek için 2 Ağustos 1944 de Almanya ile diplomatik münasebetlerini kesti. Fakat bunu yaparken, barış konferansında tam bir müttefik muamelesi göreceğine dair İngiltere ve Amerika'dan da teminat aldı.

Fakat Türk-Sovyet münasebetleri iyice soğumuştur. Türkiye üzerinde artık belirli bir Sovyet tehlikesi ortaya çıkıyordu. Onun için, 1944 sonbaharında İngilizler Yunanistan'a asker çıkardıkları vakit, Türkiye bundan çok hoşnut kaldı ve ayrıca Balkanlarda Yunanistanla yeniden bir işbirliği sağlamak için de, 1944 Kasımında, Oniki Ada üzerinde hiçbir talep ve iddiası olmadığını Yunan Hükümetine bildirdi.

1945 yılına girerken Türkiye'nin başlıca endişesi Sovyet tehlikesiydi. Çünkü bütün Orta Avrupa ve Balkanlar şimdi Sovyetlerin askeri işgali altına düşmüştü. Saraçoğlu'nun Adana'da Churchill'e⁴¹⁹ söyledikleri doğru çıkmıştı.

Yalta Konferansı

Yalta konferansında Türkiye, Boğazlar ve Birleşmiş Milletler dolayısıyla söz konusu olmuştur. Boğazlar konusunda Stalin, Montreux Sözleşmesinin artık eskimiş olduğunu, değişmesi gerektiğini, bu sözleşmeye göre Japon İmparatorunun Boğazlarda Rusya'dan daha büyük bir role sahip bulunduğunu, Montreux Sözleşmesinin İngiliz-Rus münasebetlerinin iyi olmadığı bir zamanda yapılmış olduğunu, herhalde şimdi İngiltere'nin Japonya ile birleşerek Rusyayı boğma niyetinde olmadığını ve Türkiye'nin Boğazlar vasıtasıyla Rusya'nın gırtlığına sarılmasına artık Rusya'nın tahammül edemeyeceğini söylemiştir.

Amerika ve İngiltere Boğazlarda Rusyaya daha geniş bir geçiş serbestisi tanınmasını kabul ettiler. Bununla beraber, Amerikan Hükümeti, Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğini ihlal edecek bir statüye taraftar değildi. İngiltere de, bağımsızlığı konusunda Türkiyeye garanti verilmesi gerektiğini belirtti.

Konferans, Boğazlar meselesinin Dışişleri Bakanları tarafından ele alınmasına ve durumdan Türkiye'nin de haberdar edilmesine karar verdi.

Yalta Konferansının arkasından Sovyetler, 19 Mart 1945 de, 1925 tarihli Türk-Sovyet tarafsızlık ve saldırmazlık paktını feshettiler. Türkiyeye verilen notada, "özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan esaslı değişmeler sebebiyle, bu antlaşma artık yeni şartlara uymamakta ve ciddi değişikliklere ihtiyaç göstermektedir" deniyordu. Türkiye bakımından bu olayın önemi, feshedilen antlaşmanın bir "saldırmazlık" antlaşması olmasıydı ve feshi ile Sovyetlerin böyle bir taahhütten yakalarını kurtarıp serbest kalmalarıydı. Türk Hükümeti 4 Nisan 1945 de verdiği cevabi notasında, antlaşmanın yenilenmesi için yapılacak teklifleri "dikkat ve hayırhahlıkla" tetkike hazır olduğunu bildirdi. Fakat Sovyetler, 7 Haziran 1945 de Türk Hükümetine verdikleri notada, bu ittifakın şartı olarak, *Kars* ve *Ardahan* bölgelerinin Rusyaya terki ile Boğazlarda Sovyetlere üs verilmesini ileri sürdüler. Molotov notayı verirken Türk Büyükelçisine, "Bu toprakları size 1921 de terkettiğimiz zaman Sovyetler Birliği zayıftı" demiştir.

Almanya'nın yenilmesi ile Avrupa dengesinde meydana gelen boşluktan yararlanan Sovyetler, Avrupa'da olduğu gibi, Türkiyeye karşı da emperyalist emellerini açığa vurmaktan çekinmiyorlardı. Artık Türk-Sovyet münasebetleri kritik bir devreye girmişti. Postdam Konferansı Türk-Sovyet münasebetlerinin bu atmosferi içinde yapıldı⁴²⁰.

⁴¹⁹ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.412-414.

⁴²⁰ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.414-415.

Postdam Konferansı

Konferansın ilk gününden itibaren Sovyetler eski İtalyan sömürgelerinden biri üzerinde vesayete sahip olmak istediklerini bildirdiler. Bu, Sovyetlerin Akdenize yerleşmek istediklerini açıkça gösteriyordu. Bunun üzerine Churchill, Boğazlar meselesini açarak, son Sovyet isteklerinin, Bulgaristan'a Sovyet kıtalarının yığılmasının ve Sovyet basının Türkiye'ye karşı hücumlarının bu memleketi büyük bir korkuya sevkettiğini, Rusya'nın Boğazlar meselesini Tür-kiye ile başbaşa kalarak çözümlemeye çalışmasını tasvib etmediğini belirtti.

Molotov ise cevabında, Türkiye'nin kendisinin Rusya ile bir ittifak için teşebbüse geçtiğini, Rusya'nın da, şart olarak sınırlarının tashihini yani Kars ve Ardahan'ın Ruslara verilmesini ileri sürdüğünü, çünkü bu iki bölgenin 1921 Moskova Antlaşmasıyla Rusya'dan koparılıp alınmış olduğunu söyledi.

Boğazlarda üs elde etmek için Türkiye ile anlaşma meselesine gelince, Molotov, bunda bir gariplik olmadığını, zira Türkiye'nin Çarlık Rusyası ile 1805 ve 1833 de de aynı nitelikte antlaşmalar imzaladığını söyledi.

Churchill, Molotov'un bu sözlerine verdiği cevapta, İngiltere'nin Türkiye'yi, bu Sovyet isteklerini kabule zorlayamayacağını belirtti.

Görülüyor ki, Sovyetler, Yalta'dan çok farklı olarak, Boğazlarda üs istiyorlardı. Bu, Sovyetlerin Türk toprağı olan Boğazlara gelip yerleşmesi demektir. Bunu da ne İngiltere ve ne de Amerika kabul edebilirdi. Bu sebeple, her üç devletin, Boğazlar hakkında görüşlerini, ayrı ayrı Türkiye'ye bildirmelerine karar verildi.⁴²¹

II. Dünya Savaşı bittiğinde dünya yeni bir döneme girmekte idi. Bu süreçte artık demokratik-kapitalist ve komünist ideolojileri boy ölçüşeceklerdi. Bu boy ölçüşme kısa bir süre sonra Soğuk Savaş dönemini başlatacaktır. Türkiye ise 1945-1947 yılları arasında uluslararası ortamda bir yalnızlık dönemi geçirecektir. Bundan sonraki yıllarda günümüze kadar sürecek Denge Politikası'nın ABD'ne dayalı anlayışı başlayacaktır.⁴²²

Savaş Sonrası

Savaşın ağırlığının ülke üzerinden kalkmasının hemen ertesinde İsmet İnönü 19 Mayıs 1945 Gençlik ve Spor Bayramı mesajında yakında mevcut sistemi demokratik yönden daha da geliştirmek için bazı atılımların yapılacağını müjdelemiştir. Zaten savaşın sonu ile Avrupa'da çıkan demokrasi ortamından cesaret alan CHP içindeki hoşnutsuzlar, kıpırdanmaya başlamışlardı. Bunlardan milletvekili olan dördü, yani Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan, 7 Haziran 1945 günü CHP grubuna "Dörtlü Takrir" diye tanınmış olan bir önerge verdiler. Bu önergede TBMM'nin hükümeti denetleyebilmesini; Anayasa ile bağdaşmayan kanunların değiştirilmesini; seçimlerin serbestçe yapılmasını; parti içinde özgür bir tartışma ortamının yaratılmasını isteyeceklerdir. Önerge CHP meclis grubunda reddedilince gazetelerde muhalefete başlayan Menderes ve Köprülü ile onları savunan Koraltan CHP'den çıkartıldı. Bayar ise milletvekilliğinden istifa etti fakat partiden ayrılmadı. Bayar bir süre daha CHP içerisinde yer almayı uygun bulacak DP'nin kuruluşunun hemen öncesinde ise partiden istifa edecektir.

Bu dönem içinde İnönü ve Tarım Bakanı Ş. Raşit Hatiboğlu'nun girişimiyle hazırlanan, Türkiye'de toprak reformuna olanak verebilecek yasa tasarısı, Çiftiçi Topraklandırma Kanunu, TBMM'ne sunulmuştu. Bu yasaya göre devlet çiftiçi topraklandırabilmek için büyük toprak sahiplerinin topraklarını kamulaştırabilecekti. Kamulaştırma, gerekirse toprak sahibinde yalnızca 50 dönüm bırakacak kadar kapsamlı olabilecekti. Kamulaştırmanın bedelleri de gerçek değere göre değil, arazi vergisine matrah olarak beyan edilen değerden ödenecekti. Bu yasanın görüşülmesi Mayıs 1945'te yani Dörtler'in CHP içinde hareketlenmesinden hemen önce başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında DP'nin kuruluşunun önemli bir sebebi de Çiftiçi Topraklandırma Kanunu'dur.

18 Temmuz 1945'te tutucu bir kişi olan müteahhit Nuri Demirağ tarafından Milli Kalkınma Partisi kurulmuş olmasına rağmen, İsmet İnönü, 1 Kasım 1945'te TBMM'nin açılışında yaptığı konuşmada açıkça ülkenin bir muhalefet partisine ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Zaten 17 Haziran 1945 ara seçimlerinde CHP aday göstermemiş, bu da TBMM'nde muhalefetin temsilinin gerekli ve zorunlu olduğu kanaatini ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmelerden sonra 3 Aralık 1945'te Celal Bayar, CHP'den istifa etti. Bayar, İnönü ile yaptığı bir görüşmeden sonra yani iktidarın da onayını alarak 7 Ocak 1946 tarihinde, Türk siyasi hayatında etkili bir rol oynayacak olan Demokrat Parti(DP)'yi kurmuştur.

Dörtlerin kurduğu DP, parti başkanlığına Bayar'ı getirmiştir. Parti programında iktisadi düzen olarak liberalizm kabul ediliyor; devletçiliğin özel girişimi desteklemek amacıyla uygulanacağı belirtiliyordu. Siyasetin temeli olacak demokrasi tek dereceli serbest seçimle gerçekleştirilecekti. Kamu iktisadi kuruluşlarının(KİT) özel girişime devredileceği; memurlara sendika kurma, işçiye grev hakkı verileceği vaatleri sıralanıyor; yönetimin halkın hizmetinde olacağı vurgulanıyordu. Parti çok kısa sürede örgütlendi. İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan sıkıntılar, yokluk, özgürlüklerin sıkıyönetimle sınırlandırılmış olması, Milli Korunma Kanunu uygulamaları halkı CHP yönetiminden uzaklaştırmış; yeni kurulan parti bir kurtarıcı gibi görünmüştü. Savaş sırasında zenginleşen ve güçlenen burjuva kesimi de elindeki sermaye birikimini daha iyi değerlendirebileceği liberal bir düzen arıyordu. DP, kitlelere demokrasi vaat ediyor, milli iradenin egemen olacağını, bunun da serbest seçimlerle gerçekleşeceğini savunuyordu.

DP'nin bu şekilde ortaya çıkışı, iktidara yönelik eleştirileri, CHP'yi de etkiledi. Nitekim CHP iktidarı mevcut şikayetleri karşılamak üzere Türkiye tarihinde ilk kez tek dereceli seçimi getirdi. Gazete kapatma yetkisini hükümetten alarak mahkemelere verdi. Üniversitelere özerklik verildi. Kırsal kesimin desteğini kazanmak için Toprak Mahsulleri Vergisi kaldırıldı. Çalışma Bakanlığı ve İşçi Sigorta Kanunları çıkarıldı. İnönü'nün değişmez genel başkan sıfatına son verildi, sınıf partilerinin ve sendikaların kurulabileceği kabul edildi. Bunlara ek olarak CHP elindeki kozu kullanarak bir de siyasi manevra yaptı ve 1947'de yapılması gereken genel seçimi öne, 1946'ya aldı. 21 Temmuz 1946'da yapılan seçim tek dereceliydi ama yargı denetimi yoktu, oylar açıkta veriliyor, gizli sayılıyordu ve çoğunluk sistemi uygulanıyordu. DP, 66 milletvekili çıkartarak bu seçimi kaybetti. Fakat iki partinin ilişkileri iktidar-muhalefet ilişkisi dışında bir hayli gerginleşti. İktidar partisinden kazandığı bu seçim muhalefet tarafından çeşitli eleştiri ve şikayetlere sebebiyet vermiş, hür ve serbest bir seçimin tesisi yolunda kamuoyuna hakim zihniyet, seçim kanununda değişikliği bir daha ki seçimler için zorunlu kılmuştur.

⁴²¹ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.415-416.

⁴²² Sina Akşin, a.g.e., s.110; Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.48-50.

1946 seçimlerinden sonra İnönü, Şükrü Saraçoğlu yerine Recep Peker'i başbakanlığa getirdi. Peker, muhalefete karşı sert bir yaklaşım taraftarı idi. Peker'in, Menderes'in eleştirilerini, psikopat bir ruhun ifadesi şeklinde nitelemesi ve Bayar'ı halkı isyana teşvik etmekle suçlaması üzerine DP, Meclis'i terk ve boykot etti. Aynı tarz, 1947 seçimlerinin öne alınması üzerine Nisan 1946 belediye seçimlerinin DP tarafından boykot edilmesinde de görülmüştü. Bu gergin ortamda araya İnönü girdi ve her iki tarafla görüşmelerde bulundu. Ortalık yatıştı. DP, Ocak 1947'de ilk büyük kongresinde Hürriyet Misakı adlı bir bildiri yayınladı. DP, kongrede dolayısı ile bu bildiriye, yasalardan anayasaya aykırı hükümlerin çıkarılması; demokratik ve güvenceli bir seçim yasası; parti başkanlığı ile devlet başkanlığının ayrılması ve yönetimin yansızlaştırılması gibi temel siyasal sorunlar üzerinde durmuştu. DP, bu siyasal taleplerin kabul edilmemesi halinde DP'li vekillerin TBMM'ni terk ederek "milletin sinesine dönmek" gibi bir uygulamaya karar verebilecekti. Siyasal gerilimin artması üzerine İnönü hakem rolünü üstlenerek, tarafları uzlaştırmak için 12 Temmuz 1947 Beyannamesini yayımladı. İnönü bu bildiriyle, yasalara bağlı kalındığı sürece muhalif partilerin iktidar partisiyle eşit koşullar içinde çalışmasını ilke olarak kabul ediyordu. Bu bildiri ilişkileri bir hayli yumuşattı. Peker'in yumuşamaması onun istifası ile sonuçlandı ve yerine Hasan Saka hükümeti kuruldu.

CHP içindeki sertlik-uzlaşma yanlışları kavgası DP içinde de, hem de daha şiddetli olarak cereyan etmekteydi. Sertlik yanlışları DP Grubuna egemendire ve parti yönetimini yumuşaklıkla suçluyorlardı. Aradaki gerginlik ileri bir noktaya varınca Mart 1948'de bir kısım milletvekilinin ve yandaşlarının parti üyeliğine son verildi. Bunlar önce Müstakil Demokratlar Grubu'nu oluşturdular sonra da 20 Temmuz 1948'de Millet Partisi(MP)'ni kurdular. Fevzi Çakmak'ın başkanı olduğu MP'nin kurucuları arasında Hikmet Bayur, Osman Bölükbaşı ve Sadık Aldoğan da vardı.

Hasan Saka hükümetinin 1948'de çıkardığı yeni seçim yasası, yargı denetimini içermediği için, DP ara ve yerel seçimleri boykot etti. 15 Ocak 1949'da Hasan Saka istifa etti ve yerine, II. Meşrutiyet döneminde İslamcı akımın içinde yer alan Şemsettin Günaltay hükümeti kurdu.

DP, 20 Haziran 1949'da ikinci büyük kongresini yaptı. MP'nin dansıklık muhalefet suçlamasının baskısı altında olan DP, bu kongrede Milli Teminat Andı diye bir bildirge ortaya çıkardı. Buna göre, oylar iktidar tarafından değiştirilirse, seçim hilelerine başvurulursa vatandaşlar meşru müdafaa durumunda olacaklar, CHP yönetimi milletin husumetiyle karşılaşacaktı. CHP, bu bildiriye Milli Husumet Andı adını taktı. Bu arada hükümet biraz altında kaldığı baskının sonucu olarak, 21 Şubat 1950 tarihli seçim kanununun kabulü ile seçimlerin tam bir güvenlik ve serbesti içinde yapılmasını sağlamaya yönelik olarak, seçimleri yargı denetimine bağladı. Doğal olarak bu yaklaşımlar taraflar arasındaki gerginliğin yumuşadığını göstermektedir. Seçimlerde nispi temsil ilkesi kabul görmedi fakat gizli oy-açık tasnif ilkesi yürürlüğe yeni kanun ile konmuş oldu.

14 Mayıs 1950'de tarafsızlık, serbesti ve güven içinde gerçekleştirilen seçimlerle 27 yıl devlet yönetimini yürüten CHP, iktidarı, yeni kurulan DP'ye devretmiştir. 1950 seçimlerinde CHP bozguna uğramamıştı fakat çoğunluk sistemi bu sefer CHP'yi bozguna uğratmıştı. CHP, % 41 oya rağmen TBMM'de 69 sandalye alırken, DP % 53.3 oy oranı ile 408 milletvekilliğine sahip olmuştu.

DP'nin 1950 seçimlerini büyük bir çoğunlukla kazanması çeşitli şekillerde yorumlanabilir. DP'nin CHP'den program olarak büyük, önemli bir farkı olmamasına rağmen halkın; hürriyet anlayışı konusunda DP'nin uygulamasını üstün tutması, Celal Bayar gibi isimlerden dolayı partiye olan güveni, seçimin sonucuna etki edecektir. Bunlardan başka, partinin ılımlı devletçilik anlayışı; KİT'lerin halka devredileceğinin ilanı; CHP'nin başlattığı laiklikten taviz verme alışkanlığını DP'nin çok daha ileri boyutlara taşıması; Arapça ezan yasağının kaldırılacağına vaad edilmesi; yeni bir parti olarak geçmişi sorumluluğunu taşımaması; DP'nin seçimlerdeki başarısının nedenleri arasında yer almaktadır.

CHP'nin seçimleri kaybetmesinin başlıca sebepleri ise, iktidarda uzun süre kalmanın yıpratıcılığı; tek parti olarak tüm muhalefeti üzerine çekmesi; inkılapların, bazı kesimleri CHP'nin karşısına çıkarması; İkinci Dünya Savaşı'nın zorunlu uygulamaları; CHP'nin hatalarının, özellikle 1946 seçimlerinin hileli olduğu iddiasının DP tarafından çok iyi kullanılması; CHP'nin son dönemlerde halka inememesi memleket sorunlarını halka anlatamaması; parti kademelerinde yılanmış, çöreklenmiş dinazorlardan CHP'nin kurtulamayıp ve bu kitlenin partiye dışardan gelen genç kadroların partiye girme ve yükselme imkanlarını engellemeleri, şeklinde sıralanabilir⁴²³.

1950 seçimleri, DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte İnönü döneminin bittiğini ifade etmektedir. Bu noktada İnönü için bir değerlendirme yapılabilir. Her şeyden önce İsmet İnönü'nün herhalde en büyük şanssızlığı Mustafa Kemal Atatürk'ten sonra cumhurbaşkanı olmasıdır. Gerçi İnönü'nün yerinde kim olsa aynı durumla karşılaşacaktı. Çünkü ne İnönü ne de bir başkası, Atatürk kadar, güçlü, etkili, siyasi, olağanüstü kişiliğe sahip, bir anda deha olarak tanımlanabilecek özelliklere sahip olmayacaktır. Ne o zaman ne de günümüzde Atatürk'ün yerinin doldurulamadığı gibi her geçeceği en iyi şekilde Cemal Kutay dile getirecek ve bu konuda "Atatürk'ten sonrakilerin oraya gelmeleri onların mukadderatıymış" diyerek son noktayı koyacaktır⁴²⁴. Bundan başka, bir takım sapmaları bir kenara bırakıp, savaş şartlarını da göz önüne alarak düşündüğümüzde İnönü'nün, Atatürkçü bütünsel kalkınma anlayışını, Toprak Reformu, Köy Enstitüleri, Çok Partili Hayata Geçiş gibi çalışmalarla devam ettirmeye gayret ettiğini görüyoruz. Bu arada bazı yönleri çok sık eleştirilmektedir. Savaş sırasındaki tutumu, savaşa girmemesi ve çok partili hayata geçişin sebepleri gibi. Burada savaşa, Almanya'nın sonunun/geriye gidişinin görüldüğü bir dönemde girmesinin savaş bittikten sonra TC'nin lehine bir takım getirileri olabileceği ya da tersi bir durumu tartışmak son derece yersizdir. Fakat çok partili hayata geçiş üzerinde biraz durmak faydalı olur. Çok partili hayata geçişi sadece iç ya da dış gelişmelere bağlamak doğru olmaz. Bunların hepsi az ya da çok etki etmişlerdir. Bu etkileri ise; savaşın sonunda totaliter sistemlerin yenilmesi dolayısıyla diktatörlük modasının kalkması, Türk İnkılabı'nın çağdaşlaşma amacının belli noktalarda Batılılaşma ile kesişmesi buna bağlı olarak Batı demokrasilerine yönelik -ki Atatürk'ün cumhuriyetçilik anlayışı bir anlamda demokrasi taraftarlığıdır- yani Batı ile bu açıdan bütünlük sağlama çabası, muhalefet kitlelerine söz verilmesinin gerekliliği, 1839 Tanzimat'la Türkiye'de

⁴²³ H. Eroğlu, a.g.e., s.340-346; S. Akşin, a.g.e., s.111-120; *Büyük Larousse, "Demokrat Parti" Maddesi, C.6, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, s.3008.*

⁴²⁴ *Kanal 6, Strateji, Hızr. Ardan Zentürk, Cemal Kutay'la Söyleşi, 18 Haziran 1999, saat 01.00.*

başlayan sürecin Cumhuriyet dönemi ile önemli bir ivme kazanması ve bu sürecin devam etmesi... vs. şeklinde sıralamak pek yanlış olmayacaktır⁴²⁵.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ

DP dönemi, Bayar'ın Cumhurbaşkanı, Menderes'in⁴²⁶ Başbakan, Refik Koraltan'ın TBMM Başkanı ve Köprülü'nün Dış İşleri Bakanı olmasıyla başlayacaktır.

DP'nin hükümet programında, CHP yönetiminden geçmişin hesabının sorulmayacağı belirtiliyor; hangilerinin olduğu sayılmadan, millete mâl olmuş devrimlerin korunacağı açıklanıyordu. Programda, enflasyoncu mali siyaset izlenmeyeceği, KİT'lerin özel girişime devredileceği gibi hiçbir zaman gerçekleştirilemeyen vaatler de yer aldı. Parti programındaki grev hakkı hükümet programına alınmadı⁴²⁷.

DP'nin iktidara geldiği sırada, dünyada bir takım hammadde ve tarımsal ürünlerin fiyatlarının yükselmesine neden olan Kore Savaşı başlamıştı. DP, mevcut koşullar altında bütün gücünü iktisadi kalkınmaya verdi. Bu arada hükümet Kore'ye asker göndermeye karar verdi ve 17 Ekim 1950 tarihinde Türk Tugayı Kore'ye ulaştı. Bu dış politik karar İnönü tarafından eleştirildi. Zira İnönü; Hürriyet Gazetesi yazarına, Hükümetin Kore Savaşı'na katılma kararının TBMM'nden geçirilmemiş ve memleketi savaşa götürecek böyle bir önemli konuda muhalefet partisiyle fikir teatisinde bulunulmamış olduğunu söyleyecektir.

Menderes'in iktidara gelir gelmez gerçekleştirdiği diğer uygulamalar arasında, **ordunun yüksek komuta kademelerinin değiştirilmesi; Arapça ezan yasağının kaldırılması;** anayasanın dilinin değiştirilerek, adının da Teşkilât-ı Esasiye Kanunu haline getirilmesi; DP'nin (Atatürk döneminde kurulan ve sonrasında biraz Tek Parti döneminden gelen bir alışkanlıkla devletleştirme ihtiyacı duyulmayan; çok partili hayata geçilmesine rağmen CHP'nin ihmali nedeniyle belli bir statü dahilinde devletleştirilmeyen ve Parti'ye bağlı statülerini koruyan) Halkevleri ile Halkodalarının devletleştirilmesi işini yaparken partizanca davranması; gazeteci Ahmet Emin Yalman'ın maruz kaldığı suikaste ağır bir şekilde yaralanması üzerine dikkat çekmeye başlayan irtica tehlikesine karşı Vicedan Hürriyetleri Koruma Kanunu'nun Temmuz 1953'te çıkarılmasına rağmen tutucu kesimlere seçim kampanyaları sırasında bol bol ödünler verilmesi; Dil Devrimi'ne karşı tutum alınması vs. sayılabilir.

1953'te CHP'nin bütün mal varlığını haksız iktisap diye nitelendirerek Hazine'ye geçiren bir yasa çıkartan DP, 1954 yılında da Köy Enstitülerini klasik ilköğretmen okullarına dönüştürdü. DP, CHP'ye takındığı tavrı diğer partilere de takındı. Bu biraz muhalefete tahammülsüzlükten kaynaklanmaktaydı. Atatürk ve devrimlerinin aleyhinde diye MP kapatıldı.

1954 seçimlerine yaklaşırken hükümet basından gelen eleştirilere karşı ağır cezalar getiren bir yasa çıkarttı. Mahkemeye çıkartılan gazeteciler iddialarını ispat etmek hakkından da yoksun bırakılıyorlardı. Bu haksızlık bir çok DP milletvekilini bile isyan ettirdi. 19 DP'linin ispat hakkı uğrunda verdikleri savaşım, Menderes tarafından alay konusu yapılarak sonuçsuz kalınca, bunlar da DP'den ayrıldılar ya da çıkarıldılar. 1955 sonunda Hürriyet Partisini(HP) kurdular.

Dış politikada 1952'de T.C.'nin NATO üyeliğine kabul edilmesi önemli bir başarıydı. Truman doktrini, Marshall Planı ve Avrupa Konseyi üyeliği ardından gelen bu gelişme, T.C.'nin bir ara yaşamış olduğu yalnızlığa bütünüyle son vermişti. 50'li yılların ortalarına doğru Balkan

⁴²⁵ S. Akşin, a.g.e., s.121-122; H. Eroğlu, a.g.e., s.341-344; Bülent Tanör, *Kuruluş, İstanbul 1997, s.35,53-54,vd; F. Armaoğlu, a.g.e., s.55-58; Ahmet Mumcu, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, C.2, Eskişehir 1990, s.120-121; Paul Dumont-François Georgeon, Bir İmparatorluğun Ölümlü 1908-1923, İstanbul 1997, s.143.*

⁴²⁶ Mahmut Celal Bayar, 1883 yılında Bursa'nın Gemlik ilçesine bağlı Umurbey'de dünyaya gelmiştir. Ailesi Plevne göçmeni idi. Bayar, ilk ve orta öğrenimini öğretmen olan babasının yanında gördü. Gemlik Mahkeme ve Reji İdaresi'nde stajyer memur olarak çalıştıktan sonra Bursa'da Ziraat Bankası veznedarlığı yapmış, aynı dönemde Fransızca kurslarına devam etmiştir. İpek böcekçiliği eğitimi veren Darülmülîm-i Harir kurslarını izleyen Bayar, Bursa'da gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girerek siyasete başladı. 1908'den sonra Cemiyet'in Bursa şubesinin rehber muavinliğinde bulunduktan sonra Cemiyet'in rehberi olarak görev aldı. Bu arada Ziraat Bankası'ndan Osmanlı Bankası'na geçti. İstanbul'daki Meşrutiyet karşıtı gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan 31 Mart Hadisesi üzerine Cemiyet adına oluşturduğu gönüllülerle Bursa'dan harekete geçti ise de ayaklanmanın bastırılması nedeniyle yoldan geri döndü. Parti içinde yükselişine paralel olarak eğitim ve ekonomik alanda bölgesel bazı atılımlara ön ayak olmuş ve bu yönde bir dergi de çıkarmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda İttihat ve Terakki üyesi olduğu için yargılandı ve aklandı. İstanbul yönetiminin İtilaf etkisine girmesiyle tekrar tutuklanması söz konusu olunca Batı Anadolu'da dağlara çekildi. Bu süreçte birlikte yavaş yavaş Batı Anadolu'daki direniş hareketleri içinde gözükmeye başlayan Bayar, Demirci Mehmet Efe'nin danışmanlığını yaptı. Daha sonra Balıkesir Kongresi kararıyla Akhisar'da Milli Alay komutanı atandı ve hemen ardından Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Saruhan(Manisa) milletvekili olarak yer aldı. Bu meclisin İtilaf tarafından basılması nedeniyle Anadolu'ya kaçtı ve Ulusal Harekete katıldı. TBMM'nde İktisat Encümeni Raportörlüğünden sonra 1920'de İktisat Bakan Vekilliği, 1921 yılında da İktisat Vekilliği yapmıştır. 1924'te ise Mübadele, İmar ve İskan Vekili(Bakanı) olan Bayar, aynı yıl İş Bankası'nı kurmakla görevlendirildi. Bu gelişme üzerine bakanlıktan ayrılarak İş Bankası Genel Müdürü oldu. 1932-1937 yılları arasında tekrar İktisat Bakanlığı yapan Celal Bayar, Atatürk'ün son başbakanıdır (*Büyük Larousse, "Bayar" Maddesi, C.3, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, s.1408-1409*).

1899 yılında Aydın'da varlıklı bir çiftçi ailesinin çocuğu olarak doğan Adnan Menderes, İzmir'de İttihat ve Terakki Okulunu bitirmiş ve hemen ardından Kızılçullu Amerikan Kolejine devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'na savaşın sonlarında yedek subay olarak katılmış, savaştan sonra İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine direniş hareketlerine katılarak Ay-yıldız direniş grubunun kurucuları arasında yer almıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Aydın'da çiftçilik yaparken Fethi Okyar'ın kurduğu Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Aydın'da örgütlenmesine katkıda bulunmuş ve bu partinin 1930 yılında il başkanlığını yapmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılışıyla CHP'ye geçen Menderes, 1931-1945 yılları arasında Aydın milletvekili olarak TBMM'nde raportörlük, parti müfettişliği gibi görevlerde bulunmuş ve yine 1945'te Ankara Hukuk Mektebi'ni bitirmiştir. Saraçoğlu hükümetinin Meclis'e getirdiği toprak reformuna ilişkin yasa tasarısı nedeniyle üyesi bulunduğu parti ile ters düşmeye başlayan Adnan Menderes, bundan sonra siyasi hayatına kurucuları içerisinde bulunduğu DP'de devam edecektir (*Büyük Larousse, "Menderes" Maddesi, C.15, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, s.7995*).

⁴²⁷ *Büyük Larousse, "Demokrat Parti" Maddesi, C.6, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, s.3008.*

ve Bağdat paktları oluşturuldu. Bağımsızlık mücadelesi veren Tunus, Fas, Cezayir gibi Afrika ülkelerine karşı genellikle Batıya endexli politikalar benimsendi. Süveyş Kanalı'nı millileştiren Mısır'a karşı İngiltere yanında yer alındı. 1955 yılında Bandung'daki Asya-Afrika Devletleri Konferansı'nda Dışişleri Bakanı F. Rüştü Zorlu, T.C.'nin üyesi olduğu paktların savunmasını yaptı. Yabancı sermayenin özendirilmesi için Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve Petrol Kanunu çıkarıldı.

1954 seçimlerini, oyların % 57'sini alan DP kazandı. DP'nin bu başarısında iktisadi alanda, özellikle tarımda yapılan atılımın payı oldu. Marshall yardımı aracılığıyla sağlanan araç-gereçlerle tarımda makineleşmeye gidildi. Tarım kredileri artırıldı. Ürünlerin taban fiyatları yüksek tutuldu. Dış piyasada tahıl isteminin artmasıyla fiyat yükselmesi gibi nedenler üretici gelirini yükseltti. Ticaretle uğraşanlara da kredi verildi. Şeker, çimento ve dokuma sanayilerinde atılım yapıldı. Halkın yaşama koşullarında ferahlama görüldü. Bütün bu elverişli şartlara rağmen muhalefete karşı sert tutum sürdürüldü hatta artarak DP'nin son dönemlerine kadar devam etti. MP'ne oy veren Kırşehir ilinin ilçe durumuna getirilmesi her halde bu konuda iyi bir örnektir.

1954'ten itibaren DP yavaş yavaş sallanmaya başlayacaktır. Bunun en önemli iki sebebi, DP'nin HP'nin kurulmasına yol açan iç çatışmaları ve Kıbrıs sorununa bağlı olarak ortaya çıkacak olan 6-7 Eylül Olayları'dır. Bu fırsattan istifade eden CHP'nin sert muhalefeti DP'nin tekrar Menderes'in önderliğinde kenetlenmesini sağladı. Bu kargaşadan yeni bir hükümet kurarak sıyrılan Menderes'in yavaş yavaş durumu zorlaşmaya başlamıştı. Bir çoğu siyaset amaçlı, rastgele yapılan yatırımlar ve dağıtılan krediler; enflasyona, döviz darboğazına ve mal kıtlığına yol açmaya başlamıştı. Hükümet buna rağmen iktisadi planlama düşüncesini reddediyor, hatta alaya alıyordu. Bu sırada ABD'den 300 milyon dolar kredi istendi, alınmadı. DP yönetimi, muhalefetteyken çok eleştirdiği Milli Korunma Kanunu'nu 1956 yılında yeniden yürürlüğe koymak zorunda kaldı. Bu kanunun polis ve mahkeme önlemlerine, fiyat denetimlerine, tayınlama yöntemlerine başvuruldu. Bazı yargıç ve Yargıtay üyeleri emekliye sevk edildi. Üniversiteler ve sendikalar üzerinde baskı kuruldu. Muhalefete karşı artık şiddet kullanılmaya başlandı. 1957 seçimlerinde işbirliğine girişmeye çalışan muhalif partiler, Seçim Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle engellendi. DP'nin kurucularından Köprülü partiden ayrıldı. Seçimler bir yıl öne alındı. Seçim kampanyası da öncekilere oranla çok sert geçti.

1957 seçimlerinde,
DP, % 47.7 ile 424
CHP, % 40.8 ile 178
CMP, % 7.1 ile 4

HP, % 3.8 ile 4 milletvekili çıkarmışlardı. Oyların dağılımına rağmen milletvekili sayısındaki orantısızlık, İnönü Dönemi'nde olduğu gibi çoğunluk sisteminden kaynaklanmakta idi. DP, TBMM'nde etkisini sürdürse de gerçekte, siyaset alanındaki gerileme iktisadi çöküntüyü yansıtıyordu. Nitekim 1954-1957 yılları arasında ulusal gelir artışı yıllık ortalama % 3.5 olmuştu. Piyasaya fazla para sürerek hızlı kalkınma modelini gerçekleştirmek isteyen hükümet, enflasyonu engelleyememiş, üstelik tarım kesiminde beklenen gelişmenin görülmemesi, bozulan dış ticaret dengesi, döviz stoğunun tüketilmesi ekonomiyi dar boğaza sokmuştu. Alınan kısa vadeli borçlar 1958'de ödenemez duruma gelmiş ve aynı yıl % 320 oranında bir devaülasyon yapılmıştır. Enflasyon özellikle sabit gelirli işçi, memur ve subayları ezdi. Bunlarla birlikte eğitim alanında, Cumhuriyet tarihinde ilk kez gerileme görüldü. Muhafazakar gazete yazarları hapis cezalarına katlanmak zorunda kaldılar. Radyo, DP'nin yayın organı haline getirildi. Muhalefet önderlerine karşı uygulanan baskı arttırıldı. CHP Genel Sekreteri altı ay hüküm giymiş; Cumhuriyetçi Millet Partisi önderi Bölükbaşı, 1957 seçim kampanyası sırasında cezaevine kapatılmıştı. İnönü'nün gezileri engellenerek kendisine karşı saldırılar düzenlenmiştir⁴²⁸.

1958'de iktisadi bunalımın çözümsüzlüğü karşısında Türk Hükümeti IMF ve Dünya Bankası'nın dayatmasını kabul etmek zorunda kaldı. Milli Korunma Kanunu'nun uygulamaları fiilen durduruldu, enflasyonu tutabilmek için KİT ürünlerine zam yapıldı. Özelleştirmeyi düşünen DP, artık yaptığı yatırımlarla kamu kesimini genişletmiş bulunuyordu. Ama özel kesimin sanayi yatırımları da zamanla çoğalmıştı. Kurulan sanayi ler genellikle ithal ikamesini amaçlıyordu. Örneğin döviz darboğazı yüzünden musluk, akü, kalorifer gibi mallar ithal edilemeyince, bunlar yerli olarak yapılmaya başlandı.

1958 güzünde DP iki dış olay nedeniyle içerideki baskı sistemini arttırdı. Bu olaylardan birincisi, 1958'de Irak ordusunun yaptığı darbe ile iktidarı ele alması idi. İkincisi ise Fransa'da De Gaulle'nin kurduğu yarı-başkanlık sistemi idi. Irak'taki hareketin Türkiye'de gerçekleşmesinden korkan DP, Menderes'in ağzından De Gaulle düzenini örnek almak istediğini gösteren sözler söyledi. Devlet görevlilerine baskı yapılsa demokrasiye paydos deneceğini de belirtti. Bunları İnönü başkanlığındaki muhalefet cevapsız bırakmıyordu fakat iktidarın niyeti belli olmuştu. Bu niyetler Vatan Cephesi'nde somutlaştı. Menderes, 12 Ekim 1958 günü muhalefetin kin ve husumet cephesine karşı bir Vatan Cephesi kurulması çağrısında bulundu. Ondan sonra ülkenin her yanında Vatan Cephesi örgütleri kurulmaya başlandı. Üyeler aslında DP'ye üye oluyorlar, fakat katıldıkları örgüte Vatan Cephesi deniyordu. Vatan Cephesini kuranlar ve katılanların adları her gün radyoda tek tek okunuyordu. Bu siyasal gerilimi büsbütün arttıran bir kampanya idi.

Muhalefet başta CHP olmak üzere bu gelişmeler karşısında ezilmemeye çalışıyordu. 1958 Kasımında HP, CHP ile birleşme kararı aldı. 12 Ocak 1959'da toplanan CHP'nin 14. Kurultayı, İlk Hedefler Beyannamesi adlı metni kabul etti. Beyannamedeki esaslar CHP'nin iktidara ilk geldiği yasama döneminde gerçekleştirilecekti. Bunlardan başlıcaları, sosyal devlet, basın özgürlüğü, grev ve sendika kurma hakkı, ikinci meclis, anayasa mahkemesi, seçimde nispi temsil usulü, üniversite özerkliği, yüksek yargıçlar kurulu, devlet yayın araçlarının yansızlığı idi. Bunlar, daha sonra 1961 Anayasası'nın temelini oluşturacak esaslardı.

1960'lara gelindiğinde DP, muhalefet ile olan sorunları kökünden çözmek için 12 Nisan 1960 günü DP Grubu'nun yayımladığı bildiri CHP'yi "silahlı ve tertipli ayaklanmalar hazırlamakla", bir kısım basını da bunu yalan ve çarpıtılmış haberlerle desteklemekle suçluyor ve üç ayda işini bitirecek bir Tahkikat Komisyonu kurulması yönündeki kararın alındığını açıklıyordu. 18 Nisanda DP'nin önergesi TBMM'nde kabul edildi. Kurulan ve hepsi de DP'li olan on beş kişilik komisyon ilk iş olarak üç şeyi yasakladı:

Partilerin tüm etkinlikleri (Bu arada sadece CHP soruşturulacaktı).
Komisyonun etkinlikleri ile ilgili yayınlar.

⁴²⁸ S. Akşin, a.g.e., s.123-128; Büyük Larousse, aynı mad., s.3008-3009; M. Balabanlılar, Ş. Kandır, M. Söğüt, C. Erdinç, T. Balıkcıoğlu, *Türkiye'nin 75 Yılı, 1923-1998 Gün Gün Cumhuriyet Tarihi*, İstanbul 1998, s.114-115.

TBMM'nde komisyonla ilgili görüşmeler ve bunlar hakkında yayınlar.

İşin bu kadar ileri gitmesi üzerine İnönü şu ünlü konuşmasını yaptı: "Bu demokratik rejim istikametinden ayrılp baskı rejimi haline götürmek tehlikeli bir şeydir. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam... Şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir haktır". Bu konuşma yasak olmasına rağmen Ulus ve Demokrat İzmir gazetelerinde aynen basıldı. Bu gelişmeleri Menderes, "İhtilal yapmak istiyorlar" şeklinde yorumlayarak, daha şiddetli önlemler alma yolunu tuttu. Tahkikat Komisyonu'na olağanüstü yetkiler tanıyan bir yasa 27 Nisan 1960 tarihinde kabul edildi. Bu gelişmeler üzerine 28 Nisan 1960 günü İstanbul Üniversitesi öğrencileri büyük bir gösteri yaptılar ve çatışma çıktı. Bundan sonra diğer üniversitelerde de hareketlilikler yaşanmaya başlandı. Hükümet üniversiteleri tatil etmeye başladı fakat artık DP kendi içinden de baskı altında kalmaya başlamıştı. Ali Fuat Başgil, hükümetin istifasını tavsiye ederken, Menderes "Hayır, tenkit zamanı geçti. Şimdi tenkil/cezalandırma zamanıdır." diyordu. Aynı sıralarda emekliye ayrılmak için izne ayrılan K.K.K. Cemal Gürsel de cumhurbaşkanı ve hükümetin değişmesi gerektiğini söylemiş hemen ardından Harpokulu öğrencileri Atatürk Bulvarı'nda yürüyüş yapmışlardı. Hükümet ise sadece Harpokulu'nu tatil etmekle yetindi. Menderes'i takip ettiği yoldan kimse çeviremedi. Bunun üzerine Milli Birlik Komitesi adlı genç subaylardan oluşan bir grup 27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştirdi. Hükümet üyeleri, DP'li milletvekilleri ve DP'liler tutuklandılar. Yassıada'da yargılandılar. Menderes, eski Maliye Bakanı Hasan Polatkan ve eski Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun idamı, 38 kişilik MBK tarafından onaylandı⁴²⁹ ve idamlar 1961'de gerçekleştirildi⁴³⁰.

MBK'nin kendi içinde bir darbe gerçekleştirmesinden sonra demokratik düzene geçmek için, MBK üyelerinden ve DP haricindeki partiler ile meslek ya da benzeri sivil kuruluşların temsilcilerinden oluşan bir Kurucu Meclis, yeni bir anayasa hazırladı. Bu anayasa yapılan halk oylaması sonucu % 60.4 oyla kabul edildi⁴³¹.

1961 Anayasası'nın asıl metinden sayılan Başlangıç Bölümü, 27 Mayıs darbesinin meşruluğunu vurguladıktan başka, iktidarın "anayasa dışı tutum ve davranışlarına karşı" halkın direnme hakkı olduğunu tanıyan, yeni anayasanın "insan hak ve hürriyetlerini, milli dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak için" hazırlandığını belirtiyordu.

Anayasa'nın önemli özelliklerinden biri de tam bir güçler ayrılığının olmaması idi. Yasama organı ile yürütme organı birlikte alınıp görevleri açısından ayırma gidiliyordu. Yürütme organının Danıştay, yasama organının Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenmesi sağlanıyordu. Yargı kurumu ise ayrı güç olarak ele alınmakta, bağımsızlığı kabul edilmekteydi.

Temel haklar ve ödevler olarak kişinin hak ve ödevleri, sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler, hakların korunması anayasada yer aldı. Genel hükümlerin bağlayıcılığı altında, TC vatandaşlarının kişi dokunulmazlığı, konut dokunulmazlığı, vicdan ve din hürriyeti, basın özgürlüğü vb. tanındı. 1961 Anayasası "seçimler, serbest, eşit, gizli, tek dereceli genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılır" şeklinde seçim prensiplerini belirtiyordu. Bununla birlikte 57. Madde ile partilerin uyacağı esaslar tayin edildi ve siyasal partilerin anayasa maddesi ile sınırlandırılmasına gidildi. Bu madde ile siyasal partiler "tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine ve devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır" sınırlandırılmasına alındı. 1961 Anayasası'nın önemli bir yeniliği ise, yasama organının çift meclisten oluşturulmasıydı⁴³².

DP hakkında bir değerlendirme yapmak gerekirse, güçlü ve başarılı yönü, başlangıçta iktisadi kalkınmaya büyük bir canlılık getirmiş olması idi. Fakat DP'nin liberal ekonomik anlayışı, plansız davranışları nedeniyle olumlu sonuçlar vermemiştir. Atatürkçü Düşünce'den CHP döneminde başlayan taviz verme anlayışını geliştirmiştir. Bu, Türkiye'nin başta kültürel alan olmak üzere her alanda kalkınmasını ve laikliğin yerleşmesini önemli derecede sekteye uğratmıştır. Son dönemlerinde İtihat ve Terakki gibi parti diktatörlüğüne soyunması 27 Mayıs'a neden olan önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkar. Bu arada DP'nin mahalle ve köy düzeyindeki insanları ocak ve bucak örgütleri aracılığı ile siyasete sokması demokratik açıdan olumlu bir davranış idi. Bu, halkın demokratik eğitimi bakımından da yararlı olmuştur⁴³³.

ATATÜRKÇÜ DÜŞÜNCE VE ATATÜRK İLKELERİ

ÖNDER VE KADRO

Her çağdaşlaşma eylemi, her devrim/inkılâp bir öndere ve bir örgüte yani bir kadroya ihtiyaç duyar. Öndersiz, başsız bir devrim düşünülemez⁴³⁴. Bu arada inkılâbın başarısı da önderine bağlıdır. Milyonlarca kişilik insan yığınları yenileşme ihtiyacı için belli belirsiz bir bilince sahip olsalar bile, inkılâbı kendi başlarına beceremezler;çünkü, sayısal güç yani eski siyasal iktidar bütün örgütüyle bunun karşısındadır. İşte toplumdaki yenileşme, çağdaşlaşma ihtiyacını bilinçlendirecek, bu bilinçle donatılmış toplulukları inkılâba inandıracak güçlü kişilere ihtiyaç vardır. Bu kişiler, davranışları, tutumları, ikna yetenekleri ile devrimi benimsetecek, ona karşı çıkanları etkisiz duruma getireceklerdir⁴³⁵. Bu açıdan bakıldığında siyasal bir örgüte dayanmadan toplumu denetlemek, yönlendirmek, sistemin topluca benimsenmesini sağlamak olanaksızdır.

⁴²⁹ S. Akşin, a.g.e., s. 129-136.

⁴³⁰ Menderes'in İmralı'daki mezarının uygun bir yere nakli için TBMM, 1987'de yasa çıkarmış, Nisan 1990'da ise çıkarılan yeni bir yasa ile hüküm giymiş tüm DP'lilerin itibarları iade edilmiştir. İmralı'daki naaşlar (Menderes-Zorlu-Polatkan) 17 Eylül 1990'da, devlet töreniyle Vatan Caddesi'ndeki Anıt Mezar'a nakledilmiştir (Büyük Larousse, "Menderes" Maddesi, C.15, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, s.7996).

⁴³¹ S. Akşin, a.g.e., s.137.

⁴³² H. Eroğlu, a.g.e., s.22; Saadet Altay, *Devrimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, s.287.

⁴³³ S. Akşin, a.g.e., s.137-139.

⁴³⁴ Suna Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Ankara 1995, s.168.

⁴³⁵ Ahmet Mumcu, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, C.2, Eskişehir 1990, s.3; Ö. Kürkçüoğlu, G. Bozkurt, İ. Güneş, E. Taşdemirci, N. Çagan, M. Ergun, N. Genç, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Atatürk İnkılapları*, C.2, Ankara 1989, s.7.

Bunun için çağdaşlaşma çabasındaki toplumlarda önderliğin ve parti sisteminin çok önemli işlevleri vardır. Örgütlenme siyasal iktidara gelmek için ön koşullardan biridir.⁴³⁶

İnkılâplar toplumsal ihtiyaçların zorunlu bir sonucu olması nedeniyle bir düşünsel hazırlık evresi geçirirler. Bu aşamada devrimin nasıl gerçekleştirileceği sorunu da tartışılır. Bu tartışmalarda önder kadro oluşmaya başlar. Ancak bu belli kurallara göre değil, devrimin kendi gelişimine göre oluşur. Oluşan bu kadro başlayan inkılâbı daha önceden belirlenen hedeflere doğru yönlendirir. Bunların içinden sivriken birkaç kişi ise inkılâbın/devrimin önderi olarak ortaya çıkar. Türk İnkılâbı ise bir çok konuda olduğu gibi bu konuda da klasik inkılâplardan farklılık gösterir. Türk İnkılâbı'nda düşünceyle eylem iç içe olduğu için devrim, tek öndere dayalı olarak ortaya çıkmış ve yürütülmüştür. Bu nedenle Türk İnkılâbı'nın farklı dönemlerinde karşımıza çıkan farklı kişiler bir kadro olmaktan öte Atatürk'ün yakın çevresini oluşturan kişilerdir.⁴³⁷

Türk İnkılâbı'nın kadrosunun tek öndere dayanması pek çok sebeple açıklanabilir. Bunları kısaca şu şekilde belirtebiliriz: Her şeyden önce Türk İnkılâbı düşünce hazırlığı bakımından uzun süren, geniş kapsamlı bir evreye dayanmamaktadır. Türk toplumu, 20. yy. başlarında ileri gelen kesimleriyle dahi tam bir çöküş içinde bulunduğunu sezebilmiş değildi. Birkaç bilim adamı, yazar, gazeteci dışında toplum, her türlü atılım hareketlerine karşı isteksizdi. O birkaç aydın ise, bir inkılâp hazırlığı yapmak yetenek ve düşüncesinden yoksundu. Evet, bazı hedeflere ulaşmak isteyenler, toplum yapısında reformlara gidilmesini özleyenler yok değildi. Ama, bu istek ve özlemlerin nasıl gerçekleştirileceği bilinmiyordu. Bu pasifize havanın nedeni, Osmanlı-Türk toplumunun 18. yy.'dan beri bilimsel gelişmenin tam anlamıyla dışına çıkmış ve bundan dolayı da bireylerin eğitime hiç eğilimmemiş olmasıdır. 19. yy.'da II. Mahmut ile başlayan reformlar bazı kesimlerde aydın kişilerin çıkmasını sağlamışsa da, toplumun tümünden eğitimi gerçekleşmediği için bırakınız inkılâp düşüncesini, ufak reformların bile nasıl yürütülebileceği konusunda bir deney birikimi sağlanamamıştır. Devlet, her yanını çeviren düşmanlarının etkisini kırabilmek ve Osmanlı toplumunun biraz çöküşü askeri alanda ele alma geleneği biraz da çok gerilere giden inançları nedeniyle orduya sahip olduğu imkanlar içerisinde olağanüstü önem vermiş, bu anlayışın sonucu olarak da ilk modern okullar askeri alanda açılmıştır. Böylece 19. yy. sonlarına doğru mevcut düzenden bilinçsiz de olsa yakınların çoğunluğunu askerler oluşturmıştır. Bu bakış açısı hem Mustafa Kemal gibi bir önderin hem de Milli Mücadele'nin ilk çekirdek kadrosunun büyük ölçüde asker kökenli kişilerden oluşmasını açıklar.⁴³⁸ Bu arada belirtmeliyiz ki bu asker kadro da Erzurum Kongresiyle birlikte sivilleşmeye başlayacaktır.⁴³⁹

Hem öndere hem de kadroya yönelik bu şekilde kısa bir girişten sonra konuyu öndere endeksli götürürsek, M. Kemal'in Mütareke dönemine, kendisini liderliğe yükseltecek önemli düşünsel birikimlerle girdiği anlaşılmaktadır.⁴⁴⁰ Bu birikimlerin kaynaklarını incelersek; ileride devrimin lideri ve uygulayıcısı olacak olan M. Kemal'in, Osmanlı Devleti'nin özgürlük ve demokrasi hareketlerinin cereyan ettiği Makedonya bölgesinde gençliğini geçirmesi⁴⁴¹, kendisinin demokrasiyi öğrenmesinde, demokrasi aşığı olmasında ve her şeyden önemlisi demokratik esaslara dayanmasında kuşkusuz en önemli unsurdur. Bir Osmanlı subayı olarak imparatorluğun değişik coğrafyalarında, çeşitli görevler alması ve oralarda yaptığı tarihi, kültürel ve sosyolojik açılardan ele alınabilecek incelemeler, M. Kemal'in değerlendirme kabiliyetini olumlu yönde etkileyen mühim unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Nitekim bunlar O'nun, Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Anadolu halkı da dahil olmak üzere tüm toplumları tanımasını, onların beklentilerini öğrenmesini sağlamıştır. Bunlarla birlikte sahip olduğu zeka, planlama kabiliyeti, ileri görüşlülük gibi kişisel özellikleri ile, tarihi ve her şeyden önemlisi yakın geçmişte yapılan hataları çok iyi bilmesi ve değerlendirmesi, M. Kemal'in daha 1907 yılında, Misak-ı Milli gibi ileride inkılâbın planı, programı, yöntemi, amacı hatta manevi alt yapısı durumuna gelecek bir taslağı hazırlamasını sağlayacaktır. I. Dünya Savaşı'ndan önce devrimin yöntemini ve rotasını çok isabetli bir şekilde çizmesini sağlayan böyle bir birikime sahip bulunan, amaç için kişisel yeteneklerini son derece verimli olarak kullanmayı bilen M. Kemal'in her halde tartışmasız en büyük özelliği, her insanın bir takım liderlik vasıflarına sahip olduğunu bilmesi, fakat asıl önemli olanın, bu vasıfların geliştirilerek ortaya çıkartılması gereğine inanmasıdır. Zira onun yaşamına şöyle bir göz attığımızda, küçük yaşlardan itibaren bu gerçeği fark ettiğini ve kendisini hep bu yönde hazırladığını rahatlıkla görebiliriz.⁴⁴² Kısaca üzerinde durduğumuz liderin birikimlerine, 9. Ordu Müfettişliği, Kazım Karabekir Paşa'nın tavrı, vs gibi bir takım pratik avantajlar da sonradan eklenecektir.

⁴³⁶ S. Kili, *a.g.e.*, s.168.

⁴³⁷ Kürkçüoğlu, *vd.*, *a.g.e.* s.7; H. Eroğlu, *a.g.e.*, s.1-29.

⁴³⁸ A. Mumcu, *a.g.e.*, s.4.5.

⁴³⁹ Bülent Tanör, *Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)*, İstanbul 1997, s.82.

⁴⁴⁰ B. Tanör, *a.g.e.*, s.137.

⁴⁴¹ A. Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara 1991, s.45-47.

⁴⁴² A. Afetinan, *a.g.e.*, s.45-63; Cemal Kutay, *Atatürk Olmasaydı?*, İstanbul 1993, s.20-26; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk, C.2*, İstanbul 1997, s.152-157; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s.610; F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, C.I, Ankara 1992, s.114,142; Ünsal Yavuz, *Atatürk, İmparatorluktan Milli Devlete*, Ankara 1990, s.23,26,30,36,37.

Geleceği mümkün olduğu kadar doğru değerlendirebilme bir devlet adamında bulunması gereken en önemli özelliklerden birisidir. Bu açıdan Mustafa Kemal Atatürk'e baktığımızda, onun ileri görüşlülüğünün-değerlendirme kabiliyetini tartışmasız bir şekilde ortaya koyan ve çok bilinen sayısız örnek bulunmaktadır. Biz burada çok bilinen fakat o derece ilginç olan ve O'nun bu yönlerini rahatlıkla sergileyebilecek bir kaç tanesine yer vermenin yeterli olacağı kanaatindeyiz: Birincisi, Avusturya ile Türkiye Cumhuriyeti arasında çıkan bir mesele dolayısıyla düzenlenen toplantı esnasında Atatürk'ün Celal Bayar'a yönelik "Dikkat edin! Fransa'nın başına bir felaket gelecektir. Ve bu felaketi getiren de onların Erkân-ı Harbiye Reisidir(Genel Kurmay Başkanı). Erkân-ı Harbiye reisleri bir diplomat kadar beynelmilel dünya siyasetini bilmelidir. Sonra beynetehe kendi memleketinin değil, onu çok iyi bilmesi lazımdır, dünya iktisadi politikasını da bilmelidir. Bu Fransızların, bu adamı yani Erkân-ı Harbiye reisi... Ya! anlamıyor -hükümetini tedvir etmiyor(aydınlatmıyor)- ya! anlamıyor, yahut sözünü anlatamıyor. Bunun ikisi de bir yola gelir. Bu adam bunları belaya sokacaktır. Şimdi Hitler hazırlanmaktadır. (Fransa Genel Kurmay Başkanı)Bir tedbir bulacak, Hitler'e hücum edecek, milletine 20-30 sene kazandıracak. Kafa yok ki adamda, bunları düşünsün" şeklindeki sözlerinden ibarettir (Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, İstanbul 1997, s.101-102). İkincisi ise, Amerikalı General Douglas Mac Arthur'un 1930 yılında gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti sırasında Atatürk'ün ona söyledikleridir. Nitekim Mustafa Kemal'in, İkinci Dünya Savaşı'nın nasıl çıkacağına söylemesi ve Avrupa'nın yakın geleceğini de kapsayan ayrıntılı değerlendirmelerle çizdiği Avrupa portresi Mac Arthur'u fazlasıyla etkilemiştir (*Kanal 6, Strateji, Hız. Ardan Zentürk, Cemal Kutay'la Söyleşi, 18 Haziran 1999, saat 01.00*). İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Fikir Sofrası* adlı kitabında, Sovyetlerin nasıl dağılacağına yönelik Atatürk'ün değerlendirmelerine yer vermiştir(İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Fikir Sofrası*, İstanbul 1999, s.20-21). M. Kemal daha o yıllarda adeta geleceğin/1990'lı

Mustafa Kemal'in siyasal düşünce donanımının ilk ayırt edici boyutu ulusallık ve uluslaşma kavramları çerçevesine oturtulabilir. Kendisi millet, ulusal toprak ve anavatan, ulusal devlet gibi idealleri benimsemişti⁴⁴³. Nitekim TBMM'nde çoğunluğa sahip olan ve başkanlığını M. Kemal'in yaptığı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun program olarak Misak-ı Milli ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu benimsemesinin temel nedeni önderin bu yaklaşımından kaynaklanmaktadır⁴⁴⁴.

Aslında ulusallık ve uluslaşma yönündeki tavrı liderin tam bağımsızlık gibi başka bir ayırt edici özelliği ile birleşince anlam kazanmaktadır⁴⁴⁵. Devlet ve toplumun geri dönülmez sanılan çöküş sürecinin son virajına girdiği, üstüne üstlük yabancı devlet hayranlığının her geçen gün geçerlilik kazandığı bir ortamda önderin "tam bağımsızlık" gibi ısrarlı bir anlayışa sahip olması Türk toplumunun kaderini derinden etkileyecek unsurlardan biri haline gelecektir. Önderin sahip olduğu "ulusallık-uluslaşma" ve "tam bağımsızlık" anlayışları, bir devrimin temel olgularından olan plan-program, strateji, hedef yani güdüleme olarak ele alabileceğimiz tüm özellikleri bünyesinde bulunduran Misak-ı Milli'de karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda gerek Misak-ı Milli gerekse Teşkilât-ı Esasiye Kanunu hem kadronun programı olarak hem de siyasal örgütlenme açısından ele alınması gereken kavramlardır.

Mustafa Kemal'in siyasal düşünce olgunluğunun başka bir boyutu siyasal liberalizm ve parlamenter meşruluk kavramları etrafında açıklanabilir. Kendisi, Batı uygarlığının 19. yy'dan beri Osmanlı aydınlarını etkileyen liberal ilkelerini tanıdı. Kendi çabaları ve arkadaşlarının yardımıyla Rousseau, Voltaire, Desmoulins, Montesquieu gibi düşünürlerin fikirlerinden beslenmişti⁴⁴⁶.

Bu belirli özelliklerinden sonra liderin yöntemlerini ve kullandığı yöntemlere bağlı olarak ortaya çıkan özelliklerini inceleyerek konuya devam etmek yerinde olacaktır. Önder kadrolar, siyasalarını/siyasetlerini uygulamak istedikleri toplumların değer yargılarını; geleneklerini; göreneklerini; bunların toplumdaki yaygınlığını, geçerliliğini; topluma yön verme, kamuoyu oluşturma durumundaki seçkinlerin bu değer yargıları karşısındaki davranışlarını; toplumun değişmeye yönelik eğilimlerini, sosyolojik ve psikolojik açılarından bilimsel düzeyde bilmek, dikkate almak zorundadırlar. M. Kemal Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na başlarken, Anadolu insanını toprak ağası, beyi, şeyhi, tarikat önderi, aşiret reisi, subayı, memuru, yoksulu, zenginiyle eyleme geçirirken, ülkenin yerel kurtuluş ve savunma örgütlerini ulusal kurtuluş amacıyla bir araya toplarken akılcı, uzlaştırıcı ve birleştirici bir tavır sergilemiştir. Bu rasyonalist/üşçu siyasayı/siyaseti izlerken gerçek inkılâp/devrim anlayışını, tam bağımsızlık ve çağdaşlık anlayışlarını kafasında ve yüreğinde milli bir giz ve sarsılmaz bir inanç olarak saklamıştır⁴⁴⁷. Nitekim Cumhuriyet sonrası uygulamalar, eğitimin birleştirilmesi, yurttaşlık yasasının kabulü, giysilerin değiştirilmesi ... Bunlar sonradan düşünülmüş, söyleşi sırasında anımsandığı anımsatıldığı için ortaya atılmış, uygulanmış, konmuş devrim atılımları değildi. Bunlar Ulusal Kurtuluş Savaşı öncesinde M. Kemal'in düşündüğü, kafasında geliştirip yaşattığı inançlardır. Her atılım, her devrimci aşama bir başkasını hazırlayıcı, gerçekleşmesine olanak sağlayıcı içerik ve nitelikte olmuştur⁴⁴⁸.

Atatürk toplumunu çok iyi tanıyan halkıyla kaynaşan, meşruiyet(yasanın ve kamu vicdanının doğru bulduğu) ilkesine bağlı kalmış dünya tarihinde nadir görülen önderlerden biridir. Türk İnkılâbı'nın meşruiyetinin Türk toplumu içinde yattığı gerçeğinden yola çıkılarak bir yandan inkılâp atılımı gerçekleştirilirken bir yandan da halkın bu konudaki görüşleri, düşünceleri öğrenilmiş ve millet adım adım devrime alıştırılmıştır. Önderin çevresinin bile bir kadro niteliğinden uzak olması nedeniyle de inkılâplar evre evre ve her geçen gün büyüyen bir şekilde yapılmıştır⁴⁴⁹. Bu arada meşruiyet kavramı; Kurtuluş Savaşı'nın halkın sonsuz desteğiyle kazanılması ve savaş sonrası adımların halk sayesinde atılması; halkın Türk İnkılâbı'nı daha rahat benimseyebilmesi; önderin gücünü halktan alması gibi genel sayılabilecek sebeplerden ve Atatürk'ün topluma olan samimi inancı ve güveni gibi özel sebeplerden dolayı inkılâp halka mâl edilmiştir.

Türk Milleti'nin kendini yok olmaktan kurtaran önderinin "her yaptığı iyidir, doğrudur" anlayışına rağmen kendi kendini sınırlayabilme, gücü adalete ve özgürlük uğruna kullanma, yayılmacı amaçlardan vazgeçme, daha dar sınırlar içinde daha büyük, daha güçlü bir Türk Devleti, Türk Uslu yaratma, bütün bunlar Atatürk'ün önderliğinin özellikleridir. Atatürk yaptığı işlerin kendinden sonra da sürmesini ve kendi yaptıklarının da aşılmasını isteyen bir önderdir⁴⁵⁰. Gerek bu sebepten gerekse dinamizmin ve yeniliğin simgesi olması nedeniyle, Türk İnkılâbı gençliğe ve yeni nesillere emanet edilecektir.

Kadro ve siyasal örgütlenme aşamasında da lider olarak M. Kemal'in ağırlığını görmekteyiz. Önder, devrimi yürütmek için muhtaç olduğu kişileri kendine has tarzıyla eğitmiş, kendine bağlamış, ondan sonra da işleri yürütmüştür. Böyle bir inkılâp dünya tarihinde hiç yoktur. Çevresindeki belli başlı kişileri ustaca eğitmekte sonra da ani görünen kararlar ile inkılâpları gerçekleştirmekte, daha sonra da yapılanın gerekliliğine inandırma işine geçmektedir.

Atatürk'ün bir türlü kadro oluşturmaması yüzlerce yıllık ihmallerin sonucudur. Bu nedenle Önder, bir yandan çevresini eğitmeye çalışırken bir yandan da inkılâbı yürütecek yeni kuşakları yetiştirmeye büyük önem vermiştir. Aslında denebilir ki devrimi ya şatacak kadro, ancak O'nun ölümünden sonra oluşmaya başlamıştır. Bu da inkılâbımızın tipik özelliklerinden birisidir⁴⁵¹.

Mustafa Kemal, siyasal örgütlemeyi Samsun'a çıktığı tarihten başlatarak gerçekleştirmeye uygulamasına koyulmuştur. Anadolu ve Trakya'daki yerel hakları savunma derneklerini birleştirmesi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini ulusal boyutlarda bir örgüt durumuna getirmesi hem eyleminin hem önder olarak kendisinin başarısında etkili olmuş; hem de bağımsızlaşma eyleminin karşısında bulunan derneklerin toplumu etkilemesini önlemiştir. Bu dernek kuruluşundan sonra TBMM'nin içinde yer almış, hatta Meclis'in açıldığı ilk günlerde Halk

yılların gelişmelerini görmüş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Sanırım, bundan daha fazlasını bir devlet adamından beklemenin haksızlık olduğunu göstermesi açısından bu örnekler yeterli olacaktır.

⁴⁴³ B. Tanör, a.g.e., s.137.

⁴⁴⁴ Kürçüoğlu, vd, a.g.e., s.8.

⁴⁴⁵ B. Tanör, a.g.e., s.138.

⁴⁴⁶ B. Tanör, a.g.e., s.138,139.

⁴⁴⁷ S. Kili, a.g.e., s.171.

⁴⁴⁸ S. Kili, a.g.e., s.173.

⁴⁴⁹ Kürçüoğlu, vd., s.10-11; A. Mumcu, a.g.e., s.6.

⁴⁵⁰ S. Kili, a.g.e., s.184; A. Mumcu, a.g.e., s.5.

⁴⁵¹ A. Mumcu, a.g.e., s.5.

Zümresi, İslahat, İstiklal, Tesanüd Grubu gibi düşünsel ayrılıkların görülmeye başlaması üzerine TBMM'nin temposunun düşmesini önlemek amacıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu olarak M. Kemal başkanlığında faaliyet göstermiştir. Bu siyasal yapılanma kurtuluştan sonra siyasal partiye, CHP'ne dönüştürülmüş ve bu partiye toplumun çağdaşlaştırılmasında görev verilmiş, izlencesi bu doğrultuda oluşturulmuştur⁴⁵².

CHP biri TBMM'nde, diğeri ise ülkede, halkın içinde olmak üzere iki işlevi yerine getirecektir. Meclis'te ülkenin çağdaşlaşması için öngörülen yasalar, bu parti aracılığı ile çıkarılacaktır. Çıkarılan yasaların halka ulaştırılmasında, halkın bu yeni toplumsal koşullara uyum sağlamasında parti aktif görev üstlenecektir. Halka devrimler konusunda öğretmenlik yapacaktır. Dolayısıyla hükümetle halk arasındaki ilişkiyi düzenleyecektir. Halkın şikayetlerini hükümete, hükümetin kararlarını halka taşımada aracı rolü oynayacaktır⁴⁵³.

Atatürk, devrim sürecinde görevli kıldığı siyasal partiyi ulaşılmak istenen çoğulcu, özgürlükçü demokratik sistemin hazırlayıcısı olarak da görmüş; düşüncelerini, ideolojisini bu partinin izlencesinde çerçevlendirmiş; çağdaşlaşmanın araçlarını cumhuriyetçilik, milliyetçilik/ulusçuluk, halkçılık, laiklik, devletçilik ve inkılâpçılık/devrimcilik olarak ilkeleştirmiştir. Atatürk döneminde siyasal parti-devlet özdeşliğine kadar gidilmiş ve partinin, Atatürkçülüğün altı ilkesi 1937'de Cumhuriyet'in Anayasası'na da geçirilmiştir⁴⁵⁴.

ATATÜRKÇÜLÜK VE ATATÜRKÇÜ DÜŞÜNCE SİSTEMİ

Kavramlar

Tarihi ve sosyolojik gelişmelerin oluşturduğu Türk İnkılâbı, bir fikir ve idealin, amacın dile getirilişi, uygulamada da başarıya ulaşmasıdır. Atatürkçülük ya da özellikle yabancı basında yer alan Kemalizm kavramları ile Türk İnkılâbı'nın düşünsel zemini, fikir ve ideal yönü ifade edilirken; dayandığı temel prensipler ve fikir gücü ise Atatürk İlkeleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁴⁵⁵. Atatürkçülük, M. Kemal'in zaman içerisinde, düşünce ve görüşlerinin bir bütün halinde davranışlara ve eylemlere dönüştürülmesi şeklinde de tanımlanabilir. Bu tanıma uygun olarak diyebiliriz ki Atatürk'ün zamanında O'nun fikir ve düşüncelerinin önemli bir kısmı uygulama alanına konulabilmiştir. Ancak bir çok görüş, düşünce ve fikir uygulanmamış, uygulanamamıştır. İşte bunların, birazdan üzerinde duracağımız Atatürkçü Düşünce'nin dinamik niteliği, akla, mantığa, şartlara ve pozitif bilime dayanan yöntemi gereğince yeniden ele alınarak yeni fikir ve düşünceler haline dönüştürülerek uygulanma alanına çıkarılması da Atatürkçülüğün tanımı kapsamında değerlendirilmektedir⁴⁵⁶. Atatürkçü Düşünce kavramına gelince; Atatürk'ün, kaynağını ve gücünü Türk Milleti'nden, onun tarihi geçmişinden ve kültüründen aldığı, günün şartlarına, akla, mantığa, toplumun ihtiyaçlarına, arzu ve isteklerine, kabiliyet ve becerilerine ve çağdaş bilimle teknolojinin gereklerine uygun şekilde geliştirdiği, toplumun davranışlarıyla faaliyetlerini milli ve toplumsal hedefler doğrultusunda yönlendirmek ve yönetmek için ortaya koyduğu düşünce ve görüşlerin tümü akla gelmektedir.

Kavramlar Hakkında

Atatürkçü Düşünce tamamen kendisine özgü ve yepyeni bir düşünce sisteminin adıdır. En büyük özelliği; zamanımıza kadar kitleleri yönlendiren doktrin haline gelmiş düşünce sistemlerinin dışında tamamen milletimize özgü bir karakter taşımasıdır. Bütün görüş ve düşünceler bir sistem bütünlüğü içerisinde bir araya getirilmiş, toplumun siyasi, sosyal, ekonomik, psikolojik, kültürel, tarihi, bilimsel, teknolojik ve askeri hayatı hakkında belirleyici, yönlendirici esaslar ortaya konulmuştur⁴⁵⁷. Buna bağlı olarak, Atatürkçülük, Atatürkçü Düşünce ve Atatürk İlkeleri, çok sık kullandığımız bu üç kavram anayasamızda yer almış, ayrıca bazı önemli kanunlarda belirleyici, yönlendirici ve yol gösterici nitelikleriyle de kurallaşmışlardır⁴⁵⁸.

Atatürkçü Düşünce, Türk insanını ve Türk toplumunu güçlendirmeyi, çağdaşlaştırmayı hedef almıştır. Ancak evren-dünya-insan-toplum hakkında ortaya koyduğu fikirlerle, özellikle Millet Egemenliği, Millî Hakimiyet ve Tam Bağımsızlık düşünceleriyle Türk toplumunun çerçevesini aşarak, tamamen evrensel boyutlara ulaşmaktadır. Aklın ve mantığın ışığında bugünün olduğu kadar geleceğin ihtiyaçlarına da cevap veren Atatürkçü Düşünce Sistemi, kendisini daima yenileyen çağdaş bir görüşü simgelemektedir. Bu yönüyle her kuşağın kaçınılmaz hayat felsefesi ve vazgeçilmez yaşam tarzı olarak değerini korumaktadır. Fakat Atatürkçülüğün gerçek değeri ve önemi, zamanın gereklerine uyma ve çağdaş olabilme imkânını topluma vermesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu düşünce sistemi; yöntem olarak akla, müspet ilme, bilime ve çağdaş gelişmeye dayanmaktadır. İnsan ve toplumların gelişmesine engel olacak her türlü kısıtlamanın ve engellerin karşısında olan Atatürkçü Düşünce, düşünce ve vicdan özgürlüğünü aklın, bilimin ve çağdaşlaşmanın temel esası sayarak, evrensel niteliklerini daha da güçlendirmektedir⁴⁵⁹. Bu arada UNESCO'nun 10 Kasım 1963'ü Dünya Atatürk'ü Anma Günü; 1981 yılını Dünya Atatürk'ü Anma Yılı ilan etmesi, 23 Nisan'ın Dünya Çocuk Haftası olarak yerleşmesi gibi gelişmeler Atatürkçü Düşünce Sistemi'ne her geçen gün daha fazla evrensel boyut kazandırmaktadır⁴⁶⁰.

Bir fikir, ülkü ve ideal olarak milletin iradesi ile oluşan, Türk İnkılâbı'nın düşünsel yönünü ifade eden Atatürkçülük ve Atatürkçü Düşünce; çağdaş ve hümanist bir nitelik taşıyan milliyetçiliği; millet egemenliğini; kurtuluş ve bağımsızlığı; çağdaş uygarlık seviyesine erişme gayretlerini; hürriyet ve demokrasi anlayışını; klasik laiklik anlayışından farklı yönleriyle Türkiye şartlarına özgü bir laikliği; modern toplum

⁴⁵² S. Kili, a.g.e., s.169; Kürkcüoğlu, vd., a.g.e., s.8.

⁴⁵³ Kürkcüoğlu, vd., a.g.e., s.9.

⁴⁵⁴ S. Kili, a.g.e., s.190.

⁴⁵⁵ H. Eroğlu, a.g.e., s.361.

⁴⁵⁶ T. Tamer Kumkale, *Neden Atatürkçülük? Nasıl Atatürkçülük? Bir Sistem Arayışı*, İstanbul 1996, s.4.

⁴⁵⁷ T. Kumkale, a.g.e., s.1.2.

⁴⁵⁸ T. Kumkale, a.g.e., s.1.

⁴⁵⁹ T. Kumkale, a.g.e., s.2-3.

⁴⁶⁰ T. Kumkale, a.g.e., s.25-29.

anlayışını ifade etmektedir. Türk Devrimi'nin birer dayanağı olan bu esaslar, Atatürkçülük çerçevesinde devlet ve toplum hayatımıza yön veren temel ilkelere⁴⁶¹.

Felsefi düzeydeki Aydınlanma devrimini de kapsayacak şekilde bir bütünsel kalkınma modeli olan Atatürkçülük⁴⁶², dogmatik bir yapıya sahip değildir. Toplumun değişen, gelişen; yeni koşullar karşısında yeni isteklere ve çözümlere gereksinim duyan, yaşayan bir varlık olduğunu kabul etmektedir. Bu değişmeye koşut olarak da yenileşmeyi inkılâpçılık(devrimcilik) olarak belirlemiştir. Kısaca diyebiliriz ki durağan ya da statik bir yapıya sahip olmayan Atatürkçülük, aksine sürekli dinamizmi kabul eder yani yeniliklere daima belli temellere uygun olması şartıyla açıktır. Bu anlayışa paralel olarak kapalı, yıldırı yöntemini benimsemiş ideolojileri; el koyuculuğu; oldu-bitticiliği; emperyalizmi; ilerlemeyi ve gelişmeyi bağlayan irticayı da kesinlikle reddeden Atatürkçülük, bu tip yaklaşımlardan farklılığını pragmatik, dinamik ve yenilikçi yapısı ile ortaya koymaktadır. Hiç bir ideoloji ya da doktrinden esinlenmeyen Atatürkçülüğün diğer doktrinlerle tek ortak yanı en az onlar kadar kararlı bir yapıya sahip olmasıdır. Özündeki barışçı anlayışıyla birleştirici, bütüleştirici olan, azınlığı ezmeden çoğunluğu düşünen Atatürkçülük kamu yararını yani devletin ve milletin menfaatlerini her şeyin üstünde tutmaktadır⁴⁶³.

Neden Atatürkçülük?

Atatürk ve Atatürkçülükten kaynaklanan Atatürkçü Düşünce Sistemi'ni toplumumuza ve dünya milletlerine yol gösterici ve yönlendirici olarak almamızın en büyük itici gücü; O'nun Türk Milleti'ni 15 yıl içinde ulaştırdığı ekonomik, sosyal, siyasi, kültürel, askeri ve hukuki seviye, uluslararası saygınlık, huzur, güven, refah ve mutluluk düzeyidir. Nereden nereye geldiğini bilirsek, neden Atatürkçü olmamız gerektiği hakkında fikirlerimiz daha net olarak ortaya çıkacaktır. Bunun gerçekleşebilmesi için de, özellikle yok oluş aşamasına getiren nedenleri de kapsayacak şekilde Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini, hatta biraz daha kapsamlı olarak yakın tarihimizi ve bizi etkileyen yönleri ile kısmen Avrupa tarihini bilmemiz, hatırlamamız gerekir⁴⁶⁴. Zaten tarih biliminin anlaşılabilmesi ve objektivitesi için senkronizasyon/eş zamanlama önemli bir unsurdur⁴⁶⁵. Bu noktadan sonra ise aslında yapılacak pek bir şey kalmıyor, zira Atatürk'ün ve Atatürkçülük gerçeğinin değeri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Yokoluştan eşsiz bir lider yönetiminde 20. yy'ın mucizesinin yaratılması, çağdışı kalmış saplantılara dayanılarak tarih sahnesinden silinmek istenen bir ülkenin Mustafa Kemal Atatürk sayesinde tekrar ayağa kalkması, Hasta Adam'dan genç dinamik, çağdaş bir delikanlının ortaya çıkarılması, ister içerden ister dışardan kim ne derse desin işte tek gerçek budur. Bu gerçeğin, bu emsalsiz başarının devam etmesi gerekiyordu, bunun da bir tek yolu vardı o da bunu gerçekleştiren ve maalesef yeri doldurulamayan insanın yani ulu önderin izinden suistimal etmeden ve ettirmeden aynen yürümektir. Bu şekilde Atatürkçülük ve Atatürkçü Düşünce Sistemi milletin ve toplumun ihtiyacından kaynaklanarak ortaya çıktı ve sistemleşerek günümüze kadar ulaştı⁴⁶⁶.

Türk tarihinin ve Türk gerçeğinin 20. yy başlarına vurulmuş damgası olan Atatürkçülük ve Atatürk İlkeleri aynı zamanda Türk tarihinden ve Türk gerçeğinden çıkarılan sonuçlardır. Bu sistem, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan milletimizin bağımsızlık mücadelesinin bir gerçeğidir ve bir anda değil, karşılaşılan sorunlara uygun, rasyonalist çözüm yolları arayarak yılların oluşturduğu bir birikimin ve sentezin sonucudur⁴⁶⁷. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi ve değerlendirilebilmesi için Cumhuriyet yasalarında yer almayan fakat Atatürkçülüğün ve Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin içinde çok önemli bir yer işgal eden Misak-ı Milli'nin bütün vatandaşlarımız tarafından iyi bilinmesi gerekmektedir. Az önce de üzerinde durduğumuz gibi, son dönem Osmanlı tarihi ve sonrası gelişmeler ile Misak-ı Milli bilinmeden Atatürkçü Düşünce'nin eksik kalacağı değerlendirilmektedir⁴⁶⁸. Unutulmamalı ki Atatürkçülük tarihi gelişmelerin ürünüdür ve onların üzerinde yükselir. İlk önce Amasya Tamimi'nde temel ilkeler olarak belirmiş, ortaya çıkmaya başlamış, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde belirli bir şekle ulaşmış, Misak-ı Milli ile kuruluş aşamasında olan yeni devletin temel fikrini oluşturmuştur⁴⁶⁹.

Dayanakları

Atatürkçülüğün ve Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin başlıca üç temel dayanağı vardır. Bunlar tarih, kültür ve hukuktur. Hukuk açısından en temel dayanağı şüphesiz 7 Kasım 1982 tarihinde vatandaşlarımızın % 92'sinin kabul oyu ile yürürlüğe giren Türkiye Cumhuriyeti Devleti Anayasası'dır. Halen Devletimizin temelini teşkil eden ve 2709 sayılı kanun ile kabul edilen bu anayasa, şimdiye kadar kabul edilen diğer anayasalarda olmayan bir fikri temele, bir ana düşünceye dayandırılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası "Atatürk İlkeleri ve Atatürk İnkılâpları ile Atatürkçü Düşünce Sistemi" temeli üzerine inşa edilmiştir⁴⁷⁰.

Bir Değerlendirme

Atatürk'ü ve Atatürkçü Düşünce Sistemini anlatmak kadar, anlamak ve anlayarak yaşamak da önemlidir. Rozet takarak, Atatürk'ü çok sevdiğini söylemekle Atatürkçü olunamaz. Tam tersine böyle bilinçsiz yaklaşımlar sayesinde, günümüzde sıkça görüldüğü üzere rejim ve Atatürk düşmanları bile Atatürk'ün ve Atatürkçülüğün arkasına sığınmakta, sızmaktadırlar. Aslında gerek bu tarz davranışlar ve gerekse söz konusu art niyetler, Atatürkçülüğün ve Atatürk sevgisinin toplum içinde ne kadar etkili ve saygın olduğunun bir delili olsa da, bir yandan simgesel Atatürkçülük ile bundan pek bir farkı olmayan son dönemlerde maalesef bazı üst düzey yönetici ve bürokratlar vasıtasıyla resmi düzeyde karşımıza çıkan tören Atatürkçülüğü her geçen gün daha fazla oluşmakta ve yayılmakta, bir yandan da bu ortamdan istifade eden karşıt çevreler

⁴⁶¹ H. Eroğlu, a.g.e., s.361-499; C. Kutay, a.g.e., s.55-68.

⁴⁶² S. Akşin, a.g.e., s.94.

⁴⁶³ S. Kili, a.g.e., s.251,274,280-281,vd; H. Eroğlu, a.g.e., s.400,402,421,444-445,528-536,vd.

⁴⁶⁴ T. Kumkale, a.g.e., s.9.

⁴⁶⁵ Ali Kırca, *Ali Kırca ile Siyaset Meydanı, 700. Yılında Osmanlı(İlber Ortaylı'nın konuşması), İstanbul 1999, s.10.*

⁴⁶⁶ T. Kumkale, a.g.e., s.9.

⁴⁶⁷ H. Eroğlu, a.g.e., s.362.

⁴⁶⁸ T. Kumkale, a.g.e., s.23.

⁴⁶⁹ H. Eroğlu, a.g.e., s.361-362.

⁴⁷⁰ T. Kumkale, a.g.e., s.13-20.

tarafından Atatürk ve sistem hedef haline getirilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmanın bir yönü de, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dayandığı temel prensipleri ihtiva eden Atatürk İlkeleri'nin söz konusu kesimler tarafından sapıtılmaya çalışılmasıdır. Nitekim buna paralel olarak Cumhuriyetçilik ve Devletçilik İlkeleri, Sosyalizm; Milliyetçilik İlkesi, Faşizm; Halkçılık İlkesi, Sınıfçılık; Laiklik İlkesi, Dinsizlik; İnkılâpçılık İlkesi ise İhtilalcilik olarak yozlaştırılmak istenmektedirler. Fakat işin doğrusunu söylemek gerekirse bu tip çalışmaları yapanlar bilinen karşıt unsurlardır ve bunlara karşı yasal ve kültürel bakımdan tedbir almak fazla zor olmasa gerek. Yalnız bundan daha büyük bir tehlike az önce ifade etmeye çalıştığımız, Atatürkçü geçinip Atatürk'ü anlamayan, anlamaya çalışmayan; fakat onun adına Cumhuriyeti ve Milleti korumaya kalkan ve giderek sayıları artan yarı cahil bir kitlenin mevcudiyetidir. Atatürkçü Düşünce'yi diğer unsurlar bozamaz. Çünkü onlar zaten karşıdır ve kabul etmemektedirler. Onlar bu cahil ve yarı aydın Atatürkçüler kadar tehlikeli olamazlar. Çünkü dejenerasyon tehlikesi bunlardan gelecektir, gelmiştir de. Atatürk sevgisi; fikir ve düşüncelerini anlamak ve tatbik için yeterli değildir. Atatürk düşmanları ile mücadele edebilmek için bilgi, beceri, tecrübe ve inanç önemlidir. Bu husus uzun, sürekli ve bilinçli çalışma, azim ve gayret ister. Toplumlari ve insanları, Atatürk'ü ve Atatürkçülüğü tanıtarak, sevdirek, benimseterek, Atatürkçü Düşünce Sistemi'ne düşman unsurlarla mücadele ederek ve bilimsel metodlarla Atatürkçülüğü geliştirerek, Atatürkçü yapabiliriz.

Atatürk'ü anlamanın ve anlatabilmenin sihirli bir formülü yoktur. Anlama ve anlatma sistemi de ne yazık ki geliştirilememiştir. Çeşitli arayışlar ve bilimsel çalışmalar yapılmasına rağmen konu tam olarak sistemleştirilememiştir. Ama bu konuda çalışmalar yapacak kuruluşlar yasal olarak teşkil edilerek faaliyete geçirilmektedir. Bu noktada "Nasıl Atatürkçülük ?" sorusunun cevabı üzerinde durmak gerekecektir. Çünkü bu soruya verdikleri cevaplar bakımından iki ayrı yaklaşım söz konusudur. Birinci yaklaşım özetle şu şekildedir: Atatürkçülük ve Atatürkçü Düşünce diğer İzm'lerle mukayese ve mücadele edebilecek yeterli ilmi çalışmalara sahip değildir. Yıllardır kendilerini Atatürkçü ilan ederek onun isminin arkasına sığınan bilim adamları Atatürk'ü incelerken; konuların nedenine, nasılına, çıkış noktasına ve sonuçlarına bakmadan sadece Atatürk'ün söylediklerini zamanca, konuca ve yer bakımından alt alta getirmişler ve yayınlamışlardır. Bunun peşi sıra Atatürkçü Düşünce'nin artık bir İzm haline geldiği ve Kemalizm şeklinde adlandırmak gerektiği ileri sürülmüştür. İzm'ler tartışılmış, görüşülmüş, iyi ve kötü yönleri dengelenmiş, uygulama sonuçları alınmış, doktrin halinde kitlelerin kullanımına sunulmuştur. Atatürkçülüğü şu anda bulunduğu seviye itibarıyla doktrin olarak nitelemek 5 yaşındaki çocuğu askere almaya benzer, onu doğmadan öldürmek demektir. Atatürk'ün fikir ve düşünceleri, anayasal kurumlarımız tarafından bilimsel olarak tartışılacak, görüşülecek ve sonunda zaman içinde doktrin haline dönüşecektir. Bunun için zaman henüz erkendir. Yine bu görüşün paralelinde Prof. Dr. İsmet Giritli "Öteki ideolojilerin liderleri kehanetlerini hep dondurmışlardır. Biz Kemalizm'in sürekli dinamizmini, Atatürk'ün temel ilkeleri doğrultusunda ve akılcı bilimci bir yöntem ile sürdürmek ve ulusal bir ideoloji halinde oluşturacağımız Kemalizm'i Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşayan ve uygulanan bilinçli bir kuralı haline getirmek durumunda ve zorundayız." demektedir⁴⁷¹.

İkinci yaklaşım ise birinci yaklaşımın tam tersine kesinlikle Kemalizm kavramını reddetmektedir. Bu görüşe uygun olarak Cemal Kutay, İzm'leri, dogmatik, donmuş, kalıplaşmış hareketler olarak kabul etmekte, Atatürkçülüğü ise zamanın önünde giden hareket olarak tanımlamaktadır⁴⁷². Fakat şurası bir gerçektir ki her iki görüşte bu konuda yapılan çalışmaların azlığından, yetersizliğinden yakınmakta dolayısıyla bu noktada buluşmaktadırlar. Yine her ikisinin ortak noktası sürekli devrim yani İnkılâpçılık İlkesi'dir. Zaten böyle sürekli devrimi öngören Atatürkçülüğün nasıl ideoloji haline getirileceği önemli bir soru işaretidir.

Sonuç olarak, toplumu güdüleyen bir hedefi bulunan Atatürkçülük, saptadığı amaçlar bütününe, Türkiye'nin ve çağın koşulları ile gerekleri içinde henüz ulaşamamış bir devrimdir. Atatürkçülük uygulamada ilkelerin itici, yapıcı ve yönlendirici işlevini göz önünde tutmayı, sürekli ve ulusal devrim anlayışıyla ilkeler doğrultusunda devlet ve toplum yaşamını yönlendirmeyi öngörür, ancak bu yöntemle çağdaş uygarlık düzeyine çıkılabileceğini, çağdaşlığın sürdürülebileceğini varsayar⁴⁷³.

ATATÜRK İLKELERİ

Atatürkçülükte, birbirlerinin destekleyicisi ve tamamlayıcısı olacak şekilde eylem ile düşün iç içedir⁴⁷⁴. Bu özellik, çağdaşlaşma yönünü belirleyen, Atatürk Devrimleri'ne temel teşkil eden fikir ve düşüncelerin kaynağı olan altı ilkede daha da belirginleşir. Bununla birlikte Atatürkçülüğün birlik, otorite ve eşitlik gibi temel sorunları; Atatürk'ün devlet anlayışına hakim olan Milli Devlet, Tam Bağımsızlık, Milli Egemenlik ve Çağdaşlaşma hedeflerinden kaynaklanan ve başlangıcından itibaren Türk İnkılâbı'nın içinden doğmuş ve onun uygulamalarına yön vermiş olan altı ilkede düşünsel yönünü bulmuştur⁴⁷⁵. Kuşkusuz ulusal kimlik sorununun çözümü, uluslaştırma, millet varlığının pekiştirilmesi ve birlik sağlanması için zorunluydu. Otorite sorununun çözümü ise devletin varlığı ve güçlülüğü için gerekli idi. Eşitlik de, çağdaşlaşma ve yurttaşlık durumunun sağlam ve sağlıklı bir temele oturması için olmazsa olmaz koşullarındandı.

Atatürkçülük içinde uygulama aşamaları olan birlik, otorite ve eşitlik ile Atatürk İlkeleri arasında sıkı bir bağlantı ve ilişki vardır. Bu ilkeler her aşamanın nedenini oluşturmuş; o aşamaların uygulama sürecinde oluşmasına, güçlenmesine olanak sağlamıştır.

Birlik anlayışının temel taşları Milliyetçilik/ulusçuluk, Halkçılık, Laiklik ve Devletçilik; Otorite'nin ise Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik ve Laiklik; Eşitliği sağlamaya yönelik unsurlar ise Cumhuriyetçilik, Ulusçuluk, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve İnkılâpçılıktır. Görüldüğü gibi altı ilke Atatürk Devrim Modeli'nin birlik, otorite, eşitlik-sağlama, devleti güçlü, toplumu çağdaş düzeye ulaştırıp mutlu kılma amaçlarına yöneliktir⁴⁷⁶.

⁴⁷¹ T. Kumkale, a.g.e., s.6,11,12,33-34,39,44-46.

⁴⁷² Kanal 6, Strateji, 18 Haziran 1999, saat 01.00.

⁴⁷³ S. Kili, a.g.e., s.281.

⁴⁷⁴ S. Kili, a.g.e., s.224.

⁴⁷⁵ S. Kili, a.g.e., s.224; Veli Yılmaz, Fikri Temizkan, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları*, İstanbul 1994, s.3.

⁴⁷⁶ S. Kili, a.g.e., s.224-225.

CUMHURİYETÇİLİK

Kavramlar Hakkında

Cumhuriyet kelimesi dilimize Arapça "cumhur" kelimesinden gelmiştir. Arapça'da halk, ahali, büyük kalabalık anlamına gelen "cumhur", toplu bir halde bulunan kavim yahut millet demektir. Gerek Latince (Res Publica) gerekse Arapça kökeniyle aynı kavramı ifade etmek için kullanılan⁴⁷⁷ Cumhuriyet kelimesinin sözlük anlamı; Ulusun, egemenliği kendi elinde tuttuğu ve bunu belirli süreler için seçtiği milletvekilleri aracılığı ile kullandığı devlet biçimi, şeklindedir⁴⁷⁸. Bu genel tanıma göre, cumhuriyet halka dayanan, halkın hükümetidir ve dolayısıyla böyle bir hükümette idare edenler kamunun menfaatini daima göz önünde bulundurmak ve kendi menfaatlerinin de halk menfaatiyle beraber olduğunu unutmamak zorundadırlar. Cumhuriyette kural mutlak surette seçimdir. Bu yüzden en büyüğünden en küçüğüne kadar devlet hizmetlerinin hepsinde veraset usulünü kesin olarak reddeder ve bu yöntem yerine seçim ve tayin usulünü koyar⁴⁷⁹.

Cumhuriyet hukuki açıdan geniş ve dar olmak üzere iki anlamda kullanılır. Geniş anlamıyla, egemenliğin birden fazla iradeye bağlı olduğu, başka bir deyişle egemenliğin bir topluluğa ait olduğu yönetim veya devlet biçimidir. Dar ve teknik anlamıyla ise yönetenlerin ve özellikle devlet başkanının doğrudan doğruya veya dolaylı olarak halk tarafından belirli bir süre için seçilmesi esasına dayanan yönetim biçimidir⁴⁸⁰. Siyasi bilimler açısından ise cumhuriyet, hükümdarlık rejiminde olmayan devlet şeklidir. Devlet şekli olarak cumhuriyette egemenlik dar veya geniş bir kitleye aittir ve devlet başkanı da bu kitle içinden seçilir. Hakimiyetin sahibi olan kitle belirli bir sınıf ise bu tür cumhuriyetlere "aristokratik cumhuriyet" ya da "seçkinler cumhuriyeti" denir. Eğer söz konusu kitle, halk dediğimiz geniş bir topluluktan ibaret ise bu cumhuriyetlere de "demokratik cumhuriyet" adı verilir⁴⁸¹.

Kavramların Gelişimleri ve İlişkileri

Cumhuriyetin, "egemenliğin birden fazla iradeye bağlı olduğu yönetim ya da devlet biçimi", şeklindeki tanımı demokrasi kavramı ile karıştırılmaktadır⁴⁸². Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki demokrasi ile cumhuriyetin bir çok yönden yakın ilişkisi vardır. Devletin en yüksek organından en aşağı basamaklarına kadar halk idaresinin egemenliği ilkesine dayanan demokrasinin sözlük anlamı "halkın egemenliğine dayanan yönetim biçimi"dir⁴⁸³. Demokrasi ile cumhuriyetin yakın ilişkisi ve benzer görünen bu tanımlar kavramların birbiriyle karıştırılmasına yol açmaktadır.

Cumhuriyetsiz demokrasiler olduğu gibi, demokrasisiz cumhuriyetler de vardır. Her demokratik rejim cumhuriyet olmamakla beraber demokrasinin en gelişmiş şekli, en ileri hüviyeti ile görünümü cumhuriyet ile sağlanır. Cumhuriyeti yaşatacak ve ayakta tutacak tek kuvvet ise, vatandaşın siyasi olgunluğuna ve ahlaki değerlerine dayanan kamu yararı düşüncesidir. Bu yönü ile cumhuriyet, bir kişi veya sınıf yararına değil kamu yararına dayanan ve kamu yararına göre yönetilen devlet şeklidir⁴⁸⁴.

Cumhuriyet deyimindeki anlam değişiklikleri Batı medeniyetinde özgürlüğün gelişmesi ile paralellik göstermiş ve bunu yansıtmıştır.

Yunan filozoflarının da etkisi altında kalan eski Yunan sitelerinde uygulanan siyasi rejimi, demokrasi olarak tanımlamak ve bunları modern anlamda birer cumhuriyet olarak göstermek mümkün değildir. Yunan sitelerinin hepsinde siyasi güç ve yetkilerden yalnız sınırlı bir topluluk, zümre faydalanmış, sitenin yönetimine çok sınırlı kişiler katılabilmıştır. Buralarda halkın egemenliği ve fertlerin eşitliği mevcut değildir. Eski Yunan'da şehirde oturan, yurttaş olan herkes vatandaş sayılmazdı. Zaten esirler mevcut hakların hiç birinden yararlanamazlardı.

Cumhuriyeti bir devlet şekli olarak ortaya koyanlar şüphesiz Romalılardır. Romalılar devletin pozitif gelişmesi bakımından Monarşi, Cumhuriyet, Principatus ve Dominatus dönemlerinde güçlü bir idari ve siyasi teşkilat meydana getirmişlerdir. Roma'da devlet karşısında ferde değer verilmiş, halkın çoğunluğuna uzun süre devlet işlerinden uzak tutulmuş olmalarına rağmen bazı siyasi haklar tanınmış ve kurulan siyasi teşkilat içinde bireyin haklarını koruyacak prensiplerin üstünlüğü sağlanmıştır⁴⁸⁵. Ancak, İlk Çağlardaki bu birkaç istisna dışında Orta Çağ'da geçtikten sonra, 18. yy.'ın sonlarına kadar demokrasinin egemen olduğu ya da gerçek anlamda cumhuriyet sisteminin yürürlükte olduğu devlet veya devletler göremiyoruz. Bu süreç içerisinde mutlak monarşi her yerde geçerliliğini sürdürmüştür⁴⁸⁶.

⁴⁷⁷ H. Eroğlu, a.g.e., s.371.

⁴⁷⁸ TDK, *Türkçe Sözlük, C.I*, Ankara 1983, s.215.

⁴⁷⁹ H. Eroğlu, a.g.e., s.371.

⁴⁸⁰ H. Eroğlu, a.g.e., s.372; Bülent Tanör, *Kuruluş*, İstanbul 1997, s.25.

⁴⁸¹ H. Eroğlu, a.g.e., s.372.

⁴⁸² B. Tanör, a.g.e., s.25.

⁴⁸³ H. Eroğlu, a.g.e., s.373; TDK, *Türkçe Sözlük, C.I*, s.285.

⁴⁸⁴ B. Tanör, a.g.e., s.26; V. Yılmaz, F. Temizkan, a.g.e., s.22-23.

⁴⁸⁵ H. Eroğlu, a.g.e., s.373.

⁴⁸⁶ A. Mumcu, a.g.e., s.117.

Batı'da 15-16. yy'larda genel bir uyanışın başlaması ve hemen sonrasında ortaya çıkan Aydınlanma Devri ile insanoğlu özgür düşünceye geçme hazırlığı içine girecektir. Hem bilim hem de sanat alanında özgür olmak artık bir ülkü durumunu almaktadır. Bu düşünce, bütün insanların eşit ve özgür olması akımını güçlendirdi. Batı toplum yapısındaki bozukluklar, ayrıcalıklar, yeni akımların yerleşmesi için çok uygun bir ortam yaratıyordu. Böylece Batı'da özgür düşünce temelleri üzerinde, bir yandan doğa bilimleri gelişirken bir yandan da toplumların yönetim biçimleri üzerinde de akılcı yorumlar yapılıyor, mutlak monarşiler akla ve gerçeğe uygun olmadığı gerekçesiyle eleştiriliyordu. Böylece ideal yönetimlerin nasıl olması gerektiği üzerinde görüşler düşünceler ortaya atıldı. Bazı düşünürlere göre egemenlik kayıtsız-şartsız ulusa ait olmalıydı. Ulus egemenliği dilediği gibi kullanmalı, yöneticiler ulusça seçilmeli ve her an denetlenmeli idi. Kişiler özgür ve doğuştan diğerlerine eşittir. Devletin görevi bu özgürlükleri korumak ve geliştirmek olmalıydı. Özellikle Rousseau(1712-1778) tarafından işlenip geliştirilen bu akımda hem demokrasi hem de cumhuriyet vardır.

Bazılarına göre ise, devletin yasama, yürütme ve yargıdan oluşan üç temel görevinin ayrı ellere verilmesi gerekirdi. Devlet biçimi önemli değildi. Bütün sorun egemenliğin öğelerini eşit olarak dağıtmaktı. Bu bakımdan hükümdar yürütme gücünün başı olarak yerini koruyabilirdi. Buna karşılık yasama gücü halk tarafından seçilmiş bir kurula verilmeli, yargı gücü de bağımsız olmalı idi. Bugün Güçler Ayrılığı dediğimiz bu sistemi İngilizler Ortaçağ sonlarından beri uyguluyorlardı. Bu uygulamayı sezen Montesquieu(1689-1755) monarşilerin böylece tekrar düzenlenebileceğine inanıyordu.

20. yy'ın başlarına değin bu iki temel görüş yani demokratik cumhuriyet ve demokratik monarşi giderek çeşitli devletlere sızmaya başladı. 1774'de İngiliz boyunduruğuna karşı ayaklanan Amerikalılar demokratik bir cumhuriyet kurmuşlar ve bu yeni devlette eşitlik ve özgürlük ilkelerini güvenceye alan, dünyanın ilk yazılı anayasasını yapmışlardır. 1789'da ise Fransız İhtilalcileri ilk önce demokratik bir monarşi kurmak istemişlerse de, kralın yüzlerce yıllık yetkilerinden vazgeçmemesi sonucu cumhuriyet kurmuşlardır. İşte bu iki temel olaydan sonra özgürlük, demokrasi ve cumhuriyet akımları dünyaya hızla yayılmışlardır.

Bu tarihi gelişim göstermektedir ki cumhuriyet demokrasinin gelişmesi için en ideal devlet biçimidir. Bazı monarşilerde de kişilerin eşitliği, özgürlüğü tanınır, halkın egemenlik hakkının kullanılmasına katılması sağlarsa yine bir demokrasi anlayışı ile karşılaşırız. Öyle ise diyebiliriz ki, demokrasi bir biçim değil özür. Devletin dış görünüşünün altında yatan, ona gerçek kişiliğini veren bir özür. Bu öz yoksa, dış görünüşü cumhuriyet de olsa bu ülkede demokrasiden söz edilemez.

İster cumhuriyet, ister monarşi kılığında olsun demokrasi üç ana biçimde belirir:

Doğrudan Demokrasi: Vatandaşların hiçbir aracı olmadan toplanıp kendilerini yönetecek kararları alarak, onları yürütecekleri de hemen belirlemeleri esasına dayanmaktadır. Bu demokrasi çeşidi artık sadece bir ideal durumundadır.

Temsili Demokrasi: Vatandaşların özgür iradeleri ile belli bir süre için temsilci seçmeleri ve bu temsilcilere yetki vermeleri ile temsilcilerin egemenlik hakkını söz konusu süre içinde kullanmaları ile ortaya çıkan sistemdir.

Yarı Doğrudan Demokrasi: Temsili demokraside seçilenlerin kendilerini seçenlerin istedikleri doğrultudan ayrılmaları ve seçenin iradesine ters düşmeleri dolayısıyla halkı temsil etmemeleri gibi bir sakınca bu yöntemi doğurmuştur. Bu sistemde temsilcilerin kabul ettiği bazı önemli yasalar halk oyuna sunulur. Böylece zaman zaman temsilcilerle halkın ne dereceye kadar uyum sağladıkları belirlenmiş olur. Ancak günümüzde bu sistem sadece İsviçre'de uygulanmaktadır. Genelde uygulanan sistem ise temsili demokrasidir.

Temsili demokraside iki ana esas vardır. Birincisi; vatandaşın hakları ve özgürlükleri tam anlamıyla güvence altına alınmalıdır. İkincisi ise temsilcilerin seçimine mümkün olduğu kadar halkın bütün kesimleri katılmalıdır. Her dileyen dilediğini seçebilmelidir. Bu her iki esasın katıksız biçimde gerçekleştirilmesi için insanoğlu büyük mücadeleler vermiştir. İlk esas, Yeniçağ başlarında, İngiltere'de gerçekleştirme yoluna girmiş, 20. yy'ın belli başlı ileri demokrasilerinde yerleşmiştir. İkinci esas ise daha ağır bir gelişme göstermiştir. İngiltere'de bile oy hakkı 20. yy'ın başına değin kadınlardan esirgendi. Yani toplumun yarısı göz önüne alınmadı ve seçme-seçilme belli kesimlere verilmiş haklar olarak kaldı. Ama artık demokrasiyi benimsemiş ülkelerde her iki esas yerleşme yoluna girmiş sayılabilir⁴⁸⁷.

Modern çağlarda cumhuriyet, demokrasi ile bir arada, birlikte dile getirilmiştir. Cumhuriyet fikri, halkın serbestçe iradesini kullanması, kendisini idare edenleri serbestçe seçmesi anlamı ile birlikte değerlendirilmiştir. Zaten bu bakımdan cumhuriyet demokrasinin en gelişmiş şeklidir.

Ancak çağımızda, demokratik nitelikleri bulunan cumhuriyetler karşısında, halkına hak ve hürriyetleri kısıtlayan anti-demokratik cumhuriyetler de vardır. Merkezi Amerika ve Güney Amerika'da görülen adı cumhuriyet olmasına rağmen, askeri ve cunta diktatörlükleri ile Marksist teoriye dayanan sosyalist cumhuriyetler, Çin Halk Cumhuriyeti, geçmişteki SSCB Batılın anlamda ya da modern anlamda demokratik cumhuriyetin özelliklerini taşımazlar⁴⁸⁸.

Türkiye'de Cumhuriyetin Gelişimi

İslam dinini kabul etmeden önce Orta Asya Türkleri monarşi-tek erklik-den çok oligarşik-siyasal erkin birkaç kişilik bir kümenin elinde bulunduğu yönetim, aristokrasinin daralmış biçimi, takım erki- devlet biçimlerine eğilim göstermişlerdir. Böyle bir yapı içinde, çok hareketli ve enerjik olan toplumda ayrıcalık fazla göze çarpmamakta idi. Buna bağlı olarak denilebilir ki, bin yılı aşkın bir zaman öncesi için Orta Asya Türklerinde oldukça eşitçi bir düzen vardı⁴⁸⁹. Nitekim eski Türk devletlerinde han'ın seçimle iş başına gelmesi; seçim için belirli şartların mevcudiyeti; kurultayların danışma meclisi hüviyetinde görev görmesi eski Türklerin cumhuriyetin temel yapısını teşkil eden demokratik anlayışa ne ölçüde yakın olduklarını ve ne derece değer verdiklerini göstermektedir. Eski çağlarda eski Türk devletlerinde görülen bu gelişmeler, Osmanlı Devleti ile geriye yönelmiştir⁴⁹⁰.

⁴⁸⁷ A. Mumcu, a.g.e., s.117-118.

⁴⁸⁸ H. Eroğlu, a.g.e., s.374-375.

⁴⁸⁹ A. Mumcu, a.g.e., s.119; TDK, *Türkçe Sözlük, C.I*, s.842,896-897.

⁴⁹⁰ H. Eroğlu, a.g.e., s.375.

İslamla gırip dört bucağa yayılan Türkler zellikle Orta Doğu'da büyük devletler kurmuşlar ve bu devletlerin yapıları monarşıye doğru bir eğilim göstermiştir. Hele son Türk imparatorluğunu kuran Osmanlılar, ağın o zaman ki evrensel anlayışına paralel olarak tam bir mutlak monarşı düzeni yaratmıřlardır⁴⁹¹. Osmanlı Devleti'ndeki, babadan oğula veya ailenin en yaşlısına intikal eden hükümdarlık, hanlık gibi sıfatlar içerik olarak eski Türk gelenekleri ile bağdaşmamakta ve hükümdar egemenlik hakkını kesin olarak kullanmakta idi.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Osman Bey'in seçimle devlet yönetiminin başına geçmesine rağmen daha sonraları ırs ve intikal kanunları uygulamaya konulmuş ve din ile ahlak kuralları dışında hiçbir g padişahın hükümdarlığını ve yetkilerini sınırlayamaz duruma gelmiştir. Yetkileri mutlak olan Osmanlı padişahları bu haklarını özenle korumuşlardır. Bu arada belirmeliyiz ki, Osmanlı devlet düzeninin eski Türk geleneklerinden ayrılmasında İslami geleneklerin etkisi olduğu kadar, batıya yönelen fetih gücünü arayan Osmanlıların sıkı bir merkezi otoriteye duydukları ihtiyaın da önemli etkisi olmuştur. şöyle ki, babadan oğula otomatik olarak intikal eden devlet başkanlığı, devletin başında bulunan han'ın, sultanın ölmesi halinde bir rekabet mücadelesine yer vermemekte idi⁴⁹². Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde daha doğrusu ckş sürecinin başlarına kadar ufak tefek değişikliklerle de olsa genelde bu monarşik yapı hakim olmuştur. Ancak devlet ve toplum hayatında modernleşme Osmanlı lkesini Batı'nın etkisi altında bırakmıřtır⁴⁹³.

Osmanlı Devleti'ni ckşten kurtarmak için yapılan çalışmalar ve bu çerçevede ortaya çıkan modernleşme kaygıları Fransız İhtilali'nin de etkisi ile Osmanlı'da liberalleşme ve demokratikleşme hareketlerini başlatarak, hızlandıracaktır. Osmanlı Devleti'nde 1808 Sened-i İttifak'la başlayan liberalleşme ve demokratikleşme süreci, 1839 Tanzimat Fermanı ile önemli bir ivme kazanmıştır. Bağımsız mahkemelerde yargılama sonucu cezalandırma; demokrasinin başlıca esaslarından biri olan hak ve özgürlüklerin tam anlamıyla güvence altına alınması ilkesinin de temelini oluşturmaya yönelik olarak kişinin can ve mal güvenliğinin sağlanması, kanun önünde eşitlik; mutlak otorite sağibinin kendi otoritesini bazı bakımlardan sınırlaması gibi yeni anlayışları ortaya koyan Tanzimat Fermanı her ne kadar Osmanlı toplumuna özgürlük getirmemiş ise de liberalleşme ve demokratikleşme süreci içinde önemli bir adımdı. Osmanlı toplumunda yaşanan bu sürecin asıl önemli gelişmesi kuşkusuz I. ve II. Meşrutiyet dönemleridir. Bu dönemde, belli belirsiz bir demokrasi anlayışı ile birlikte mutlak monarşiden meşrutı monarşıye geçilmiş ve bir anayasa ile parlamento ilk defa olarak Osmanlı Devleti bünyesi içerisinde yer almıřtır⁴⁹⁴.

Bütün bu gelişmelere rağmen Osmanlı düşünürleri ile devlet yönetimi sorumluları İmparatorluğu böleceği endişesiyle, her batılı siyasi düzene örnek ve model olan Fransız İnkılâbı'nın düşünsel mirasının ürünü cumhuriyete hep karşı olmuşlardır. Bu sebepten ötürü Osmanlılar, Fransız İnkılâbı'nın ürünü olarak, millet iradesine değer ve yer veren bir siyasi düzenin rejimi olan cumhuriyete itibar etmemiřlerdir⁴⁹⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nı takiben Mütareke dönemiyle birlikte cumhuriyetin kesin dinamikleri de yavaş yavaş oluşmaya başlayacaktır. Bu dönemde, İttihat ve Terakki'nin 1909 Selanik Kongresi'nden yani II. Meşrutiyet döneminin başlarından itibaren cumhuriyetçi bir kişilik olarak tanınan M. Kemal'in ağırlığı net bir biçimde hissedilecektir. Nitekim Kongreler sırasındaki gelişmeleri, özellikle Sivas Kongresi'ni değerlendiren, iyi haber ve koku alan Batılı kaynaklar, Harbord Raporu ile İngiliz İştihat Raporu'nda ve Gazeteci Brown'un, İngiliz Yüksek Komiserliği'nin, İngiliz Amiral de Robeck'in ve İngiliz Dışışleri Bakanlığı'nın yorumlarında Anadolu'daki milliyetçilerin cumhuriyet kurmakta olduklarını yazmışlardı. The Times gazetesi ise Sivas Kongresi'ni, İstanbul'la 12 Eylül 1919 tarihinde haberleşmenin kesilmesi kararını ve telgrafhanelerin işgal edilmesini bir Anadolu Cumhuriyeti şeklinde duyurmuřtur⁴⁹⁶.

TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 tarihinde cumhuriyete yönelecek devletin ve kurumlarının ortaya çıkması; hemen arkasından 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması; Ankara'nın başkent yapılması ile bir monarşik yapının daha yıkılmış olması ve halka ya da cumhura daha yakın bir kentin, mütevazi ama devrimci değişime elverişli bir yönetim merkezinin ortaya çıkarılması; devlet başkansız devlet gibi yapıya bir sorunun gündeme gelmesi; sistemin tıkanması ve hükümet kurulamaması gibi gelişmeler gerek Milli Mücadele döneminde gerekse bu dönemin hemen ertesindeki süreçte cumhuriyetin temel dinamiklerini oluşturmaları ve göstermeleri bakımından önemlidir. Kısacası, Ulusal Kurtuluş'un demokratik bir yapılanmayla gerçekleştirilmiş olması cumhuriyete geçişi zorunlu değilse bile mümkün kılmıřtır⁴⁹⁷. Zaten, 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet getiren Anayasa değişikliği yasaının başlığı "Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının/maddelerinin Tavzihan Tadiline Dair Kanun" şeklindeydi. Burada kilit sözcük "tavzihan/açıklığa kavuşturma" deyimidir. Yani yasa, o ana kadar hiç olmayan bir şeyi(cumhuriyet) yoktan var ettiğini söylememekte, "Cumhuriyet İlanı"ndan bahsetmemekte, zaten var olan bir durumun açıklığa kavuşturulduğunu bildirmektedir ki var olan durumdan kasıt şüphesiz "Cumhuriyet"tir; şimdi onun adı konmaktadır. O ana dek yaşanan ama adı konmayan bir olgu artık "vuzuha/açıklığa" kavuşturulmaktadır. Bu arada, "tavzihan" sözü az önce üzerinde durduğumuz cumhuriyetin dinamikleri kadar nder'in ulusal giz gibi bir yöntemini de simgelemektedir⁴⁹⁸.

⁴⁹¹ A. Mumcu, a.g.e., s.119.

⁴⁹² A. Mumcu, a.g.e., s.119; H. Eroğlu, a.g.e., s.375-376.

⁴⁹³ H. Eroğlu, a.g.e., s.376.

⁴⁹⁴ A. Mumcu, a.g.e., s.120-121; F. Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), C.I, Ankara 1992, s.55-58.

⁴⁹⁵ H. Eroğlu, a.g.e., s.376.

⁴⁹⁶ F. Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara 1997, s.603-604; B. Tanör, a.g.e., s.29.

⁴⁹⁷ H. Eroğlu, a.g.e., s.375; B. Tanör, a.g.e., s.26,28-30,34.

⁴⁹⁸ B. Tanör, a.g.e., s.27-33.

Toparlamak gerekirse, devlet ve hükümet şekli olarak cumhuriyet yeni devletin kuruluşundan önce, Türk düşünce tarihinde yer almış, ayrıntıları ile üzerinde fikir tartışmaları yapılmış bir müessese değildir. Cumhuriyetin siyasi edebiyatımıza girmesi, devletin siyasi rejimi olarak belirmesi, yeni devletin kuruluş hazırlıkları içerisinde görülür ve devletin kuruluşundan sonra da Cumhuriyet sistemine geçişe doğru süratli bir gelişme müşahade edilir. Modern anlamda fikir olarak cumhuriyetin ortaya çıkışı ve bunun devletin bir niteliği, şekli olarak kabulü ve gerçekleşmesi Mustafa Kemal Atatürk'e aittir⁴⁹⁹.

Peki, M. Kemal'i cumhuriyete yönelten sebepler nelerdi? Bunları, cumhuriyetin, tarihten gelen izler çerçevesinde Türk toplumunun yapısına ve karakterine uygun olması; milletin özgürlük ve bağımsızlık anlayışları için en müsait ortamı teşkil etmesi; Türkiye'yi modern devlet ve çağdaş toplum haline getirebilecek tek siyasi rejim olduğu inancı; Türk İnkılâbı'nın yükünü taşıyabilecek sistem olarak görülmesi; millet egemenliğine dayanan demokrasiyi temel anlayış olarak benimsemiş en ileri devlet ve hükümet şekli olması; medeniyet dünyasının çağdaş yönetimi olarak insanlığı mutlu kılma amacı çerçevesinde bireye değer veren insanca yaşama düzenini ifade etmesi, şeklinde sıralayabiliriz.

Atatürk ve Cumhuriyet

Atatürk'e göre cumhuriyet, devlet şekli ve biçimi olduğu kadar yeni siyasi rejimin de adıdır. Devleti ve devlet iktidarını ifade eden bu müessesenin kuruluşuyla hükümet ile halk arasında ayrılık kalmamıştır. Atatürk'ün bu değerlendirmeleri cumhuriyetçilik ve halkçılık ilişkisine de biraz ışık tutmaktadır⁵⁰⁰. Gerek bu ilişkiyi biraz daha açıklamak gerekse dönemin demokrasi ile cumhuriyete muhalif, Bolşevik; İhtilalci Sendikalizm ve Menfaatlerin Temsili gibi nazariyeler hakkında ki görüşlerini ortaya koymak için M. Kemal'in aşağıdaki şu sözleri yeterli olacaktır: "Biz bu nazariyeleri memleket ve milletimiz için uygun görmüyoruz. Biz vatandaşlarımızın ve muhtelif sınıf mensuplarının birbirlerine yardımlarını aynı kıymet ve mahiyette görürüz. Hepsinin menfaatlerini aynı derecede ve aynı yakın duygularla temine çalışırız. Bunun, milletin genel refahı ve devlet bünyesinin güçlenmesi için daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Bizim nazarımızda çiftçi, çoban, amele, tüccar, san'atkar, doktor, v.b. herhangi bir sosyal müessesede faal bir vatandaşın hak, menfaat ve hürriyeti eşittir. Devlete, bu düşünce ile azami ölçüde faydalı olmak ve milletimizin emniyet ve iradesini, mahalline sarfedebilmek bize, bizim anladığımız manada, halk hükümeti idaresi ile mümkün olur"⁵⁰¹.

Cumhuriyetin Getirileri

Cumhuriyet, ırk, din, dil ve cinsiyet farkı gözetmeksizin tüm vatandaşların paylaştıkları ve yararlandıkları siyasi bir rejim olmuştur. Sahip olduğu eşitlik ilkesi ile herkesin kanun önünde eşitliğine imkan sağlamıştır. Nüfusun yarısını teşkil eden kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, sistemin eşit şartlarla kullanılmasını mümkün kılmıştır.

Cumhuriyet, Türkiye'de istikrarlı bir rejimin yerleşmesine imkan sağlamış, barış ve güvenlik devlet politikasının esasını teşkil etmiştir.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı, doğulu olduğu gibi batılı devletlere de öncülük etmiş, en modern devlet şeklinin ve siyasi rejimin cumhuriyet olduğunu göstermiştir⁵⁰².

Cumhuriyetçilik

Türkiye'de tarihi, sosyal ve kültürel nedenlerle kurulmuş olan cumhuriyet, Türk İnkılâbı'nın hem ürünüdür hem de başarısının bir sonucudur. Türk İnkılâbı ve Atatürk için amaç olan cumhuriyet, toplumda güven sağladığı gibi geleceğe bakan yönüyle de yeni bir hayatın müjdecisi olmuştur⁵⁰³.

Atatürkçülük siyasal yönetim biçimi olarak cumhuriyeti benimsemiştir. Türkiye için yasal olarak tanıdığı tek yönetim biçimi cumhuriyettir. Siyasal otorite bu yönetim biçiminde oluşturulacak, yasallığını ulusun kayıtsız-şartsız egemenliğinden, bu egemenliği uygulayabilmesinden alacaktır. Siyasal otorite kaynağını, gücünü ulusta, halkta arayacaktır. Daha Cumhuriyet ilan edilmeden, 13 Ağustos 1923'te,

⁴⁹⁹ H. Eroğlu, a.g.e., s.375.

⁵⁰⁰ H. Eroğlu, a.g.e., s.376-382.

⁵⁰¹ **Bolşevik Nazariyesinin Esasları**

Bu nazariyenin tatbik edildiği ülkelerden Rusya'ya bakıldığında şu tablo görülür: Bütün Rus milleti içinden; işçi ile askeri kesimden bir grup, ekonomik esaslara dayanan Komünist Partisi adı altında birleşmiş ve bir diktatörlük oluşturmuştur. Ferd hürriyeti ve kanun önünde eşitlik kavramına yer verilmemiştir. Halk egemenliği dikkate alınmamıştır. Ülke içinde cebir ve tazyik; ülke dışında ise propaganda ve ihtilal teşkilatı ile tüm dünya milletlerine kendi rejimlerini ithal ve kabul ettirme gayreti hakim olmuştur. Kısacası, halkın iradesine dayanmayan bir grup ve zümrenin istibdat yönetimi söz konusudur. Bu sebeple, makul bir hükümet sistemi gözüyle bakılamaz.

İhtilalci Siyasi Sendikalizm Nazariyesinin Esasları

Bunda da, her türlü siyasi teşekkülleri kendi amaç ve menfaatleri doğrultusunda kullanmayı, siyasi kuvvet ve hakimiyeti ellerine geçirmeyi hedef alan işçi grupları mevcuttur. Maksatlarının tahakkukunda zorlama vardır. Hükümet adamları üzerinde müessir olarak isteklerini kabul ettirme ve mevcudiyetlerini hissettirme zihniyeti söz konusudur.

Menfaatlerin Temsili Nazariyesinin Esasları

Bu nazariyeye göre; muhtelif meslek grupları ve işadamları, mecliste ayrı ayrı temsil edilmek istiyorlar. Bu durumda millet iradesinin yerini grupların iradesi alacaktır. Mecliste bu gruplardan birkaçı birleşip, iktidar mevkisine geçince, bunlar yalnız kendi menfaatleri doğrultusunda çalışacaklardır. Buna kim engel olacaktır (V. Yılmaz, F. Temizkan, a.g.e., s.23-25).

⁵⁰² V. Yılmaz, F. Temizkan, a.g.e., s.23.

⁵⁰³ H. Eroğlu, a.g.e., s.380.

Atatürk'ün bu doğrultuda söylediği sözler anlamlıdır: "Yeni Türkiye Devleti bir halk devletidir, halkın devletidir. Geçmişteki yönetim ise bir kişi devleti, kişilerin devleti biçimindedir".

Cumhuriyet eşitlik doğrultusunda değişimi de sağlamıştır. Cumhuriyet siyasal yönetim biçiminin uluslaşması, halklaşmasıdır. Öyleyse benimsenmesi gereken cumhuriyettir. Bu yönetim biçiminin daha çağdaş bir yapıya kavuşması aklı, bilimi ilke edinen laik düzenin kurulması ile olanaklıdır. Laiklik doğrultusundaki inkılaplar, özellikle 1924 Anayasası'nın, 1928 yılında laikleştirilmesi cumhuriyetin çağdaş özelliğe kavuşmasını sağlamış ve siyasal otorite tümüyle laikleşmiştir⁵⁰⁴. Ayrıca 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları ile Cumhuriyet devlet şekli olarak öngörülmüştür⁵⁰⁵.

Cumhuriyetçilik, devlet yaşamında, yönetimde, bu yönetimin işleyişinde Türk Milleti'nin isteklerinin egemen kılınmasıdır. Günü ve geleceği için karar verme, yazgısını belirleme ve saptama hakkının ulusa ait olmasıdır. Cumhuriyetçilik, Türk İnkılabı'nın amacına ulaşması için yani devletin ve toplumun çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşabilmesi için cumhuriyeti dolayısıyla demokrasiyi benimsemek, uygulamak, yaşamak ve korumakla beraber bu sistemin şu anda ve gelecekte toplumumuz için alternatifsiz olduğunu anlayabilmektir⁵⁰⁶.

Atatürkçülükte cumhuriyetçilik anlayışı sıraladığımız bu yönleriyle ulusçu, demokratik, özgürlükçü, çoğulculuğa açık bir ilkedir. Atatürk Devrim modelinde otorite cumhuriyetçi, laik ve milliyetçidir. Laik, milliyetçi ve eşitliğe yönelik özellikleriyle cumhuriyetçilik Atatürk Devrim modelinde otoritenin oluşturduğu temel nitelikleri içerir ve yansıtır⁵⁰⁷.

Günümüzde Cumhuriyetçilik

Cumhuriyetçilik İlkesi Atatürk'ün kafasında biçimsel bir anlayışla sınırlı olmayıp, doğrudan doğruya demokrasiyi içermektedir. Atatürk dönemi, Avrupa genelinde totaliterliğe bir yöneliş varken oraya göre daha demokratik bir niteliğe sahipti. Sağlıklı bir demokrasi değerlendirmesi, incelenen düzeni çağdaş olan başka düzenlerle karşılaştırmakla olur. Eski Atina once köleye, siyasi haklardan yoksun yabancıya, kadınların siyasette hiç payı olmamasına, üstüne üstlük bugünkü anlamda cumhuriyet ve demokrasi tanımlarının tamamen dışında olduğunun kabul edilmesine rağmen çok geniş açılı bir bakışla yine demokrasiydi, çünkü Isparta ya da Pers İmparatorluğu'na göre daha demokratikti. Aynı biçimde, Atatürk düzeni de demokrasi bakımından Avrupa demokrasi ortalamasının üstünde idi. Bu yüzden ki faşizmin sillesini yiyerek üniversitelerinden kovulan 142 Alman üniversite mensubu, Türkçe öğrenip Türkçe ders vermeyi kabul ederek uzunca bir süre oturmak niyetiyle Türkiye'ye gelmişlerdir. Bir çoğu bilim dallarının en seçkinleri arasında olan bu kişilerin, bir diktatörlükten başka bir diktatörlüğe gidecek kadar saf ya da çaresiz olduklarını düşünmek için bir neden yoktur. Bugün Türkiye Cumhuriyeti demokrasi ve cumhuriyetin işleyişi bakımından Atatürk dönemine oranla çok daha ileridedir fakat Avrupa demokrasisi iki dünya savaşı arası döneme göre bizden daha ileri gitmiştir. Böylece mutlak anlamda ilerleyen Türk demokrasisi, görelî olarak gerilemiştir⁵⁰⁸.

Geçmişte ve günümüzde cumhuriyet kavramının halkçılık ve demokrasi gibi ikili anlaşılışı, yani dar ve geniş anlamlı olması sa de ce Türkiye'ye özgü bir durum değildir aksine bu, genel ve evrensel bir olgudur. Daha öncede yer yer belirtildiği üzere cumhuriyet kavramının Türkiye'ye özgü üçüncü bir anlamı daha vardır. Mustafa Kemal Atatürk "Benim en büyük eserim Türkiye Cumhuriyeti'dir" derken ne devlet kademelerinin tepeden tabana kadar seçimle gelmesini, ne de bir demokratik egemenlik pratiğini kastediyordu. Bununla anlatılmak istenen, bütün olarak Türk İnkılabı'ndan başkası değildir. Bu açıdan hem Cumhuriyetçilik İlkesi'nin anlamı ortaya çıkmış hem de Türkiye koşullarında İnkılapla da özdeşleştirilmiş olur. Bu da aslında günümüzde cumhuriyetin ve cumhuriyetçilik anlayışının başarısının en önemli sebeplerinden birisidir. Atatürk döneminden sonraki yıllarda devletin ve rejimin demokratik olma niteliğinden kaymalar olsa da cumhuriyet süreklilik göstermiştir. Cumhuriyet'in sürekliliğinin bir başka kanıtı ise, o tarihten bu yana saltanatçı bir akımın görülmemiş olmasıdır. Zaten Tek Partili dönem, daha sonraki askeri müdahaleler ve ara rejimler cumhuriyeti değil demokrasiyi kısmen askıya almışlardır. Bu yüzden de Türkiye'de Birinci Cumhuriyet(1923-1960), İkinci Cumhuriyet(1960-1980) ve Üçüncü Cumhuriyet(1980 sonrası) gibi anlamsız deyimler tutunamamıştır.

Demokrasinin uğradığı kopukluklara karşılık Cumhuriyet'in gösterdiği süreklilik, Türkiye'de bu kurumun yalnız devlet başkanının seçimle belirlenmesi ya da egemenliğin birden çok iradeye ait olması anlamına gelmediğini, bunları aşan tarihsel bir çerçeveyi yani Türk İnkılabı'nı ve onun misyonunu içerdiğini göstermektedir. Nitekim M. Kemal'in "İçtimai bünyemizin hiçbir hadisesini, hiçbir derdini yarım tedbirlerle uyuşturmak şiarında ve istidadında olmayan cumhuriyet, tevessül ettiği radikal ıslahatın ilk devrelerini geçirmiş ve günden güne artacak semerelerini iktifat etmek/mevyesini toplamak devrine girmiştir" şeklindeki konuşması da başka hiçbir şekilde yorumlanamaz. Bunlardan yola çıkılarak denilebilir ki Cumhuriyet kavramı devletin ve Türk Devrimi'nin bizzat kendisi olarak algılanmaktadır⁵⁰⁹. Üstelik Cumhuriyet'in ilanından sonra bir daha saltanatçı bir akımın görülmemiş/Hanedan da dahil olmak üzere ortaya çıkmamış ya da çıkarılmamış olması, cumhuriyetin sürekliliğinin ve yerleşikliğinin kesin bir kanıtıdır⁵¹⁰.

⁵⁰⁴ S. Kili, a.g.e., s.225.

⁵⁰⁵ H. Eroğlu, a.g.e., s.372.

⁵⁰⁶ S. Kili, a.g.e., s.225.

⁵⁰⁷ S. Kili, a.g.e., s.226.

⁵⁰⁸ S. Akşin, a.g.e., s.96.

⁵⁰⁹ B. Tanör, a.g.e., s.34,37-38; H. Eroğlu, a.g.e., s.380.

⁵¹⁰ B. Tanör, a.g.e., s.38.

MİLLİYETÇİLİK/ULUSÇULUK

Kavramlar Hakkında

Millet/Ulus; toplum hayatında son amaçtır. Millet, tarihi ve sosyolojik bakımdan bir evreye ulaşmış, belirli nitelik ve koşulları olan bir topluluktur. Milletin temelleri, ideal ve bağımsızlığa çizilmiş, açık bir tarih bilincine dayanan, vatan ve vatandaki maddi ve manevi değer kaynaklarıdır. Millet, her şeyden önce sınırları tarihte hazırlanmış ve mücadelelerle çizilmiş olan bir vatana dayanır. Millet, bu vatan üzerinde aynı dille, aynı duyguyla bir kültür birliği kuran, bir bütün haline gelmiş, bilinçli halk kitlesidir⁵¹¹. Kısaca Millet/Ulus kavramını, aynı tarihsel kökten gelen, kültür ve gelenek ortaklığı gösteren, genellikle aynı topraklarda ve ekonomik alanda yaşayıp aynı dili konuşan insan topluluğu şeklinde tanımlayabiliriz⁵¹².

Millet tanımını irdelersek temel olarak şu unsurlarla karşılaşırız: Millet tanımında dil, tarih, kültür, ülke, ideal ve ekonomi birliği vardır⁵¹³, ama ırk ve din birliği geçmemektedir. Çünkü ırk birliği şoven millet ve milliyetçilik anlayışlarına özgü bir unsurdur; din birliği de bütün tanımlar içerisinde yer almaz⁵¹⁴. Bunun paralelinde, millet arz ettiği özellikler itibarıyla, ırk, kavim ve ümmetten de ayrılır. Millet ırk demek değildir. Tarihin yapıp yarattığı bir gönül birliğidir, bir manevi muhittir. Irk, antropolojik ve filolojik bazı vasıtalarla göre kurulmuş soyut bir zümredir. Bireyin iradesi dışında kalan, gerçekliğini kaybetmiş farazi bir bağıdır. Renklere, kafataslarına, kan gruplarına göre yapılan ayrımlar, bugün bilimsel gerçeklere uymamakta ve ihtiyaca cevap vermemektedir. Irk kavramı, bir istilâ, bir birleşme veya emperyalist emellerin vesileleri olarak kullanılmış ve millet realitesi ile karıştırılmıştır. Irk, biyolojik millet ise tarihi bir varlıktır.

Millet kavim demek de değildir. Kavim ortak bir vatana yerleşmemiş, müşterek bir tarih bilinci ile ayrı bir kültür yaratmamış olan göçebe veya yerli dil ve soy birlikleridir. Kavim milletin doğuşunda hammadde vazifesi görür ve ondan ayrılır. Millet, aynı üniversal dine dayanan insan topluluğu olan ümmetten de ayrılır⁵¹⁵. Din, bir topluma yön verebilir, bir toplumu birleştirebilir. Ama din, inanca dayanan bir kurumdur. Dinin birleştirici olabilmesi için toplumdaki bütün bireylerin aynı inanca sahip bulunması gerekir. Öte yandan, bir din, başka bir din ile eşit koşullar altında yaşayamaz. Ayrıca, birbirlerinden çevre, yapı, ideal bakımından çok farklı insan toplulukları aynı dine inanabilirler ama, bir araya gelip ortak bir millet gibi yaşayamazlar. Dinin insan topluluklarına birlik gücü verdiği inkâr edilemezse de millet dediğimiz kavramı oluşturmak için yeterli olmadığı söylenebilir⁵¹⁶.

Milleti kuşatan, ırk, ümmet, ve kavim gibi daha geniş topluluklar, gruplar olduğu gibi, milletin içine giren daha dar topluluklar da vardır. Bunlardan birincisine etnik topluluk denilir. Aynı dil ve soydan gelen gruplar, toplu veya dağınık bağımsız bir kültür oluşturamazlar, onlar millet içinde milletin yapıcı unsuruna katılırlar; iradelerini milletin iradesiyle birleştirirler, milli kültürün doğuşuna da hizmet edebilirler. Ancak etnik grup kendi yetersizliğine rağmen millet olma iddiasına kalkarsa, toplumda bunalımlara, anarşilere sebep olur. Etnik grupların millet olma iddiası tarih bilincine ve tarihi kadere aykırı olduğu için, hangi siyasi endişeden doğarsa doğsun, gerçek dışı ve hatalıdır.

Milletin içine giren daha dar bir grup olarak, ayrı ve farklı dini topluluklar ile mezhep ayrılıklarına dayanan toplulukları ele aldığımızda; Din, millet birliğinde asli bir unsur olamamakla beraber, tarihi aşamada, etkili olmuştur. Aynı dinden olanların millet birliğinin oluşmasında yararlar sağlayacağı açık olmakla beraber, tek sebep, tek faktör olduğu da bugünün toplum gerçekleri karşısında kabul edilemez. Ancak, millet birliği içinde, mezhep mücadelesi ve parçalanmalarına sebep olan dini topluluklar, milli iradenin oluşmasına engel olduğu gibi, toplum düzenini de anarşiye sürükler. İleri ve gelişmiş toplumlarda, laiklik anlayışı içinde din ve mezhep özgürlüğüne yer verildiği ölçüde, toplum düzeninde güvenlik sağlanır ve kişi/birey de mutlu kılınır. Din ve mezhep ayrılığına varan kışkırtmacılık, milli kültürün sağladığı birliğin oluşmasına da engel olur.

Millet gerçeğine karşı itirazlar konusunda ise Marksizm, Milleti ancak ekonomik şartlardan doğan, ekonomik şartların değişmesiyle de sona erecek geri bir sosyal düzen olarak görmektedir. Marksizm'e göre, Millet burjuvazinin gelişmesinden doğmuş bir geçiş cemiyetidir.

Marx, Engels ve aşırı tarihi maddecilerin milleti reddetmelerine karşılık, ılımlı sosyalistler daha gerçekçi bir görüşle milleti tarihi ve sosyal bir varlık olarak savunmuşlardır⁵¹⁷.

Sonuç olarak buraya kadar üzerinde durduğumuz unsurları toplarsak diyebiliriz ki ırk, din ve dil gibi her üç ölçünün hepsi veya bir bölümü pek çok millette vardır, ama bunların olmadığı milletler de vardır. Irkı, dini, dili aynı olan birbirinden ayrı milletler de mevcuttur. Öyle ise, millet kavramını oluşturacak daha başka temel bir ölçü de gerekir. Bu ölçü bulunmuştur. O da tarih, gelecek ve kültür birliği ile bu değerlere olan ortak inançtır. Eğer bir ülkede yaşayan insanlar tarihte ortak değerlere sahip olmuşlar, felaketleri ve mutlulukları ortaklaşa paylaşmışlar ise, gelecekte de aynı biçimde davranacaklarına inanmışlarsa ve bu insanları birbirine bağlayan ortak bir kültür, ortak bir yaşama biçimi ve hayat görüşü varsa, o zaman bir milletle karşılaşırız⁵¹⁸.

Atatürk Millet ve Milliyetçilik kavramlarını; 1931 yılında kaleme aldığı “Vatandaş İçin Medeni Bilgiler” adlı eserde açıklamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türk Halkına Türk Milleti denir, diyor Atatürk Milleti şöyle tarif etmektedir “Millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir.” yani Atatürk’ün, her millete uyabilecek genel Millet tanımı; 1) Zengin bir hatıralar mirasına sahip bulunan, 2) Beraber yaşamak konusunda ortak arzu ve istekte samimi olan, 3) Sahip olunan mirasın korunmasına beraber devam etmek hususunda iradeleri ortak olan insanların birleşmesinden meydana gelen topluma millet denir, şeklindedir.

⁵¹¹ Yılmaz, Temizkan, a.g.e., s.9.

⁵¹² Tanör, s.67.

⁵¹³ Tanör, s.67; Eroğlu, s.337.

⁵¹⁴ Tanör, s.67.

⁵¹⁵ Eroğlu, s.389-390.

⁵¹⁶ Mumcu, s.131.

⁵¹⁷ Eroğlu, s.390-391.

⁵¹⁸ Mumcu, s.132.

Bu tanım incelenirse, bir milleti oluşturan insanların ilişkilerindeki kıymet, kuvvet ve vicdan hürriyetiyle, insancıl duyguya gösterilen saygı kendiliğinden anlaşılır. Gerçekte geçmişten kalan ortak zafer ve ümitsizlik mirası, gelecekte gerçekleştirilecek aynı program, beraber sevinmiş olmak, bunlar elbette bugünün medeni zihniyetinde diğer her türlü şartların üstünde anlam ve kapsam kazanır.⁵¹⁹

Milliyetçilik

Milliyetçilik, bir sosyal politika prensibi veya fikir akımı olarak, millet realitesinden hareket eder ve milli menfaati temin gayesi ile bir ülkü etrafında toplanmayı ifade eder. Milliyetçilik, ideal ve kader birliğinin yönlerini belirten bir prensiptir ve toplumu yüceltme amacını gösterir. Milliyet duygusu, bir millete mensup olan fertlerin milli tarihlerine, milletlerin geçmişteki hem parlak başarılarına hem de felaket ve ızdıraplarına karşı derin bir manevi bağlılık ve hürmet hissi şeklinde tecelli eder. Çağımızda milliyetçilik insanı bir gruba ve topluma bağlayan en kuvvetli bağıdır. Milliyetçilik modern toplumun tarihi gelişmesinin bir ürünüdür.⁵²⁰

Her milletin Milliyetçilik anlayışı değişik ve farklı olduğundan, dünyada ne kadar Milliyetçilik akımı varsa o kadar Milliyetçilik anlayışı vardır. Her Milliyetçilik akımının kendine özgü özellikleri vardır. Bütün Milliyetçilik akımlarını içine alan açık ve belirli bir tarif yapmak güçtür, hatta imkansızdır. Milliyetçilik ülkeden ülkeye, o ülkenin şartlarına bağlı olarak değişmekle beraber, aynı ülkenin tarihi gelişmeleri içinde de farklı anlamlar almış bulunmaktadır. Bununla beraber, modern anlamda milliyetçiliğin ortak yönlerini belirterek tarif etmek mümkündür.

Milliyetçilik, kişiyi topluluğa bağlayan bağ olarak, milliyet, vatandaşlık, milliyet duygusu şeklinde de ifade edilmektedir. Ancak milliyetle, Milliyetçilik arasında fark vardır. Milliyet, bir millete mensup olma, bir millete bağlı olma halidir. Milliyetçilik ise bir millete mensup kişilerin mensup olduğu millete karşı besledikleri bağlılık duygusu suurudur. Kişinin mensup olduğu kitleye karşı duyduğu bağlılık hissi, milliyet duygusunun esasını, kökünü teşkil etmektedir. Kişinin mensup olduğu topluluğa bağlılığı, hayat mücadelesinden doğan bir zorunluluk olduğu gibi, insanlığın medeniyet yolunda ilerlemesinin de bir şartı olmuştur.⁵²¹ Nitekim insanoğlu kişiliğinin bilincine vardıkça kendine ve ailesine önem vermiş, içinde yaşadığı topluluk millet aşamasında ise, diğer bireylerin de kişiliğinden yepyeni bir olgu ortaya çıkmıştır. Bu da “bir millete mensup olma” duygusunun yarattığı olgudur. Bütün bireyler kendilerinin ve ailelerinin yücelmesini isterlerken, mensup oldukları milletin de aynı yolda bulunmasını doğal kabul etmektedirler. Başka bir deyişle, ilkel topluluklarda bulunmayan bireycilik, millette vardır. Ama bu bilinçli bir bireyciliktir. İçinde bulunduğu millete ait olma, kendisi yücelirse milletin de yüceleceği duygusudur. İşte bu duyguya sahip olma ve geliştirme de Milliyetçilik kavramı ile belirtilir.⁵²²

Milliyetçilik sadece bir fikir akımı değildir, bir sosyal politika ve milletlerarası politikanın da temel unsurudur.

Milliyetçilik, önce aynı millete mensup olanların milli bir devlet kurmaları amacını göstermektedir. Milliyetçilik, çağımızda insan topluluklarını modern devlet halinde güçlü bir bütün haline de getirmektedir. Aynı zamanda Milliyetçilik bir politik akım olarak bağımsız ve egemen devletlerin kurulmasına imkan verdiğinden, uluslararası platformun hukuki ve siyasi yönden teşkilatlanmasını da etkilemektedir.

Her milli topluluğun bağımsız bir devlet haline gelmesi, bunun meşru ve gerekli sayılması “Milliyetler Prensibi” denilen prensibin doğuşuna sebep olmuştur. Milliyetler Prensibi, 19. yy’nın ikinci yarısında özellikle Avrupa’da etkili olmuş, milli devletlerin doğmasına sebep olmuştur. Hukuki olmaktan daha çok siyasi bir temel ilke olan Milliyetler Prensibi, I. ve II. Dünya Savaşı’ndan sonra Asya ve Afrika’da bağımsızlık mücadelelerinin bir bakımdan dayanağını teşkil etmiştir.⁵²³

Milliyetçiliğin Nitelikleri

Bilimsel olarak değerlendirilen Milliyetçilik, akla değer verir ve bilinçli bir nitelik taşır. Sosyolojik ve psikolojik esaslar üzerinde yükselen Modern Milliyetçilik milletlere saygı esasına dayanır ve savaş karşıtı olarak barışçıdır. Barış ve güvenliği uluslararası iyi ilişkileri, ulusların normal gelişmesinin şartı sayar. Bununla birlikte bu anlayış, insani yönü ve niteliği ile federal dünya düzeninin kurulmasını amaçlayarak, milletlerin hürriyetleri ile bağdaşacak federal bir dünya düzeninin teşkilini, kültürlü insanlığa düşen bir görev olarak kabul eder. Bu özelliklerden anlaşılacağı üzere modern milliyetçilik idealist bir nitelik taşıması yanında iyimserdir de.

Bilime dayalı modern milliyetçilik, demokratik nitelik taşır ve demokrasiye yer verir. Buna paralel olarak sınıf, zümre ayrılığına, bunların birbirleri üzerinde tahakküm kurmasına; şovenizm; totaliter milliyetçilik; komünizm; milliyetçiliği reddederek dünya vatandaşlığını esas alan kozmopolitizm-kozmpolitçilik ve mukaddesatçılık-ümmeçilik gibi akımlara karşıdır.⁵²⁴

Tarihsel Gelişimi

Milliyetçilik/Ulusçuluk, ulusal devlet kurma, ulusal bir siyaset gütmeye, çağdaşlaşmanın temelidir. Batı ülkeleri de çağdaşlaşma çabalarında, geleneksel toplumdan çağdaş topluma geçerken uluslaşma, ulusal devlet kurma çabasına girmişlerdir. Zaten tarihi gelişmenin ürünü olarak ortaya çıkan ve olgunlaşan milliyetçilik, Batı Avrupa’da ve Amerika’da liberal demokrasinin kurulması ile paralel olarak gelişmiştir.⁵²⁵

Milliyetçilik akımının Batı tarihindeki evrimi, orada da bu akımın çağdaşlaşma çabalarıyla koşut bir düzeyde başlayıp geliştiğini yukarıda söylemiştik. Batı’da milliyetçilik, bilinen olgulardan, engellerden kurtularak, bir gelişim süreci izlemiştir. Orta Çağ’da Batı’nın özellikle siyasal, ekinsel-kültürel, toplumsal, ekonomik yapısı milliyetçilik akımının doğmasına uygun olmayan nitelikler taşıyordu. Batı toplumunda din birliği vardı, eğitim ve ekin birliği ise, kilisenin tekelinde bulunduğu için, kilise tarafından sağlanıyordu; fakat geleneksel kavram ve öğelerden oluşmuştu. Siyasal yapı parçalanmış, küçük bölgelerde egemenliklerini sürdüren beyliklerden, feodal düzenden oluşmuştu. Ekonomik yapı ise, bu feodal sistemin doğal sonucu olarak toprağa bağlı, içe dönük, kapalı ekonomi türünün öğelerine sahipti.

⁵¹⁹ Yılmaz, Temizkan, s.10.

⁵²⁰ Yılmaz, Temizkan, s.12; Eroğlu, s.392.

⁵²¹ Eroğlu, s.393.

⁵²² Mumcu, s.133.

⁵²³ Eroğlu, s.393.

⁵²⁴ Eroğlu, s.394-395.

⁵²⁵ Kili, s.231; Eroğlu, s.394.

Siyasal, ekonomik, toplumsal ve ekinel/kültürel açıdan feodal yapının sürdüğü bu dönemde ulusçuluk/milliyetçilik anlayışı yoktur. Birbirinden ayrı yaşayan, ayrıcalıkları ağır basan topluluklar vardır. Din konusunda birlik, feodal sistemi destekleyen, yararını ve çıkarını geleneksel düzenin sürdürülmesinde gören dinsel örgüt, kilise tarafından sağlanmaktadır. Halk siyasal bilince kavuşmamış, geleneksel kurum, kavram ve değer yargılarına bağlıdır. Kilise'ye, dine, feodal beye bağlılık, halkın çevresiyle kurabildiği ilişkilerin temelini oluşturmaktadır.

Parçalı, küçük egemenliklere, beyliklere sahip feodal bir düzende din, hukuk, eğitim ve ekin/kültür alanında, bir ölçüde Kilise tarafından sağlanabilen ve geleneksel kavram ve kurumlardan oluşan bir birlik ... İşte, Orta Çağ'ın Batı'sı budur... Sonraki çağların "Doğu" sunu andıran din dogmatizmine, feodaliteye, kapalı ekonomiye bağlı geri kalmış bir Batı!

Batı'da ilk uyanış bu dönemin sonlarında başlamıştır. Bu uyanış ulusçuluk akımının başlangıcı, ulusal birliğe yönelişin belirtisidir. Feodal beyler ve Kilise, toplum içinde yerlerini güçlendirmek isteyen ticaret burjuvazisine, merkezileşmeyi, merkezi güç yaratmayı amaçlayan güçlü krallara karşıdır. Ticaret burjuvazisi sistemin merkezileşmesi, güçlü kralların egemenliklerinin yaygınlaşması ve bundan doğacak birlik içinde daha rahat çalışma, daha iyi ticaret yapma, daha çok kazanma fırsatı bulacaktır. Bu amaçla güçlenmek isteyen kralları destekleyecektir. Kralların da bu desteğe gereksinimleri vardı. Fakat krallar güçlendikçe, birlik sağlandıkça, Kilise ve soyluların durumu zayıflayacak, toplumda etkinlikleri azalacaktır. Krallar ile Kilise arasında çatışma bundan doğmuştur. Merkezi birliğin doğmasını amaçlayan krallar, kendilerine bağlı bir ordu ve bürokrasi kurmayı, bunları yetiştirecek eğitim kurumlarını açmayı zorunlu görmüştür.

Batı'da ulusal devletin kurulduğu bu dönemde burjuva için önemli olan yönetim biçiminin niteliği değil, kendilerine daha büyük olanaklar sağlayacak olan ekonomik düzendir. Bu nedenle de o dönemde burjuva krallarla işbirliğine girmiş saltçılık/merkeziyetçiliğin destekçisi olmuştur. Bu desteğin amacı, düşman saydığı Kilise ve soyluların gücünü zayıflatmaktır⁵²⁶.

Orta Çağ sonlarında Batı'da bir yandan bu düşünsel çatışma yaşanırken bir yandan da önemli bir ekonomik gelişmenin içine girmişti. İnsanların önünde yeni ülkeler, maceralar açılmış, bereketli boş topraklar bin yıllık durgunluk dönemini sona erdirmeye başlamıştı. Böylece kişiler, benliklerini daha iyi kavramak yoluna girmişlerdi. Yeniçağ başında ise Hristiyan dininde bazı farklılaşmaların başlaması da bu gelişimi hızlandırdı. Katolik Kilisesi'nin bin yıldan fazla süren despotluğuna karşı çıkanlar yeni mezhepler kurdular. Hiç kuşkusuz bu gelişmeler kısa bir sürede değil, kanlı 200-300 yıl sonunda gerçekleşti. Sonunda anlaşıldı ki din, bir milletin oluşmasında baş etken değildir. Bazı topluluklarda mezhepler, yani din anlayışları değişmişti. Ama ulus nitelikleri aynı kalmıştı, hatta geliyordu⁵²⁷. Bu gelişim biraz farklılıklar arz etmiyor değildi. Nitekim tüm bu gelişmeler merkezi krallıkların ortaya çıkmasını sağlamış ve bu krallıklar döneminde, ulusal devletin ilk yerleşme ve gelişme süreci içinde ulusal duygu, Ulus'a değil, Kral'a olan bağlılıkla ölçülmüş, her şey kral için yapılmıştır. Fakat her ne olursa olsun bu süreçte, bir yandan kişinin toplum içindeki değerinin ve dolayısıyla benliğinin gelişmesi ve bireyin bunun farkına varması, diğer yandan din bağınazlığının kırılma yoluna girmesi pek çok Batı toplumunda "Milliyet" duygusunun hızla gelişmesine yol açmıştır. Milliyetçiliğin Batı'da bir fikir, bir anlayış, bir inanç olarak tanımlanması ve benimsenmesi Fransız Devrimi'nden sonra başlar. Ancak bu dönemde de ulusçuluk, ulusal devlet, toplumun tüm bireylerince benimsenen bir anlayış olmaktan uzaktır. Daha çok toplumda etkinliği olan, ekonomik, toplumsal, siyasal haklardan geniş ölçüde yararlanan kesimlerin anlayışı olmuştur. Henüz kitle ulusçuluğu, ulusçuluğun kitleler tarafından da benimsenmesi düzenine ulaşmamıştır. Çünkü bu dönemde Batı'da kitleler hala siyasal katılmadan uzaktır, ekonomik haklara, toplumsal güvenceye kavuşmamıştır; eğitimden genellikle yoksundur. Fakat Fransız İhtilali aslında gelişimin çizgisini belirli hatlarla çizmiştir, tüm aksaklıklara rağmen Batı'nın yapacağı tek şey açılan yolu takip etmek olacaktır. Fransız Devrimi'nin getirdiği "her milletin kendi isteği doğrultusunda yöneltmesi" düşüncesi çerçevesinde ele alabileceğimiz millet, her biri bilinçli bireylerden oluşur öyle ise onların çoğunluğu ne isterse o olur, zira kişiler hukukça eşittir gibi bir anlayış milliyetçilikle beraber demokrasiye de doğurdu ve her ikisini de dünyaya yaydı. Bu yaklaşımların kitleselleşmesi 19. yy içinde sanayileşmenin doğurduğu kentleşme ortamında, siyasal bilinçlenme aşamasına ulaşmış, haklarını arama, özgürlüklerin isteme bilincine bireylerin varmasıyla gerçekleşecektir. Artık 19. yy başlarından itibaren milliyetçilik, milletleşmiş toplulukların vazgeçemeyeceği ve uluslar arası ilişkilere yön veren bir duygu durumuna gelmiştir⁵²⁸.

Türklerde Milliyetçilik

Türkler doğuş bölgeleri olan Orta Asya'da kurdukları devletlerden başlayarak her zaman benliklerini büyük bir özenle saklamışlar, gittikleri yerlere kendi kişiliklerinin damgasını vurmuşlardır. Bugüne kadar bilinen en eski Türkçe yazıt olan Orhun Anıtları'nda (7. yy) Bilge Kağan, yoksullaşmış, bağımsızlığını yitirmiş milletini nasıl kıldırıp yücelttiğini anlatır. O dönemde devlet başkanlarının böylesine üstün duygular beslemeleri, Türklerde milliyet bilincinin eskiliğine örnek olarak gösterilebilir.

XI.-XII. yüzyıllar arasında Türkler, İslamiyet'i kabul etmiş büyük bir siyasal varlık olarak Selçuklu Devleti'ni ortaya çıkardılar. Anadolu'yu Türkleştiren Büyük Selçuklu'dan sonra da Anadolu'daki Türk varlığı gelişmeye devam etti. Anadolu'da Selçuklu egemenliğinden sonra beylikler dönemi gibi bir geçiş sürecinden sonra Osmanlı İmparatorluğu XX. yy'ın başlarına kadar hayat sürecektir. Osmanlı Devleti'nin kurucusu ve yaşıcatısı Türkler idi. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar, Türkler, milliyet duygusunu açığa vurmamışlardır. Ayrıca, Türklerin pek çok milliyet yönetmek zorunda kalmaları onların açık bir milliyetçilik duygusunu belirtmelerini engellemiştir. Bu durumda XIX. yy başına gelinir. Fransız İhtilali sonucu yayılan milliyetçilik akımı, ilk önce Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan uluslara sızdı. Kendi aralarında rahat yaşayan bu uluslara elbette ki, dindaşları olan Batılılar daha yakın geliyordu. Hele, Rusya ile Avusturya'nın Balkanlar üzerindeki parçalayıcı siyasetleri de düşünülürse, milliyetçilik akımının ilk önce bu ulusları etkilemesinin doğal olduğu anlaşılır⁵²⁹.

Kendi ulusal bağımsızlıkları için mücadele veren Balkan halkları, aslında bir Türk Rönesansı için de elverişli zemin hazırlıyorlardı. Özellikle Makedonya, Avrupa Merkezlerine olan yakınlığı, halklar mozaiki niteliğindeki nüfus yapısı, ulusçu akımlara sahne oluşu ve nihayet önemli bir Türk kitle barındırması nedeniyle, Türk Milliyetçiliğinin mayalanması için de uygun bir tekneydi⁵³⁰.

⁵²⁶ *Kili*, s.231-233.

⁵²⁷ *Mumcu*, s.134.

⁵²⁸ *Kili*, s.233; *Mumcu*, s.134.

⁵²⁹ *Mumcu*, s.135.

⁵³⁰ *Tanör*, s.69.

Nitekim buradaki Türk asker ve sivil aydınları, bağımsızlıkçı hareketlere karşı mücadele ederlerken, ulusçu düşüncelerle tanışma olanağını buldular. Çok uluslu İmparatorluğu kurtarmak isteyen Jön Türklerin resmi tezi, devlet bünyesindeki ulusları kendilerine bağlı tutabilmek için yepyeni ama yapay bir kavram yani Osmanlılık idi. Fakat Jön Türklerin alttan alta gelişen ideolojileri ulusçuluk ya da Türkçülük olacaktı⁵³¹.

Osmanlılık anlayışına bağlı olarak bir zamanlar hukukça Türk ve Müslümanlardan aşağı olan bu uluslar Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları ile tam anlamıyla eşitliğe kavuşturuldular. Hatta onlara, dış güçlerin de etkisiyle başka haklar da tanındı. 1876 Kanun-u Esasi'si de bu "Osmanlılık" ilkesini en geniş biçimiyle kabul etti. Tabii ki bu siyaset Türk milliyetçiliğine yer vermiyordu. Bu siyaseti izlerken birbirleriyle kaynaşmış varsayılan uluslardan birine milletlik sıfatını tanımak ve milliyetçiliğini geliştirmek amaca aykırıdır. Bundan dolayıdır ki Osmanlı Devleti'nin sona ermesine değin onun bir Türk varlığı olduğu resmen ve açıkça hiçbir zaman tanınmamış, bu tutum da Türk milliyetçiliğinin geç doğuşunda ve gelişmesinde en önemli etkenlerden biri olmuştur⁵³².

II. Meşrutiyet döneminde özellikle Balkan Savaşları ulusçu düşüncenin kavranması bakımından bir okul oldu. Ulusal bağımsızlıklarını yeni kazanmış karşı güçlerden gelen kıvılcımlar, Osmanlı ordusunda da milliyetçi meşaleleri tutuşturdu. Öylesine ki savaşa Osmanlı olarak giden sultanın askerleri, cephelerden Türk olarak dönmekteydiler. Kaybedilen toprakların kısmen ya da büyük çapta, Türk olmayanların yurdu oluşu, elde kalan yerlerdeyse Türklerin çoğunlukta olması, uluslaşmanın ve ulusal düşüncenin maddi zeminini hazırlamaya başladı. Bundan sonra Türklerde bu akım esaslı bir yükselişe geçti. Bu arada Osmanlılık gibi bir başka ulusüstü ideoloji ve politika olan İslamcılık, Balkan ve Ermeni ulusçuluğunun Osmanlılığı iflas ettirmesi gibi, Arap ve Arnavutlar tarafından iflas ettirildi.

I. Dünya Savaşı yenilgisi ve ağır mütareke koşulları olumsuz ve karanlık bir tablo çizerken, siyasi ve ideolojik bir devrim için elverişli ortam da doğmuştu. Çok uluslu bir İmparatorluğu sürdürme yükü omuzlardan kalkmıştı. Arap topraklarının kaybıyla ulusal sınırlar doğmuş, ulusal toplum ve ulusal vatan olguları kendilerini göstermişti. Bu şartlarda ulusçuluk ve ulusal bağımsızlık, yükselen değerler oldular. İşgaller, baskılar vs. olağanüstü olumsuz koşullar, uluslaşma sürecine ve bilincine olağanüstü bir ivme kazandırdı. Din birliği duygusunun sağladığı popüler kaynaşma önemli olmakla birlikte, Kurtuluş Savaşı ve önderlik, kendilerini dinsel olmayan, dünyasal ve ulusal kavramlarla meşrulaştırma yolunu seçtiler. İstiklâl Harbi, Kuva-yı Milliye, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye, Hakimiyet-i Milliye vb.

Böylece milliyetçilik egemen ideoloji durumuna yükselmekteydi. Anavatanın işgalini ve sömürgeleştirilmesini reddeden yerel ve ulusal sınıfların antiemperyalist milliyetçiliği kendini adım adım kabul ettirdi. Bir yandan Panislamist, Pantürkçü, Osmanlıcı ya da teslimiyetçi siyaset ve ideolojilerin iflası öbür yandan da alternatif olmayışı ulusçuluğu Kurtuluş Savaşı'na yön veren tercih durumuna yükseltti. Önderlik savaşta birleştirici olarak ulusçuluğu başarı ile işlemeyi bildi. Kurtuluş Savaşı ulusçuluğu bazı dikkat çekici unsurlara sahipti. Her şeyden önce antiemperyalistti. Ulusal bağımsızlık ve ulusal ekonomi bütün hareketlerin ortak hedeflerindendi. Batı emperyalizmine silahla karşı çıkan bu hareket, saldırgan ve yayılcan değil barışçıydı ve yalnız kendi topraklarını korumaya yönelikti (Yurtta Sulh Cihanda Sulh): Ulusal Kurtuluş milliyetçiliği "pan" demiyor yalnızca "vatan" diyordu.

Kurtuluş Savaşı ulusçuluğu, başka ve dış/yabancı güçlere ve değerlere karşı doğmuş olduğundan tepkici olmak gibi bir özelliğe sahip idi (Avrupa hegemonyacılığına, Hristiyanlığa, Panslavizme, Balkan ve Arap Milliyetçiliğine tepki). Bununla birlikte Batı Emperyalizmine karşı olan bu ulusçuluk, Batı düşmanı değildir; hatta Batıcıdır, Batılılaşma/çağdaşlaşma yanlısıdır. İrkçi olmamak, topayıcı olmak ise başka bir özelliktir. Hareket, ırk ya da kan birliği tezine değil birlikte yaşama azmine dayalıdır⁵³³.

Atatürk Milliyetçiliği

Batı'da genel olarak, uluslaşma süreci ulusal devletlere zemin hazırlamıştır. Uluslaşma, bir çok Batı ülkesinde, merkezi devletten önce başlamış sosyolojik bir süreçti. Ulusal toplum ya da ulus, ulusal devlete bu anlamda öngelmiştir. Millet devleti yaratmıştır. Bu oluşum, en azından 200 yıllık bir zaman teknesine yayılarak, sindirilerek yaşanmıştır⁵³⁴. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise iktidarın kaynağı halk değildi. Sömürge olmayan Osmanlı'da devlet vardı ama ulusal/milli değildi. Uluslaşma vardı ama Türklerde çok geç başlamıştı ve erginleşmiş sayılmazdı. Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nun dinsel yapısının, ümmetçiliğinin ve bunları yaşatan düşünce ve kurumların yerlerine ulusun varlığını, ulusal istek ve ulusal egemenliklerini koyarken çağdaş, laik, demokratik bir topluma dönüşmemizin temellerini atmış oluyordu. Daha doğrusu Atatürk dehasını göstererek milliyetçiliğin modern millet olma ve milli bir kültüre kavuşma hususundaki mühim rolünü sezmiş ve onu ilkelerinin başına koymuştur⁵³⁵.

Atatürkçülükte birlik ulusal devletle sağlanmış ve ulusçuluk bu birliği pekiştiren en önemli öge olarak görülmüştür. Milliyetçilik, milletin tüm bireyleriyle amaçta, idealde, yazgıda, inançta, dilde, kültürde ulusal kimlik bilincine varması; tasada, kıvançta, olanakların dağılımında birleşebilmenin mutluluğuna ulaşması; ülke ve ulus bütünlüğü için, devletin ve ulusun geleceği için birlikte çalışma, eyleme geçebilme erdeminin, özverisini göstermesi; yönetimde, ekonomide, siyasette, kültürde bağımsızlık doğrultusunda gelişmeye, çağdaşlaşmaya katkıda bulunmasıdır⁵³⁶.

Atatürk Milliyetçiliği Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını korumayı ve aynı zamanda Türk toplumunu çağdaşlaştırmayı amaç edinmiştir. Diğer devletlerin bağımsızlığına saygı gösteren; yayılmacılığa karşı; monarşist, dinci, ırkçı ve yabancı düşmanı olmayan bu anlayış kültürel anlamda da sadece kendi sınırlarının içiyle ilgilenmekte idi. Sınıf bilinci ve mücadelesi yanlısı olmayan Atatürk Milliyetçiliği kendine özgü halkçılık anlayışına sahip olarak Türkiye toprakları üzerinde evrenselliğe de açık bir ulusal kimlik yaratma amacını gütmektedir⁵³⁷.

⁵³¹ Tanör, s.69; A. Mumcu, s.135.

⁵³² Mumcu, s.136.

⁵³³ Tanör, s.70-73.

⁵³⁴ Tanör, s.74.

⁵³⁵ Tanör, s.74; Kılı, s.231; Eroğlu, s.398.

⁵³⁶ Kılı, s.231.

⁵³⁷ Kılı, s.234; Tanör, s.80.

Atatürk ulusçuluğu akılcı, laik, ilerici, uzlaşmacı, birleştirici ve pozitif bilimcidir. Türklerin ulusal birlik ve beraberlik içinde çalışmaları ve çaba göstermeleri koşuluyla ülkeyi en ileri bir düzeye getirecek yeteneklere sahip oldukları inancındadır. Atatürk Milliyetçiliği kapalı bir toplum anlayışını reddeder ve gerektiği durumlarda başka ülkelerin deneyimlerinden de yararlanmayı önerir. Ancak bütün bu yararlanmanın Türkiye'nin bağımsızlık kararının sonucu olması üstünde durur. Ulusçuluk çağdaş olabilmenin, çağdaşlaşmaya yönelebilmeyen ilk ve vazgeçilmez aşamasıdır. Çağdaşlaşmış olmanın ölçütü ilk önce bir ulus devletin temel yapısını oluşturan belirli kamu kuruluşlarının kurulmuş bulunması, ikinci olarak da siyasal yaşamda ulusçuluk oyununun bilinçli ve denetli nitelikte belirmiş olmasıdır. Demek oluyor ki gelişme, çağdaşlaşma devlet kurumları çerçevesi içinde ulusçu bir siyasetin güdülmisidir. Hemen önemle belirtilmesi gerekir ki ulusçuluk çağdaşlaşmanın gerekli fakat yeterli olmaktan uzak bir koşuldur. Gelişme, dağınık ve örgütlenmemiş ulusçuluk duygularının yurttaşlık bilincine ve duygusuna dönüşmesini, aynı zamanda yurttaşlık emel, özlem ve isteklerinin izlenelerde/programlarda yer almasını ve gerçekleşmesini sağlayacak devlet kurumlarının yaratılmasını gerektirir. Yani çağdaşlaşmak gerçekten bir ulusal devlet kurmak ve onu geliştirmektir.

Atatürk Milliyetçiliğini irdelersek uygulama sürecinde yukarıdaki unsurların tümüne rastlarız. Atatürk Milliyetçiliği ülkenin tüm çağdaşlaşmasına yönelmiş bir ulusçuluktur. Atatürk Türkiye'sinde ülkede "birlik" in çağdaş bir öge olan ulusçu bir siyaset güderek çağdaşlaşmayı gerçekleştirmeye konusunda olağanüstü bir çaba gösterilmiştir. Çağdaşlaşmacı ulusçuluk Atatürk Devrimi'nin odağı olmuş devrim modelinin özellikle birlik ve eşitlik doğrultusundaki aşamalarında en önemli itici ve düşünsel gücünü oluşturmuştur. Otoritenin kaynağı, yasallığı Ulus'a Halk'a dayatılmıştır.

İlkenin Uygulanması

Atatürk Milliyetçiliği toplumsal, siyasal, kültürel içeriği yanında ekonomik içeriği de olan bir ilkedir. Ulusun, devletin yer altı, yerüstü varlıklarının işletilmesinde, sanayi kuruluşlarının geliştirilmesinde, iç ve dış ticarete ulusallığı öngörür ve bu doğrultuda çalışmasının karar altına alınmasını, eyleme geçirilmesini ister.

Çağdaşlaşma çabasına girişmiş her yeni devlet kendine özgü siyasal kültürü getirir ve bunu geliştirmeye çalışır. Çağdaşlaştırıcı bir milliyetçilik Atatürk Devrim atılımlarının çıkış noktasını oluşturmuştur. Yeni devlet ulusal sınırlar içinde, ulusal-çağdaşlaştırıcı bir siyaset gütmekle kurulmuş, çağdaşlaşmanın yükü, sorumluluğu dış yardıma değil, ulusun kararlılığına, çalışkanlığına, ulusun kendisine bağlanmıştır⁵³⁸.

Çağdaşlaşmaya yönelik uluslaştırıcı politikaların temel araçları laiklik ve eğitim-kültür kurumları olmuştur.

Laiklik, ulusçuluğun en önemli ideolojik desteği oldu; din egemenliğinden ulus egemenliğine ümmetten millete geçişte kilit rol oynadı. Ulusal kimlik ön plana çıkarıldı. Siyasal araç olarak parti kullanıldı. Rejim siyasal anlamda devletçi idi, tek parti idi. Devletin uluslaştırılmasında ve Devlet-Millet bağlantısında temel siyasal araç CHP olmuştur. Hukuki araç ise hukuk devriminin kendisidir. Laiklik temeline dayalı hukuk birliği ve teklifi, toplumu ve yurttaşları birleştirmenin, dolayısıyla uluslaştırmanın hukuki aracı olmuştur.

Uluslaştırma, toplumsal yaşamda biçimsel ya da simgesel görünüşlü bir takım yeniliklerin yapılması; bunlara ulusal temelde bütünleştirici işlevlerin yüklenmesinde de kendini göstermiştir. Dinsel giyimlerin kamu yaşamından uzaklaştırılması ve dinsel farklılıkların görüntülerinin silinmesi, uluslaştırma kavramı içine de oturur. İbadet dilinin Türkçeleşmesi de dinin Millileştirilmesi anlamına gelir (Ezan ve hutbenin Türkçeleştirilmesi-1931). Soyadı kanunu (1934), sınıfsal, dinsel ve feodal aidiyet simgelerini (hoca, hafız, paşa, bey, ağa... vb.) silip, bunların yerine aile ve ulus bağlarını getirmiştir.

Kültürel yaşam, ulusal kimlik oluşturanın gözde alanı olmuştur. Alfabe, dil, eğitim-öğretim ve tarihçilik bu dönemde köklü değişiklikler geçirdi. Uluslaşmanın önemli bir manivelası, bir örneklemeyi ya da standartlaşmayı amaçlayan kültür politikasıydı.

İlk önce bir doğu kapitülasyonu olan ve Türkçe sesliler bakımından son derece zayıf bulunan; yazı bilgilenmek için öğrenilirken ancak bilgilendikten sonra öğrenilebilen; aynı kelimenin altı değişik şekilde okunabildiği üstelik matbaa basımında yazı dizilemek için 600'den fazla şekil gerektiren Arap alfabesi yerine Türkçe zenginliğine uygun Latin harflerinin 1928'de kabulü ile aristokratik bir dil kırılmış bununla birlikte aydınlı halkın yakınlaştırılmasının ötesinde milli dilin geliştirilmesi bakımından büyük bir devrim gerçekleştirilmiştir. Alfabe-dil ayrılığının böylece son bulması ve 1729-1928 arasında 30000 kitap basılmış iken bu sayı bu hareketin 16. senesinde yakalanmış olması, okuma yazma oranını artırmak için 1928'de kurulan Millet Mektepleri ve bunların başarılı sonuçlar vermesi ulusal kültür politikaları için alfabenin iyi bir araç haline gelmesini sağladı. Bunun hemen ardından 1930'larda, Arapça-Farsça etkisine son vermeyi ve Türkçe köklerden ortak-ulusal bir dil yaratmayı hedefleyen dil devrimi başlatıldı. Ortak dille ulusal toplumun temel taşı konulmuş ve halkın yönetime katılması yani demokrasinin gerçekleşmesi için çok önemli bir adım atılmıştır. Alfabe ve dil devrimi ile dinin istismarının önüne geçilerek, bu istismarın kültür üzerindeki etkisi de kaldırılmaya çalışılmıştır. Her iki hareket de çarpıcı bir başarı kazandı. Okur-yazar oranı artarken, anlaşılabilir ulusal dil ortaya çıkarıldı. Türk Dil Kurumu bu yaklaşımları geliştirmek amacı ile kuruldu.

Eğitim ve öğretim alanında Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi-1924)la öğretimin milli/ulusal-laik çerçevede birleştirilmesi; tarih anlayışı alanındaki değişim uluslaştırma çabalarının başka boyutlarını oluşturur. Modern tarih anlayışına uygun olarak İslam ve Osmanlı eksensiz tarihçilik yerine Türk Tarih Kurumu'nun kurulması ile milli tarihi de kapsayan genel tarafsız tarih anlayışı için ilk adımlar atılmıştır⁵³⁹.

Milliyetçilik; milli egemenlik, milli hakimiyet ve tam bağımsızlık anlayışı çerçevesinde 1921 Anayasası'nda dolaylı olarak yer bulurken, 1924 Anayasası'na 1937'de yapılan değişiklikle girmiş; gerek 1961 gerekse 1982 Anayasaları'nda da temel anlayış⁵⁴⁰ olarak, yani Türk İnkılabı'nın temel amaçları olan çağdaşlaşma, demokrasi ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı kavramlarına ulaşabilmek için üstüne düşen görevi yerine getirmektedir.

⁵³⁸ Kılıç, s.235-237,240,241,243.

⁵³⁹ Tanör, s.84-89.

⁵⁴⁰ Eroğlu, s.403-408.

LAİKLİK

Kavramlar ve Gelişimleri

Yunanca Laos, ruhbandan olmayan, Laikos da halkla ilişkin olan anlamına gelmektedir⁵⁴¹. Laic(laique) Latince Laicus aslından alınmış Fransızca bir kelimedir. Sözlük anlamı ile ruhani olmayan kimse, dini olmayan şey, fikir, müessese, sistem, prensip demektir⁵⁴².

Katolik dünyasında insanlar ikiye ayrılır. Bir kısmına Clergé-klerje denir ki, bunlar din adamlarıdır, ve ruhaniler sınıfını teşkil ederler. Bu sınıf da, kendi içinde tekrar, Régulier ve Séculier diye iki tabakaya ayrılır. Birinci zümreye dahil olan ruhaniler, hayattan uzak yaşayan ve manastırlara kapanıp ömürlerini ibadetle geçiren zahitler/tekkenişinlerdir. İkinci zümre ise, papaz, piskopos gibi halk içinde ve herkesle birlikte yaşayan Kilise görevlileri ve doğrudan doğruya dini vazife gören ayin sahipleridir. İşte laik diye, ruhaniler sınıfının bu iki tabakasından hiçbirine dahil olmayan, zahit veya papaz sıfatı almayan Hristiyanlara denir. Kelimenin bu ilk ve asli anlamı genişletilerek, dini olmayan ve ruhani olmayan ve ruhani bir mahiyet taşımayan fikir, kurum, prensip, hukuk ve ahlâka da laik denilmiştir⁵⁴³.

Laiklik, Laicisme'den(Lâysisizm) farklıdır. Laicisme, laiklik değil, laiklik doktrini demektir. Laiklik kurumsal bir durumu (kısaca din-devlet ayrılığını), Laicisme (Layisizm) ise bununla ilgili öğretiyi ifade eder. Lâysisizm de doktrinal ve pejoratif olmak üzere iki anlam yüklüdür aslında. Doktrinal anlamda az önce belirtildiği üzere laik hareket ve cereyanlara, laik fikir akımlarına bağlılık ve taraftarlık söz konusu iken, pejoratif/eleştirel anlamda lâysisizm bilhassa bazı dini çevrelerde, dine aykırı, dine düşman bir hareket anlamı taşır. Secularism sözcüğü ise daha çok İngilizce ve Almanca konuşulan ülkelere özgüdür; din ve ruhban dışılık ya da dünyasallık anlamına gelir. Sekularizm bazı ince farklarla, laikliğin ikizi sayılır⁵⁴⁴.

Laiklik/Sekularizm Batı toplumlarının ürünüdür. Doğumlarına yol açan etkenler üç noktada ortalanabilir.

Siyasal çelişki bunlardan biridir ve Katolik Kilisesi (Papalık) ile ulusal güçler (krallık, aristokrasiler) arasında patlak vermiştir. Papalık ile Katolik ülkeler arasındaki nüfuz yarışı, Roma'dan bağımsız ulusal kiliseleri doğurdu. Ulusal devletlerin çoğu Papalık'la konkordatolar yaparak dinsel bağımsızlıklarını kabul ettirdiler: Almanya (1122), Fransa (1516-1801), Bavyera (1817), Hollanda (1827), İspanya, Avusturya, Portekiz, İtalya (Laterano 1929), yine Almanya (1933). Bunlar aynı zamanda, din ve devletin ayrılması ve aralarındaki ilişkilerin düzenlenmesi sözleşmeleriydi. Bu nedenle laikleşme çizgisinde yer alırlar.

İdeolojik çelişki, düşünsel alanda Katolik Kilisesi'ne karşı yürütülen mücadelede kendini belli eder. Reform hareketi aslında din içi bir meydan okumaydı. Ama sonuçta Katolik Kilisesi'nin tek parçalığını kırdı (Luther, Calvin, Protestanlık); mezhep ve yorum çeşitliliği yoluyla özgürlüklerin ve çoğulculuğun değirmenine su taşıdı. Laiklik buradan beslendi. Din kurumuna ve düşüncesine asıl ideolojik saldırı dışarıdan, din ötesi dünyadan geldi. Rönesans, akılcılık, kuşkuculuk, aydınlanma, hümanizma, deneycilik gibi akımlar, aklın bayrağını yükselterek dinci Orta Çağ'ın karanlıkçılığını (obscurantisme) sorguladılar, aklın mahkemesini kurdular, akıl silahı ile yeri göğü sarstılar. Avrupa 17. ve 18. yy'larda bu anlamda bir kültür devrimi yaşadı. Bu akımlar, evrenin merkezi olarak insanı ortaya çıkardı ve bireycilik öğretisi buradan fışkırdı. Filozof ve düşünürler özgürlükçü ideolojileri burjuva-orta sınıfa göturdüler. Sonraları hukukçular, dinsel hukuku gerileterek reformu, Roma Hukuku kaynaklı hukuk standartlaşmasını sağlayacaklardı.

Sınıfsal çelişki, laikleşmeyi mahmuzlayan dipteki dürtüsüdür. Kapitalizmin ve ulusal burjuvazilerin doğumu, bunların işçi sınıflarına öncülük ederek feodal, aristokratik, monarşik ve dinsel yapıların üzerine üzerine yürümeleri, bu çelişkinin özü ve özeti. Orta Çağ'dan süzülen baskıcı, ayrıcalıklı, hiyerarşik, feodal yapıların ideolojik payandası din kurumu ve ideolojisiydi. Kapitalizmin önünü açmak isteyen burjuvaziler, işçi sınıflarının özgürlük ve eşitlik özlemlerini peşlerine takarak, burjuva demokratik yapılanmalarını gerçekleştirdiler. Bu, laikliğe ya da sekülerleşmeye de sıçrayış demektir. Burjuva demokratik devrimleri mutlak monarşilerin üzerine yüklenip bunları ya meşruti monarşilerle sınırladılar ya da cumhuriyetler kurarak yıktılar. Ama her iki şıkta da, adını açıkça koymuş olsun olmasınlar millet egemenliğini ön plana çıkardılar. Egemenliğin ya da iktidarın böylece laikleştirilmesi/dünyasallaştırılması mutlak monarkların, dinin ve ruhbanın, siyasetteki egemenliklerine de san verilmesi demektir. Dokunulmazlık ve kutsallık kavramları artık insanla, bireyle ilişkilendirilmisti. Modern demokrasiler böyle doğdu. Laik (akli) hukuk standartlaşması bunun bir başka boyutudur⁵⁴⁵. Laik hukuk, dini olmayan, esaslarını dinden almayan hukuk anlamına gelmektedir. Laik sözcüğü hukuk terimleri arasına Fransız İhtilali ile girmiştir⁵⁴⁶. Din-devlet ilişkileri hep aynı biçimlerde yapılaşmamış olmakla birlikte tipik model Fransa'dır. Bu ülke hemen her alanda çatışmalı ve devrimci bir süreç yaşadı. Din ve devlet ilişkileri de bundan payını aldı. İhtilal ertesinde kilise mülkleri millileştirildi, din adamları anayasaya sadakat borcu altına sokuldu ve devlet aylıklısı haline getirildi (1790-1800). Daha sonra papalıkla bir konkordato yapıldı (1801). Ama bu sözleşme, din-devlet ayrılığını ve karşılıklı karışmazlığı tam olarak getirmedi. Kilise devlet vesayeti altında tutuldu (atamalar, aylıklar, din öğretimi). Bu birinci dönemde, laikleşme denetleyici, vesayetçi, jakoben, devrimci, seçkinci, cumhuriyetçi ve radikal idi. 1880'lerde ikinci aşamaya geçiş başladı. Cumhuriyetçiler din-devlet ayrılığı yanlısıydılar. 1905'te bu sağlandı; devlet din işlerinden elini büyük çapta çekti, 1801 tarihli konkordato yürürlükten kaldırıldı.

Sekülerleşme modeli ise devlet ve din ilişkilerinde daha anlaşmalı ve barışçı bir seçenektir. Ulusal kiliselerin doğumundan itibaren (İngiltere 15. yy), bunların ve dinseliliğin özerkliği kabul gördü. İngilizce ve Almanca konuşan ülkeler başta, pek çok ülkede sekülerleşme ihtilalci değil, evrimci, jakoben-seçkinci-radikal değil, liberal-reformist-bireyci üslup tutturdu. Din kurumu ve ideolojisiyle çatışmacı değil, uzlaşmacı bir politika yeğlendi. Sekülerleşme ve laikleşme modellerinin din ve devlet ilişkilerine getirdikleri yapılanmalar farklı, ulaştıkları sonuçlar ise

⁵⁴¹ Tanör, s.93.

⁵⁴² Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul 1982, s.151; Eroğlu, s.423.

⁵⁴³ A. Fuad Başgil, s.151-152.

⁵⁴⁴ Eroğlu, s.424; Tanör, s.93.

⁵⁴⁵ Tanör, s.93-95.

⁵⁴⁶ Başgil, s.152.

nerdeyse özdeştir: Din kurum ve ideolojisinin devlet katından ve büyük çapta da toplumdan geri çekilişi; siyasal, kamusal, toplumsal, ahlaksal ilişkilerde dünyasallaşma/dindışılaşma. Bu anlamda, model ne olursa olsun, Batı toplumlarında din esasta bireysel ve vicdani bir tercih işi durumuna gelmiştir. Reformasyon’dan bu yana ulaşılan gerçeklik ve ortak payda budur.⁵⁴⁷

Batı’daki gelişiminden sonra laikliğin tanımını ve bu konu ile ilgili bazı genellemeleri yapmak gerekirse, genel anlamda laiklik; din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması, din işlerinin bireysel sayılarak kişinin vicdanına terk edilmesi ve devletin dinler karşısında tarafsız kalarak din hürriyetini sağlaması demektir, diyebiliriz.⁵⁴⁸ Bu tanımı devletin hem din hem de mezhepler karşısında tarafsızlığı (ne yandaş ne de hasım olması) ve siyasal-hukuksal düzeninin din kurallarına dayanmaması şeklinde açabiliriz. Dolayısıyla buna din ve hukukun iki farklı normatif alan oluşturması da denebilir.⁵⁴⁹

Kavram Hakkında

Laiklik, dini ve dünyevi otoritelerin birbirinden ayrılması, devletin siyasi, hukuki ve sosyal düzeninin sağlanmasında dini inanç yerine aklın hakimiyetine yer verilmesi olduğu kadar her vatandaş için vicdan hürriyetinin sağlanması da demektir. Laik devlet, kişinin dini inanç ve ibadetine karışmadığı gibi kendisi(devlet) de kendi adına dini törenler yaptırılmaz.⁵⁵⁰ Laik devlette (dini esas ve kurallara dayanmayan devlet)⁵⁵¹ din ve vicdan hürriyeti vardır. Laik olmayan devlette yani teokratik devlette din ve vicdan hürriyeti yoktur, bunun sözü dahi edilemez. Laik devlet dine bağlı devlet değildir ama din düşmanı devlet de değildir.⁵⁵²

Devlet, bir gerçek kişi olmadığına göre, onun resmi bir din sahibi olmasını, gerçek kişilerin ki ile aynı anlamda kabul etmemek gerekir. Burada anlatılmak istenen, devletin belli bir dine üstünlük tanınması, onun kurallarını devlet gücüyle bütün vatandaşlara benimsetmeye ve uygulamaya çalışmasıdır. Oysa, resmi dini olmayan laik bir devlet, belli bir dinin kurallarını vatandaşlarına benimsetmek ve uygulamak için çalışmaz; özellikle, bu yönde zorlayıcı kurallar koyamaz.

Laikliğin unsurlarından biri de, devletin farklı dinlerin mensupları arasında kanun önünde ayırım gözetmemesi, hepsine eşit işlem yapmasıdır. Bununla birlikte laik bir devlette din kurumları devlet fonksiyonları ifa edemez. Yani laik devlet, gerek “dine bağlı devlet” gerek “devlete bağlı din” sistemlerini reddeden, din ve devlet işlerini birbirinden tamamen ayıran bir yönetim sistemidir.⁵⁵³

Osmanlı’dan T.C.’ne Laiklik

Laikliğin tarihsel gelişiminde devletle din kurumu arasındaki ilişkiler, dine bağlı devlet sistemi, devlete bağlı din sistemi ve laik sistem gibi üç şekilde görünür.⁵⁵⁴ Türk toplumu açısından konuya yaklaştığımızda ise ilk önce Osmanlı’dan yola çıkmamız gerekir. Zaten laik sözcüğü bize Meşrutiyet yıllarında girmiş ve o zaman lâdini şeklinde tercüme olunmuştur. Gariptir ki 2000’lere ramak kalmasına/girmemize rağmen, halkımızın önemli bir kısmı tarafından gerektiği gibi anlaşılamamıştır. Bunun bir sebebi herhalde, Hristiyanlığın aksine olarak, Müslümanlıkta rahipler ve ruhaniler diye ayrı ve imtiyazlı bir sınıfın olmamasıdır. İslamiyet’te kavim ve kabile, soy ve sop ayrıcalığı olmadığı gibi, şahıs ve sınıf imtiyazı da yoktur. İslamiyet bütün Müslümanların eşitliği ilkesine dayanır. İki din arasındaki bu esaslı ve tarihi farklılık, Türk-Müslüman kesimlerin laikliği anlamakta güçlük çekmesine sebep olmaktadır.⁵⁵⁵

Yavuz Sultan Selim’in 1517’de halife ünvanını almasından itibaren/başlayarak Osmanlı padişahlarına imparatorluğun sınırları içerisinde dünyasal konulardaki yetkilerinin yanı sıra din konusunda da dünyadaki tüm Müslümanların önderliğini yapma olanağı sağlanmıştır.⁵⁵⁶ Selim zamanında, Mısır Memlûklerinden alınarak Osmanlı Hânedanı’na maledilen Hilafet Makamı, devlet kudretli olduğu sürece değer ifade etmekle⁵⁵⁷ birlikte yine devletin gücüne paralel olarak bu makamın arkasına zayıflama sürecine girilinceye kadar sığınmayacaktır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nin güçlü bir devlet kurması nedenini bazı tarihçiler, Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşlarına karşı gösterdikleri toleransta, hoşgörüde aramışlardır. Ancak tolerans, bugün anladığımız anlamda din hürriyeti demek değildir. Toleranslı devrede dinler arasında eşitlik yoktur. Devlet, dininin dışında kalanlara, çok uluslu yapıya paralel olarak ve bunu koruma, cazip hale getirme gibi düşünceler çerçevesinde hayat sahası tanımıştır.⁵⁵⁸ Batı’da papazların etki alanlarını genişletme istek ve çabalarına, kralları destekleyen çevrelerin gittikçe artan bir hız ve etkinlikle/yeğinlikle karşı koymalarına karşılık, Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet ve din işlerindeki önderliğin, saltanat odağında birleştirilmesi uzun süre böyle bir savaşıma olanak vermemiştir.

Osmanlı döneminde “örfi” alandaki işlemlerin din kurallarına aykırı olup olmadıklarını saptama yetkisi ilmiye sınıfındı. İlmiye bu alana da karışabiliyordu. Rönesans’tan bu yana hızla gelişen bir Batı’ya karşı, böyle geniş yetkilere sahip ilmiye sınıfı, durağan bir anlayışla Osmanlı toplumunun sorunlarını/ve sorularını çözmeye çalışıyordu. Mutlakiyet yönetiminin korunmasında kendi yetkilerinin ve çıkarlarının sürekliliğini görüyordu. Özellikle 18. yy’dan başlayarak ileri görüşlü padişahların, devlet adamlarının, aydınlarının uyguladığı düzeltimlere ilmiye sınıfı karşı koymuştu. Durağanlığın sürekliliği için padişahların öldürülmesini ve birçok isyanların hazırlanmasını sağlayacak kadar güçlü olan bu sınıf, etki ve yetkilerini aynı etkinlikle yeniliklerin gelmesi doğrultusunda kullansaydı kuşkusuz düzeltim eylemlerinin başarı oranı daha geniş kapsamlı olurdu. Aydın bir padişah olan II. Mahmut’un ilmiye sınıfı ile anlaşması sonucu kaldırılan Yeniçeri Ocağı bu sınıfla yapılacak işbirliğinin neler sağlayabileceğinin en açık bir örneğidir. Bu kadar geniş yetkilere sahip bir sınıf uzun yıllar boyunca kendisini sınırlayabilecek bir

⁵⁴⁷ Tanör, s.95-96.

⁵⁴⁸ Yılmaz, Temizkan, s.29.

⁵⁴⁹ Tanör, s.99.

⁵⁵⁰ Eroğlu, s.424.

⁵⁵¹ Başgil, s.152.

⁵⁵² Eroğlu, s.424-425.

⁵⁵³ Yılmaz, Temizkan, s.32-33.

⁵⁵⁴ Eroğlu, s.427.

⁵⁵⁵ Başgil, s.152.

⁵⁵⁶ Kili, s.266.

⁵⁵⁷ Kutay, *Atatürk Olmasaydı?*, s.61.

⁵⁵⁸ Eroğlu, s.427.

güçle karşılaşmamış, sınırlayıcı gücü kendinde bulması nedeniyle değişen dünyaya ayak uydurmak, kendi düşüncesinde reform yapmak ve ileriye gitmek gereğini duymamış, direnerek Osmanlı toplumunu yeniliklerden uzak tutmak istemiştir. Kısa deyişle değişen dünyayı değişmeyen bir anlayışla yorumlamak istemiş, sınırsız kalan her gücün nasıl soysuzlaşabileceğinin tipik örneğini vermiştir. Bu sınıftaki yerleşik anlayış egemen oldukları eğitim ve adalet gibi alanlarda da bozukluk ve gerilemeler yaratmıştır. İlmiye sınıfı düzeltim yanlısı olan gruplara karşı hoşgörü içinde olmamış, onlarla birlikte yaşamayı benimsememiştir. İlmiye sınıfı yalnızca dinsel konularla ilgilenmekle yetinmemiş, her konuda söz ve yetki sahibi olmak isteginden vazgeçmemiştir. Düzeltim yanlısı güçler kural koyma yetkisinin şeriatı karşısındaki bulmuşlardır. Yapılan yenilikler onlarla beraber değil, onlara karşı olabilmıştır. Bunun sonucu Cumhuriyet dönemine kadar yapılan düzeltim uygulamaları, Yeniçeri ordusunun yerine yeni bir ordunun kurulması dışında, hiçbir alanda tam olamamış ve ilmiye sınıfının karşı koyma istek ve eylemleriyle savaşım vermek zorunda kalmıştır⁵⁵⁹.

Tanzimat'a kadar ki Osmanlı Devleti şer'i/teokratik miydi, değil miydi? Tarihçiler, hukukçular, sosyologlar içinde öyle sayanlar da vardır, saymayanlar da. Şu özelliklere ne denebilir? Devletin ana kanununun şeriat olması, padişah ve yöneticilerin meşruluklarını tanrısal kaynağa dayandırmaları, halifeliliğin kabulünden sonra devlet-din birliğinin pekişmesi, padişahın Müslümanların reisi de olması, cismani-dinsel otoritelerin kaynaşması, şeyhülislamlık kurumu ve bunun eliyle padişahın gücünü ilmiye sınıfının şeriatı karşısındaki bulmuşlardır. Yapılan yenilikler onlarla artması ve 16. yy'da vezirler heyetine katılması, toplumun cemaatlara bölünmüş olması, devlet hizmetinin yalnız Müslümanlara açık olması vb. Devletin ve toplumunun belli süreçler için örgütlenmesi ve işleyişi dinsel esaslara bağlanmış böyle bir düzene aslında Osmanlı'nın kendisine has özelliklerini de göz önüne alırsak bütün içerisinde kolay bir tanımlama getiremeyiz. Fakat belli kronolojik süreçlere göre, özellikle Klasik dönemden sonrası için genelleme yaparak teokratik ya da yarı teokratik; belli süreçler için ise teokratik unsurlar bulunduran sistem denebilir⁵⁶⁰.

Osmanlı'nın son dönemeçlerinde dinin istismarı ve bu anlayışın her alana hakim olması, toplumda gerçeklerin bu anlayış çerçevesinde incelenmesi, akılcı ve ilmi çalışmaları durdurmuş, toplumu nasçılığa, tutuculuğa, dini taassuba sürüklemiştir. Dini taassup ise, böylece toplumu akılcı ve bilimsel gelişmelerden alıkoymuş, her mutlak güçte olduğu gibi, dini müesseseleri de dejenere etmeye yöneltmiştir. Hurafelik ile saf tabiatını kaybetmiş olan din, Osmanlı toplumunu, hürriyete ve bilime karşı düşman bir toplum haline getirmiştir.

Tanzimat ve Islahat hareketleri ile laikliğe doğru bir kımıldanış, din istismarının otoritesini, sultasını sınırlamaya doğru bir çabalamaya başlamıştır. Tanzimat devrinde yabancı kaynaklardan hukuk aktararak dini hukuktan ayırma çabaları müşahade edilmiştir. Laik kanunların alınması ile, bu kanunları tatbik edecek, Şer'îye Mahkemelerinin yanı başında Nizamiye Mahkemeleri kurulmuştur. Keza Tanzimat devrinde ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı ile Müslüman ve Hristiyan arasındaki hak eşitliği kabul edilmiş, Osmanlı Devleti'nde devletin laikleşmesi bakımından bir adım atılmıştır. Tanzimat batılılaşma zaruretinin ilk büyük ve resmi ilanı ve bu yolda harekete geçme arzusunun ifadesi idi. Bununla beraber bu devrin kararlarında ve icraatında, gerek devletin ve gerekse sosyal kurumların laikleştirilmesine doğru önemli bir adım atılmış ve bir hamle yapılmış değildir. Islahat arzularını gerici ve istismara dayalı anlayış daima sınırlamakta ve frenlemekte idi. Keza Tanzimat döneminin fikir hayatı, laik bir düşünceyi besleyecek ve geliştirecek güçte ve zenginlikte de değildi. Zaten padişah ve halifenin bulunduğu siyasi bir kuruluş, cemiyetten, dünyevi ve cismani bir devlet yapısı çıkarmak mümkün değildi⁵⁶¹.

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri dinsel yapılanmayı kısmen anayasallaştırıp pekiştirirken, daha büyük ölçüdeyse gerilettiler. Pekiştirmenin bazı örnekleri: 1876 Kanun-ı Esasisi'nin devletin dinini İslam olarak saptaması, hilafeti anayasallaştırması, padişaha halife sıfatı ile İslam'ı koruyucu görev vermesi, ona ahkam-ı şer'iye uygulamayı, şeriatla bağlılık yemini ettirmesi (1909), meşihat/şeyhülislamlık makamını anayasa kurumu yapması, şeyhülislamın vekiller heyetine alınıp şer'î mahkemelerin ve medreselerin başına getirilmesi, Heyet-i Ayan'ın yasaların din kurallarına uygunluğunu denetlemekle görevlendirilmesi, yasaların fıkıh hükümlerine uygunluğu koşulunun konması (1909), tutuklama işlerinin şeriatı uydurulması (1909).

Ama aynı dönemlerde devlet yapısının dinsellikten uzaklaştırılması örnekleri daha çok ve daha önemlidir. Temsili organlar yaratılarak monarşik-teokratik egemenlik uygulamasının kırılması, merkez ve taşra meclislerine gayr-ı müslimlerin girmesi, cemaat meclislerinde din adamı olmayanların görev alması, 1876 Anayasası'nı hazırlayan komisyona gayr-ı müslim üye alınması, kabineye giren şeyhülislamın fetva bağımsızlığını yitirmesi, daha sonra da kabineden çıkarılması ve rolünün silikleşmesi (II. Meşrutiyet), evkaf idaresinin dinsel yönetimden ayrılıp devletin ayrı bir mali-ticari dairesi şeklinde bir vekaletle bağlanması, vakıflara maliye vekaleti denetiminin getirilmesi, ulemanın devlet memuru olması ve bağimlaşması, medreselerin maarif vekaletine bağlanmaya başlaması vb. Bunlar merkez ve taşra yönetimindeki laikleşme atılımlarıdır. Kanunlaştırma hareketi ve yeni nizamiye mahkemeleri de, dinsel hukuk ve uygulamaları aleyhine yeniliklerdir.

Yasa önünde dinsel ayırım gözetilmemesi, eşitlik hakkı, kamu hizmetine girmede ve tanıklıkta eşitlik gibi noktaların yanı sıra, din ve vicdan özgürlüklerinin hukuki güvence altına alınması, dinden dönenlere uygulanan ölüm cezasının uygulamadan düşürülmesi (1844), zimmîlerin temsili organlara girebilmeleri de, hak ve özgürlük alanında dinsellikten uzaklaşmak demektir. Nihayet, eğitim alanındaki atılımlar (yeni okullar ve yöntemler), II. Abdülhamit döneminde daha da artarak, laik-pozitivist bir zihniyet fideliği oluşturuyordu. Kısaca 1920'li yıllara Türkiye bu tür birikimleri de arkasına alarak gelmiştir⁵⁶².

Dine karşı radikal ve eleştirel yaklaşımın düşünsel kökleri biraz önce de kısmen ima edildiği üzere epey gerilere uzanır. Şinasi(1826-1871) dinle mesafeli bir rasyonalist ve yaradancıydı. Ali Suavi(1839-1878) halifeliliği reddediyor, devlet yönetiminden dinin uzaklaştırılmasını, laik eğitimi ve ibadet dilini de Türkçeleştirmeyi savunuyordu. Tevfik Fikret(1867-1915) insanlık dini yanlısıydı ve Mustafa Kemal'i bu yönüyle etkilemişti. Abdullah Cevdet(1869-1932) din devlet ayrılığının kararlı savunucularındandı. Ziya Gökalp(1876-1924) başta olmak üzere Türkçüler İslamiyet'in Türkleştirilmesini istiyorlardı⁵⁶³.

⁵⁵⁹ Kili, s.266-267.

⁵⁶⁰ Tanör, s.100-101.

⁵⁶¹ Eroğlu, s.430.

⁵⁶² Tanör, s.101-103.

⁵⁶³ Tanör, s.104-105.

Neden Laiklik ?

Aslında buraya kadar Osmanlı ya da Türk Toplumu çerçevesinde üzerinde durulan konular büyük ölçüde yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin neden laiklik gibi bir ilkeye sahip olduğunu açıklamaktadır. Bu başlık altında ise bunu biraz daha son dönemlere endeksli çizgilere değinerek, kısaca belirginleştireceğiz.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki düzenlemelerine dinsel güçlerin karşı koyması, III. Selim'in öldürülmesi, 1909 gerici ayaklanmaları/31 Mart Olayı, Kurtuluş Savaşı döneminde Padişah-Halifenin, başta Şeyhülislam olmak üzere dinsel resmi örgütün, Milli Mücadele'ye ve onun önderlerine karşı çıkması gibi olaylar ve bunların birikimi Milli Mücadelecileri, daha ilk başta, dinsel güçleri çağdaşlaşmanın en önemli bir engeli olarak görmeye itmiştir. Bunda önderin de tavrı belirleyici olacak zira kendisi laiklik konusundaki düşüncelerini İttihat ve Terakki'nin 1909 Selanik Kongresi'nde ortaya koymuştu⁵⁶⁴.

Şeriatçılık taassubu bu memlekette yüzyıllardan beri halkı adeta ahirete hazırlık için yaşatmıştır: Kadercilik, ümid kapılarını kapamıştır. Tekkeler, çoğunlukla miskinlik yuvaları haline gelmiştir. Aslında bir faziletler toplamı olan İslâmi hürriyet, aksine çevrilerek din ve dünya ilişkilerinde bir baskı unsuru haline dönüştürülmüştür. Orta Çağ Hıristiyanlığında olduğu gibi İslamiyet'te de, medreselerle, camilerle softalar ve ulema ile eklesiastik/dine dayanan tutucu bir blok oluşmuştur. İslam'daki hoşgörüyü, dinde zorlama yoktur, hürriyetine büyük darbe de bu oluşumdan gelmiştir.

Tarihe bakıldığında değişen zamanı temsil eden hareketlerin karşısında daima bu blok çıkmıştır: Osmanlı'nın çöküş yıllarında Yenicherileri de yanlarına almışlardır. Parlamente sistemi başladığı zaman da Hürriyet ve İtilaf'ın bünyesinde görüldüğü gibi din'i siyaset içinde tutmaya çalışarak politika yapmışlardır.

Son olarak, Arap Kültür emperyalizminin ve ümmetçilik anlayışının önüne geçme çalışmaları⁵⁶⁵, Atatürk devrim atılımları çerçevesinde toplumu çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırma amacını güderken tutucu, kalıplaştırılmış boş ve dayanıksız inançların temsilcisi durumuna getirilecek derecede yozlaştırılmış bir din anlayışının yandaşlarıyla, din perdesi arkasına gizlenerek gerici görüşleri topluma egemen kılmak isteyen gruplarla savaşımın başka bir boyutunu oluşturmaktadır.

İlkenin Uygulanması

Türkiye'de ne Tanzimat ne I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde laik bir devlet kurulamamıştır. Türk İnkılâbı'nda laikliğin gelişmesi kademeli bir yol takip etmiş, önce teokratik devletin dayanaklarından biri olan Saltanat yıkılmış, Hilafet ve feodal giyim-kuşamın kaldırılması, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi, tekke ve zaviyelerin kapatılması, 1924 Anayasası'nda yer alan "Devletin dini İslam'dır" hükmünün kaldırılarak Anayasa'nın laikleştirilmesi gibi atılımlar ve laikliğin gerçekleşmesi doğrultusundaki önemli değişikliklerden sonra 1937 yılında da Anayasa'ya laiklik terim olarak konulmuştur⁵⁶⁶.

Yeni Türk devletinin ilk anayasası olan 20 Ocak 1921 tarihli Anayasa'da devletin dini ile ilgili bir hüküm mevcut değildir. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı ile Anayasa'da yapılan değişiklikle, o günün şartları içinde "birliğin" sağlanması amacı ile tutucu çevreyi memnun etmek için, bir çeşit taviz mahiyetinde Anayasa'ya "Devletin dini, din-i İslam'dır" hükmü konulmuştur. 20 Nisan 1924 tarihli, yeni Türk Devleti'nin ikinci anayasasına bu hüküm aynen alınmıştır. Ancak Cumhuriyetin ilanı, Hilafetin, Şer'iye ve Evkaf Vekaletlerinin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat, Medeni Kanun, Borçlar Kanunu, Ceza Kanunu, Ceza ve Hukuk Muhakemeleri Usul Kanunlarının batıdan resepsiyon-adaptasyon/çeviri yoluyla kabul edilmesi, gerek kamu, gerekse özel hukuk hayatımızı laik yönde geliştirmiştir. Bu durumda fiilen gerçekleşmiş bulunan laik devlet esasının Anayasa'da yer alması doğal bir sonuç sayılmalıdır.

TBMM'nin, 10 Nisan 1928'de çıkardığı Anayasa değişikliğini öngören bir kanunla, 1924 Anayasası'nın 2'nci maddesinde yer alan "Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslam'dır" hükmü ile Anayasa'nın 26'ncı maddesinde yer alan, Şer'i hükümlerin TBMM tarafından düzenleneceğini öngören hükümleri kaldırmıştır. Ayrıca cumhurbaşkanının ve milletvekillerinin yeminlerinin metni de laik anlayış çerçevesinde değiştirilmiştir. 1928 yılında yapılan değişiklikle Laik Cumhuriyet esası hukuki yönden de tanınmış ve değer kazanmıştır. Anayasa değişikliğini öngören Kanunun gerekçesi, laikliğin çağdaş uygarlık düzeyine yükselmenin temel koşulu olduğu şeklindedir. 1928 yılında yapılan Anayasa değişikliğini 1937 değişikliği izlemiş ve bununla laiklik yalnız bir Anayasa kurumu değil, aynı zamanda Türk İnkılâbı'nın ön koşulu ve temeli olarak Anayasa'da yer almıştır. Böylece devlet her türlü faaliyetlerinde yasama, yürütme ve yargı faaliyetlerinde laiklik anlayışını temel bir kural olarak değerlendirmiştir. 1961 Anayasası ise laikliği, 1937 değişikliği ile 1924 Anayasası gibi aynen benimsemiş, devletin nitelikleri arasında saymıştır. 1982 Anayasası'nda 1924 ve 1961 Anayasalarından farklı olarak, Anayasa'nın değiştirilemeyecek hükümleri arasında Cumhuriyetin niteliklerini belirten 2'nci maddenin de ilave edilmesi ile laik devlet bambaşka bir kimlik kazanmıştır. Anayasa'nın 2'nci maddesinde yer alan laik devlet, 1982 Anayasası ile değiştirilemeyecek ve değiştirilmesi teklif dahi edilmeyecektir⁵⁶⁷.

Türk Devrimi'nde Laiklik

Laiklik ilkesi, devletle dinin birbirinden ayrı olmasından çok daha geniş bir anlam taşımaktadır. Atatürk İslam dünyasında ilk laik devleti kurmuş, TC'nin laik bir devlet olmasını istemiş, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmamızın önemli bir nedenini dinsel kurallara bağlı olunmasında görmüştür. Hukuk ve eğitim alanlarındaki devrim atılımları dinsel değil, ulusal bir anlayışın ürünleridir. Atatürk laikliği hiç bir zaman dinsizlik olarak anlamamıştır. Dine saygılıyız derken, duyuncılarda yaşayan gerçek dinden söz etmek istemiştir. Atatürkçü laiklik ilkesi dini yadsımaz, dinsizliği kışkırtmaz; dini çağdaş bir toplumda kendisine özgü sorunlarla ilgilenmeye çağırır. Dinin geleneksel toplumdaki işlevlerinden uzaklaşıp, çağdaş Türk toplumunda gerçek yerini bulmasını önerir. Dinin toplumu tekeli altına alma isteğine, din perdesi arkasına gizlenerek gerici düşüncüyü topluma egemen kılmaya çalışan ve geleneksel toplumu sürdürmek isteyenlere karşı koyar.

⁵⁶⁴ Kılıf, s.268; Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), s.603-604.

⁵⁶⁵ Kutay, s.62.

⁵⁶⁶ Eroğlu, s.43; Kılıf, s.268.

⁵⁶⁷ Eroğlu, s.431-432.

Laiklik, yönetimi, siyaseti, eğitimi, devlet ve toplum yaşamının gerekli kıldığı görevleri dinin, dinsel kuralların etkisinden, tekelinden kurtarmak, devlet işleriyle din işlerini birbirinden ayırmak; aklı ve bilimi, devlet ve toplum yaşamında egemen kılmaktır. Kişiler dinsel inançlarında özgürdürler; devlet, dinsel inançlarından ötürü kişilere ayrıcalık yapamaz. Kişiler de kendi aralarında inançları ne olursa olsun birbirine karşı saygılı olmak zorundadır. Din toplumsal bir kurumdur, bir manevi inanç düşüncesidir ama devlet ve toplum yaşamında, bu yaşamın yönlendirilmesinde, işlevinde geçerli olamaz⁵⁶⁸. Evrensel ve yaşamsal düzenlemelerde egemen olması gereken akıl ve bilimdir. Atatürk' e göre "Laiklik asla dinsizlik olmadıği gibi, sahte dindarlık ve büyüculükle mücadelede kapısını açtığı için, gerçek dindarlığın gelişmesi imkanını temin etmiştir. Laikliği dinsizlikle karıştırmak isteyenler, ilerleme ve canlılığın düşmanları ile gözlerinden perde kalkmamış doğu kavimlerinin fanatiklerinden başka kimse olamaz."⁵⁶⁹

Türk Anayasası'na göre laiklik TC'nin temel ve vazgeçilmez niteliklerinden biridir (Madde 2 ve 4). Laiklik aynı zamanda, Türk Milleti'nin çağdaşlaşma çabalarının temel taşıdır.

Din kurallarına dayalı bir devlette, tıpkı aşırı solda veya aşırı sağdaki bütün totaliter rejimlerde olduğu gibi, yöneticiler kendilerini tek ve değişmez gerçeğin temsilcisi saydıkları için, düşünce özgürlüğünden ve gerçek demokrasiden söz edilemez. Şu halde teokratik olmayan laik bir devlet yapısı demokrasinin de ön şartıdır. Bazı ülkelerde karşılaşılan sorun basittir. Laiklik sadece devletin iki mezhep arasında tarafsızlığını, din, vicdan ve ibadet özgürlüğünü sağlamak ihtiyacından doğmuştur. Laiklik TC'nde bir anayasa ilkesidir. Herkesin dilediği yöne çekeştirebileceği bir deyim olmaktan, bir siyasi slogan olmaktan öteye, sınırları ve içeriği açıkça belirlenmiş bir pozitif hukuk kavramıdır. Kimi laikliği kısaca "Din ve vicdan özgürlüğü" diye; kimi "Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması" diye; kimi "Yurttaşlar arasında din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmemesi" diye, tarif eder. Bu tariflerin hepsinde derece derece gerçek payları vardır. Ancak Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin temel ilkelerinden biri ve Türk pozitif hukukunun, TC Anayasası'nın temel ilkesi olarak laiklik, bu kısa tanımlardan hiç birine sığmaz. Bunların hepsini birden içerir.

Klasik anlamda laiklikte, din devletin bir unsuru olamaz. Nitekim Anayasamıza göre de "kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz-madde 24" Görülüyor ki laikliğin dinsizlik olduğu propagandasını yaymaya çalışanların görüşlerinin aksine, gerçek din hürriyeti ancak laik bir devlette gerçekleşebilir. Çünkü ancak böyle bir devlet içinde kişiler, hiçbir zorlama olmaksızın dinlerini seçebilirler ve bu dinlerin gereklerini diledikleri ölçüde yerine getirebilirler veya getirmezler. Laik devlette din hürriyeti, belli bir dine inanma ve onun ibadet gereklerini yerine getirme hürriyetini ifade ettiği gibi, kişinin isterse hiçbir dine inanmama ve hiçbir dinin ibadetlerini yerine getirmeme hürriyetini de kapsar. Laik devlet, ne dine bağlı bir devlettir, ne de çağdaş Marksist-Leninist devletler gibi dini zararlı bir afyon sayan ve kağıt üzerinde din hürriyetini tanısa bile ideolojisiyle vatandaşlarına dinsizliği telkin eden din aleyhtarı bir devlettir. Laik devlet, dini, bir kişisel vicdan sorunu olarak görür, vatandaşların dini inançlarına karışmaz; bu inançları şu veya bu yönde şekillendirmeye çaba göstermez. Ancak devlete bağlı din kavramını reddeden, din ve devlet işlerinin ayrılığı prensibine rağmen Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet teşkilatı içinde yer aldığını görmekteyiz. Anayasamıza göre (Madde 136) "genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanunla gösterilen görevleri yerine getirir". Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet teşkilatı içinde yer alması, laikliğin bazı Batı ülkelerindeki klasik anlaşılış şekline uymamakla beraber, Türkiye'nin özellikleri sebebiyle ortaya çıkmış olan ve aslında laikliğe aykırı değil, onu koruyucu nitelik taşıyan bir çözüm tarzıdır. Yani Diyanet İşleri Başkanlığı TC'nin gerçeklerine ve ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde hizmet görmesi laikliğe aykırı bir durum sayılmamıştır. Türkiye'de devletin laikliğinin sadece siyasi alanda gerçekleşmesine karşılık idari bakımdan dini devlete bağlı tutmuş ve bir kamu hizmeti olarak teşkilatlandırmıştır. Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dini niteliği ve üstünlüğü yoktur, ancak devletin dinle ilgili idari görevlerini yerine getirmekle yükümlüdür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve genel olarak bütün İslam ülkelerinde din, yüzyıllardan beri toplum hayatını etki altına almıştır. Bu durumda din işlerinin devlet kontrolünden tamamen uzak şekilde cemaat teşkilatlarına bırakılması, çok sakıncalı olur; bu kuruluşlar, devlet organları üzerinde büyük bir siyasi etki sahibi olarak, Atatürk' ün Türk toplumuna gösterdiği çağdaş medeniyet düzeyine ulaşmak hedefini tehlikeye atabilirdi. T.C.'nde günün ihtiyaç ve zorunlulukları, devletin din konusunda mutlak ilgisizlik göstermeyeceğini ve din eğitiminin de başı boş bırakılamayacağı gerçeğini ortaya koymuştur. Klasik laiklikten farklı olarak T.C.'nde devlet kendi varlığı, güvenliği, kamu düzeni ile ilgili bütün alanlarda olduğu gibi din eğitim ve öğretimi alanında da koruyucu ve denetleyici olmak zorundadır⁵⁷⁰.

Sonuç

Bugün İslamiyet'in en temiz, en duygulu, en gerçekçi şekilde uygulandığı ve hepsinden önemlisi dinin Anayasa ile hukuki garanti altına alındığı tek ülke T.C.'dir. Bunun yanı sıra, bütün İslam alemi içerisinde aklı, bilim ve aydınlanmayı esas alarak hukuk düzenini ve eğitim sistemini çağın gereklerine uygun duruma getirmiş ve devleti laikleştirme cesaret ve başarısını gösterebilmiş yegane ülke de Türkiye'dir.

Milletimiz yüzyıllar boyunca devlet idaresinde bu ilkenin uygulama alanı bulamasının çok acılarını çekmiş, çok zararlarını görmüş, bunların paralelinde gelişme ve ilerlemesi geri kalmıştı. Bu bakımdan Türk İnkılabı laiklik ilkesini TC'nin ve çağdaş Türk toplumunun temel ilkelerinden biri olarak benimsemiştir⁵⁷¹. Ancak günümüzde dini kamusal alan dışında kişisel inanç konusu sayan, ama ibadet özgürlüğünü de güvence altına alan laiklik anlayışına rağmen, laikliğin yerine dini gitgide yeniden toplum yaşamının bütün alanlarında gerici bir etken olarak egemen kılmayı amaçlayan bir anti-laik akım cumhuriyetin temellerini tehdit eder ölçülere vardı. Bu ise, yarattığı etkiler ve tepkilerle, laik-dinci kutuplaşmasını ve eski ilericilik-gericilik kavgalarını tekrar kışkırtmaktadır⁵⁷². Ancak hiçbir zaman unutulmaması gereken şey, Atatürk Cumhuriyeti'ni en iyi karakterize eden niteliğin onun laik karakteri olduğudur. Zira laiklik gerçekleşmez, devamlı ve titiz bir saygı görmezse,

⁵⁶⁸ Kili, s.268,269,271.

⁵⁶⁹ Eroğlu, s.425.

⁵⁷⁰ Yılmaz, Temizkan, s.29,30,32,33; Eroğlu, s.425-426.

⁵⁷¹ Yılmaz, Temizkan, s.29,31.

⁵⁷² Mümtaz Soysal, *Cürüyüşten Diriliş*, İstanbul 1999, s.15-16.

Atatürkçü inkılâbın hedefi olan çağdaş, demokratik ve bağımsız Milli Cumhuriyetin varlığı tehlikeye düşeceği gibi, bir diğer hedef olan Türk toplumunu çağdaşlaştırma çabası da iflâsa uğrar ve toplumumuz yeniden Orta Çağ'ın karanlığına gömülür. Kısacası laiklik, Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin en temel niteliklerinden biri olan akılcı ve bilimci tutumun ayrılmaz bir parçasıdır ve onun zorunlu sonucudur. Türk İnkılâbı'nın temel hedefi olan çağdaşlaşmanın vazgeçilmez şartıdır. Laiklik olmadan ne akılcı yaklaşımın varlığından söz edilebilir ne de devrimin çağdaşlaşma hedefine ulaşabilmesi mümkün olur. Çağdaş toplum laik toplumdur.

Laik devlet, TC için bir hayat, bir varolma meselesidir. Çünkü laik devlette laiklik zedelendiği takdirde başta milliyetçilik/ulusçuluk ilkesi olmak üzere tüm temel anlayışlar, ilkeler zedelenecektir. Bağımsızlığın ve milliyetçiliğimizin zedelenmesi demokrasiye sirayet ederek, demokratik düzeni de yok edebilir. Bu itibarla laiklik inkılâbın en önemli ve vazgeçilmez unsurudur⁵⁷³.

Atatürkçü görüş kaynağını milli egemenlikten alan laik cumhuriyet otoritesini yasal kabul eder ve dinsel birlik yerine ulusal birliği vurgular. Atatürkçü Düşünce'de laiklik, sadece din ve devlet işlerinin ayrılmasından ibaret bir devlet yönetimi prensibi değil, aynı zamanda bir hayat tarzı, dünya ve toplum sorunlarına akılcı ve bilimci bir bakış açısıdır. Çünkü Atatürk görmüştür ki, modern batı toplumları, düşünce ve bilim hayatını din kurallarının baskısından uzaklaştırıp, devlet yönetiminde bilim ve aklı egemen kıldıktan sonra, süratle gelişmiş ülke haline gelmişlerdir. Bundan dolayıdır ki laiklik TC'nin çağdaşlaşması temel hedefinden ayrılmaz ve onun en hayati parçasını oluşturur⁵⁷⁴.

HALKÇILIK

Kavram Hakkında

Halk kelime manası olarak “yaratılmış” anlamına gelmektedir. Halik ise “yaratan” anlamındadır. Dilimizde kullanılan halk deyiminin karşılığı Fransızca'da “le peuple”, İngilizce'de ise “the people”dir. Anlamı ise insan topluluğudur. Eski dilde “ahali” kelimesi de aynı anlamı ifade etmek için kullanılmıştır⁵⁷⁵.

Türk İnkılâbı'nın anlayışına göre halk ile millet arasında bir birlik, bir eşdeğerlik vardır. Ancak halk milletin henüz dayanışma duygusu ile bilinçlenmemiş halidir. Halk dediğimiz insan topluluğunun belirli amaçlara, hedeflere yönelerek bilinçlenmesi ile millet ortaya çıkar. Türk Halkı, Türk Devleti'nin beşeri unsurunu oluşturur. Türk Milleti, Türk Halkı'nın; Türklük bilinci içinde gelişmesiyle siyasi ve sosyal planda değer kazanmasıdır⁵⁷⁶.

Atatürkçü görüşte halkın tek bir anlamı vardır; Türkiye tek sınıflı bir memlekettir, bu sınıfın ismi de halktır. Halk Fırkası'nın 1923 tarihli nizamnamesi halkı şöyle tarif eder: “Halk Fırkası nazarında halk mefhumu; herhangi sınıfa bağlı değildir. Hiç bir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle, kanun nazarında mutlak bir eşitliği kabul eden; bütün fertler halktandır.”⁵⁷⁷. Bu aslında Türk Devrimi'nin başından itibaren, derebeyliğe, ağalığa, bölge menfaatine ve aile, cemaat imtiyazına yer vermeyen, halkı haklara sahip yetkileri eşit varlıklardan oluşmuş bir kitle olarak almasının bir yansımasıdır. CHP halkçılık anlayışını kabul etmekle, şahıs, sınıf ve zümre, tahakkümü ile de savaşımayı esas amaç saymıştır. Ayrıca, bu anlayışa göre halkı oluşturan çeşitli sosyal gruplar millet bütünlüğünü yaratmaktadır. Parti, bu çeşitli grupların menfaatlerini, memleketin yüksek menfaatleri esasına göre ahenkleştirmeye çalışmaktadır⁵⁷⁸.

Halkçılık ise halkın halk tarafından halk için idaresidir. Halkçılıkta asıl önemli olan halkın kendi kendini demokratik esaslara uygun olarak yönetmesidir. Halkçılıkta devletin siyasi rejimi, halk tarafından ve halkın menfaatine kullanılır. Bu bakımdan halkçılık gerçek demokrasinin gerçekleşmesi ve yerleşmesi amacıyla yönelik olur. Cumhuriyet de aslında bir halk hükümetidir ve her şeyin halk tarafından ve halk menfaatine kullanılmasını gerekli kılar⁵⁷⁹.

Türk İnkılâbı'nda Halkçılık

Türk İnkılâbı'nın halkçılık anlayışı; vatani, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütün kabul eden görüşten kaynaklanmakta ve temel unsuru olarak demokrasi prensibini ön plana çıkarmaktadır. Bu çerçevede Türk toplumunda bir sınıfın diğer sınıf veya sınıflar üzerine de hakimiyet kurması Atatürkçü halkçılık ilkesi ile bağdaşmaz. Çünkü Türk İnkılâbı'nın halkçılık anlayışı, bütün millet fertlerini ayrılık gözetmeksizin memleketin öz evladı kabul etmek, onların temel hak ve hürriyetlerini teminat altına almak, devlet yönetimine eşit olarak katılmalarını sağlamak, onları kanun önünde eşit tanımak prensibine dayanır. Bu ilkede devletin vatandaş, vatandaşında devlete karşı karşılıklı hak ve görevlerini en çağdaş, en insani şekilde düzenlenmiştir.

Türk İnkılâbı çerçevesinde halkçılığın temel özelliklerinden birisi de demokrasidir. Zaten halkçılığın “halkın halk tarafından halk için idaresidir” gibi bir tanım doğrudan doğruya demokrasiyi içermektedir. Doğal olarak böyle demokratik bir içeriğe sahip halkçılık anlayışı, kanun önünde eşitlik; halkın siyasi güce sahip olması gibi esasları da bünyesinde barındıracaktır. Halkçılıkta halkın siyasi yeteneklerinin gelişmesi ve bu yönden halkın siyasi eğitiminin kendilerini halkın üstünde görenlere ve böyle bir davranışta bulunacaklara karşı en güçlü önlem olarak milli kurumlar oluşturulmasını, bu milli müesseselerin kurulabilmesi için de halka siyasi terbiye verilmesini öngörür.

Atatürk İlkeleri'nin halkçılık ilkesinde, sosyal düzen, halkın idaresine ve çalışmasına dayanır. Nitekim Atatürkçülük'te Türk halkının kanun önünde eşitliği benimsenmekle birlikte, onun sorumluluğu da belirlenmiştir. Bu sorumluluk kuşkusuz çalışmaktır. Atatürkçü düşünce, bireyin çalışmaması halinde toplumun yaşamasını, varlığını ve geleceğini tehlikede görür. Bu ilkeye göre Türkiye'de sosyal düzen, kişinin çalışmasına dayanılarak korunabilir ve sürdürebilir. Bununla birlikte Atatürkçülük, halk devletinde -Atatürk, çalışan halkın devletine Halk Devleti

⁵⁷³ Yılmaz, Temizkan, s.31-36.

⁵⁷⁴ Kili, s.272; Yılmaz, Temizkan, s.36-37.

⁵⁷⁵ Yılmaz, Temizkan, s.15-16.

⁵⁷⁶ Eroğlu, s.416-417.

⁵⁷⁷ Yılmaz, Temizkan, s.16.

⁵⁷⁸ Eroğlu, s.418.

⁵⁷⁹ Eroğlu, s.416.

der- ki kişilerin de, çalışarak düşünür bir duruma gelmesini, eğitilerek bilinçlenmesini ister. Çalışmanın, bireyleri düşünen bir varlık haline getirecek nitelikte olmasını, demokrasinin korunması ve sürdürülebilmesi için şart kabul etmektedir.

Türk halkının sosyal yapısı, sınıf kavgası için uygun olmayan bir yapıdır. Bu çerçevede halkçılık ilkesi, Türkiye'nin tek sınıflı bir memleket olduğunu kabul etmekle birlikte sınıflar gerçeğini de inkâr etmiş değildir. Çıkar kavgasına yer vermeyen, sınıfları ayrıcalıksız eşit kabul eden bu anlayış bir çalışma grubunun başarısının diğerini de olumlu yönde etkileyeceğini bunun da belli bir iş bölümüne dayalı çalışma tarzıyla iç barışı ve sosyal dayanışmayı ortaya çıkaracağını öngörmektedir. Kuşkusuz ki böyle bir yaklaşım sonucu itibarıyla, devlet vasıtasıyla milli gelirin dengeli ve uyumlu olarak dağıtımında, yönetimde, kalkınmanın sağlanmasında ve halk yararının gözetilmesinde etkili bir rol oynayacaktır⁵⁸⁰.

Uygulanması

Atatürk Fransız ve Amerikan devrimlerinin, özgürlük, eşitlik ve güvence kavramlarından esinlenmiş, ama onlara halkçı bir boyut vermiştir. Atatürkçülük seçkin bir düşünce sistemi değildir. Halkçılık ve milliyetçilik Kurtuluş Savaşı ve cumhuriyet yıllarının en önde gelen kavramları arasındadır. Cumhuriyet, yönetim biçiminin uluslaşması ve halklaşmasıdır. Birçok devrim atılımlarında, ülkede “birlik”in sağlanmasında halkçılık ve ulusçuluk/milliyetçilik önemli bir işlev görmüştür. Birçok inkılaplar halkçılık, milliyetçilik ve laiklik ilkelerinin yönlendirmeleriyle gerçekleşmiştir. Örneğin, Türk Dil Devrimi her üç ilkenin etkilerini taşımaktadır. Arapça ve Farsça'nın Türk dili üstündeki derin izleri ve etkisi, dinsel devlet ve toplum yapısı içinde, İslam kültürünün Türk kültürünü baskısı altında bulundurulabilmesinden kaynaklanmıştır. Laikliğin gerçekleşmesi Türk Dil Devrimi için gerekli ortamı hazırlamıştır. Öte yandan Ata'nın deyişiyle “Türk dilinin yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarılması” ve bu dilin kendini türetmesi gereğini vurgulaması bu devrimin milliyetçi yönünü ortaya koymuştur. Osmanlıca bir halk dili değil, seçkinlerin dilidir. Türk dilinin yabancı sözcüklerden arındırılarak yalınlaştırılmasının halkla aydın kesimin birbirini anlar duruma gelmesinde, yönetenlerle yönetilenler arasındaki yabancıliğin, uzaklığın giderilmesinde katkısı olmuş ve bu yönüyle Türk Dil Devrimi halkçılık doğrultusunda da bir işlev görmüştür.

Atatürk cumhuriyet yönetimini, devletin yasallığını yalnız güce dayatmamış, güç varsayımından çıkış yapmamıştır. Devletin güçlülüğünü uygulamalarına, yaptığı işlere bağlamıştır. Çağdaşlaşmanın gerçekleştiği oranda yasallığın daha sağlam ve bilinçli temellere dayandığı bir gerçektir. Devlet yalnız gücü, otoriteyi değil, her alanda adaleti de yansıtmalı, uygulamalıdır. Bu görüş çağdaş demokratik düşüncenin yasallık anlayışını içermektedir. Atatürk de yasallığını yalnız devletin otoritesinde, güçlülüğünde değil, halka açık, halka duyarlı, halka dayalı, halktan yana bir yöntemde, halkla elbirliği etmekte görmüştür. Halkçılık ilkesinin siyasal yönü siyasal yönetim biçiminin halklaşması olarak tanımlanabilir. Öte yandan Atatürkçü görüş, çağdaşlaşma çabasında, evrim süreci içinde oluşma yerine, hükümetlerin ve siyasal kuruluşların çağdaşlaşma eyleminde dinamik, itici bir rol oynamaları, bu çabayı hızlandırmaları yöntemini benimsemektedir.

Atatürk “ayrıcalıksız, sınıfsız bir ulusuz” derken halkçılık anlayışını yansıtmıştır. Atatürkçülük, herhangi bir sınıfın egemenliğini reddeden, ılımlı toplumculuğu öngören, her türlü sömürüye karşı bir dünya görüşüdür. Atatürkçü düşünce bölücü değil, birleştirici, bütünleştiricidir. Halkçılık ilkesi hiç bir sınıfın üstünlüğünü benimsemez. “Proleter diktatoryası” görüşünü reddeder ve bütün halkın kayıtsız, koşulsuz egemen olduğu bir düzeni benimser. Bununla birlikte “eşitlik”in gerçekleşmesi, kişinin uyruk durumuna geçişinin sağlanması, yurttaşın ve toplumun ülke sorunlarına katılan bir düzeye gelmesine de bağlıdır. Egemenliğin kayıtsız–koşulsuz milletin olduğu ilkesi, yeni yönetim biçiminin yasallık kaynağını oluşturmuştur. 1924'te seçim yasası değiştirilerek seçmen yaşı 18'e indirilmiş; 1930'da kadınlar belediye seçimlerine, 1934'te de genel seçimlere katılma hakkını kazanmışlardır. Bu devrim atılımları çağdaşlaşmanın önemli bir aşaması olan “katılma” ve halkçılık doğrultusunda önemli adımlardır. Fakat halkçılık ilkesinin içeriğinde ve amacında yatan katılma sorunu tümüyle Atatürk döneminde çözümlenememiştir. Ancak katılma konusuna yönelik çok önemli atılımların bu dönemde gerçekleştiğini de unutmamak gerekir. Siyasal sistemin ulusal egemenliğe dayatılması, eğitim fırsat ve olanaklarının yaygınlaştırılması, kadın ve erkeğin eşit oy hakkına kavuşması gibi önemli atılımları gerçekleştiren Atatürk Devrimi böylece katılmayı anlamlı bir düzeye ve uygulamaya getirebilmiş; katılmayı güçlendiren, pekiştiren çoğulcu düzenin, çok partili yaşama geçiş ortamının kaynaklarını hazırlamıştır. Unutulmamalıdır ki tekçi bir düzen, tek parti yönetimi, kapalı yönetim biçimi Atatürkçülüğün düşüncede ve eylemde özlemi olmamıştır. Bütün bu gelişmelere karşın halkçılığın toplumsal içeriğine de yeterince inilememiştir. Kuşkusuz Türk toplumunda dikey devingenlik yönünde hızlanma olmuştur. Eğitim olanaklarının yaygınlaşması bu devingenliğin sağlanmasında en önemli bir işlevi görmüştür, görmektedir. Bunun hükümetin gücüne ve toplumsal devinimi gerçekleştirme, hızlandırma alabilirliğine bağlı olduğu da bir gerçektir.

Sonuç

Atatürkçülük'te “halk” kavramı herhangi bir sınıfa ait değildir. Bu kavram bütün Türk yurttaşları için kullanılmıştır. Kurtuluş Savaşı anamalcılığa, el koyuculuğa karşıdır. Bu savaş bütün halkın, bütün sınıfların işbirliğiyle kazanılmıştır. Halkçılık, sınıf üstünlüğüne ve sınıf ayırımına karşı olduğu, hiçbir kişi, aile, sınıf veya topluluğun bir başkasına üstün olmadığı biçiminde yorumlanmıştır. Bu ilke çerçevesinde, toplumsal sınıflardan değil, çeşitli meslek topluluklarının varlığından ve bu topluluklar arasındaki birliktir söz edilmiştir. Devrim atılımları sınıfsız, ayrıcalıksız bir toplum anlayışına dayatılmıştır. Ulusal dayanışma ve milli birlik konuları üstünde özellikle durulmuştur. Ancak milli dayanışma durağanlığı korumak için benimsenmiş bir görüş değildir. Yurdun gönençliği/refahı ve kalkınması için “Milli Birlik”in gerekliliği savunulmuştur. Önemli olan yalnızca birlik değil, birliğin tüm çağdaşlaşmayı amaç edinen bir düzeyde sağlanmasıdır ve Atatürkçülüğün de temel önerisi budur.

Atatürkçü halkçılık yönetimin, ekonominin, siyasetin, devlet ve toplum düzenlemelerinin toplumdaki güçlülükler, varlıklara; geleneksel birikimler, kalıntılar sonucu ağırlık kazanan kişilere, kesimlere, ailelere değil; güçsüzlere, emeği ile geçinenlere, halka dönük olmasıdır. Sınıf egemenliğini reddeden halkçılık, cumhuriyetçilik ilkesinin içeriği demokratik, özgürlükçü, çoğulcu yönetimin yasalarındaki bir hak olmaktan çıkarılıp halklaştırılmasını, işlerliğe kavuşturulmasını; yönetimde, siyasette, kalkınmada, gelirlerin dağılımında, devlet ve millet olanaklarının kullanılmasında halk yararının gözetilmesini amaçlar. Bu amaç doğrultusunda devleti, önlemler almak, yasalar çıkarmak, düzenlemeler gitmek,

⁵⁸⁰ Yılmaz, Temizkan, s.16-21.

engelleri ortadan kaldırmakla görevli kılar⁵⁸¹. Sonuç olarak bu ilkede; devletin vatandaşla, vatandaşında devlete karşı karşılıklı hak ve görevleri en çağdaş ve insani şekilde düzenlenmiştir. Millet fertleri açısından ayrıcalık tanımayan bu ilke, milli egemenliğin ve milli iradenin millettan kaynaklandığını göstermesi bakımından “demokrasi” anlayışını da en iyi şekilde simgeler. Halkçılıkta millete efendilik yoktur; hizmet etme vardır. Millete hizmet eden onun efendisi olur⁵⁸².

İNKİLÂPÇILIK/DEVİRİMCİLİK

Kavramlar ve Karşılaştırmalar

İnkılâp, kelime anlamı ile değişme, bir halden başka bir hale dönmeyi ifade eder. Arapça kökenli kelime, kalb, münkalib kelimeleri ile aynı kökten gelmektedir. Dilimizde inkılâp kelimesinin karşılığı olarak aynı anlama gelen/eşanlamı kabul edilen devrim kullanılır. İnkılâp ve devrim kelimelerinin Fransızca karşılığı révolution, İngilizce karşılığı revolution’dur. Kelime Latince kökenli olup, revolve kelimesinden gelmektedir. Revolutionem de aynı kökten gelen Latince kullanımı olan bir kelimedir.

İnkılâp kelimesi, geniş anlamı ile ihtilali de kapsayacak şekilde, belirli bir hazırlık sürecinden sonra halkın katılımı sayesinde mevcut düzenin zor kullanılarak yıkılmasını ve hemen peşi sıra yıkılan düzenin yerine yeni bir düzenin kurulmasını ifade eder. Dar anlamı ile inkılâp, toplumun bir ya da daha fazla alanında, toplumun ihtiyaçlarına göre bir takım düzenlemeler yapmak ve belirli alanlarda yeni bir düzen getirmek şeklinde tanımlayabileceğimiz reform niteliğindedir⁵⁸³. Atatürk ise inkılâbı “Türk Ulusu’nu son yüzyıllarda geri bırakmış olan kurumları yıkarak, yerlerine ulusun en yüksek uygar gereklere göre ilerlemesini sağlayacak yeni kurumları koymuş olmaktadır” şeklinde tanımlamaktadır.

Atatürk genelde inkılâbı bu şekilde tanımladıktan sonra Türk İnkılâbı’nın özelliklerini de belirtmiştir. Bu özellikler ise şunlardır:

Türk İnkılâbı ihtilal anlamından başka daha geniş kapsamlıdır. Devletin bugünkü şekli eski şekilleri ortadan kaldıran en gelişmiş biçimi olmuştur. Ulusun varlığını sürdürmesi için bireyleri arasında düşündüğü ortak bağ din ve mezhep bağılığı yerine, Türk milleti bağıyla bireylerini toplamaktadır. Millet, tüm çalışma alanlarında çağdaş uygarlık prensiplerini benimsemiştir. İnkılâpların yaptığı düzenlemelerde insanın yaşamındaki gereksinimleri esas alınmıştır. Türk İnkılâbı diğer inkılâplardan farklı olup onlardan çok daha büyük, yüksek ve bilinçlidir⁵⁸⁴. Bu şekilde Türk İnkılâbı’nın özelliklerini belirleyen Atatürk Türk İnkılâbı’nın amacını ise şu sözleri ile ortaya koymaktadır: “Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağımıza uygun, bütün mânâ ve biçimiyle medenî bir toplum haline ulaştırmaktır. İnkılâplarımızın temel prensibi budur. Bu gerçeği kabul edemeyen zihniyetleri darmadağın etmek zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran, uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihniyetlerde mevcut uydurma hikayeler tamamen kovulacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa gerçek nurlarını yerleştirmek imkansızdır”⁵⁸⁵.

Kavram Hakkında

Atatürk, Türkiye’nin geri kalmışlığının tüm sorumluluğunu sadece yayılmacı güçlere değil, kötü Osmanlı yönetimine, Türk Ulusu’nun Batı’daki gelişmelerin dışında kalmasına ve yeterince çalışmamasına yani Türklerin kendilerine yüklemişti⁵⁸⁶.

Yalnız çağdaşlaşmanın (yaşanılan zamana ve çağa uygunluk/Batılılaşma/ modernleşme/uygarlaşma)⁵⁸⁷ sağlanması için değil, çağdaş olmanın, çağdaş yaşamının sürekliliğinin sağlanması için de toplumun, siyasal sistemin ve siyasal kültürün değişime bağlı, değişime açık olmaları gerekir. Bu durumu Atatürk Devrim eylemi ve özellikle devrimcilik ilkesi sağlamıştır⁵⁸⁸. Yani İnkılâpçılık, inkılâpları sevmenin, benimsemenin, onu çağdaş ve insani yaşamın gereği savunma ve korumanın yanı sıra aynı zamanda ileriye yönelmeyi, sosyal bünye değişikliği ile gelişmeyi de ifade eder. Bu anlamda inkılâpçılık/devrimcilik, mevcut durumu savunmaya ve tutuculuğa karşı bir akımdır. Tam tersine inkılâpçılık dinamizm demektir, yeniliğe ve gelişmeye yönelme; modernleşme ve çağdaşlaşma yönünde daima ileriye, aydınlığa, çağdaş uygarlığa doğru gitme ve bunlar için çalışma, gayret gösterme demektir. Atatürkçülük dinamizmi ifade ettiği için, hayat gerçeklerine uyarak gelişmeyi öngördüğü için katı ve statik bir doktrin uygulaması değildir. Bu yönüyle Atatürkçülüğün dinamik, açık yönünü ifade eden inkılâpçılık toplum bünyesinde değişiklikleri, toplumun ihtiyaçlarını bilimsel açıdan değerlendirerek ileriye yönelmeyi ifade eder. İnkılâpçılık sadece inkılâpları ya da Türk İnkılâbı’nı savunmayı değil, bunları geliştirmeyi, çağdaş yaşamın gereklerine uymayı da içine alır⁵⁸⁹.

Atatürkçü devrimcilik ilkesinin önemle üzerinde durulması gereken bir başka özelliği daha vardır. O da kuşkusuz Atatürkçü inkılâpçılık ilkesinin/anlayışının şiddet ve yıldırı sistemini benimsememiş olmasıdır. Aksine Atatürkçülük barışçı ve demokratik devrimcilik özlemi, inancı ve prensibine sahiptir.

Devrimcilik/İnkılâpçılık ilkesi, Türkiye’nin devrim atılımlarını gerçekleştirerek, ülkenin gelişmesine engel olan eski kurumların ve düşünce sisteminin yerine yeni kurumların ve düşünce sisteminin getirildiği; Türkiye’nin ilerlemesini bilinçli bir şekilde ve kararlılıkla sürdüreceği anlamını taşımaktadır. Atatürk Devrimi’nin amacı Türkiye’yi yalnız çağdaş, demokratik bir toplum durumuna dönüştürmek değildir. Aynı zamanda sürekli olarak bu yönde gelişmesini sağlamaktır⁵⁹⁰. Atatürkçülük ve Türk İnkılâbı, tutucu, dogmacı ve katı doktrinlere bağlı olmadığı için, daimî ve devamlı inkılâpçılık anlayışına yani sürekliliği söz konusu olan inkılâpçılık/devrimcilik anlayışına yer verir⁵⁹¹. Devrimcilik/İnkılâpçılık ilkesi Türkiye’nin bağımsızlığı, çağdaşlaşması, ülkesi ve ulusuyla bölünmez bütünlüğü ve açık toplum temellerinden

⁵⁸¹ Kili, s.246,248-252.

⁵⁸² Yılmaz, Temizkan, s.21.

⁵⁸³ Eroğlu, s.7,9; Yılmaz, Temizkan, s.25.

⁵⁸⁴ Yılmaz, Temizkan, s.26.

⁵⁸⁵ Eroğlu, s.445.

⁵⁸⁶ Kili, s.274.

⁵⁸⁷ Yılmaz, Temizkan, s.25.

⁵⁸⁸ Kili, s.274.

⁵⁸⁹ Eroğlu, s.444.

⁵⁹⁰ Kili, s.274-275.

⁵⁹¹ Eroğlu, s.444.

uzaklaşmadan zamanla gelişebilmesi için Atatürkçülüğe gereken esnekliği sağlamaktadır. Devrimcilik Atatürkçülüğü, Türk Devrimini, devrim ilkelerini dogma olmaktan kurtaran; onu yaşayan, çağın/çağların, geleceğin yeni oluşumları, gelişmeleri, değişimleri karşısında sürekli kılan ilkedir. Çağdaşlaşmanın en büyük engeli, devrimleri dogmalastırmak, ilkeleri yeni gelişmeler karşısında yeni isterlere/isteklere yanıt veremez hale dönüştürmektedir. Yaşayan, yaşayacak olan devrimler sürekliliği öngören devrimlerdir. Toplum yaşayan bir varlıktır; değişmek gelişmek zorundadır. Durağanlık çağdaş düşüncenin/anlayışın kapsamı dışındadır. Bunun paralelinde Atatürkçülüğün de çağdaşlaşma hedefini taşıyan dinamik bir ulusal düşünce sistemi olmasının ve bu karakteristiğinin altını özenle çizmesinin sebebi bu çerçevede değerlendirilmelidir. Onu durağanlıktan, dogmacılıktan kurtaran, yaşayan, yaşatacak olan inkılâpçılık ilkesidir.⁵⁹²

Türk İnkılâpçılık anlayışı başlıca iki kıstasa dayanır:

Toplumsal gelişmelerin sonucu, toplumsal ihtiyaçları karşılayan kurallar konulurken, yeni düzenlemeler yapılırken, bilimsel arayış, bilimin ışığı altında gelişmeleri değerlendirme, Türk İnkılâbı'nın, inkılâpçılık anlayışının bir gereğidir. Atatürk'ün "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" sözü, bütün toplumsal olayların yönlendirilmesinde bir temel ilke, bir dayanaktır. Öyle ise inkılâpçılık bilimsel verilere göre ilerleme, gelişme ve çağdaş uygarlığın gereği modernleşme demektir.

Türk İnkılâbı'nın, inkılâpçılık anlayışı bir diğer yönden de sınırlamayı, büyük Türk İnkılâbı'nın temel ilkelerine, amaçlarına uymayı zorunlu kılar. Örnek olarak vermek gerekirse, milliyetçilik Türk İnkılâbı'nın temel ilkesidir. Milliyetçilik ilkesini inkar eden, reddeden, onu yok etmeye çalışan bir fikir akımı, Türk İnkılâbı'nın inkılâpçılık anlayışının da karşısındadır. Türk milliyetçiliği anlayışı içinde insan özel değerlere sahiptir. Özgür insan mutlu insandır, çevresi ile uyumlu ilişkiler içinde olan insandır. Türk insanını bu mutlu sonuçlardan yoksun kılmaya yönelik, fikir ve düşünceler, siyasi doktrinler, inkılâpçılık anlayışı ile bağdaşamaz ona ters düşer.⁵⁹³

Sonuç

Devrimcilik hem gerçekleştirilen devrime bağlılığı, onu korumayı, yaşatmayı; hem de bu devrimin gerçekleştirilen, uygulanan atılımlarıyla yetinmeyip çağdaş uygarlık düzeyine çıkmayı gerektirecek; gelişen, değişen, yenileşen evrende toplumlar arasında çağdaş kalmasını sağlayacak başka yenilikleri de gerçekleştirmektir. Özellikle "eşitlik" in gelişen, değişen toplumda sağlanması, korunması devrimcilik/inkılâpçılık ilkesinin dinamik içerik ve amacıyla desteklenmektedir.⁵⁹⁴

Sonuç olarak; Atatürkçü Düşünce Sistemi'nde inkılâpçılık ilkesi statik değil, dinamik bir nitelik taşır. Türk İnkılâbı'nın temel hedefinin çağdaşlaşma olduğunu kabul ettiğimize göre, inkılâpçılık "sadece yapılan inkılâpları korumakla, yani statik bir durumda kalmakla yetinmeyip, aklın, bilimin ve ileri teknolojinin yol göstericiliğine dayalı gerekli atılımlarla çağdaşlaşmaya yönelmeyi gerektirir". Atatürk, Türk İnkılâbı'nın dinamik niteliğini şu sözleriyle açıklamıştır: "Büyük davamız, en medeni ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde temelli bir inkılâp yapmış olan büyük Türk milletinin dinamik idealidir. Bu ideali en kısa zamanda başarmak için, fikir ve hareketi beraber yürütmek mecburiyetindeyiz. Bu teşebbüs başarı, ancak doğru bir planlama ve en rasyonel tarzda çalışmakla mümkün olabilir."⁵⁹⁵

DEVLETÇİLİK

Kavramlar ve Tanımlar

Devlet denildiği zaman; ülke adı verilen sınırları belli bir toprak parçası, bu toprak üzerinde yaşayan bir insan topluluğu, bu topluluğun oluşturduğu bir siyasi teşkilat ve nihayet, teşkilatın içinde ortaya çıkan üstün bir buyurma kudreti anlaşılır. Devlet, tam bağımsızlık ve milli egemenlik esasları üzerinde yükselir.

Devletçilik ise kamu hizmet ve faaliyetlerinin yayılması demektir. Devletçilik, kamu menfaati nedeni ile devletin bazı faaliyet alanlarına katılması demektir.⁵⁹⁶ Devletçilik, Atatürkçülüğün devlet, ülke, ulus olanaklarının kullanımında, işletilmesinde, kalkınmada, gelişmede, çağdaşlaşmada devletin ekonomik işlevine yön veren ilkesidir. Devletçilik; devletin ekonomide, sanayide, işletmecilikte ulus ve toplum yararına görev üstlenmesi, ulusal ekonomisinin ana kaynaklarını, bağımsızlığın gerektirdiği ana kesimleri yaratacak, kuracak, bunları işletecek, yarattığı değerleri yine ulus ve halk yararına işlerde değerlendirerek kullanarak Atatürkçülüğün tüm ilkelerine işlerlik kazandıracaktır.

Tüm toplumların ve özellikle Türk toplumunun geleneğinde, anlayışında, kültüründe beklentiler devlete yöneliktir. Bunun böyle olması da doğaldır. Devletin ortaya çıkışının, devlet olmanın, devlet olarak yaşamanın nedeni ve gereği de budur. Kişilerin, bir ulusun bireylerinin içinde yaşadıkları ülkeye, topluma karşı görevleri vardır; ama kişileri, bireyleri yönlendirmek, ulusun olanaklarını, ülkenin varlıklarını millet yararına, halk yararına kullanmak, geliştirmek, kalkınmayı gerçekleştirmek, ulusu tüm bireyleriyle mutlu kılmak, ülkeyi bayındırlaştırmak, gönendirmek/refah ve huzura kavuşturmak devletin birinci görevidir. Ülke içinde olduğu gibi ülke dışında da başka devletlere karşı milleti bağımsız, güçlü, çağdaş kılmak; ezilmekten, sömürülmekten, bağımlılıktan kurtarmak devletin birinci yükümlülüğüdür.⁵⁹⁷

Kavram Hakkında

Türkiye'de devletçilik; ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın başlangıçtaki temel faktörü, hareket ettirici gücü olmuştur. Türkiye'nin modern millet olma, milli bir kültüre kavuşabilme ve demokratik bir düzen içinde gelişerek iktisadi istiklalini kazanabilme imkanlarını hazırlamak üzere devletin yüklenebileceği görev ve sorumlulukların bütününden ibarettir. Devletçiliğin ekonomik alanda görünümü, değerlendirilmesi karma

⁵⁹² Kili, s.275.

⁵⁹³ Eroğlu, s.444.

⁵⁹⁴ Kili, s.275.

⁵⁹⁵ Yılmaz, Temizkan, s.28-29.

⁵⁹⁶ Yılmaz, Temizkan, s.3-4.

⁵⁹⁷ Kili, s.260-261.

ekonomi şeklinde olmuştur. Karma ekonomi; bir taraftan ekonomide devlet planlamasına yer verme, diğer taraftan özel teşebbüsü gel iştirme temel ilkesine dayanır. Karma ekonomi, özel teşebbüs serbestliği ile devlet planlamacılığının bir arada bulunması demektir.

Devletçilik, devlet yetkilerinin geliştirilmesidir. Devlet bu amaçla teşkilat kuracak ve faaliyette bulunacaktır. Devletçilik öncelikle planlamacılığı gerekli kılar. Devletçilikte özel teşebbüsün yanı sıra; devlet planlamacı olarak ekonomik alana müdahalede bulunmaktadır. Özel sektörle resmi sektörün ekonomik hayatta bir arada bulunması, karma ekonomi esaslarını ortaya çıkarmakta ve planlı ekonomiyi zorunlu kılmaktadır. Türk Devletçilik anlayışı içinde planlı ekonomi, devletçiliğin başlıca özelliğini teşkil etmektedir.⁵⁹⁸

Özel girişimciliği reddetmeyen devletçilik ilkesi, tüm üretim araçlarının devletin elinde toplanmasını öngörmez. İyelik hakkına saygılıdır, fakat iyelik hakkının toplumun, milletin yararlarına aykırı biçimde kullanılmasına izin vermez. Devletçilik, ekonomide devleti hem düzenleyici, tasarlayıcı, güdümlayici; hem de işletmeci, girişimci olarak görür.⁵⁹⁹

Uygula(n)ma(sı)

Kurtuluş Savaşı'ndan zafer ile çıkanlar, Anadolu ulusal eylemini başarıya kavuşturanlar, gerçek bir bağımsızlığın sağlanabilmesi ve bu bağımsızlığın sürekli olabilmesi için ekonomik bağımsızlığı temel ilke olarak görmüşlerdir. Ekonomik bağımsızlık bir ülkenin, bir milletin kendi kendine yeter duruma gelmesi; yaşaması, gelişmesi için başkalarına el açmaktan kurtulmasıdır. Uzun bir kapitülasyon döneminden, bu dönemin ülkeyi her şeyi ile sömüren, tüm varlığını, yeraltı, yerüstü kaynaklarını dışa akıtan uygulamasından sonra yeni Türkiye için ulusal bir ekonomiyi yönelmek kaçınılmaz, zorunlu, onurlu yaşamının ön koşulu sayılmıştır. Daha cumhuriyet ilan edilmeden 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi bu anlayışın sonucu olarak yapılması gerekenleri her kesimden, her uğraş alanından temsilcilerin görüşlerini alarak saptamıştır. Bu kongreye M. Kemal de katılmış ve burada uzun bir konuşma yaparak Türk milletinin niçin, nasıl ve hangi nedenlerle yoksullaştığını, Anadolu toprakları üzerinde onurlu biçimde yaşayabilmesi için nelerin yapılması gerektiğini anlatmış, ekonomik konulara değinerek "Yeni Türkiye'yi kendine yaraşan yüksek düzeye ulaştırabilmek için kesinlikle ekonomimize birinci derecede ve en çok önem vermek zorundayız. Zamanımız bir ekonomi çağından başka bir şey değildir." demiştir.

Devletin ekonomik yaşamda etkinliği cumhuriyetin başından beri var olan bir gerçektir, fakat devletçilik resmi bir siyaset olarak 1931'de benimsenmiştir. Özel girişime 1923-1930 yıllarında atılım yapması için olanaklar tanınmıştır. Ancak özel girişim ekonomik kalkınmada güçlü ve yeterli bir etken olabilecek durumda değildi. Özel anamal/sermaye/kapital kıtlığı, teknik bilgi noksanlığı ve deneyimli Türk işadamlarının bulunmaması gibi nedenlerle özel girişim, o yıllarda, ekonomik kalkınmada bir güç oluşturamamıştır. Oysa devletçiliğin resmi tanımlanmasına göre ekonomik çalışmaların genel gereksinimini devlet düzenleyecek, özel girişimin ilgilendiği ya da başarılı olmadığı alanlarda ya da kamu yararıyla ilgili alanlarda doğrudan doğruya ekonomik girişimde bulunulacaktır.

Cumhuriyet'in başlangıç yıllarında biraz da devletin gelirinin yetmezliği nedeniyle anamalcılığa daha ılımlı bir tutum içine girilmiş, özel girişimi destekleyici bir siyaset izlenmiştir. 1929'da ki dünya ekonomik bunalımının Türkiye'yi etkilemesi ve bu etkileme içinde halkın yakınmalarının çoğalması sonucu 1932'de devletin ekonomik alana, kalkınma çabasına kesin olarak katılması zorunluluğu duyulmuş ve hazırlanan beş yıllık plan 1933'te uygulamaya konulmuştur. Yeni Türkiye'de akılcılık tüm alanlarda egemen yaklaşım yolu olmuş, "akıncı, asker devlet, iktisadi devlet olmalıdır" görüşü güç kazanmıştır. Planlı ekonomi, ülkenin kendi kaynaklarını işletmeye geçirmede, ulusal ekonomiyi kurmada başlıca etken olacağı nedeniyle benimsenmiştir. Bu dönemde güdümlü bir ekonomi, devlet girişimciliği kalkınma için öngörülen, uygulanan yöntem olmuştur. Gerçekten de Türkiye'nin ilk büyük sanayi yatırımları bu ilk beş yıllık plan döneminde yapılmış, bunlardan verimli sonuçlar alınmıştır.⁶⁰⁰

Devletçilik-Planlama ve Atatürk

Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınması, hem de süratle kalkınması, Atatürk'ü Milli Mücadele'nin başından beri, Türkiye'ye özgü bir sistem olan devletçiliğe yöneltmiştir. 1 Mart 1922'de devletçiliği dile getiren Atatürk "ekonomi politikamızın önemli amaçlarından biri de toplumun genel faydasını doğrudan doğruya ilgilendirecek kuruluşlar ile, ekonomik alandaki teşebbüsleri, mali ve teknik gücümüzün ölçülerine uygun olarak devletleştirmek(mali ve teknik imkanlarımızın el verdiği ölçüde, devlet eliyle işletmecilik)tir" demiştir.

Vatandaş için Medeni Bilgiler adlı kitapta Atatürk devletçiliği "Bizim takip ettiğimiz devletçilik ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadî sahada fiilen alakadar etmektedir" şeklinde tarif etmiştir. Atatürk'ün anladığı anlamda "devletçilik, bilhassa içtimai/sosyal, ahlaki ve millidir. Milli servetin tevziinde/dağıtımında, daha mükemmel bir adalet ve emek sarf edenlerin daha yüksek refahı, milli birliğin muhafazası için şarttır. Bu şartı daima göz önünde tutmak, milli birliğin mümessili olan devletin mühim vazifesidir." Yine aynı incelemede "Devlet ve fert birbirine muarız/zıt/karşı değil, birbirinin tamamlayıcısıdır." diyen Atatürk, Türk Devletçilik anlayışının yanlış yorumlara yer bırakmayacak şekilde açıklanmasını, siyasi rejimlere karşı durumunu da şu şekilde belirtmektedir:

"Bizim takibini uygun gördüğümüz Mutedil/ılımlı Devletçilik prensibi; bütün istihsal/üretim ve tevzi/dağıtım vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini takip eden sosyalizm prensibine müstenit/dayalı kolektivizm yahut komünizm gibi hususî ve ferdi iktisadi teşebbüs ve faaliyete meydan bırakmayan bir sistem değildir.

Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi ondokuzuncu asırdan beri sosyalizm nazariyecilerinin ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususî teşebbüslerini ve faaliyetlerini esas tutmak; fakat büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve bir çok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleket ekonomisini devletin eline almak. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk vatanında asırlardan beri ferdi ve hususî teşebbüslerle yapılamamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve kısa bir zamanda yapmağa muvaffak oldu. Bizim takip ettiğimiz bu yol, görüldüğü gibi liberalizmden başka bir yoldur."

⁵⁹⁸ Yılmaz, Temizkan, s.4-5.

⁵⁹⁹ Kili, s.262.

⁶⁰⁰ Kili, s.253-254,258-259.

Türk Kalkınmasında Devletçilik

Devletçiliğin bizdeki uygulanış şekli, ekonomik alanda milli gelirin artması, halkın refahının yükselmesi, Türkiye'nin geri kalmış sömürge tipi olmaktan çıkıp, bir bünye değişikliği ile sanayileşmeye yönelmesi gibi sonuçlar vermiştir. Bunların yanı sıra, pedagojik ve yetiştirici bir nitelik taşıyan devletçilik uygulaması ile günün girişim sahipleri devlet kademelerinde yetişmiştir; devlet işletmeciliği, işçi için çalışma alanı yaratırken aynı zamanda işçinin sosyal kalkınmasını da sağlamıştır; devletçilik, toplumsal refahı da sağlamaya yönelik olarak uygulanmış, geri kalmış bölgelerin sosyal yönden kalkınması böylece sağlanmıştır; devlet işletmeciliği, büyük zararlara, kayıplara göğüs gererek memleketin bir çok yerlerine gitmek cesaretini göstermiştir; devlet işletmeciliği Türk çiftçisinin mahsulünü de şeker fabrikaları vs. gibi teşkilatlar ile değerlendirmiştir⁶⁰¹.

Sonuç

Cumhuriyetçilik ilkesi toplumu demokratik, özgürlükçü, çoğulcu bir düzende katılan toplum haline dönüştürmek istemektedir; halkçılık ilkesi tüm işleyişte halkın gerçekten etkin olmasını önermektedir; fakat bu nasıl olacaktır? Halk aslında yoksuldu, emeğiyle geçinebilmektedir; güçlülere karşı, yönetenlere karşı nasıl olacak da gerçekten yasaların verdiği hakkını geçerli biçimde kullanabilecek, etkinlik kazanacaktır? Kalkınmanın veriminden, ulusal gelirden, yaratılan değerlerden; devlet olanaklarının kişiler ve bölgeler arası dağılımından nasıl yararlanacaktır? Bu sorular ve amaç edinilen çağdaşlaşma devletçilik ilkesini yaratmıştır.

Atatürk Devrimi'nin ekonomik sorunları çözemediği, ekonomik kalkınmayı gerçekleştiremediği savı da oldukça sık rastlanan bir görüş, bir eleştiridir. Bu eleştiride kısmen de olsa gerçeklik payı vardır. Ancak, Atatürk döneminde ekonomik kalkınma konusu değerlendirilirken bazı hususların göz önünde tutulması gerekir:

Batı ülkeleri ekonomik kalkınmalarını uzun bir süreç sonunda sağlayabilmişlerdir. 1923-1938 gibi kısa bir dönemde geniş kapsamlı ve derinine bir altyapı devrimi beklemek gerçekçi bir tutum olmasa gerekir.

Atatürk Devrim modelinde toplumsal-ekonomik alt yapıyı bir yumrukta değiştirme yöntemi kullanılmamış, kalkınmanın bedeli üzerinde durulmuştur.

Türkiye'nin Osmanlı'dan devraldığı ekonomik miras bir yarı sömürge ekonomisidir.

O dönemde özel sektör son derece güçsüzdür.

Öte yandan dünya konjonktürü o yıllarda olumsuz bir durumdadır.

Bütün bu olumsuz koşullara rağmen Türkiye kendi çabasına dayalı olumlu bir sanayileşme siyaseti gütmüş ve o yıllarda sanayileşmede yalnız Sovyet Rusya 1933'ten sonra, Japonya'da 1934'ten sonra Türkiye'den daha hızlı bir büyüme oranı sağlamıştır. 1929-1939 yılları arasında dünya sanayi üretimi artış hızının, Türkiye'den çok daha düşük olduğu gözlemlenebilir. Bu dönemde dünya sanayi üretimi artış oranı %19 olmasına karşın, Türkiye'de bu alandaki artış oranı % 96'dır. Balkanlar'da ise Türk sanayinin büyüme hızının toplam dünya üretimine yüzde olarak katkısı değerlendirildiğinde, Türkiye'de çok hızlı bir kalkınma sürecinin başlamış olduğu bir gerçektir.

Lozan Antlaşması'nın getirdiği sınırlamalar (gümrüklere egemen olmama) ve Osmanlı döneminden devralınan mirasın niteliği nedenleriyle 1923-1929 döneminde güdülen ekonomik siyaset bir zorunluluk olarak belirmektedir.

1929-1938 döneminin örnek olabilecek en belli başlı özellikleri ise şöyle özetlenebilir:

İç anamal/sermaye/kapital birikiminin son derece zayıf olduğu, genel olarak çok geri bir ekonomik yapıya sahip bir ülkede, üstelik büyük dünya bunalımı gibi dünya ekonomisinin de en olumsuz biçimde geliştiği bir ortamda, Türkiye, hiçbir anlamlı dış yardım ve iç borçlanmaya başvurmadan, sağlıklı bir sanayileşme siyaseti güdebilmiştir. Sanayileşme siyasetinin sağlıklı olarak nitelendirilebilmesinin başlıca nedeni, gerek ağır, gerekse tüketim maddeleri sanayileri yatırımlarına, üstelik o zamana göre, çağdaş teknoloji ile başlanabilmesidir. Ayrıca söz konusu sanayileşmede, gerek enerji kaynakları, gerekse diğer hammaddeler açısından öz kaynaklara dayanılması, bağımsız ekonomik gelişmeyi pekiştirici nitelikte olmuştur. Eğer söz konusu sanayileşme stratejisi daha sonraki yıllarda da sürdürülebilseydi durumun bugünkünden çok farklı olacağı rahatlıkla söylenebilir⁶⁰². Nitekim günümüzde özel girişimin gelişmiş ülkelerdeki güce ulaştığı söylenemez. Dolayısıyla devletçilik ilkesinin işlevi henüz tam olarak amacına ulaşamamıştır. Devletçilik çerçevesinde KİT'lerin kâr edemediği de doğru değildir. Zaten devletçilik kâr amacı gütmek için değil kalkınmayı sağlamak amacı ile devreye sokulmuştur. Üstelik devletçilik çerçevesinde KİT'lerin kâr oranı sadece işletmenin teknolojisini finanse edecek, eksiklerini, ihtiyaçlarını karşılayacak oranla sınırlıdır. Özel girişimin kâr etmeyeceği zorunlu kamusal alanlara girmeyeceği de herhalde bu çerçevede göz önüne alınmalıdır. Sonuçta KİT'lerin, devlet işletmelerinin kârlı, verimli çalışması istenirse bunu sağlamak hiç de zor değildir. Fakat bu, KİT'lerin gereksiz borçlandırılmaları ile; gereğinden fazla/hatta çok fazla işçi alımı ile; başlarına niteliksiz yöneticilerin getirilmesi ile kuşkusuz gerçekleştirilemez⁶⁰³.

Sonuç olarak; ortaya koymaya ve değerlendirmeye çalıştığımız veriler, Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmasının nedenlerini açıklamakta ve devletçiliğin yararlarını dile getirmektedir.

Devletçilik; bugün, yalnız ekonomik yönden değil, adalet ilkelerine uygun sosyal ve kültürel yönden de kalkınmanın olanaklarını bize kazandırmıştır. Devletçilik, bir sistem olarak devlet hayatında egemen olmuş, devlet politikasına yön vermiştir.

Devletçilik, çağımızın ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerinde başarılı olduğu gibi, pragmatik hüviyeti, sentezci yönü ve her ülkenin şartlarına uyabilme özelliği ile, geleceğin de en etkin sistemi olarak başarıya ulaşacaktır⁶⁰⁴.

⁶⁰¹ Eroğlu, s.441-443.

⁶⁰² Kili, s.261-265.

⁶⁰³ Akşin, s.98.

⁶⁰⁴ Yılmaz, Temizkan, s.8-9.

GENEL İNDEK

1961 Anayasası, 2, 88, 89, 108

Anadolu, 5, 6, 15, 17, 19, 20, 21, 25, 27, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 71, 77, 79, 87, 90, 91, 97, 102, 114

Atatürk, 1, 2, 5, 10, 16, 19, 34, 36, 37, 42, 47, 51, 57, 58, 59, 63, 64, 67, 68, 73, 77, 78, 81, 82, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 99, 100, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115

Atatürk Devrimi, 2, 104, 111

Atatürk İlkeleri, 1, 2, 5, 34, 57, 58, 87, 89, 92, 93, 94, 110

Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp, 1

Atatürkçü Düşünce Sistemi, 1, 82, 92, 93, 94, 109, 110, 113

Atatürkçülük, 1, 82, 92, 93, 94, 98, 110, 111, 112

Avrupalı, 8, 12, 13, 19, 24, 31

Balkanlar, 5, 13, 18, 25, 26, 28, 29, 30, 51, 77, 80, 84, 102, 115

Bizans İmparatorluğu, 6, 39

Bosna-Hersek, 9, 15, 26, 27, 28, 29, 30

Cumhuriyet, 1, 16, 22, 24, 64, 65, 66, 67, 80, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 107, 108, 110, 111, 114

devrim, 1, 2, 3, 5, 27, 89, 90, 91, 92, 94, 103, 104, 108, 111, 112

Doğu Avrupa, 5

Ermenistan, 45, 51, 52, 53, 56, 58, 61

evrim, 2, 111

Fransız İhtilali, 4, 8, 13, 19, 21, 22, 23, 24, 29, 30, 97, 102, 105

Harf İnkılâbı, 2, 67

Hatay Cumhuriyeti, 78

İhtilal, 2, 4, 14, 22, 35, 89, 105

II. Dünya Savaşı, 1, 34, 38, 68, 81, 85, 101

II. Meşrutiyet, 5, 14, 15, 19, 26, 27, 29, 86, 97, 103, 107, 108

İnkılâp Tarihi, 1, 5, 34, 58, 81, 87, 89

İstanbul, 1, 2, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 70, 71, 74, 76, 79, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 105, 109

Kafkaslar, 25, 33, 83

Kuzey Afrika, 5, 20, 33

Makedonya, 5, 15, 27, 29, 30, 32, 74, 90, 102

Meşrutiyet, 5, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 26, 27, 29, 50, 87, 106, 107

Milli Mücadele, 1, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 46, 47, 48, 50, 54, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 68, 70, 73, 80, 90, 97, 108, 114

Misak-ı Milli, 5, 38, 44, 46, 47, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 68, 90, 91, 93

Mondros Ateşkesi, 34, 35, 36, 38

Moskova, 56, 60, 61, 62, 63, 73, 79, 80, 84, 85

Orta Asya, 6, 33, 96, 102

Orta Doğu, 5, 20, 52, 60, 73, 77, 79, 83, 97

Ortodoks, 6

Osmanlı Devleti, 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 56, 64, 68, 70, 90, 93, 96, 97, 102, 103, 106, 107

Padişah, 6, 7, 10, 11, 12, 15, 36, 37, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 56, 108

Paylaşma Projeleri, 25, 34, 35, 38

reform, 2, 3, 10, 12, 13, 15, 18, 29, 31, 107, 112

Roma İmparatorluğu, 6, 8, 19, 71

Rusya, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 56, 59, 60, 61, 68, 72, 73, 74, 76, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 98, 102, 115

Şark Meselesi, 1, 9, 18, 19, 35, 52, 65

Sevres Antlaşması, 52

Sovyet Rusya, 16, 72, 79, 80, 84

Suriye, 16, 33, 35, 37, 38, 52, 63, 70, 72, 77, 78

Tanzimat Fermanı, 5, 11, 12, 19, 97

tekâmül, 2

Tevfik Rüştü Aras, 74, 76, 79

Türk İnkılâbı, 1, 2, 4, 5, 7, 8, 19, 24, 35, 64, 67, 81, 82, 86, 90, 91, 92, 94, 98, 99, 104, 108, 109, 110, 112, 113

Türk Medeni Kanunu, 78

Türkiye, 1, 2, 3, 5, 9, 18, 20, 31, 35, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115

Türkiye Cumhuriyeti, 1, 5, 20, 52, 54, 58, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 90, 93, 94, 99, 100, 103, 104, 108, 112, 114